

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΙΩΑΝΝΗΣ ΣΤΑΥΡΙΔΟΠΟΥΛΟΣ

ΜΝΗΜΕΙΑ ΤΟΥ ΑΛΛΟΥ:

Η ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ ΤΗΣ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗΣ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑΣ
ΤΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ ΑΠΟ ΤΟ 1912 ΕΩΣ ΣΗΜΕΡΑ

ΤΟΜΟΣ Ι - ΚΕΙΜΕΝΟ

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2015

Ορισμός Τριμελούς Συμβουλευτικής Επιτροπής: Γ.Σ. 196/14/2/2001

Μέλη Τριμελούς Συμβουλευτικής Επιτροπής

Επιβλέπων

Μιχάλης Φωτιάδης, αναπληρωτής καθηγητής του Τμήματος Ιστορίας Αρχαιολογίας Παν/μίου Ιωαννίνων

Μέλη

Κ. Μπάδα, καθηγήτρια του Τμήματος Ιστορίας Αρχαιολογίας Παν/μίου Ιωαννίνων

Κ. Κωτσάκης, καθηγητής του Τμήματος Ιστορίας Αρχαιολογίας Αριστοτελείου Παν/μίου Θεσσαλονίκης

Ορισμός Επταμελούς Εξεταστικής Επιτροπής: Γ.Σ. 374/ 27/05/2015

Μέλη Επταμελούς Εξεταστικής Επιτροπής

Μιχάλης Φωτιάδης, αναπληρωτής καθηγητής του Τμήματος Ιστορίας Αρχαιολογίας Παν/μίου Ιωαννίνων (επιβλέπων)

Κωνσταντίνα Μπαδα, καθηγήτρια του Τμήματος Ιστορίας Αρχαιολογίας Παν/μίου Ιωαννίνων

Κωνσταντίνος Κωτσάκης, καθηγητής του Τμήματος Ιστορίας Αρχαιολογίας Αριστοτελείου Παν/μίου Θεσσαλονίκης

Βασίλειος Νιτσιάκος, καθηγητής του Τμήματος Ιστορίας Αρχαιολογίας Παν/μίου Ιωαννίνων

Άννα Μανδουλαρά, επίκουρη καθηγήτρια του Τμήματος Ιστορίας Αρχαιολογίας Παν/μίου Ιωαννίνων

Εσθήρ Σολομών, επίκουρη καθηγήτρια του Τμήματος Πλαστικών Τεχνών και Επιστημών της Τέχνης Παν/μίου Ιωαννίνων

Γεώργιος Σμύρης, επίκουρος καθηγητής του Τμήματος Πλαστικών Τεχνών και Επιστημών της Τέχνης Παν/μίου Ιωαννίνων

Ημερομηνία προφορικής εξέτασης 05/11/15 Βαθμός «Άριστα»

«Η έγκριση της διδακτορικής διατριβής από το Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων δεν υποδηλώνει αποδοχή των γνωμών του συγγραφέα (N.5343/32 αρθρ. 202 παρ. 2).

στον Γ.Χ.Χ.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ	11
-------------	----

ΜΕΡΟΣ Α

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1 - ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1.1 ΤΟ ΘΕΜΑ	15
1.2 ΠΕΡΙ ΜΝΗΜΗΣ	18
1.3 ΠΕΡΙ ΜΝΗΜΕΙΟΥ	23
1.4 ΠΕΡΙ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗΣ	27

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2 - ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΕΣ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

2.1 ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΕΣ ΜΝΗΜΕΙΩΝ ΣΕ ΠΕΡΙΟΔΟΥΣ ΕΝΟΠΛΩΝ ΣΥΓΚΡΟΥΣΕΩΝ	35
2.2 ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΕΣ ΣΕ ΠΕΡΙΟΔΟ ΕΙΡΗΝΗΣ	44

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

3.1 ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΗ ΜΝΗΜΕΙΩΝ ΚΑΙ ΤΑ ΘΕΣΜΙΚΑ ΠΛΑΪΣΙΑ ΤΗΣ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑΣ ΤΟΥΣ	57
3.2 ΤΟ ΔΙΕΘΝΕΣ ΘΕΣΜΙΚΟ ΚΑΘΕΣΤΩΣ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑΣ ΤΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ	59
3.3 ΤΟ ΘΕΣΜΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑΣ ΤΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ	62
3.4 ΕΠΙΛΟΓΟΣ	67

ΜΕΡΟΣ Β

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4 - ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

4.1 Η ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ	71
4.2 Η ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΠΑΡΟΥΣΙΑ ΣΤΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ	72
4.3 Η ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ ΕΠΑΡΧΙΑ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ	73

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5 - ΤΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΚΑΙ Η ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ ΤΟΥΣ

5.1 ΕΙΣΑΓΩΓΗ	79
--------------	----

5.1.1. ΠΗΓΕΣ	80
5.1.2. Η ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΗ ΤΩΝ ΟΘΩΜΑΝΙΚΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ ΣΤΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ ΤΑ ΠΡΩΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΠΡΟΣΑΡΤΗΣΗ ΤΗΣ ΣΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΚΡΑΤΟΣ	83
5.1.3. ΤΑ ΟΘΩΜΑΝΙΚΑ ΜΝΗΜΕΙΑ	88
5.1.4. ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ ΟΘΩΜΑΝΙΚΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ	89
5.2. ΤΑ ΟΘΩΜΑΝΙΚΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΤΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ	90
5.2.1. ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ	91
ΤΑ ΠΡΩΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΠΡΟΣΑΡΤΗΣΗ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ ΣΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΚΡΑΤΟΣ	93
5.2.1.1. ΕΞΑΦΑΝΙΣΘΕΝΤΑ ΜΝΗΜΕΙΑ	106
Α. Χαμάμ	106
Β. Τζαμιά	108
Γ. Τεκέδες	117
Δ. Νεκροταφεία	120
Ε. Τουρμπέδες	123
ΣΤ. Νεκροταφεία Ντονμέδων	125
Ζ. Δημόσια κτίρια	126
Η. Χάνια	128
Θ. Καραβάν Σεράϊ	135
Ι. Εκπαιδευτικά ιδρύματα	136
ΙΑ. Οικίες	138
ΙΒ. Τσεσμέδες	140
5.2.1.2. ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΙΚΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΣΤΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ ΣΗΜΕΡΑ	145
Α. Τζαμιά	145
Β. Χαμάμ	150
Γ. Οχυρωματική αρχιτεκτονική	153
Δ. Δημόσια κτίρια	157
Ε. Εκπαιδευτικά ιδρύματα	164

ΣΤ. Οικίες	166
Ζ. Τσεσμέδες	170
Η. Ταφικά μνημεία	173
Θ. Χανια	174
5.2.2. ΟΘΩΜΑΝΙΚΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΣΤΗΝ ΥΠΟΛΟΙΠΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ	176
5.2.2.1. ΠΕΡΙΟΧΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ	176
5.2.2.3. ΑΠΟΛΛΩΝΙΑ	182
Σχόλια για την περιοχή του Λαγκαδά	186
5.2.2.4. ΧΑΛΚΙΔΙΚΗ	187
Σιδηροκάυσια	187
5.2.2.5. ΓΙΑΝΝΙΤΣΑ	189
Σχόλια για τα Γιαννιτσά	197
5.2.2.6. ΕΔΕΣΣΑ	198
Σχόλια για την Έδεσσα	202
5.2.2.7. ΠΕΡΙΟΧΗ ΠΕΛΛΑΣ	203
5.2.2.8. ΚΑΤΕΡΙΝΗ	206
Σχόλια για την Κατερίνη	208
5.2.2.9. ΚΙΛΚΙΣ	208
5.2.2.10. ΓΥΝΑΙΚΟΚΑΣΤΡΟ	210
5.2.2.11. ΠΕΡΙΟΧΗ ΚΙΛΚΙΣ	211
5.2.2.12. ΒΕΡΟΙΑ	215
Σχόλια για την Βέροια	222
5.2.2.13. ΣΕΡΡΕΣ	223
Σχόλια για τις Σέρρες	235
5.2.2.14. ΣΙΔΗΡΟΚΑΣΤΡΟ	235
Σχόλια για το Σιδηρόκαστρο	238
5.2.2.15. ΠΕΡΙΟΧΗ ΣΕΡΡΩΝ	238

5.2.2.16. ΔΡΑΜΑ	241
Σχόλια για την Δράμα	244
5.2.2.17. ΠΕΡΙΟΧΗ ΔΡΑΜΑΣ	245
5.2.2.18. ΚΑΒΑΛΑ	248
Σχόλια για την Καβάλα	257
5.2.2.19. ΠΕΡΙΟΧΗ ΚΑΒΑΛΑΣ	259
5.2.2.20. ΚΑΣΤΟΡΙΑ	259
Σχόλια για την Καστοριά	266
5.2.2.21. ΑΡΓΟΣ ΟΡΕΣΤΙΚΟ	267
5.2.2.22. ΠΕΡΙΟΧΗ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ	268
5.2.2.23. ΜΑΥΡΟΧΩΡΙ	270
5.2.2.24. ΓΡΕΒΕΝΑ	272
5.2.2.25. ΦΛΩΡΙΝΑ	274
Σχόλια για την Φλώρινα	278
5.2.2.26. ΠΕΡΙΟΧΗ ΦΛΩΡΙΝΑΣ	278
5.2.2.27. ΣΕΡΒΙΑ	281
5.2.2.28. ΠΕΡΙΟΧΗ ΚΟΖΑΝΗΣ	285
5.2.2.29. ΠΤΟΛΕΜΑΪΔΑ	291
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6 - ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	295
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	309
ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ	331
ΑΡΧΕΙΑ	340
ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ	341
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Ι	345
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΙΙ	349

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

353

ΧΑΡΤΕΣ

385

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Η δουλειά αυτή ξεκίνησε πριν από αρκετά χρόνια και καθόρισε με τρόπο καταλυτικό ένα μεγάλο κομμάτι της ζωής μου. Ήταν μια διαδρομή που μου πρόσφερε μεγάλες λύπες, απογοητεύσεις, ματαιώσεις αλλά και αρκετές χαρές. Μέσα σε αυτά τα χρόνια είναι πολλοί οι άνθρωποι που με βοήθησαν είτε πρακτικά είτε ηθικά, ορισμένοι και τα δύο, στην έρευνα και στη συγγραφή της διατριβής και μέσα από αυτό το σύντομο σημείωμα θα ήθελα να τους ευχαριστήσω δημόσια.

Αρχικά, οφείλω να ευχαριστήσω τον επόπτη καθηγητή μου Μιχάλη Φωτιάδη για τη συνεργασία. Επίσης, τον καθηγητή Κώστα Κωτσάκη, ο ρόλος του οποίου ειδικά στο τελευταίο στάδιο της εργασίας ήταν καθοριστικός, καθώς και την καθηγήτρια Κωνσταντίνα Μπάδα για τις παρατηρήσεις και τα σχόλια της στο τελικό κείμενο.

Κατά τη διάρκεια της επιτόπιας έρευνάς μου στη Μακεδονία συνάντησα και μίλησα με πολλούς ανθρώπους σε πόλεις και χωριά οι οποίοι μου έδωσαν πληροφορίες και μου διηγήθηκαν προσωπικές τους μνήμες και ιστορίες από το παρελθόν. Σε όλους αυτούς τους «ανώνυμους» είμαι πραγματικά ευγνώμων.

Επίσης, θα ήθελα να ευχαριστήσω την φιλόλογο Αθηνά Δούζη για τις διορθώσεις και τις φιλολογικές παρατηρήσεις στο κείμενο, καθώς και την αρχαιολόγο Καλλιόπη Ευκλείδου για την πολύτιμη βοήθειά της στη δημιουργία των χαρτών.

Η Νάσια Χουρμουζιάδη είναι από τους λίγους ανθρώπους που στάθηκαν δίπλα μου σχεδόν από την αρχή αυτού του ταξιδιού. Μαζί της έκανα ορισμένες από τις ουσιαστικότερες συζητήσεις. Είδε το κείμενο σε διάφορα στάδια και μου έκανε παρατηρήσεις ενώ επιμελήθηκε επίσης την τελική του μορφή και την αισθητική του εικόνα. Όλα αυτά όμως είναι μάλλον τα λιγότερα για τα οποία της χρωστάω ένα μεγάλο ευχαριστώ.

Τυπικά, στο τέλος, συνηθίζεται να ευχαριστούμε την οικογένεια μας και τους φίλους μας. Για μένα η συνδρομή αυτών των ανθρώπων στο διδακτορικό πέρα από ό,τι άλλο μου έχουν προσφέρει στη ζωή ήταν καθοριστική. Ίσως να μην είχα τελειώσει ποτέ χωρίς αυτούς. Ευχαριστώ λοιπόν την μητέρα μου που δεν σταμάτησε ποτέ να με στηρίζει σε κάθε στάδιο και με κάθε δυνατό τρόπο, τον πατέρα μου, στον οποίο καταλογίζω την επιλογή να γίνω αρχαιολόγος, τον παππού μου, την Μάρω Δικαίου για τις συμβουλές και την βοήθεια αλλά πολύ περισσότερο γιατί υπάρχει στη ζωή μου και βέβαια την Βαγγελιώ Βλιώρα για την ανοχή, την υπομονή και την συμπαράσταση σε όλες τις δύσκολες στιγμές. Επίσης, θα ήθελα να ευχαριστήσω τους φίλους μου από το Δισπηλιό, από τη Θεσσαλονίκη και από την Αθήνα που με συντρόφευσαν υπομονετικά σε περιηγήσεις σε βουνά, ερημιές και εγκαταλελειμμένα χωριά και ανέχτηκαν τις εμμονές μου. Τελειώνοντας, θα ήθελα να αφιερώσω αυτή τη δουλειά μου στο δάσκαλό μου Γιώργο Χουρμουζιάδη και σε όλους τους 'άμυαλους που πέσαν στην φωτιά για να 'χει τ' όνειρο φωλιά για να κουρνιαξεί'. Νομίζω πως αυτός ο στίχος θα του άρεσε.

ΜΕΡΟΣ Α

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1 - ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1.1 ΤΟ ΘΕΜΑ

Το κείμενο πραγματεύεται τη διαχείριση των οθωμανικών μνημείων της Μακεδονίας από την περίοδο ενσωμάτωσής της στο ελληνικό κράτος μέχρι σήμερα. Αποτελεί προϊόν μακρόχρονης έρευνας σε βιβλιοθήκες, αρχεία, τόπους και χώρους της Μακεδονίας. Με βάση την έρευνα στις πηγές και στην υπάρχουσα βιβλιογραφία διαπιστώθηκε ότι για το θέμα υπάρχουν ελληνικές και ξένες δημοσιεύσεις, οι οποίες όμως αναφέρονται περισσότερο στα αστικά κέντρα και στα μνημειακής αρχιτεκτονικής κατάλοιπα. Έρευνα έγινε επίσης σε αρχεία, εφημερίδες και περιοδικά. Παράλληλα έγινε προσπάθεια να συγκεντρωθούν στοιχεία για γνωστά και άγνωστα οθωμανικά μνημεία που καταστράφηκαν κατά τη διάρκεια του 20ού αιώνα. Μέσα από την ιστορία αυτών των μνημείων αποπειράθηκα να καταγράψω τις καταστροφές που υπέστησαν και τη γενικότερη αντιμετώπισή τους στο πλαίσιο του ελληνικού κράτους. Τέλος, προσπάθησα να αναδείξω τις συνέπειες αυτών των καταστροφών για τη Μακεδονία, τους κατοίκους της και την Ελλάδα γενικότερα.

Η μελέτη αυτή διαρθρώνεται σε τέσσερα μέρη. Το πρώτο μέρος αποτελεί την εισαγωγή και το θεωρητικό πλαίσιο, το δεύτερο μέρος αποτελεί περιγραφή του ιστορικού πλαισίου, το τρίτο αποτελεί το κύριο μέρος της εργασίας που ασχολείται με τα οθωμανικά μνημεία και το τέταρτο και τελευταίο συγκεντρώνει ορισμένα συμπεράσματα και σκέψεις.

Το γεγονός ότι το κείμενο αυτό ασχολείται με μνημεία του παρελθόντος, δηλαδή με μια κατηγορία υλικού πολιτισμού, μπορεί να το εντάξει στον αρχαιολογικό λόγο.

Βασική προϋπόθεση για την ανάλυση του θέματος και την παράθεση των στοιχείων είναι η αποσαφήνιση ορισμένων εννοιών και όρων βασικών για το κείμενο. Επιβάλλεται κατ' αρχάς μια αναφορά στις έννοιες του μνημείου και της μνήμης γενικότερα, κυρίως της συλλογικής μνήμης, η οποία ενδιαφέρει περισσότερο αυτήν την έρευνα. Πρόκειται για έννοιες που χρησιμοποιούνται συχνά στο κείμενο και έχουν προκαλέσει πολλές συζητήσεις και διαφωνίες στο πλαίσιο της επιστημονικής κοινότητας. Στη συνέχεια, θα γίνει μια προσπάθεια προσέγγισης της ιστορίας της καταστροφής των υλικών καταλοίπων του παρελθόντος. Η αρχαιολογία είναι συνυφασμένη με την καταστροφή, οι αρχαιολόγοι στο πεδίο ερευνούν στην πλειονότητά τους κατεστραμμένα ανθρώπινα κατάλοιπα. Ο Mortimer Wheeler χαρακτήρισε την ανασκαφή ως μια διαδικασία καταστροφής (Wheeler 1954), άποψη που έχει υιοθετηθεί από πολλούς αρχαιολόγους μέχρι σήμερα (Barker 1977: 14). Παρά την στενή τους σχέση η καταστροφή ως κοινωνικό φαινόμενο είχε παραμείνει εκτός θεωρίας στην αρχαιολογία μέχρι πρόσφατα (Gonzalez-Ruibal 2013: 37). Η καταστροφή και οι αντιλήψεις γι' αυτήν στο παρελθόν, στο παρόν και σε ένα μεταμοντέρνο κόσμο θα μας απασχολήσει επίσης. Μέσα από συγκεκριμένα παραδείγματα που έλαβαν χώρα σε διαφορετικές χρονικές περιόδους και περιοχές του πλανήτη γίνεται μια προσέγγιση της ιστορίας της καταστροφής. Τα παραδείγματα που επιλέχθηκαν είναι αντιπροσωπευτικά των διαφορετικών ειδών καταστροφής. Στόχος μου είναι να αναδείξω τις αιτίες που οδηγούν έναν άνθρωπο, μια ομάδα ανθρώπων ή ένα θεσμοθετημένο όργανο,

όπως το κράτος, έναν δήμο ή την εκκλησία να προχωρήσουν στην καταστροφή κτιρίων και αντικειμένων του παρελθόντος.

Κατά τη διάρκεια του Μεσαίωνα αλλά κυρίως μετά τη διαμόρφωση των εθνών-κρατών στην Ευρώπη, τα κράτη θεσμοθέτησαν νόμους για την προστασία των μνημείων. Στο τέλος του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου και στα επόμενα χρόνια, δημιουργήθηκε ένα παγκόσμιο νομικό πλαίσιο προστασίας των μνημείων. επικράτησε ευρέως η αντίληψη της διατήρησης μνημείων του παρελθόντος ως ηθική επιταγή και υποχρέωση των κρατών (Boylan 2001: 21). Νομίζω ότι έχει ενδιαφέρον να δούμε ποιο είναι το καθεστώς προστασίας των μνημείων στην Ελλάδα και παγκόσμια.

Τέλος, στο κείμενο συχνά απαντά η λέξη Άλλοι. Η συζήτηση για τον Άλλο στη φιλοσοφία (για τον Άλλο από φιλοσοφική άποψη, βλ. Dallery & Scott 1989, από πλευράς κοινωνικής ανθρωπολογίας βλ. Mc Grane 1992 και από ιστορικής πλευράς βλ. Στενού 1998) και στις κοινωνικές επιστήμες προκαλεί το επιστημονικό ενδιαφέρον και αποτελεί πεδίο αντιπαράθεσης εδώ και δεκαετίες (βλ. *Σύγχρονα Θέματα* 63, 1997 και Κωνσταντοπούλου κ.ά. 2000). Όπως υποστηρίζει η Κωνσταντοπούλου:

Ο τρόπος κατανόησης του “άλλου” προσδιορίζει την επικοινωνιακή δομή μιας κοινωνίας, αφού η ταυτότητα βρίσκεται στο επίκεντρο της διαλεκτικής του ενός και του πολλαπλού (παρά το γεγονός ότι πρόκειται για ένα “φανταστικό αντικείμενο” όπως “φανταστικά” είναι εξάλλου και όλα τα πολιτισμικά στοιχεία). Η συμπληρωματικότητα του εαυτού και του άλλου είναι δομική διάσταση του αισθήματος προσωπικής ταυτότητας, ενώ η “ετερότητα” αποτελεί βασικό στοιχείο για κάθε κοινωνιογνωστικό σύστημα κατηγοριοποιήσεων και αναπαραστάσεων του περιβάλλοντος. Η “ετερότητα” δηλαδή αποτελεί την αναγκαία, συστατική αλλά ταυτόχρονα και την πιο προβληματική συνιστώσα της ταυτότητας (που είναι ούτως ή άλλως διαφορούμενη πραγματικότητα) (2000: 11-12).

Όπως αναφέρουν η Δραγώνα και η Φραγκουδάκη:

Οι αναπαραστάσεις μιας εθνικής ομάδας για τον εαυτό της και τους διάφορους εθνικούς “άλλους” διαμορφώνονται από πολλούς παράγοντες σε μια μακρά διάρκεια, κατά την οποία η κάθε συγκεκριμένη ομάδα συγκροτείται ιστορικά σε έθνος συνθέτοντας και ανασυνθέτοντας την ιστορία και διαμορφώνοντας την εθνική της ταυτότητα μέσα από τη δόμηση της εθνικής μνήμης. [...] Δομικό στοιχείο της ταυτότητας αποτελεί η παρουσία του “άλλου”, καθώς η διαμόρφωσή της συνεπάγεται τη διπλή διεργασία της δόμησης και της διαφοροποίησης της ένταξης και του αποκλεισμού (1997: 14-15).

Οι μουσουλμάνοι και άλλες ομάδες όπως οι Εβραίοι και οι σλαβόφωνοι στη Μακεδονία, μετά την προσάρτηση της περιοχής στο ελληνικό κράτος, στο οποίο την κυρίαρχη ομάδα απο-

τελούσαν οι χριστιανοί ορθόδοξοι Έλληνες, απέκτησαν τον ρόλο του Άλλου ως προς την καταγωγή, τη θρησκεία, τη γλώσσα καθώς και άλλα πολιτισμικά στοιχεία. Το ίδιο συνέβη και με τα υλικά τους κατάλοιπα, για τα οποία υπάρχει η αντίληψη στην πλειονότητα των μελών της κυρίαρχης ομάδας ότι ανήκουν στους Άλλους, σε ξένους που πέρασαν για ένα διάστημα από τη Μακεδονία. Τα κατάλοιπα του παρελθόντος παίζουν σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση ταυτοτήτων είτε των κυρίαρχων ομάδων ενός κράτους είτε των Άλλων που κατοικούν σε αυτό. Αποτελούν την υλική έκφραση της ετερότητας. Τα υλικά κατάλοιπα των Άλλων δεν ταυτίζονται με κάτι ελληνικό και δεν εντάχθηκαν ποτέ στην ιστορική εθνική αφήγηση του παρελθόντος. Η αρχαιολογία είναι μια από τις επιστήμες που μπορεί και ίσως οφείλει να μελετήσει και να αναδείξει τον Άλλο μέσα από τον υλικό του πολιτισμό. Όπως υποστηρίζει η Μαράτου-Αλιπράντη:

Η ταυτότητα δεν είναι κάτι φυσικό και αμετάκλητο, αλλά είναι περισσότερο μια νοητική κατασκευή που διαμορφώνεται μέσα από μακρόχρονες και πολύπλοκες ιστορικές, κοινωνικές, πολιτικές και πολιτισμικές διαδικασίες. Η ταυτότητα εμπερικλείει πάντοτε τη διαφορετικότητα και την έννοια του Άλλου, ενώ συγκροτείται μέσα σ' ένα πλέγμα σχέσεων και αλληλεπιδράσεων που οι ιδεολογικές συζητήσεις επαναπροσδιορίζουν διαρκώς (2000: 33).

Η ταυτότητα είναι προϊόν μιας κοινωνικής κατασκευής, ρευστή και υπό συνεχή διαπραγμάτευση, που βασικό στοιχείο της είναι η ετερότητα. Όπως λέει ο Jenkins (1996: 4), η ταυτότητα αναφέρεται στους τρόπους με τους οποίους τα άτομα και οι συλλογικότητες διαφοροποιούνται στις κοινωνικές τους σχέσεις από άλλα άτομα και άλλες συλλογικότητες.

Στα έθνη-κράτη Άλλοι είναι και οι μειονότητες. Οι Εβραίοι, οι σλαβόφωνοι και οι μουσουλμάνοι που κατοικούσαν στη Μακεδονία μέχρι την ανταλλαγή των πληθυσμών, μετά την προσάρτηση της περιοχής στο ελληνικό κράτος, έγιναν μειονότητες. Δεν υπάρχει ένας κοινά αποδεκτός ορισμός για τις μειονότητες, γιατί πολλά κράτη τις ερμηνεύουν διαφορετικά ανάλογα με τα συμφέροντά τους. Επίσης, πολλές ομάδες αρνούνται να αυτοπροσδιοριστούν ως μειονότητες. Σύμφωνα με τον Παναγιώτη Δημητρά, μέλος του Ελληνικού Παρατηρητηρίου των Συμφωνιών του Ελσίνκι:

ένας αποδεκτός, άτυπος ορισμός θεωρεί τις μειονότητες ως μη κυρίαρχες ομάδες, όχι πάντα αριθμητικά κατώτερες των πλειονοτήτων, τα μέλη των οποίων διαθέτουν εθνοτικά, θρησκευτικά ή γλωσσικά χαρακτηριστικά που διαφέρουν από τον υπόλοιπο πληθυσμό και δείχνουν, έστω και έμμεσα, μία αίσθηση αλληλεγγύης που κατευθύνεται προς τη διατήρηση του πολιτισμού, των παραδόσεων, της θρησκείας ή της γλώσσας τους (Minority Rights Group, World Directory of Minorities, London, 1997, p. xv. στο Δημητράς 2004: 1).

Οι κοινωνικές επιστήμες, ειδικότερα η κοινωνική ψυχολογία και η κοινωνική ανθρωπολογία για τις οποίες οι μειονότητες αποτελούν σημαντικό θέμα, έχουν δώσει διαφορετικούς ορισμούς του όρου.

Στην Ελλάδα, σύμφωνα με την επίσημη άποψη των τελευταίων πέντε δεκαετιών, υπάρχει μόνο μία «θρησκευτική» μειονότητα, η μουσουλμανική (για τις μειονότητες στην Ελλάδα, βλ. *Σύγχρονα Θέματα* 63, 1997: 11-48 και Τσιτσελίκης & Χριστόπουλος 2008). Με δυσκολία γίνεται δεκτό ότι στη Μακεδονία υπάρχει μικρή ομάδα «δίγλωσσων» οι οποίοι μιλούν το «σλαβικό ιδίωμα» (Ηρακλείδης 1997: 32). Στο σημείο αυτό διαφαίνεται και η δυσκολία ορισμού κοινά αποδεκτού για τον όρο «μειονότητα». Τα κράτη, όταν αναγνωρίζουν ή όταν αρνούνται την ύπαρξη μιας μειονότητας, το πράττουν και το τεκμηριώνουν με όρους νομικούς. Παρόλα αυτά υπάρχει η αρχή του αυτοπροσδιορισμού, η οποία διατυπώθηκε για πρώτη φορά από το Διαρκές Δικαστήριο Διεθνούς Δικαιοσύνης το 1930. Σύμφωνα με την απόφαση αυτή η μειονότητα είναι «ένα πραγματικό και όχι νομικό θέμα» (Ηρακλείδης 1997: 1-2). Ως εκ τούτου η ύπαρξη μειονοτήτων δεν εξαρτάται αποκλειστικά από αποφάσεις κρατών αλλά και από τις αποφάσεις και το δικαίωμα των ανθρώπων να αυτοπροσδιορίζονται.

1.2 ΠΕΡΙ ΜΝΗΜΗΣ

Η καταστροφή του υλικού πολιτισμού μιας ομάδας αποτελεί δραστική παρέμβαση στη μνήμη αυτής της ομάδας και επηρεάζει σε μεγάλη κλίμακα τη συλλογική μνήμη ευρύτερων κοινωνικών ομάδων.

Πώς ορίζεται όμως η μνήμη; Σύμφωνα με τον Λε Γκοφ:

Η μνήμη, ως ιδιότητα διατήρησης ορισμένων πληροφοριών, παραπέμπει κατ' αρχάς σε ένα σύνολο φυσικών λειτουργιών χάρη στις οποίες ο άνθρωπος μπορεί να ενεργοποιεί εντυπώσεις ή πληροφορίες οι οποίες έχουν παρέλθει και τις οποίες εκείνος αναπαριστά ως παρελθούσες (1998: 87).

Αυτός είναι ένας ορισμός που πλησιάζει στην ερμηνεία που προτείνουν και οι ψυχολόγοι για τη μνήμη. Με άλλα λόγια, μνήμη είναι η ικανότητα διατήρησης παραστάσεων ή γνώσεων από το παρελθόν. Η ενασχόληση με τη μνήμη κατέχει πρωτεύοντα ρόλο στις κοινωνικές επιστήμες περιλαμβανομένων και των επιστημών που μελετούν κατεξοχήν το παρελθόν του ανθρώπου, την ιστορία και την αρχαιολογία.

Οι αρχαίοι φιλόσοφοι, Έλληνες και Λατίνοι, προσπάθησαν να ερμηνεύσουν και να περιγράψουν την έννοια της μνήμης (Λε Γκοφ, 1998: 101-107). Στους αιώνες που ακολούθησαν, η μνήμη απασχόλησε τη φιλοσοφική σκέψη πολλών λογίων και φιλοσόφων της Δύσης (Λε Γκοφ, 1998: 108-134), μέχρι τα τέλη του 19ου αιώνα, οπότε ο Σίγκμουντ Φρόιντ εισάγει την «ψυχανάλυση». Με τον Φρόιντ η μνήμη αποτέλεσε κλειδί για την ερμηνεία συμπεριφορών και διαταραχών της προσωπικότητας (βλ. π.χ. Φρόιντ 1977).

Ο Φρόιντ ερεύνησε κυρίως την ατομική μνήμη, εκτός αυτής όμως υπάρχει και η συλλογική ή κοινωνική μνήμη που ενδιαφέρει περισσότερο τις κοινωνικές επιστήμες. Σταθμό στην έρευνα της κοινωνικής μνήμης αποτέλεσαν τα βιβλία του Maurice Halbwachs (1925, 1941,

1950). Ο Halbwachs αναγνώρισε τη σημασία της συλλογικής μνήμης και μελέτησε τις διαδικασίες της κοινωνικής κατασκευής της μνήμης. Υποστήριξε ότι οι μνήμες μας εντοπίζονται μέσα στον νοητικό και υλικό χώρο της ομάδας και η ιδέα μιας ατομικής μνήμης απολύτως διάφορης από την κοινωνική μνήμη είναι μια αυθαιρεσία κενή νοήματος (Connerton 1989: 36-37). Όσον αφορά τον υλικό χώρο της ομάδας, που είναι ο χώρος που μας αφορά, ο Halbwachs τόνισε ότι η μνήμη εντοπίζεται σε αντικείμενα, τόπους, στην υλική δομή του παρελθόντος μέσα στο παρόν και το ονόμασε αυτό «υλικό πλαίσιο» (*cadre matériel*) (Halbwachs 1941: 161).

Ο Nora υποστηρίζει ότι συλλογική μνήμη είναι «αυτό που μένει από το παρελθόν στο πλαίσιο του βιώματος των ομάδων» ή ως «αυτό που οι ομάδες δημιουργούν με το παρελθόν τους» (Nora 1978). Οι Fentress και Wickham (1992: 25) ορίζουν την κοινωνική μνήμη ως «μια έκφραση συλλογικής εμπειρίας: η κοινωνική μνήμη δίνει ταυτότητα σε μια ομάδα, δίνοντάς της μια αίσθηση για το παρελθόν και καθορίζοντας τις βλέψεις της για το μέλλον». Σύμφωνα με τον Zelizer (1995: 214), η συλλογική μνήμη, αντίθετα με την ατομική συγκροτεί αναμνήσεις του παρελθόντος οι οποίες καθορίζονται και διαμορφώνονται από την ομάδα. Επίσης ο Zelizer υποστηρίζει ότι η ενθύμηση εμπλέκεται σε μια σειρά από άλλες δραστηριότητες, οι οποίες έχουν να κάνουν τόσο με τη διαμόρφωση ταυτότητας, τη δύναμη και την εξουσία, τις πολιτισμικές νόρμες, τις κοινωνικές σχέσεις, όσο και με την απλή πράξη της ενθύμησης (Zelizer 1995: 214). Έτσι, για την πλήρη κατανόηση της συλλογικής μνήμης απαραίτητη είναι η αναγνώρισή της ως μιας κοινωνικής, πολιτισμικής και πολιτικής δράσης σε ένα ευρύτερο πεδίο (Zelizer 1995: 214).

Οι ομάδες οι οποίες μοιράζονται τις όποιες συλλογικές μνήμες μπορούν να είναι από οπαδοί μιας ποδοσφαιρικής ομάδας ή πιστοί μιας θρησκείας μέχρι μεγαλύτερες οντότητες όπως ένα έθνος ή μια μειονότητα στο πλαίσιο ενός έθνους-κράτους. Η κοινωνική μνήμη έχει ιδιαίτερη σημασία για τις κοινωνίες, γιατί όπως αναφέρει ο Connerton (1989: 3), εικόνες του παρελθόντος νομιμοποιούν την κοινωνική τάξη του παρόντος. Σε ένα έθνος, η απουσία ή η απώλεια, εκούσια ή ακούσια της συλλογικής μνήμης μπορεί να προκαλέσει σοβαρές διαταραχές για τη συλλογική ταυτότητα (Λε Γκοφ 1998: 89).

Σύμφωνα με τους Wagner-Pacifici & Schwartz (1991), η πράξη της ενθύμησης έχει τρεις λειτουργίες, την κοινωνική, την πολιτική και την πολιτισμική, οι οποίες συνδέονται και ίσως δεν μπορούν να υπάρξουν η μια ανεξάρτητα από την άλλη (Zelizer 1995: 227). Η κοινωνική λειτουργία της συλλογικής μνήμης έγκειται σε τομείς όπως η συνοχή της κοινότητας. Ενισχύει την αίσθηση ότι ένα άτομο ανήκει σε μια ομάδα με αποτέλεσμα να διαφυλάσσεται η κοινωνική τάξη (Zelizer 1995: 227). Σε ορισμένες περιπτώσεις όμως για κάποιους ανθρώπους μπορεί να οδηγήσει σε αντίθετα αποτελέσματα και στον αποκλεισμό. Οι κοινές μνήμες ενώνουν ανθρώπους ενίοτε αποκλείοντας άλλους. Οι σλαβόφωνοι, οι Εβραίοι και οι καθολικοί στη συλλογική συνείδηση των περισσότερων Ελλήνων γίνονται αντιληπτοί ως ξένο σώμα και απουσιάζουν από την επίσημη ιστορία και τα σχολικά εγχειρίδια.

Στο πολιτικό επίπεδο, η συλλογική μνήμη παίζει σημαντικό ρόλο σε θέματα ταυτότητας,

συνέχειας, σταθερότητας, καταστολής και πολιτικής εξουσίας (Zelizer 1995: 227). Ο έλεγχος της συλλογικής μνήμης και του παρελθόντος γενικότερα είναι απαραίτητος για τη νομιμοποίηση της κρατικής εξουσίας. Σε ορισμένες περιπτώσεις ομάδες που διεκδικούν την εξουσία ή την ανεξαρτησία τους από μια άλλη κυρίαρχη ομάδα χρησιμοποιούν τις δικές τους συλλογικές μνήμες, οι οποίες συνήθως έρχονται σε σύγκρουση με των αντιπάλων τους. Ενδιαφέρον έχει το γεγονός ότι αυτές οι μνήμες μπορεί να αποτελούν διαφορετικές εκδοχές των ίδιων γεγονότων. Ανταγωνιστικές ομάδες διατηρούν και ανταγωνιστικές μνήμες, ενώ στις περιπτώσεις που μοιράζονται κοινές μνήμες ο ανταγωνισμός έγκειται στο ποια ομάδα τις ελέγχει.

Όσον αφορά την τελευταία λειτουργία της μνήμης, την πολιτισμική, το παρελθόν και η συλλογική μνήμη λαμβάνουν χώρα σε ένα συγκεκριμένο πολιτισμικό πλαίσιο. Διάφορες πολιτισμικές εκφάνσεις και εκφράσεις έχουν άμεση σχέση με την κοινωνική μνήμη. Για παράδειγμα, χοροί, τραγούδια, πανηγύρια αποτελούν καλλιτεχνικές εκδηλώσεις οι οποίες συνέδραμαν στη διατήρηση της κοινωνικής μνήμης σε πολλές κοινότητες.

Το ερώτημα, όμως, είναι πώς παράγεται η συλλογική μνήμη, από ποιους, πώς καλλιεργείται και ποιος την ελέγχει. Ο Connerton (1989) διαχωρίζει τη μνήμη σε εγγραφόμενη (inscribed) στην οποία συμπεριλαμβάνει τα μνημεία και τα κείμενα και στην ενσωματωμένη (embodied) που αφορά σε τελετές, γιορτές και συμπεριφορές. Οποιαδήποτε κοινωνική, πολιτική ή πολιτισμική ομάδα μπορεί να παράγει, να συντηρεί ή και να μεταλλάσσει συλλογικές μνήμες. Τις περισσότερες φορές όμως διαχειριστές της συλλογικής μνήμης είναι οι εκπρόσωποι της εξουσίας και τα κράτη από τότε που δημιουργήθηκαν.

Η συλλογική μνήμη διατηρείται και διαχέεται κατ' αρχάς με τον λόγο, είτε τον γραπτό είτε τον προφορικό, επίσης όμως και με μια σειρά άλλων μέσων. Σε αυτό τον τομέα σημαντική είναι η συνδρομή του Pierre Nora, ο οποίος επιμελήθηκε ένα επτάτομο συλλογικό έργο πάνω στη μνήμη, το *Les Lieux de mémoire*. *Lieux de mémoire* είναι οι «τόποι» της μνήμης. Θα μπορούσαν να αναφέρονται σε προσωπικούς τόπους μνήμης, στη συγκεκριμένη περίπτωση, πάντως, ενδιαφέρουν οι «τόποι» της συλλογικής μνήμης. Σύμφωνα με τον Nora (1989: 18), οι τόποι της μνήμης είναι απλοί και διαφορετικοί, μπορούν να είναι φυσικοί ή τεχνητοί, διαθέσιμοι για συγκεκριμένες αισθητικές εμπειρίες και ανοιχτοί για τις πιο αυθαίρετες επεξεργασίες. Είναι τόποι με τρεις έννοιες: την υλική, τη συμβολική και τη λειτουργική που, όμως, πάντοτε συνυπάρχουν (Nora 1989: 19). Έτσι, ένα τζαμί είναι μια αρχιτεκτονική κατασκευή, συνεπώς έχει μια υλική υπόσταση. Παράλληλα, για τους μουσουλμάνους αποτελεί ιερό τόπο, άρα συγχρόνως έχει και μια συμβολική λειτουργία. Τέλος, είναι και ο χώρος όπου οι πιστοί ασκούν τα θρησκευτικά τους καθήκοντα, ιδιότητα που προσδίδει έναν χαρακτήρα καθαρά λειτουργικό. Για τον Nora ακόμη και ένα αρχείο γίνεται τόπος μνήμης, αρκεί η φαντασία να επενδύσει πάνω του με μια συμβολική αύρα (Nora 1989: 19). Οι τόποι της μνήμης δημιουργούνται μέσα από ένα παιχνίδι της μνήμης και της ιστορίας, μια αλληλεπίδραση δύο παραγόντων, αποτέλεσμα αμοιβαίας αποφασιστικότητας. Η μνήμη ενσωματώνεται σε ορισμένους τόπους όπου υπάρχει η αίσθηση ότι η ιστορική συνέχεια επιμένει (Nora 1989: 7). Ο κατάλογος των τόπων μνήμης

που αναφέρει ο Nora είναι πολύ μεγάλος και ο καθένας θα μπορούσε να προσθέσει κι άλλους. Αναφέρω χωρίς κατηγοριοποίηση ορισμένους, όπως τα αρχεία, η σημαία, οι βιβλιοθήκες, τα λεξικά, τα μνημεία, τα νεκροταφεία, οι ιεροί χώροι, τα μουσεία, τα αγάλματα, τα εμβλήματα, οι επέτειοι, οι σχολικές γιορτές, τα φεστιβάλ, οι διεθνείς συνθήκες, οι αδελφότητες, οι σύλλογοι, τα σχολικά εγχειρίδια, οι εγκυκλοπαίδειες και οι αυτοβιογραφίες (Nora 1989).

Όλοι αυτοί οι τόποι της μνήμης, είτε έχουν υλική υπόσταση είτε αποτελούν πρακτικές οι οποίες συνδέουν την κοινότητα με το παρελθόν, δεν είναι πάντοτε τόσο προφανείς και ξεκάθαροι. Σε αυτές τις περιπτώσεις οι «παραδόσεις» πρέπει να επινοηθούν, ενώ τα υλικά μνημεία πρέπει να ενδυθούν με το κατάλληλο συμβολικό πλαίσιο. Ο Hobsbawm (2004: 9-10) πρότεινε μάλιστα τον όρο «επινοημένη παράδοση» για να περιγράψει «ένα σύνολο πρακτικών οι οποίες συνήθως διέπονται, φανερά ή σιωπηρά, από αποδεκτούς κανόνες και με τελετουργική ή συμβολική φύση, και οι οποίες επιδιώκουν να ενσταλάξουν ορισμένες αξίες και κανόνες συμπεριφοράς μέσω επανάληψης, γεγονός που αυτόματα συνεπάγεται τη συνέχεια με το παρελθόν.

Προσεγγίζοντας το θέμα από τη σκοπιά των υλικών καταλοίπων, κάποιος θα μπορούσε να αντιτείνει ότι τα αντικείμενα, κτίρια ή άλλα, υπάρχουν και δεν αποτελούν επινοήσεις του παρόντος. Πολλές φορές όμως τα στοιχεία σε σχέση με την ιστορία ορισμένων είναι παραπλανητικά. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η περίπτωση του παλατιού του Μεγάλου Μαγίστρου στη Ρόδο (Κολώνας, 2002: 33-35). Το μνημείο στην ουσία ξανακτίστηκε από τους Ιταλούς τη δεκαετία του 1930 και μάλιστα μεγαλύτερο από το αρχικό μεσαιωνικό κτίσμα. Για τους Ιταλούς την περίοδο εκείνη οι εκτεταμένες αναστηλώσεις ήταν κάτι σύνηθες. Η αναστήλωση του συγκεκριμένου χώρου σε ένα συμβολικό επίπεδο νομιμοποιούσε την εξουσία τους στα Δωδεκάνησα και στη Ρόδο συνδέοντάς τους με το μεσαιωνικό παρελθόν της περιοχής.

Διαλεκτικά αντίθετη της μνήμης είναι η λήθη. Χωρίς τη μια δεν μπορεί να υπάρξει η άλλη. Όσο σημαντικός είναι ο έλεγχος της συλλογικής μνήμης για την κατάκτηση ή τη διατήρηση της εξουσίας, άλλο τόσο σημαντική είναι και η λήθη. Ο Γουργουρής (2007: 252) υποστηρίζει ότι «εντός του ελληνοδυτικού επιστημολογικού πλαισίου η μνήμη συνδέεται ετυμολογικά με την αλήθεια: η αλήθεια, η αρχαία αυτή ελληνική λέξη, τόσο θεμελιώδης για τον Πλάτωνα και τον Heidegger, σημαίνει κατά κυριολεξία τη «μη-λήθη». Η αλήθεια για το παρελθόν, τη μνήμη και την ιστορία γίνεται πεδίο σύγκρουσης και ανταγωνισμών. Στόχος της εξουσίας είναι να επιβάλει μια επίσημη αλήθεια, όπως στόχος των άλλων ομάδων είναι να αντιτείνουν τη δική τους. Ο Λε Γκοφ (1998: 90) υποστήριξε πως «μια από τις ύψιστες φροντίδες των τάξεων, των ομάδων, των ατόμων που κυριάρχησαν και κυριαρχούν στις ιστορικές κοινωνίες είναι να καταστούν κύριοι της μνήμης και της λήθης. Οι λήθες, οι σιωπές της ιστορίας είναι ενδεικτικές αυτών των μηχανισμών χειραγώγησης της συλλογικής μνήμης». Στην αρχαία Αίγυπτο, όταν κάποιος αξιωματούχος ή ακόμη και φαραώ υπέπιπτε σε σοβαρό παράπτωμα, το όνομά του σβηνόταν από τις επιγραφές καταδικάζοντάς τον σε αιώνια λήθη. Στη Ρώμη, η Σύγκλητος είχε τη δυνατότητα του *damnatio memoriae*, της απάλειψης δηλαδή, μετά τον θάνατό τους, του ονόματος των τυραννικών αυτοκρατόρων από όλες τις επιγραφές, τα νομίσματα και τα δημόσια έγγραφα.

Όπως αναφέρει ο Petropoulos (1978: 170), «μνήμη, λήθη και οι ενδιάμεσες παραλλαγές τους αποτελούν δομικά υλικά με τα οποία κατασκευάζονται θεσμοί, κοινωνίες, νοοτροπίες, ιδεολογίες». Η καταστροφή του υλικού πολιτισμού μιας ομάδας αποτελεί μια μορφή καταδίκης στη λήθη.

Ο Λιάκος (2005: 135) υποστηρίζει ότι «μαθαίνουμε τι να θυμόμαστε αλλά και τι να ξεχνάμε, να απωθούμε. Μνήμη και απώθηση βαδίζουν χέρι χέρι». Ειδικά τα απολυταρχικά καθεστώτα προσπαθούν να επιβάλουν την ψυχική υποδούλωση των πολιτών μέσω της απάλειψης της μνήμης τους (Connerton 1989: 14).

Ιδιαίτέρως για τη θέσπιση των εθνών-κρατών (βλ. Hobsbawm 1994, Gelner 1992, 2002, Άντερσον 1997 και Smith 2000) το κατεξοχήν για πολλούς πολιτικό δημιούργημα της νεωτερικότητας, ο έλεγχος της μνήμης και της λήθης στάθηκε παραπάνω από θεμελιώδης. Η νεωτερικότητα επέφερε αλλαγές που παρήγαγαν μια νέα ιστορική συνείδηση και μια νέα αίσθηση του συνανήκειν στους λαούς και συνεισέφερε στο εθνικό ιδεώδες μιας εξαγνισμένης χωρικής ταυτότητας (Olsen 2001: 43). Τα στοιχεία που συγκροτούσαν τις ταυτότητες των ανθρώπων άρχισαν να καθορίζονται με βάση την καταγωγή, το αίμα, τη γλώσσα, το έθνος κ.ά. Κατά συνέπεια, όσοι παρουσίαζαν μια διαφορετικότητα, όπως για παράδειγμα οι Εβραίοι, έγιναν αυτομάτως οι Άλλοι, οι οποίοι έπρεπε να αφομοιωθούν και να ενταχθούν στο σύνολο, αλλοιώνοντας ή και διαγράφοντας το δικό τους παρελθόν. Από το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα ο φιλέλληνας και φιλόσοφος Ernest Renan (1882: 24) είχε γράψει ότι η λήθη, ακόμα και το ιστορικό λάθος, αποτελούν πολύ σημαντικούς παράγοντες στη δημιουργία ενός έθνους. Ο Hobsbawm (1994: 23) υποστήριξε ότι «δεν είναι τα έθνη που δημιουργούν κράτη και εθνικισμούς, αλλά το αντίθετο». Για τον εθνικισμό, ο οποίος αποτελεί μια από τις γενεσιουργές δυνάμεις των εθνών, το παρελθόν, η μνήμη και η λήθη κατέχουν κυρίαρχο ρόλο.

Η αρχαιολογία και η ιστορία από τα τέλη του 18ου αιώνα αποτέλεσαν δεξαμενές τεκμηρίων και επιχειρημάτων του εθνικιστικού λόγου. «Η εθνογένεση είχε τις απαρχές της στην αρχαιολογική θεωρία της Κεντροανατολικής Ευρώπης» (Κωτσάκης 2006β: 87). Η στενή σχέση της αρχαιολογίας με τον εθνικισμό είναι πια κοινά αποδεκτή στους κύκλους της αρχαιολογικής κοινότητας (βλ. Trigger 1989, Kohl & Fawcett 1995, Diaz-Andreu & Champion 1996, Meskell 1998 και Kohl 1998). Η σχέση αυτή ξεκινά την εποχή που η αρχαιολογία αποκτά επιστημονική υπόσταση, κατά τον 19ο αιώνα, την εποχή του Ρομαντισμού και των ευρωπαϊκών εθνικιστικών κινημάτων και συνεχίζεται μέχρι και τις μέρες μας. Στη διαμόρφωση των εθνικών και εθνοτικών ταυτοτήτων του 19ου αιώνα και των πρώτων δεκαετιών του 20ού αιώνα, επιστήμες και καλλιτεχνικές εκφράσεις που σχετίζονται με τη μνήμη, όπως η ιστορία, η αρχαιολογία, η λαογραφία (για τη λαογραφία και τη διαμόρφωση της ελληνικής εθνικής ταυτότητας, βλ. Κυριακίδου-Νέστορος 1978), η λογοτεχνία κ.ά., έπαιξαν τον καθοριστικό ρόλο του διαμεσολαβητή με περασμένες εποχές. Όλα αυτά συνέθεσαν το θεωρητικό οπλοστάσιο των κοινωνικών μηχανισμών αναπαραγωγής της μνήμης. Παρόλα αυτά η συνδρομή της αρχαιολογίας στη διαμόρφωση των εθνικών ταυτοτήτων της Ευρώπης, σύμφωνα με τον Fotiadis (2003: 84), δεν

πρέπει ούτε να μειώνεται αλλά ούτε και να υπερεκτιμάται. Όταν καθιερώθηκε ως επιστήμη κατά τον 19ο αιώνα η θεωρητική της διαμόρφωση βασίστηκε στον «λόγο» άλλων επιστημών.

Είναι δύσκολο πάντως να αμφισβητήσει κανείς τον σημαντικό ρόλο που κατέχει το παρελθόν και ο υλικός πολιτισμός στη γένεση των εθνών-κρατών και στη διαδικασία διαμόρφωσης τοπικών και εθνοτικών ταυτοτήτων. Όπως και στην περίπτωση του άυλου συμβολικού κεφαλαίου, για το οποίο στο πλαίσιο μιας κοινωνικής ομάδας γίνεται μια επιλογή του τι πρέπει να θυμάται κανείς και τι όχι, το ίδιο συμβαίνει και με τα υλικά κατάλοιπα του παρελθόντος. Ορισμένα ταυτίζονται με το συλλογικό φαντασιακό και εντάσσονται στη συλλογική μνήμη του έθνους ή οποιασδήποτε άλλης ομάδας, ενώ άλλα «δεν συνάδουν» και πρέπει είτε να εξαφανιστούν είτε να μεταλλαχθούν. Η πρακτική αυτή στην Ελλάδα και συγκεκριμένα στη Μακεδονία, ως προς τα οθωμανικά υλικά κατάλοιπα, αποτελεί το κεντρικό θέμα αυτής της εργασίας.

1.3 ΠΕΡΙ ΜΝΗΜΕΙΟΥ

Στο *Λεξικό της Κοινής Νεοελληνικής Γλώσσας* του Ιδρύματος Μανόλη Τριανταφυλλίδη ως μνημείο ορίζεται:

Πρώτον: κατασκευή, ιδίως αρχιτεκτονική ή γλυπτή προορισμένη να τιμά ή να θυμίζει ορισμένο πρόσωπο ή γεγονός [...] δεύτερον: κάθε κτίριο που θεωρείται αξιόλογο από άποψη αρχαιολογική, ιστορική ή αισθητική [...] τρίτον: κάθε αξιόλογο ανθρώπινο δημιούργημα ή πράξη που διακρίνεται ανάμεσα στα όμοια ή στα σύγχρονά του και εντυπωσιάζει [...] και τέταρτον: κάθε δείγμα της ανθρώπινης δραστηριότητας που διασώθηκε από προηγούμενες εποχές (Λεξικό της Κοινής Νεοελληνικής, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών, Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη 1998: 864).

Η UNESCO, όσον αφορά τα μνημεία, κάνει έναν βασικό διαχωρισμό ανάμεσα σε ανθρωπογενή μνημεία, δηλαδή που κατασκεύασε ο άνθρωπος και σε μνημεία της φύσης που και αυτά όμως έχουν οριστεί από τον άνθρωπο ως τέτοια. Το δέλτα του Έβρου στη Θράκη και ο Μέλας Δρυμός στη Γερμανία αποτελούν κηρυγμένα με βάση εθνικές και διεθνείς αποφάσεις μνημεία της φύσης. Τα μνημεία που έχουν χαρακτηριστεί παγκόσμια φυσική κληρονομιά προστατεύονται από την UNESCO με σύμβαση του 1972. Κάθε κράτος ανάλογα με τη νομοθεσία του είναι υπεύθυνο για την προστασία της φυσικής του κληρονομιάς. Τα μνημεία της φύσης δεν αφορούν αυτήν την έρευνα. Σε πολλές περιπτώσεις τα μνημεία κατέχουν διττό ρόλο, όπως το Ayers Rock, ένας τεράστιος μονόλιθος στην έρημο της κεντρικής Αυστραλίας, είναι συγχρόνως μνημείο της φύσης καθώς και ιερός τόπος των Αβοριγίνων.

Ένας δεύτερος διαχωρισμός θα μπορούσε να γίνει ανάμεσα σε υλικά και άυλα μνημεία. Η προφορική παράδοση του κάθε λαού, η μουσική, τα τραγούδια, οι χοροί όλα τα στοιχεία που συνθέτουν τη μη υλική πολιτιστική κληρονομιά μιας κοινωνικής ομάδας, θα μπορούσαν

να χαρακτηριστούν δυνάμει μνημεία. Ένα μανιάτικο μοιρολόι των αρχών του 20ού αιώνα το οποίο δεν έχει καταγραφεί ποτέ και στίχοι του αναπαράγονται ακόμη σε σύγχρονα μοιρολόγια θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως μνημείο. Και αυτά τα πολιτισμικά δημιουργήματα από το 2003 προστατεύονται από διεθνείς συμβάσεις (www.unesco.org “Text of the Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage 2003”). Ούτε και αυτή η κατηγορία μνημείων θα απασχολήσει αυτή την έρευνα, η οποία επικεντρώνεται σε μνημεία με υλική υπόσταση κατασκευασμένα από τον άνθρωπο.

Σύμφωνα με την Alcock (2002: 28), «μνημεία είναι τόποι, κατασκευές ή αντικείμενα σχεδιασμένα επίτηδες ή συμφωνημένα αργότερα να προκαλούν μνήμες». Η σύνδεση μεταξύ παρελθόντος, παρόντος και μέλλοντος γίνεται μέσα από την υλικότητά τους (Rowlands 1993: 144). Ο Bergson (1991) υποστήριξε ότι κεφαλαιώδης ιδιότητα του υλικού είναι η διάρκειά του. Όταν αναφερόμαστε σε υλικά μνημεία, ένα κοινό τους χαρακτηριστικό, ανεξαρτήτως αν χτίστηκαν στον Μεσαίωνα ή στην Εποχή του Χαλκού, είναι η ανθεκτικότητά τους. Τα ακίνητα μνημεία αποτελούν διαρκή στοιχεία του κοινωνικού τοπίου, αφήνουν το σημάδι τους σε αυτό ακόμη και εγκαταλελειμμένα (Bradley 1984: 63).

Ο Χουρμουζιάδης έδωσε μια άλλη διάσταση, υποστήριξε πως αρχαιολογικό μνημείο είναι:

Κάθε ανθρώπινη κατασκευή ή πράξη (ατομική ή συλλογική, σύνολο κατασκευών ή πράξεων) που η συστηματική τους μελέτη, με βάση τη διαλεκτική ανάλυση των συστατικών στοιχείων της κατασκευής ή της συγκεκριμένης λειτουργίας τους, μας οδηγεί στη γνώση και την ερμηνεία των κοινωνικοοικονομικών συνθηκών που προκάλεσαν την κατασκευή ή την πραγματοποίησή τους και προσδιόρισαν τη μορφή και τη χρήση τους. Μας οδηγεί, επομένως, η μελέτη αυτή στη γνώση και την ερμηνεία του βαθμού και των αιτιών εξέλιξης του κοινωνικού σχηματισμού στα πλαίσια του οποίου τα μνημεία αυτά, οι πράξεις δηλαδή και οι κατασκευές, πραγματοποιήθηκαν κατά την ανάπτυξη της ιστορικής διαδικασίας (Χουρμουζιάδης 1995: 251-252).

Ο Χουρμουζιάδης με τον ορισμό αυτό εντάσσει το μνημείο στο ιστορικοκοινωνικό πλαίσιο που το γέννησε και το θεωρεί πηγή πληροφοριών γι' αυτό το πλαίσιο.

Σύμφωνα με τον τελευταίο αρχαιολογικό νόμο, τον Ν. 3028/2002, «ως μνημεία νοούνται τα πολιτιστικά αγαθά που αποτελούν υλικές μαρτυρίες και ανήκουν στην πολιτιστική κληρονομιά της Χώρας και των οποίων επιβάλλεται η ειδικότερη προστασία...». Στη συνέχεια γίνεται από τον νομοθέτη μια διάκριση ανάμεσα σε αρχαία και νεότερα μνημεία· «ως αρχαία μνημεία νοούνται όλα τα πολιτιστικά αγαθά που ανάγονται στους προϊστορικούς, αρχαίους, βυζαντινούς και μεταβυζαντινούς χρόνους και χρονολογούνται έως και το 1830 [...]. Ως νεότερα μνημεία νοούνται τα πολιτιστικά αγαθά που είναι μεταγενέστερα του 1830 και των οποίων η προστασία επιβάλλεται λόγω της ιστορικής, καλλιτεχνικής ή επιστημονικής σημασίας τους [...]».

Άλλη μια απαραίτητη διάκριση που ορίζεται από τον αρχαιολογικό νόμο είναι ανάμεσα

σε κινητά και ακίνητα μνημεία. «Ως ακίνητα μνημεία νοούνται τα μνημεία που υπήρξαν συνδεδεμένα με το έδαφος και παραμένουν σε αυτό ή στον βυθό της θάλασσας ή στον πυθμένα λιμνών ή ποταμών και δεν είναι δυνατόν να μετακινηθούν χωρίς βλάβη της αξίας τους ως μαρτυριών. Στα ακίνητα μνημεία συμπεριλαμβάνονται οι εγκαταστάσεις, οι κατασκευές και τα διακοσμητικά και λοιπά στοιχεία που αποτελούν αναπόσπαστο τμήμα τους, καθώς και το άμεσο περιβάλλον τους. Ως κινητά μνημεία νοούνται τα μνημεία που δεν θεωρούνται ακίνητα». Όσον αφορά τα άυλα πολιτιστικά αγαθά «νοούνται εκφράσεις, δραστηριότητες, γνώσεις και πληροφορίες, όπως μύθοι, έθιμα, προφορικές παραδόσεις, χοροί, δρώμενα, μουσική, τραγούδια, δεξιότητες ή τεχνικές που αποτελούν μαρτυρίες του παραδοσιακού, λαϊκού και λόγιου πολιτισμού» (Νόμος: 3028/2002, Φ.Ε.Κ.: Α' 153/28.06.2002, Άρθρο 2).

Τα περισσότερα μνημεία που χρησιμοποιώ ως παραδείγματα είναι ακίνητες κατασκευές που υπό κανονικές συνθήκες αντέχουν στον χρόνο. Έτσι θα έλεγα ότι τα μνημεία αυτά χαρακτηρίζονται από υλικότητα, ανθεκτικότητα και διάρκεια. «Τα ανθεκτικά αντικείμενα διεκδικούν τις δικές τους μνήμες, τις δικές τους μορφές ερμηνείας και γι' αυτό τον λόγο κατέχουν τις δικές τους ατομικές τροχιές» (Rowlands 1993: 144). Κάθε μνημείο είτε πρόκειται για ένα ευμέγεθες κτίσμα είτε για ένα μικρό αντικείμενο επιδέχεται πολλών ερμηνειών αναλόγως με το ποιος/ποια αναφέρεται σε αυτό. Οι ερμηνείες αυτές, στη διάρκεια της ζωής των μνημείων, μεταλλάσσονται. Για την Bender (1993) τα μνημεία, όπως και τα τοπία και οι αρχαιολογικές θέσεις, είναι πάντοτε αναδυόμενα και σε διαρκή εξέλιξη. Ο υλικός πολιτισμός είναι αμείωτα πολύσημος με απροσδιόριστο φάσμα ερμηνειών και εμπλέκεται σε ένα δίκτυο πολιτικών σχέσεων και ιδεολογικών συστημάτων (Shanks & Tilley 1987: 115-116). Ο Nora (1989: 24) αναφέρει ότι ένας τόπος μνήμης είναι ένας κλεισμένος στον εαυτό του τόπος υπερβολής, επικεντρωμένος στο δικό του όνομα, αλλά παράλληλα πάντα ανοιχτός σε ένα ευρύ φάσμα πιθανών σημασιών. Τέλος, ο Appadurai (1986) αναφέρει ότι τα υλικά δεδομένα είναι κοινωνικά αντικείμενα που συγκροτούν, όπως και οι άνθρωποι, μια πολιτισμική βιογραφία με ποικίλα συμφραζόμενα και σημασίες.

Τα μνημεία φέρουν νοήματα που τους αποδίδονται από αυτούς που τα φτιάχνουν και από τους ανθρώπους επόμενων περιόδων που θα έρθουν σε επαφή με αυτά. Όπως υποστηρίζει ο Herzfeld (2006: 129), τα μνημεία έχουν μια μετωνυμική σχέση με τις οντότητες (όπως τα έθνη-κράτη) τις οποίες υπηρετούν. Γι' αυτό τον λόγο γίνονται στόχος κατά τη διάρκεια συγκρούσεων. Εκτός όμως από την υλική φθορά, είτε ως αποτέλεσμα φυσικών διαδικασιών είτε ως αποτέλεσμα ανθρώπινης παρέμβασης, σύμφωνα με τον Lowenthal (1985: 240), τα κατάλοιπα του παρελθόντος υπόκεινται και σε φθορά των νοημάτων τους. Ορισμένα μνημεία επανανοηματοδοτούνται και αποκτούν μεγάλη σημασία, ενώ σε άλλες περιπτώσεις τα νοήματα που κάποτε έφεραν ξεχνιούνται. Μνημεία που σώζονται από το παρελθόν χρησιμοποιούνται και εντάσσονται σε διαφορετικά πολιτισμικά τοπία. Κάτι τέτοιο μπορεί να συμβαίνει π.χ. όταν γίνεται προσπάθεια μέσω αυτών των μνημείων να νομιμοποιηθεί η εξουσία μιας ομάδας στο παρόν. Αυτός είναι ένας από τους τρόπους με τους οποίους το παρελθόν εξυπηρετεί πολιτικά συμφέροντα του παρόντος (Bradley 1987: 2-3, 2002: 225, Williams 1998: 103, και Prent 2002:

82-100). Πολλά μνημεία, λόγω του ιδεολογικού φορτίου που φέρουν, έχουν αποτελέσει πεδίο αντιπαραθέσεων και συγκρούσεων ανάμεσα σε ανταγωνιστικές ομάδες. Ίσως το πιο γνωστό παράδειγμα είναι η πόλη της Ιερουσαλήμ, μια πόλη μνημείο, σημαντική για την κοινωνική μνήμη τριών τουλάχιστον θρησκειών (Χριστιανισμός, Ιουδαϊσμός και Μωαμεθανισμός) και δύο εθνικών ομάδων, των Ισραηλινών και των Παλαιστινίων (βλ. El Haj 1998 και Benvenisti 1998 & 2000).

Ένας τόπος η ένα αντικείμενο που σχετίζεται με το παρελθόν είναι πιθανό να ανακαλεί δυσάρεστες μνήμες και να προκαλεί αρνητικά συναισθήματα. Είναι αυτό που ονομάζει η Meskell “negative heritage” και θα μπορούσε να αποδοθεί στα ελληνικά ως “αρνητική κληρονομιά”. Με τον όρο αυτό περιγράφει έναν συγκρουσιακό χώρο που γίνεται δεξαμενή αρνητικής μνήμης για το συλλογικό φαντασιακό (Meskell 2002: 558). Το εθνικό στάδιο στο Σαντιάγκο της Χιλής όπου ο Πινοσέτ φυλάκισε, βασάνισε και δολοφόνησε χιλιάδες χιλιανούς (Dolff-Bonekampfer 2002) ή το κτίριο όπου βρισκόταν η έδρα της Στάζι στο Ανατολικό Βερολίνο είναι δύο χαρακτηριστικές περιπτώσεις. Τα παραδείγματα από την Ελλάδα είναι πολλά, όπως οι φυλακές, τα κρατητήρια, οι τόποι εξορίας και εκτελέσεων των πολιτικών κρατουμένων ακόμη και ο παλιός σιδηροδρομικός σταθμός της Θεσσαλονίκης από όπου εκτοπίστηκαν οι Εβραίοι στον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο. Τα μνημεία των Άλλων, όπως π.χ. τα οθωμανικά μνημεία, μέχρι σχετικά πρόσφατα, για την πλειοψηφία των Ελλήνων αποτελούσαν μια “αρνητική κληρονομιά” για την οποία σε πολλές περιπτώσεις επιλέχθηκε η διαγραφή. Η Meskell πιστεύει επίσης ότι η αρνητική κληρονομιά, ως χώρος μνήμης, κατέχει διπλό ρόλο, μπορεί δηλαδή να χρησιμοποιηθεί για διδακτικούς σκοπούς, όπως το Άουσβιτς και η Χιροσίμα (για τη διαχείριση της μνήμης της ατομικής καταστροφής στη Χιροσίμα, βλ. Yoneyama 2002) ή εναλλακτικά να εξαφανιστεί στην περίπτωση που το μέρος αυτό δεν μπορεί να επανενταχτεί πολιτισμικά και αντιστέκεται στην ενσωμάτωσή του στο εθνικό φαντασιακό (Meskell 2002: 558).

Ο καλύτερος τρόπος για να δούμε τα νοήματα με τα οποία ενδύονται τα μνημεία είναι μέσα από συγκεκριμένα παραδείγματα. Η βιβλιογραφία για το «μνημείο» ως έννοια είναι μεγάλη και δεν είναι στις προθέσεις και στους στόχους μου να την εξαντλήσω. Πρόκειται για έναν όρο που δεν είναι κοινά αποδεκτός ή αυτονόητος καθώς ανάμεσα στην επιστημονική κοινότητα υπάρχουν διαφωνίες ως προς τον ορισμό του. Η άποψη που υιοθετώ στο κείμενο είναι η εξής: κάθε έκφραση ανθρώπινης δραστηριότητας που ανακαλεί τη μνήμη είναι δυνάμει μνημείο. Σύμφωνα με την άποψη αυτή κάθε αντικείμενο μικρό ή μεγάλο, κινητό ή ακίνητο, το οποίο πληροί την παραπάνω προϋπόθεση θα μπορούσε να θεωρείται μνημείο. Συνεπώς, τα μνημεία τα οποία πραγματεύεται αυτή η έρευνα είναι ακίνητες κατασκευές διαφόρων μεγεθών που χρονολογούνται στην οθωμανική περίοδο και μπορούν κατά κάποιον τρόπο είτε λόγω της αρχιτεκτονικής τους είτε λόγω της χρήσης τους να ταυτιστούν με το οθωμανικό παρελθόν της Μακεδονίας. Τα μνημεία αυτά μπορούν να είναι σημαντικά αρχιτεκτονήματα, όπως το Μπεζεστένι των Σερρών ή μια οθωμανική επιτύμβια στήλη.

1.4 ΠΕΡΙ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗΣ

Η καταστροφή των υλικών κατασκευών είναι νομοτελειακή και η ανθρώπινη ιστορία είναι συνυφασμένη με τη δημιουργία και με την καταστροφή. Τα ανθρωπογενή αλλά και τα φυσικά κατάλοιπα υπόκεινται σε συνεχή φθορά. Η παρούσα έρευνα πραγματεύεται καταστροφές που προκλήθηκαν από έμμεση ή άμεση ανθρώπινη παρέμβαση. Δεν αποτελούν όλες οι καταστροφές αποτέλεσμα μιας στιγμιαίας δράσης. Πολλές καταστροφές συντελούνται σταδιακά με την πάροδο του χρόνου. Μια έμμεση παρέμβαση η οποία οδηγεί στη φθορά για παράδειγμα είναι η μόλυνση του περιβάλλοντος.

Σε άλλες περιπτώσεις έμμεσης καταστροφής, κατασκευές καταδικάζονται στη φθορά και στην εγκατάλειψη κατόπιν επιλογής. Αυτό συμβαίνει ιδιαιτέρως στα μνημεία που ανήκουν στην “αρνητική κληρονομιά” και ταυτίζονται με τον Άλλο είτε πρόκειται για μια μειονότητα είτε για μνημεία μιας χώρας-εχθρού. Η εικόνα ενός εγκαταλελειμμένου μνημείου όμως μπορεί να αποκτήσει ξεχωριστά νοήματα και να προκαλέσει πολλούς συνειρμούς που σχετίζονται με θέματα συμβολικά, ιδεολογικά, οικονομικά κ.ά. Η επιλογή ενός κράτους να μην συντηρήσει ένα μνημείο ή μια κατηγορία μνημείων δεν είναι πάντοτε αποτέλεσμα ανικανότητας ή αδυναμίας του κρατικού μηχανισμού και έλλειψης πόρων. Πολλές φορές η εγκατάλειψη είναι μια συνειδητή επιλογή που εσκεμμένα θα οδηγήσει στην καταστροφή. Ορισμένα μνημεία εγκαταλείπονται με σκοπό να καταρρεύσουν γιατί «ενοχλούν». Αποτελούν εμπόδιο για οικονομικές επενδύσεις ή εμπόδιο λόγω των μνημμάτων και των συμβολισμών που ενδεχομένως φέρουν.

Η εγκατάλειψη σχεδόν του συνόλου του οθωμανικού υλικού πολιτισμού της Μακεδονίας μέχρι τη δεκαετία του 1980, οπότε ξεκίνησαν οι πρώτες επεμβάσεις σε μνημεία αυτής της κατηγορίας, αποτελεί ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα. Λόγω της εγκατάλειψης πολλά μνημεία υπέστησαν σοβαρές και, ενίοτε, ανεπανόρθωτες ζημιές· άλλα κατέρρευσαν, ενώ άλλα έφτασαν σε τόσο κακή κατάσταση, ώστε κρίθηκαν, όχι πάντοτε δικαιολογημένα, κατεδαφιστέα από τις αρμόδιες αρχές.

Τα ίδια τα κατεστραμμένα κτίρια ενίοτε αποκτούν ένα συμβολικό περιεχόμενο διότι γίνονται μάρτυρες της πράξης της καταστροφής. Ορισμένες κυβερνήσεις αποφάσισαν να διατηρήσουν κτίρια που καταστράφηκαν κατά τη διάρκεια βομβαρδισμών στον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο στην κατεστραμμένη τους μορφή, κηρύσσοντάς τα μνημεία. Ο καθεδρικός ναός του St. Michael στο Coventry της Αγγλίας που βομβαρδίστηκε το 1940 από τους Γερμανούς δεν αναστηλώθηκε ποτέ, παραμένει σχεδόν όπως ήταν μετά τον βομβαρδισμό. Η ίδια απόφαση πάρθηκε και για την εκκλησία του Kaiser Wilhelm στο Βερολίνο, όπου σώζονται μόνο ορισμένοι τοίχοι και το καμπαναριό. Ένα παρόμοιο μνημείο υπάρχει και στη Χιροσίμα, είναι το Genbaku Dome. Το κτίριο είναι το μοναδικό που διατηρήθηκε όρθιο μετά την έκρηξη της ατομικής βόμβας το 1945. Αυτή η μνημειοποίηση των κατεστραμμένων κτιρίων έχει ως σκοπό τη διατήρηση της μνήμης μέσω μιας σχεδόν βιωμένης εμπειρίας· το να βλέπει δηλαδή κάποιος/α τα ορατά και «αυθεντικά» αποτελέσματα των καταστροφών που προκαλεί ο πόλεμος.

Ακόμη και τα θραύσματα των μνημείων αποκτούν αξία ως φορείς μνήμης, αναμνηστικά ή προσωπικά κειμήλια. Κομμάτια τσιμέντου από τον Τοίχο του Βερολίνου καθώς και αναμνηστικά μετάλλια από μέταλλα που ανασύρθηκαν από τα χαλάσματα των Δίδυμων Πύργων πωλούνται ως ενθύμια στο διαδίκτυο και σε καταστήματα. Σε αυτή τη διαδικασία παρατηρείται μια τοτεμοποίηση των τμημάτων που κάποτε συνθέταν τα κτίρια. Σπασμένα οικοδομικά υλικά, όπως μικρά κομμάτια τσιμέντου από τον τοίχο, αποκτούν συμβολική αξία και περιβάλλονται με μια «ιερότητα». Είναι αυτό που αναφέρει ο Miller (1987: 92) ως «τη δυνατότητα των υλικών αντικειμένων να λειτουργούν ως γέφυρα μεταξύ των νοητικών και φυσικών κόσμων».

Πολλές φορές ακόμη και το κενό, ο χώρος που κάποτε βρισκόταν ένα κτίριο που καταστράφηκε, αποκτά τη συμβολική αξία ενός μνημείου, όπως για παράδειγμα η γραμμή που υποδεικνύει τη θέση από όπου κάποτε περνούσε ο Τοίχος του Βερολίνου. Μια παρόμοια περίπτωση, αρνητικής κληρονομιάς, πάλι από το Βερολίνο, είναι ο χώρος όπου βρισκόταν το διοικητήριο του Χίτλερ. Κάτω από το πάρκο που υπάρχει σήμερα στην ίδια θέση διατηρούνται κατάλοιπα του καταφυγίου του όπου και αυτοκτόνησε.

Η επίθεση στους Δίδυμους Πύργους αποτελεί παράδειγμα μιας μορφής διεθνούς σύγκρουσης ανάμεσα στο μεγάλο κεφάλαιο και ομάδες με ποικίλες καταβολές, μέσα αντίστασης και αιτήματα. Στη σύγκρουση αυτή περιλαμβάνονται επιθέσεις και καταστροφές κυρίως συμβολικών στόχων, όπως τα κτίρια του Παγκόσμιου Οργανισμού Εμπορίου ή του Πενταγώνου. Στο πρόσφατο αντικαπιταλιστικό κίνημα ενάντια στην παγκοσμιοποίηση, μερίδα των κινηματιών και των διαδηλωτών επιτέθηκε και κατέστρεψε τράπεζες και καταστήματα πολυεθνικών (Vodafone, Mc Donald's). Οι καταστροφές αυτού του είδους δεν επέφεραν ιδιαίτερες ζημιές στα ασφαλισμένα καταστήματα, σε ένα συμβολικό επίπεδο όμως αποτελούν ένα χτύπημα στο υπάρχον οικονομικό σύστημα. Οι καταστροφές αυτές με κίνητρα πολιτικά έχουν μακρά παράδοση, από την καταστροφή ανδριάντων αυτοκρατόρων κατά τη Ρωμαϊκή Περίοδο μέχρι την επανειλημμένη καταστροφή με βομβιστικές ενέργειες του αγάλματος του Αμερικανού προέδρου Τρούμαν στην Αθήνα.

Η καταστροφή υλικών αντικειμένων σε πολλές περιπτώσεις ήταν μια πράξη η οποία όχι μόνο δεν ήταν αρνητική, αλλά αντίθετα αποτελούσε κομμάτι του συμβολικού κόσμου πολλών κοινωνιών. Στην αρχαιολογία υπάρχουν ενδείξεις από τη Νεολιθική Περίοδο ακόμη, σκόπιμα κατεστραμμένων αντικειμένων, ενδεχομένως ως μέρος ενός τελετουργικού (βλ. Charman 2000). Αντικείμενα είναι πιθανόν να «θυσιάζονταν», δηλαδή να καταστρέφονταν ως μια πράξη συμβολική κατά τη διάρκεια συλλογικών γευμάτων (feasting) (βλ. Hayden 1996), ταφών ή άλλου είδους κοινωνικών ή θρησκευτικών εκδηλώσεων. Σύμφωνα με εθνογραφικά παράλληλα η τελετουργική θραύση αντικειμένων ήταν μια πρακτική συνηθισμένη σε διάφορες περιοχές του κόσμου και σε διάφορες περιόδους (βλ. Μως 1999). Μέχρι τις μέρες μας στις κηδείες στον ελλαδικό χώρο συνηθίζεται η θραύση ενός κεραμικού, ενώ στους εβραϊκούς γάμους η θραύση ενός ποτηριού.

Κατά την αρχαιότητα, ένα σπίτι της ελληνιστικής περιόδου, κατάλοιπα του οποίου μπο-

ρεί να σώζονταν κατά τη βυζαντινή περίοδο, θα κατεδαφιζόταν χωρίς να θεωρείται καταστροφή από κανέναν. Αντίθετα, τα υλικά με τα οποία κατασκευάστηκε θα χρησιμοποιούνταν και για νέες κατασκευές. Με αυτόν τον τρόπο η Μεσαιωνική Ρώμη χτίστηκε επάνω στα ερείπια της αρχαίας χρησιμοποιώντας τα ίδια υλικά. Μια άλλη παράμετρος της δεύτερης χρήσης αρχιτεκτονικών μελών κτιρίων του παρελθόντος σε κτίρια του εκάστοτε παρόντος είναι αυτή που υποστηρίζει τη συμβολική τους χρήση. Όπως υποστηρίζει η Amy Papalexandrou (2003: 76) για τα σπόλια της αρχαιότητας τα οποία χρησιμοποιούνταν στις βυζαντινές εκκλησίες, υπάρχει η πιθανότητα να εκλαμβάνονταν ως απτά μέσα για τη μετάδοση της κοινωνικής μνήμης ή για άλλους συμβολισμούς.

Ειδικότερα, όσον αφορά τα θρησκευτικά κτίρια, η επανάχρησή τους ήταν διαδεδομένη και καθιερωμένη στις κοινωνίες του παρελθόντος. Οι ναοί των περισσότερων θρησκειών ήταν συνήθως τα πλέον επιμελημένα και ανθεκτικά κτίρια των εκάστοτε κοινοτήτων. Αυτός ήταν και ένας από τους βασικούς λόγους για τον οποίο επαναχρησιμοποιούνταν. Οι λόγοι θα μπορούσαν να είναι επίσης και συμβολικοί και να σχετίζονται με την κοινωνική μνήμη μιας ομάδας ή με την αποδοχή της ιερότητας του χώρου. Οι αρχαίοι ελληνικοί και ρωμαϊκοί ναοί μετατράπηκαν σε εκκλησίες των χριστιανών, οι εκκλησίες στις περιοχές που κατέκτησαν μουσουλμάνοι (Βαλκάνια, Ιβηρική Χερσόνησος) μετατράπηκαν σε τζαμιά και όταν τελικά επανήλθαν στα χέρια των χριστιανών, όπως στην περίπτωση της Ελλάδας, έγιναν ξανά εκκλησίες. Αυτή η διαδικασία επανάχρησης και μετατροπής ενός κτιρίου δεν κρύβει το παρελθόν του, αντίθετα, νέα πολιτισμικά, πολιτικά και κοινωνικά νοήματα επικάθονται στην προηγούμενή του κατάσταση δημιουργώντας ένα νέο κτίριο το οποίο παρόλα αυτά υπενθυμίζει σε αυτόν που το αντικρίζει τις παλαιότερες περιόδους (Schildgen 2008: 89). Σε αυτή τη διαδικασία η συνήθης πρακτική ήταν η καταστροφή των συμβόλων της προηγούμενης θρησκείας. Η αρχιτεκτονική των κτιρίων και άλλα στοιχεία δομικά ή διακοσμητικά διατηρούνταν προδίδοντας την προηγούμενη χρήση τους. Μετά τις αναγκαίες αρχιτεκτονικές παρεμβάσεις ακολουθούσαν τις περισσότερες φορές τελετές καθαγιασμού για την ένταξη του ναού στη νέα θρησκεία.

Ο Louis Réau (1959) σε μια θεωρητική προσέγγιση της καταστροφής των μνημείων άντλησε υλικό από την πλούσια σε καταστροφές ιστορία της Γαλλίας. Εντόπισε πέντε κατηγορίες βανδαλισμών: α) θρησκευτικής μισαλλοδοξίας και φανατισμού, β) συναισθηματικού βανδαλισμού, ο οποίος ταυτίστηκε με την οργή που οδήγησε στην καταστροφή της Βαστίλλης ως κτιρίου που συμβόλιζε τη βασιλική καταπίεση και εξουσία, γ) αισθητικού βανδαλισμού που αφορά σε θέματα γούστου, δ) αναστήλωσης που μπορεί να εξελιχθεί σε βανδαλισμό και να έχει καταστρεπτικά αποτελέσματα για το μνημείο και ε) “ελγινισμού”, δηλαδή την αφαίρεση έργων τέχνης από τον χώρο που ήταν εγκατεστημένα (Réau 1959).

Τα μνημεία καταστρέφονται κατά τη διάρκεια πολέμων ως παράπλευρες απώλειες, ως επιλεγμένοι στόχοι ή ως μια πράξη εκδίκησης και βανδαλισμού. Καταστρέφονται επίσης από τους διεκδικητές της εξουσίας κατά τη διάρκεια συγκρούσεων ή επαναστάσεων ως χώροι που συμβολίζουν την εξουσία. Τα θρησκευτικά κτίρια γίνονται στόχος των αντιμαχόμενων ομά-

δων κατά τη διάρκεια θρησκευτικών συγκρούσεων. Επίσης σε καιρό ειρήνης, μνημεία καταστρέφονται ως μέρος κρατικού σχεδίου αφομοίωσης, ομογενοποίησης ή ακόμη και εξαφάνισης κοινωνικών ομάδων, όπως οι θρησκευτικές, εθνοτικές ή εθνικές μειονότητες. Συμβαίνει όμως και το αντίθετο, τα μνημεία να γίνονται στόχος ομάδων που δέχονται καταπίεση από το κράτος, όπως πολιτικοί αντιφρονούντες και μειονότητες. Επίσης, καταστροφές κτιρίων ή και ολόκληρων συνοικιών γίνονται στο πλαίσιο εκσυγχρονισμού και ανάπλασης περιοχών.

Αν θα λάβει αρνητικό ή θετικό πρόσημο μια καταστροφή εξαρτάται από μια σειρά παραγόντων καθώς και τις ιστορικές και κοινωνικές συνθήκες της εποχής. Ο Françoise Choay (1992: 22-23) υιοθέτησε την άποψη περί «θετικής καταστροφής» και «αρνητικής καταστροφής». Το γνώρισμα που καθορίζει την πράξη της καταστροφής δεν είναι τι καταστρέφεται, αλλά ποιος εκτελεί την πράξη και ποια είναι τα κίνητρό του (Schildgen 2008: 10). Για τον Μπακούνιν «το καταστροφικό πάθος είναι ταυτόχρονα δημιουργικό» (Dolgorf 1971).

Ένας διαχωρισμός που έχουν κάνει πολλοί μελετητές των καταστροφών, όπως ο Warnke, είναι ανάμεσα σε καταστροφές που προέρχονται «από πάνω» και σε αυτές που προέρχονται «από κάτω» (Warnke 1977). Καταστροφές δηλαδή που διενεργούν είτε ομάδες οι οποίες βρίσκονται στην εξουσία είτε ομάδες οι οποίες εναντιώνονται σε αυτήν. Οι πρώτες τείνουν να αντικαθιστούν τα παλαιά σύμβολα που καταστρέφουν με νέα. Οι δεύτερες, αυτές δηλαδή που προέρχονται από κάτω, λόγω πολιτικής αδυναμίας συνήθως αδυνατούν να εγκαταστήσουν τα δικά τους σύμβολα, εκτός αν γίνουν οι ίδιοι εξουσία. Ο Warnke συνεχίζει λέγοντας ότι όταν οι καταστροφές προέρχονται από τους εκπροσώπους της εξουσίας τότε είναι νόμιμες και γιορτάζονται, ενώ όταν προέρχονται από κάτω θεωρούνται πράξεις βανδαλισμού και βαρβαρότητας (Warnke 1977: 47).

Ο Christin στο ίδιο θέμα παρατηρεί ότι οι καταστροφές που προέρχονται «από κάτω» είναι συνήθως μερικές και ιδιαιτέρως σκληρές, γιατί σκοπός τους είναι να συμβολίσουν τη νέα κατάσταση. Αυτές που προέρχονται «από πάνω», συνήθως σκοπό τους έχουν τη συνολική εξαφάνιση και την οργανωμένη καταστροφή (Christin 1992: 78).

Η αρχαιολογία παρά την στενή της σχέση με την καταστροφή μέχρι σχετικά πρόσφατα δεν είχε ασχοληθεί σε θεωρητικό επίπεδο με αυτή ως κοινωνικό φαινόμενο με μεγάλη επίδραση στην ανθρώπινη ιστορία (για αρχαιολογία της καταστροφής βλ. Rakoczy κ.ά 2008, Coward 2009, Driessen 2013).

Τα τελευταία χρόνια νέα ζητήματα άρχισαν να απασχολούν την επιστήμη της αρχαιολογίας και ένα από αυτά ήταν η μελέτη του πρόσφατου παρελθόντος (για την αρχαιολογία του πρόσφατου παρελθόντος, βλ. Gould & Schiffer 1981, Rathje & Murphy 1992 και Schofield & Johnson & Beck 2002, Graves-Brown & Harrison & Piccini 2013).

Σύμφωνα με τους Buchli & Lucas (2001: 25) η αρχαιολογία του πρόσφατου παρελθόντος δουλεύει με το «ανείπωτο» και το «ασυγκρότητο» που βρίσκεται εκτός «συζήτησης» (discourse), με το τραύμα, την καταστροφή και τον πόνο: πόλεμος, μετανάστευση, κοινωνική

μηχανοποίηση, απάνθρωπη ανάπτυξη, βιομηχανικές καταστροφές, (μετα)αποικιακές αποτυχίες.

Ο Gonzalez-Ruibal ονόμασε τη μελέτη των υλικών καταλοίπων αυτής της περιόδου «αρχαιολογία της υπερνεωτερικότητας» (2008: 247). Η αρχαιολογία της υπερνεωτερικότητας ερευνά την υλική φύση των υπερβολών που χαρακτηρίζουν την εποχή και ειδικά τις καταστρεπτικές τους συνέπειες παγκοσμίως (Gonzalez-Ruibal 2008: 247). Η μελέτη ενός τόσο πρόσφατου παρελθόντος δεν είναι κάτι αυτονόητο για την αρχαιολογία, ενώ αναπόφευκτα εμπειριέχει και άλλες επιστήμες, ιστορία, ανθρωπολογία, ιστορία της τέχνης, και κοινωνιολογία.

Ο Gonzalez-Ruibal (2008: 254) επιλέγει τρεις διαφορετικούς «τόπους» λόγω της διαφορετικής σχέσης τους με τη μνήμη: τους τόπους της αποκειμενοποίησης¹ (abjection), τους μνημοτόπους (mnemotopoi) και τους τόπους μνήμης (lieux de mémoire). Η πρώτη κατηγορία περιλαμβάνει χαρακώματα, ομαδικούς τάφους, κρατήρες βομβών, εγκαταλελειμμένα εργοστάσια, παρατημένες γραμμές τρένων, ερειπωμένα σπίτια, καταφύγια, χώρους πυρηνικών δοκιμών, στρατόπεδα συγκέντρωσης, στρατόπεδα προσφύγων και μέρη κατεστραμμένα από βιομηχανικές καταστροφές και συγκρούσεις. Βασική προϋπόθεση για να ενταχθεί ένας τόπος σε αυτή τη κατηγορία είναι να έχει διαγραφεί από τη συλλογική μνήμη (Gonzalez-Ruibal 2008: 256). Είναι τόποι όπου διαδραματίστηκαν γεγονότα τα οποία οι άνθρωποι θέλουν να ξεχάσουν. Παρόλα αυτά ορισμένοι τόποι αποκειμενοποίησης μπορούν να εξελιχθούν κάποια στιγμή σε σημαντικούς τόπους συλλογικής ανάμνησης, δηλαδή μνημοτόπους.

Οι μνημοτόποι αποτελούν τα υλικά θεμέλια της συλλογικής μνήμης. Τέτοιοι τόποι μπορεί να είναι μνημεία, ιστορικά κτίρια, τόποι που έλαβε χώρα κάτι σημαντικό για τη συλλογική μνήμη μιας ομάδας (Gonzalez-Ruibal 2008: 256). Όσον αφορά τους τόπους μνήμης, ο Gonzalez-Ruibal ταυτίζεται με τον Nora ο οποίος πρώτος εισήγαγε τον όρο. Σύμφωνα με τον Nora οι τόποι μνήμης χρησιμοποιούνται ως υποκατάστατο της πραγματικής βιωμένης μνήμης. Πρόκειται για κοινωνικά κατασκευασμένους τόπους που χρησιμοποιούνται με σκοπό την επίκληση του παρελθόντος (Nora 1989: 20). Στην περίπτωση αυτή η ανάκληση της μνήμης γίνεται με επιτηδευμένο τρόπο, ενίοτε μάλιστα θεσμοθετημένο.

Η αρχαιολογία του πρόσφατου παρελθόντος ή η αρχαιολογία της υπερνεωτερικότητας είναι η αρχαιολογία της διαγραμμένης, τραυματικής, «ασήμαντης» μνήμης, της μνήμης που οι περισσότεροι θέλουν να ξεχαστεί. Είναι, τέλος, και αυτό είναι το στοιχείο με το μεγαλύτερο ενδιαφέρον για το κείμενο αυτό, η αρχαιολογία της καταστροφής. Πολλά από τα μνημεία που πραγματεύεται αυτή η έρευνα ανήκουν στην κατηγορία των μνημείων που απασχολούν την αρχαιολογία της υπερνεωτερικότητας: μνημεία μιας ομάδας που καταστράφηκαν και διαγράφηκε η παρουσία και η υλική τους μνήμη, μνημεία που ανήκαν στους Άλλους και η κυρίαρχη

1 Στο άρθρο του Αθανάσιου Αθανασίου «Αναζητώντας τη σημειωτική χαρά: ετερότητα, αποστροφή και ο τρόμος του εκτοπισμένου υποκειμένου», στο περιοδικό *Ek των υστέρων*, εκδόσεις Εξάντας, Αθήνα, Νοέμβριος 2006 για το βιβλίο της Julia Kristeva *Powers of Horror: An Essay on Abjection* (1982), το abjection μεταφράζεται ως αποκειμενοποίηση. Αυτήν τη μετάφραση υιοθέτησα κι εγώ για το κείμενο.

ομάδα στάθηκε εχθρική απέναντί τους. Τα οθωμανικά μνημεία, για πολλά χρόνια μετά την προσάρτηση της Μακεδονίας αποτελούσαν μια δυσάρεστη υπόμνηση για τη συλλογική μνήμη και γι' αυτό καταδικάστηκαν στη λήθη και τα περισσότερα στην καταστροφή.

Για την κατηγοριοποίηση των παραδειγμάτων καταστροφών μνημείων που ακολουθεί, κρίθηκε χρήσιμο να διαχωριστούν δυο μεγάλες ομάδες οι οποίες σχετίζονται με τον άνθρωπο και τη βία. Στην πρώτη κατηγορία περιλαμβάνονται καταστροφές μνημείων σε περιόδους ένοπλων συγκρούσεων όπως οι πόλεμοι και οι επαναστάσεις. Στη δεύτερη ομάδα εντάσσονται καταστροφές μνημείων σε περιόδους ειρήνης όπως οι καταστροφές που οργανώνονται από το κράτος με σκοπό τον εκσυγχρονισμό, την ανάπτυξη και τον έλεγχο μιας ομάδας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2 - ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΕΣ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

2.1 ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΕΣ ΜΝΗΜΕΙΩΝ ΣΕ ΠΕΡΙΟΔΟΥΣ ΕΝΟΠΛΩΝ ΣΥΓΚΡΟΥΣΕΩΝ

Σε πολλές περιπτώσεις στην Ιστορία, πόλεμοι και βίαιες συγκρούσεις ξέσπασαν ανάμεσα σε οπαδούς διαφορετικών θρησκειών στο πλαίσιο μισαλλοδοξίας, προσηλυτισμού ή και συνδυασμού των δύο. Εκτός από τις απώλειες σε ανθρώπινο δυναμικό, στόχο των αντιμαχόμενων αποτέλεσαν και οι ιεροί χώροι καθώς και τα σύμβολα της θρησκείας. Η εσκεμμένη καταστροφή θρησκευτικών αντικειμένων, ανεξαρτήτως μεγέθους ή τοποθεσίας, όπως γλυπτά, εικόνες, κτίρια έχει μείνει στην ιστορία με το όνομα εικονοκλασία.

Η λέξη εικονοκλασία προέρχεται από τη θρησκευτική διαμάχη που συντάραξε τα θεμέλια της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, διήρκεσε από το 726 μέχρι το 843 μ.Χ., έμεινε στην ιστορία ως Εικονομαχία και έληξε με τον θρίαμβο των εικονολατρών (για εικονομαχία, βλ. Grubaker 2012).

Οι πολέμιοι των εικόνων, οι λεγόμενοι εικονοκλάστες, υποστήριζαν ότι η εικονοποίηση των θείων μορφών ήταν βλασφημία. Η περίοδος χαρακτηρίστηκε από ευρεία καταστροφή ιερών αντικειμένων και μοναστηριών. Αυτή όμως δεν ήταν η μοναδική καταστροφή θρησκευτικών συμβόλων κατά τη διάρκεια του Βυζαντίου. Είχε προηγηθεί η καταστροφή των αρχαίων ελληνικών ιερών μετά από τη θεσμοθέτηση της χριστιανικής θρησκείας ως επίσημης θρησκείας του κράτους (Σιμόπουλος 1999: 127-129).

Ένα ακόμη παράδειγμα εικονοκλασίας είναι αυτό της ευρωπαϊκής θρησκευτικής Μεταρρύθμισης, της σύγκρουσης δηλαδή καθολικών και προτεσταντών που έλαβε χώρα κατά το τέλος του Μεσαίωνα. Η περίοδος αυτή θεωρείται μια από τις καταστρεπτικότερες για την ευρωπαϊκή ιστορία. Πέρα από τις ανθρώπινες απώλειες, χιλιάδες εκκλησίες, μοναστήρια και ιερά αντικείμενα καταστράφηκαν (για καταστροφές μνημείων κατά την ευρωπαϊκή μεταρρύθμιση, βλ. Cameron 1991).

Στα παραπάνω παραδείγματα αφορμή για τις καταστροφές ήταν οι θρησκευτικές διαφορές, οι αιτίες όμως σχετίζονται με τις ιστορικοκοινωνικές συνθήκες, την πολιτική και την οικονομία της εκάστοτε εποχής. Η Εικονομαχία ίσως να μην είχε ποτέ τέτοια καταστρεπτικά αποτελέσματα για τα μνημεία, κινητά και ακίνητα, αν δεν υποστηριζόταν από εικονοκλάστες αυτοκράτορες και αν δεν είχε αναχθεί για ένα διάστημα σε κρατική πολιτική. Τόσο στην περίπτωση της επικράτησης του χριστιανισμού κατά τους πρώτους αιώνες του Βυζαντίου όσο και στην περίπτωση της εικονομαχίας, η θρησκεία έγινε παράρτημα του κράτους, υποταγμένη στην κεντρική εξουσία του ηγεμόνα και ένα απαραίτητο εργαλείο του (Schildgen 2008: 28).

Το ίδιο ισχύει και για τη Θρησκευτική Μεταρρύθμιση στην Αγγλία (για καταστροφή μνημείων κατά τη Μεταρρύθμιση στην Αγγλία, βλ. Philips 1974)· οι Άγγλοι βασιλείς μετά την επικράτηση του Προτεσταντισμού στη χώρα, στην κυριολεξία απογύμνωσαν όλα τα καθολικά μοναστήρια και τις εκκλησίες από τις περιουσίες τους. Στην Αγγλία η καταστροφή των καθο-

λικών μονών και εκκλησιών ήταν συστηματική και οργανωμένη από το κράτος. Ίσως γι' αυτό τον λόγο είχε τέτοια καταστρεπτικά αποτελέσματα.

Άλλο ένα παράδειγμα συνεργασίας ή ακόμη και ταύτισης της κοσμικής με τη θρησκευτική εξουσία, που ως αποτέλεσμα είχε την καταστροφή μεγάλου αριθμού μνημείων, αντλούμε από την Ισπανία. Με βάση ένα πρόγραμμα κατάκτησης που ως στόχο είχε την «εθνική ενότητα», οι καθολικοί βασιλιάδες της Ισπανίας κατά τη διάρκεια της Reconquista¹ υιοθέτησαν ένα πρόγραμμα απάλειψης της κληρονομιάς του Ιουδαϊσμού και του Ισλάμ από την Ισπανία. Οι ιεροί χώροι των μουσουλμάνων και των Εβραίων είτε καταστράφηκαν είτε μετατράπηκαν σε χριστιανικούς ναούς (O' Callaghan 2003: 204-206). Επιπροσθέτως, με διάφορους νόμους έδιωξαν αυτούς τους πληθυσμούς από τη χώρα ή εξανάγκασαν όσους παρέμειναν να ασπαστούν τη χριστιανική θρησκεία. Το ισπανικό κράτος με αυτή του την πολιτική ομογενοποίησε τη χώρα, εξαφανίζοντας από τον πολιτιστικό της χάρτη και από την αρχιτεκτονική της κληρονομιά τα μνημεία των Άλλων.

Παραδείγματα θρησκευτικής μισαλλοδοξίας έχουμε και από τον 20ό αιώνα και συνεχίζονται μέχρι τις μέρες μας. Ορισμένα έχουν λάβει αρκετή δημοσιότητα και έχουν απασχολήσει και την αρχαιολογική κοινότητα. Το θρησκευτικό μνημείο του οποίου η καταστροφή προκάλεσε τις περισσότερες αρχαιολογικές δημοσιεύσεις και συζητήσεις ήταν αυτό του τεμένους της Ayodhya στην Ινδία (για την ιστορία και την καταστροφή του τεμένους της Ayodhya, βλ. Friedland & Hecht 1998, Layton & Thomas 2001, Lal 2001, Sharma 2001, Rao & Reddy 2001, Mandal 2003 και Bevan 2006).

Το 1992, φανατικοί ινδουιστές κατέστρεψαν το μουσουλμανικό τέμενος του 16ου αιώνα Babri στην Ayodhya. Οι διαδηλωτές, υποκινούμενοι από πολιτικές οργανώσεις (Shaw 2000: 693) και με βάση ορισμένα αμφισβητούμενα ιστορικά και ανασκαφικά στοιχεία, σχημάτισαν την πεποίθηση ότι το τέμενος είχε χτιστεί στον χώρο όπου είχε γεννηθεί ο Ράμα², στο ίδιο σημείο όπου άλλοτε βρισκόταν ένας ινδουιστικός ναός (Bernbeck & Pollock 1996: 139). Το θέμα απασχόλησε και το τρίτο Παγκόσμιο Αρχαιολογικό Συνέδριο (W.A.C. 3) που έλαβε χώρα στο Δελχί δύο χρόνια μετά το περιστατικό (1994) προκαλώντας πολλές αντιπαραθέσεις. Οι ινδουιστές, στο πλαίσιο διαμόρφωσης της συλλογικής τους ταυτότητας, κατέστρεψαν ένα μνημείο, σύμβολο και φορέα της συλλογικής μνήμης των μουσουλμάνων της Ινδίας. Παρόλα αυτά, όπως λέει και ο Ratnagar (2004: 242), θα ήταν υπεραπλούστευση, αν όχι λάθος, να αποδώσουμε τη διαμάχη για το τέμενος της Ayodhya στη θρησκεία. Πολιτικά αίτια υπάρχουν πίσω από την ιστορική διαμάχη των ινδουιστών και των μουσουλμάνων στην Ινδία, η οποία έχει τις ρίζες της στη βρετανική αποικιοκρατία. Η καταστροφή του τεμένους ήταν ένα επεισόδιο που έθεσε τις βάσεις για μια συζήτηση σε σχέση με τον ρόλο της αρχαιολογίας σε θέματα πολιτικής,

1 Η ένωση της Ισπανίας, η εκδίωξη των Μαυριτανών από την Ιβηρική Χερσόνησο και η δημιουργία του ισπανικού βασιλείου η οποία ολοκληρώθηκε το 1492.

2 Ο Ράμα ήταν μυθικός βασιλιάς και για τους ινδουιστές μετεμψύχωση ενός από τους σημαντικότερους θεούς τους, του Βίσνου (Bernbeck & Pollock 1996).

διαμόρφωσης ταυτοτήτων και ηθικής.

Η καταστροφή των αγαλμάτων του Βούδα στο Bamiyan του Αφγανιστάν το 2001 έλαβε επίσης αρκετή δημοσιότητα (Salahuddin 2001). Πρόκειται για ένα μνημείο αποτελούμενο από δύο κολοσσιαία αγάλματα (40-55 μέτρα ύψος) που κατασκευάστηκαν γύρω στον 6ο π.Χ. αιώνα (Higuchi & Barnes 1995: 282-302). Η καταστροφή του μνημείου με δυναμίτιδα ήταν το αποκορύφωμα μιας εκστρατείας καταστροφής των βουδιστικών μνημείων του Αφγανιστάν από τους φανατικούς μουσουλμάνους Ταλιμπάν. Εκτός από την εικονοκλασία υπήρχαν και άλλοι λόγοι. Στην περιοχή όπου βρίσκονταν τα αγάλματα κατοικεί μια μειονότητα, οι Χαζάροι, που αντιστέκονταν στην εξουσία των Ταλιμπάν. Για τους ανθρώπους αυτούς τα αγάλματα αποτελούσαν σύμβολο και στοιχείο της ταυτότητάς τους. Επίσης, παρότι οι ίδιοι δεν είναι βουδιστές, ήταν σημαντικά για τη συλλογική τους μνήμη καθώς θεωρούσαν ότι τους ανήκουν και ότι αποδεικνυαν την προαιώνια παρουσία τους στην περιοχή (Bevan 2006: 125).

Η πράξη αυτή των Ταλιμπάν πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο μιας προσπάθειας βίαιης πολιτισμικής ομογενοποίησης της χώρας καθώς και εξαφάνισης κάθε μορφής διαφορετικότητας και αντίστασης στο καθεστώς. Η καταστροφή ανακοινώθηκε εκ των προτέρων και ορίστηκε συγκεκριμένη ημερομηνία, όλη η πράξη βιντεοσκοπήθηκε και προβλήθηκε στα διεθνή μέσα και στο διαδίκτυο (Franzioni & Lenzerini 2003: 620). Οι Ταλιμπάν επιζητούσαν μια οργανωμένη παράσταση καταστροφής.

Το συγκεκριμένο επεισόδιο εξελίχτηκε σε μείζον θέμα με παγκόσμιες διαστάσεις. Διεθνείς οργανισμοί, όπως η UNESCO, καθώς και κυβερνήσεις κρατών απέστειλαν διαβήματα σε υψηλούς τόνους προς τους Ταλιμπάν χωρίς βέβαια αποτέλεσμα. Όπως υποστηρίζει ο Colwell-Chanthaphonh (2003: 93), ο βασικός λόγος που το θέμα έλαβε τέτοιες διαστάσεις δεν ήταν η εικονοκλασία αυτή καθ' αυτή αλλά περισσότερο άλλες προεκτάσεις, οι οποίες έχουν να κάνουν με αντικρουόμενες απόψεις που σχετίζονται με τη θρησκεία, το Ισλάμ, τον εθνικισμό, τον διεθνισμό και τον ανθρωπισμό στη νέα χιλιετία.

Οι περισσότερες καταστροφές αντικειμένων και κτιρίων λαμβάνουν χώρα κατά τη διάρκεια πολέμων είτε ως παράπλευρες απώλειες είτε ως επιλεγμένοι στόχοι. Όλες οι συγκρούσεις, είτε καθαρά εθνοτικές είτε οικονομικές και επεκτατικές, επικαλούνται την έννοια του Άλλου ως εθνικότητα, φυλή, τάξη, θρησκεία, ιδεολογία ή αξίες. Η έμφαση στη διαφορά ανάμεσα σε αυτούς που βρίσκονται εντός και σε αυτούς που βρίσκονται εκτός της ομάδας οδηγεί στην απαξίωση των δεύτερων καθώς και της υλικής τους κληρονομιάς (Bevan 2006: 13).

Περιπτώσεις ολοκληρωτικής καταστροφής πόλεων με τα μνημεία τους, στην παγκόσμια αρχαία ιστορία, υπάρχουν πολλές όπως η καταστροφή της Μήλου από τους Αθηναίους κατά τον Πελοποννησιακό Πόλεμο, η καταστροφή της Θήβας και της Περσέπολης από τον Μέγα Αλέξανδρο, η καταστροφή της Καρχηδόνας και πολλών άλλων πόλεων από τους Ρωμαίους. Τα παραδείγματα μέχρι και τον 19ο αιώνα είναι πολλά, το 1870 όμως, στο γαλλο-πρωσικό πόλεμο, για πρώτη φορά η καταστροφή πολιτιστικών χώρων έγινε αντιληπτή ως έγκλημα

(Ascherson 2005: 19). Αυτό συντελέστηκε με την παράλληλη αναγνώριση των μνημείων ως κατασκευών με αισθητικές, ιστορικές ή συμβολικές αξίες που κάθε χώρα όφειλε να σεβαστεί και να προστατεύσει. Τότε έγινε για πρώτη φορά στη Γαλλία η ταύτιση των Γερμανών με τους Ούννους κατακτητές και την τευτονική βαρβαρότητα.

Ενδιαφέρον έχει ότι στους δύο παγκόσμιους πολέμους όπως και στον γαλλο-πρωσικό του 1870, η πράξη της καταστροφής μνημείων χρησιμοποιήθηκε ως αρνητικό στοιχείο της ταυτότητας του αντιπάλου (Gamboni 1997: 42). Οι καταστροφές που προκλήθηκαν από τους βομβαρδισμούς σε ιστορικά κτίρια και τεχνουργήματα της Ευρώπης ήταν βασικό στοιχείο της προπαγάνδας ενάντια στους Γερμανούς και στον Πρώτο και στον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο.

Από την αρχή του Δεύτερου Παγκοσμίου Πολέμου, σε μια προσπάθεια κάμψης του ηθικού του αντιπάλου, καθώς και δημιουργίας κλίματος φόβου, πόλεις χωρίς προφανείς στρατιωτικούς στόχους βομβαρδίστηκαν σφόδρα. Κατά τη διάρκεια των αεροπορικών επιδρομών που έμειναν στην ιστορία ως Baedeker³ ή Blitz, πόλεις της Αγγλίας, της Σκωτίας και της Βόρειας Ιρλανδίας υπέστησαν τεράστιες καταστροφές (Lambourne 2001).

Οι καταστροφές πόλεων, οικισμών και μνημείων συνεχίστηκαν και εντάθηκαν μετά την εισβολή των συμμάχων στην Ευρώπη. Το αποκορύφωμα των καταστροφών ήταν η ισοπέδωση από βομβαρδισμούς 131 γερμανικών πόλεων, εκ των οποίων οι 20 καταστράφηκαν σχεδόν ολοσχερώς (Sebald 2008: 15). Οι ανθρώπινες απώλειες στον άμαχο πληθυσμό από τους βομβαρδισμούς ανέρχονταν σε μερικά εκατομμύρια, ενώ οι απώλειες στον υλικό πολιτισμό και την αρχιτεκτονική κληρονομιά της Γερμανίας ήταν ανυπολόγιστες. Η Δρέσδη, μια πόλη που όπως και το Coventry της Αγγλίας δεν είχε στρατιωτικούς στόχους, αλλά με σημαντικά αρχιτεκτονήματα, έγινε το σύμβολο της καταστροφής των μνημείων της χώρας.

Λίγα χρόνια πριν το τέλος του 20ού αιώνα ξέσπασε πόλεμος στη Σοσιαλιστική Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γιουγκοσλαβίας, μιας χώρας που κατοικούνταν από διαφορετικές εθνοτικές ομάδες μοιρασμένες σε τρεις διαφορετικές θρησκείες. Τα κύρια στοιχεία που συγκροτούσαν την ταυτότητα της κάθε ομάδας ήταν η θρησκεία και η γλώσσα (Simic 1993: 3). Στις χώρες που συνέθεταν τη Γιουγκοσλαβία πριν τον πόλεμο δεν υπήρχε πληθυσμιακή ομοιογένεια, συνεπώς σε πολλές περιοχές ο πληθυσμός ήταν μικτός παρουσιάζοντας μάλιστα μεγάλη ποικιλία. Κατά τη διάρκειά του πολέμου καταστράφηκε ένα πολύ μεγάλο μέρος της πολιτιστικής κληρονομιάς της χώρας

Οι κυβερνήσεις των νέων χωρών που προέκυψαν από τον πόλεμο προχώρησαν στην ομογενοποίηση του πληθυσμού στις περιοχές που κατείχαν εκδιώχνοντας ή και δολοφονώντας τους Άλλους, ενώ παράλληλα προχώρησαν στην καταστροφή των μνημείων τους. Στους πολέμους της Γιουγκοσλαβίας τα μνημεία έπαιξαν πρωταγωνιστικό ρόλο. Τα μνημεία της κάθε

3 Baedeker ήταν το όνομα ενός γερμανικού τουριστικού οδηγού για τη Μεγάλη Βρετανία που είχε εκδοθεί το 1937, βάσει του οποίου η γερμανική πολεμική αεροπορία επέλεξε τις πόλεις που βομβάρδισε. Βασικό κριτήριο ήταν η ιστορικότητα της κάθε πόλης και η παρουσία μνημείων.

κοινότητας συμβόλιζαν την ίδια την κοινότητα, η οποία ήταν προς εξαφάνιση. Παράλληλα με την εκδίωξη των πληθυσμών ή μετά την ολοκλήρωσή της, οι επιτιθέμενοι προχωρούσαν στην «πολιτισμική εκκαθάριση» καταστρέφοντας τα υλικά τεκμήρια της παρουσίας τους.

Οι πόλεμοι στην Κροατία το 1991-1995, στη Βοσνία-Ερζεγοβίνη το 1992-1995 και στο Κόσοβο το 1998-1999 χαρακτηρίστηκαν κυρίως ως εθνοτικοί, ανάμεσα δηλαδή σε εθνοτικές ομάδες που επιζητούσαν την ανεξαρτησία τους και βρέθηκαν αντιμέτωπες με την επιθετική στάση της Σερβίας. Υπάρχει όμως και η άποψη ότι οι ανταγωνισμοί των δυνάμεων και ο έλεγχος της οικονομίας ήταν οι βασικές αιτίες οι οποίες οδήγησαν στη σύγκρουση και τον διαμελισμό της χώρας (Olsen 1993: 2).

Τα πολιτιστικά σύμβολα της κάθε ομάδας αποτέλεσαν πρωταρχικούς στόχους των αντιμαχόμενων όπως και το σύνολο της ακίνητης κληρονομιάς της. Στη Βοσνία, για παράδειγμα, πυρπολήθηκαν ολόκληρα χωριά, ενώ τμήματα πόλεων, όπως στο Σαράγεβο, ισοπεδώθηκαν. Σύμφωνα με τον Charman (1994: 120), το φυσικό και το κοινωνικό τοπίο μιας περιοχής είναι κάτι περισσότερο από ένα παλίμψηστο χαρακτηριστικών μακρόχρονης κατοίκησης: είναι το αποτύπωμα μιας κοινοτικής δράσης, κατασκευής και δυναμικής σε έναν τόπο. Η ταυτότητα του τόπου η οποία μέχρι τη δεκαετία του 1990 χαρακτηριζόταν από τη συνύπαρξη διαφορετικών πολιτισμικών ταυτοτήτων στον ίδιο χώρο, τόσο σε επίπεδο ανθρώπων όσο και σε επίπεδο κτιρίων, έπρεπε να αλλάξει. Αν οι ταυτότητες των εθνών συμβολίζονται από τα μνημεία τους, τότε είναι αυτά τα μνημεία που θα γίνουν ο στόχος του πολιτισμικού πολέμου (Charman 1994: 122).

Ο αριθμός των θυμάτων και των κτιρίων που καταστράφηκαν κατά τον πρώτο πόλεμο της Γιουγκοσλαβίας παραμένει αδιευκρίνιστος⁴. Είναι γεγονός ότι χιλιάδες σπίτια, κτίρια και μνημεία, καταστράφηκαν στην Κροατία, τη Σερβία και κυρίως στη Βοσνία. Η μπαρόκ πόλη του Βούκοβαρ, η μεσαιωνική πόλη του Ντουμπρόβνικ, πόλεις χωρίς στρατιωτικούς στόχους, βομβαρδίστηκαν και κατά ένα μεγάλο μέρος καταστράφηκαν (Šulc 2001: 162). Στο Σαράγεβο⁵ τα μουσουλμανικά, τα εβραϊκά και τα καθολικά μνημεία της πόλης είτε καταστράφηκαν είτε υπέστησαν σοβαρές ζημιές.

Ίσως η καταστροφή με τον μεγαλύτερο συμβολισμό κατά τη διάρκεια του πολέμου της

4 Όσον αφορά στα μνημεία, η κροατική κυβέρνηση υποστήριξε ότι μέχρι τον Ιούνιο του 1994 (ο πόλεμος τελείωσε το 1995) 63 καθολικές εκκλησίες είχαν καταστραφεί και ακόμη 500 μοναστήρια και εκκλησίες υπέστησαν σοβαρές ζημιές (Council of Europe, War damage to the cultural heritage in Croatia and Bosnia Herzegovina, January 1994). Οι Σέρβοι υποστήριξαν ότι 243 ορθόδοξα θρησκευτικά μνημεία καταστράφηκαν (Spiritual Genocide: a survey of Destroyed, Damaged and Desecrated Churches, Monasteries and other Church Building [sic] during the War 1991-1993, Museum of the Serbian Orthodox Church, Belgrade, 1994 στο Council of Europe, War damage to the cultural heritage, και UN Security Council, Destruction of cultural property report, UN commission of Experts, Annex XI, 28 December 1994).

5 Στο Σαράγεβο περισσότερα από 1.386 ιστορικά κτίρια καταστράφηκαν ή υπέστησαν σοβαρές ζημιές (Report on the Devastation of Cultural, Historical and Natural Heritage of the Republic/Federation of Bosnia and Herzegovina: from 5 April 1992 until 5 September 1995, Institute for the Protection of the Cultural, Historical and Natural Heritage of Bosnia-Herzegovina (Sarajevo, 1995).

Γιουγκοσλαβίας ήταν της Rimski Most, της παλιάς γέφυρας της βοσνιακής πόλης του Μόσταρ, χτισμένης το 1566 από τους Οθωμανούς (Chippindale 1994: 1). Η γέφυρα ήταν σύμβολο συμβίωσης αιώνων, ένωνε τη χριστιανική και τη μουσουλμανική συνοικία της πόλης, βομβαρδίστηκε από το κροατικό πυροβολικό το 1993. Η γέφυρα παρέμεινε σύμβολο και μετά τον πόλεμο ενώ επενδύθηκε και με νεότερα νοήματα όταν αναστηλώθηκε το 2004.

Την περίοδο 1998-99 ξέσπασε νέα σύγκρουση στην πρώην Γιουγκοσλαβία, αυτή τη φορά στην περιοχή του Κοσσυφοπεδίου ανάμεσα στον σερβικό στρατό και την αλβανική πλειονότητα. Συγχρόνως, με την εκδίωξη των Αλβανών κατοίκων ο σερβικός στρατός αποφάσισε να εξαφανίσει κάθε ίχνος της υλικής παρουσίας τους. Περισσότερα από 200, παραπάνω δηλαδή από το ένα- τρίτο του συνόλου των τζαμιών του Κοσσυφοπεδίου, καταστράφηκαν (Herscher & Riedlmayer 2001: 2).

Ο πόλεμος σύντομα διεθνοποιήθηκε με τη λήψη μέτρων από τη διεθνή κοινότητα εναντίον της Σερβίας και τη συμμετοχή των Η.Π.Α. και του Ν.Α.Τ.Ο. Οι αμερικανικές δυνάμεις, αν και επενέβησαν επικαλούμενοι ανθρωπιστικούς λόγους και αυτοί με τη σειρά τους βομβάρδισαν μη στρατιωτικούς στόχους⁶. Μετά τη συνθηκολόγηση της Σερβίας και την εισβολή του Ν.Α.Τ.Ο. στο Κοσσυφοπέδιο, η πολιτισμική εκκαθάριση συνεχίστηκε, αυτή τη φορά με θύματα την αρχιτεκτονική κληρονομιά των Σέρβων⁷.

Στους πολέμους της Γιουγκοσλαβίας, όλα τα στοιχεία δείχνουν ότι τα μνημεία των διαφόρων κοινοτήτων που καταστράφηκαν στην πλειονότητά τους δεν ήταν παράπλευρες απώλειες αλλά επιλεγμένοι στόχοι. Σε περιοχές υπό τον έλεγχο της μιας ομάδας καταστρέφονταν τα μνημεία της άλλης, ενώ το ίδιο συνέβη και σε μνημεία μακριά από τα πεδία των μαχών. Αυτοί ήταν ξεκάθαροι πολιτιστικοί στόχοι που ως σκοπό, εκτός από την εκδίκηση και το μίσος, είχαν την απάλειψη της συλλογικής μνήμης ομάδων μέσω της καταστροφής των υλικών της τεκμηρίων.

Αν και οι διεθνείς συμβάσεις προστατεύουν τα μνημεία σε περιπτώσεις ένοπλων συγκρούσεων, ίσως πρέπει να δεχτούμε ότι όσο υπάρχουν πόλεμοι θα υπάρχουν και καταστροφές μνημείων. Πρόσφατα παραδείγματα είναι οι δύο πόλεμοι του Κόλπου (για τις καταστροφές μνημείων κατά τη διάρκεια του πρώτου πολέμου του Κόλπου, βλ. Lefèvre & Faton 1991. Για την καταστροφή των μνημείων του Ιράκ κατά τον δεύτερο πόλεμο του Κόλπου, βλ. Stone & Bajjalý 2008, ICOMOS, Heritage at Risk. Communiqué 06.03.2003, War in Iraq-Memory and Heritage of the World in Danger, ICOMOS, Iraq. The Impact of War on Iraq's Cultural Heritage 2002-2003), ο πόλεμος του Λιβάνου, του Αφγανιστάν και πρόσφατα της Συρίας, κατά τους

6 Στο Βελιγράδι 76 κτίρια καταστράφηκαν και 4.489 υπέστησαν σοβαρές ζημιές (Perovic & Zegezac 2000: 395).

7 Στο διάστημα των πέντε πρώτων μηνών κατοχής της περιοχής από τα στρατεύματα του Ν.Α.Τ.Ο., σύμφωνα με πηγές της σερβικής εκκλησίας, 74 εκκλησίες είτε καταστράφηκαν είτε υπέστησαν σοβαρές ζημιές (Fisk 1999: 1).

οποίους αρκετά μνημεία και αρχαιολογικοί χώροι παγκόσμιας εμβέλειας έχουν καταστραφεί ως παράπλευρες απώλειες ή ως επιλεγμένοι στόχοι. Αποτέλεσμα της όλης αστάθειας και άλλη μια μορφή καταστροφής είναι η αρχαιοκαπηλία και η κλοπή των πολιτιστικών θησαυρών της κάθε χώρας (βλ. Miller & Vandome & McBrewster 2009).

Μια ακόμη συνέπεια των πολέμων είναι η πολιτιστική εκκαθάριση που διενεργήθηκε σε κατακτημένες περιοχές σε μια προσπάθεια των κατακτητών να εδραιώσουν την εξουσία τους. Οι κατακτητές, καταστρέφοντας τον υλικό πολιτισμό της χώρας ή της περιοχής την οποία είχαν καταλάβει, προσπαθούσαν να εξαφανίσουν στοιχεία της ταυτότητας και της συλλογικής μνήμης των κατακτημένων εγκαθιστώντας νέα. Στις περισσότερες περιπτώσεις, τις κατεδαφίσεις ακολουθούσαν μεγάλης κλίμακας κατασκευές δίνοντας έμφαση στο νέο. Η αρχιτεκτονική ή τα αντικείμενα που σχετίζονταν με την ταυτότητα και τη μνήμη των κατακτημένων θα μπορούσαν να αποτελέσουν ενθύμια της ελευθερίας τους, συνεπώς έναυσμα για αντίσταση. Σκοπός των κατακτητών, για να εξασφαλίσουν και για να εδραιώσουν την παρουσία τους, ήταν να αφομοιώσουν τους κατακτημένους, καταδικάζοντας το παρελθόν τους στη λήθη και επιβάλλοντας μια δική τους θεώρηση της ιστορίας.

Ενδεχομένως, με αυτό το σκεπτικό οι Γερμανοί προσπάθησαν να «γερμανοποιήσουν» τμήματα της Πολωνίας, που είτε κατοικούσαν γερμανόφωνοι είτε θεωρούσαν ότι ιστορικά τους ανήκουν, καταστρέφοντας μνημεία της χώρας. Στις περιοχές που δεν τους ενδιέφεραν και δεν θεωρούσαν ότι είναι γερμανικές, όπως η Βαρσοβία, προέβησαν στη συνολική ισοπέδωση της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς της πόλης (Szymanski & Bielecki & Banasiewicz 1973).

Παρόμοια προσπάθεια εξαφάνισης της μνήμης, μέσω της εξαφάνισης της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς, διενεργείται εδώ και μερικές δεκαετίες και στο Θιβέτ, το οποίο σήμερα έχει προσαρτηθεί στην Κίνα. Ανάμεσα στις άλλες μεθόδους «κινεζοποίησης» που ακολουθεί η κινεζική κυβέρνηση, όπως αλλοίωση του πληθυσμού με την εγκατάσταση εποίκων, περιορισμούς στα θρησκευτικά δικαιώματα των κατοίκων κ.ά., είναι και η καταστροφή του υλικού πολιτισμού του Θιβέτ. Χιλιάδες μοναστήρια, ναοί και δημόσια κτίρια έχουν καταστραφεί (Sautman 2003).

Τα παραδείγματα πολιτιστικής εκκαθάρισης περιοχών που τελούν ή τελούσαν υπό κατοχή είναι πολλά και στις μέρες μας. Εκτός από το Θιβέτ, αναφέρω την Κύπρο, όπου από το 1974 μέχρι σήμερα μνημεία έχουν καταστραφεί και υποστεί μεγάλες φθορές από τους Τούρκους. Επιπλέον, οι αρχαιοκάπηλοι δρουν ανεξέλεγκτα και ανυπολόγιστος αριθμός κινητών αντικειμένων έχει κλαπεί και έχει πουληθεί στο εξωτερικό (για την καταστροφή και τη λεηλασία του υλικού πολιτισμού της Κύπρου, βλ. Jansen 1986, *Κύπρος η λεηλασία ενός πολιτισμού 9.000 ετών* (1994), Knapp & Αντωνιάδου 1998, www.Kypros.org/Occupied_Cyprus)⁸.

8 Σύμφωνα με την Αμερικανική Επιτροπή Ελσίνκι (Commission on Security and Cooperation in Europe. U.S. Helsinki Commission) μέχρι σήμερα (2009) 500 εκκλησίες έχουν λεηλατηθεί από Τούρκους στρατιώτες, 133 εκκλησίες και μοναστήρια έχουν βεβηλωθεί, 15.000 εικόνες, από τις οποίες 3.500 βυζαντινές, έχουν κλαπεί, 77 εκκλησίες έχουν μετατραπεί σε τεμένη, 28 εκκλησίες χρησιμοποιούνται από τον τουρκικό στρατό ως αποθήκες και ως πολυβολεία, 2 εκκλησίες χρησιμοποιούνται από τις κατοχικές δυνάμεις ως νοσοκομεία, 17 εκκλησίες έχουν μετατραπεί σε στάβλους, 17 εκκλησίες έχουν μετατραπεί σε μπαράκια, καφετέριες, νυχτερινά κέντρα και καζίνο,

Ο Eric Hobsbawm (1994: 264-266) έγραψε ότι ο εθνικισμός ναι μεν υπάρχει σήμερα, δεν αποτελεί όμως εξέχουσα δύναμη στην παγκόσμια πολιτική και δεν είναι απίθανο στο κοντινό μέλλον να παρακμάσει μαζί με το έθνος-κράτος. Παρά τις προβλέψεις του Hobsbawm, τα τελευταία χρόνια τα γεγονότα, όπως ο πόλεμος της Γιουγκοσλαβίας, δείχνουν ότι σε πολλές χώρες του κόσμου και στην Ευρώπη το παρελθόν και οι εθνικές και εθνοτικές ταυτότητες παίζουν ακόμη πολύ σημαντικό ρόλο στις κοινωνίες. Ο Ascherson (2005: 22) υποστηρίζει ότι στο μέλλον οι καταστροφές πολιτιστικών στόχων, ειδικότερα κατά τη διάρκεια τοπικών συγκρούσεων ανάμεσα σε εθνοτικές ομάδες ή γειτονικά κράτη, θα είναι κάτι σύνηθες. Η ισλαμική οργάνωση ISIS που το τελευταίο διάστημα επεκτείνει την κυριαρχία της από το Ιράκ και την Συρία και σε άλλες χώρες της Μέσης Ανατολής, συστηματικά καταστρέφει μνημεία και αρχαιότητες στις περιοχές που καταλαμβάνει με το επιχείρημα ότι είναι ειδωλολατρικά.

Σε συνθήκες πολέμου, όταν χάνονται ανθρώπινες ζωές και καταπατείται η ανθρώπινη αξιοπρέπεια, τα μνημεία έρχονται σε δεύτερη μοίρα. Το ηθικό ζήτημα που προκύπτει για τους αρχαιολόγους, και όχι μόνο, είναι σημαντικό, καθώς αρκετοί θεωρούν πολύ λυπηρό το φαινόμενο η αρχαιολογική κοινότητα να παρεμβαίνει κατά τη διάρκεια πολέμων μόνο όταν απειλούνται ή καταστρέφονται μνημεία (Hamilakis 2003: 104-111). Επιπλέον, ηθικά ζητήματα για την αρχαιολογική κοινότητα επέφερε η συνεργασία ορισμένων δυτικών αρχαιολόγων με τις αμερικανικές δυνάμεις και κατά τη διάρκεια του πρώτου και κατά τη διάρκεια του δεύτερου πολέμου του Κόλπου. Οι αρχαιολόγοι συνεργάστηκαν με το στρατό με σκοπό να υποδείξουν σημαντικές αρχαιολογικές θέσεις οι οποίες θα έπρεπε να προστατευθούν κατά τη διάρκεια της επίθεσης και αργότερα, όταν θα καταλαμβάνονταν.

Το θέμα απασχόλησε το πέμπτο παγκόσμιο αρχαιολογικό συνέδριο (W.A.C.-5) στη Νέα Υόρκη, το 2003, σε σχέση με τον πρώτο πόλεμο του Κόλπου, καθώς και το έκτο (W.A.C.-6), στο Δουβλίνο, το 2008 σε σχέση με το δεύτερο πόλεμο του Κόλπου. Στο έκτο συνέδριο διεξήχθησαν πολλές συνεδρίες και συζητήσεις ανάμεσα σε αρχαιολόγους που συνεργάστηκαν καθώς και μόνιμο επιστημονικό προσωπικό του αμερικανικού στρατού, και αρχαιολόγους που ήταν αντίθετοι σε αυτήν την συνεργασία. Ανάμεσα στις αρμοδιότητες των αρχαιολόγων που συνεργάστηκαν ήταν η προστασία, ο εντοπισμός και στη συνέχεια ο επαναπατρισμός των αρχαιοτήτων του Ιράκ που εκλάπησαν κατά τη διάρκεια της εισβολής⁹. Στον αντίλογο υπήρξε ομάδα αρχαιολόγων οι οποίοι καταδίκασαν οποιαδήποτε συνεργασία με το στρατό κατά τη διάρκεια πολέμων, ενώ κατατέθηκε και ανάλογο ψήφισμα¹⁰. Το βασικό επιχείρημα ήταν πως οι ανθρώπινες ζωές είναι σημαντικότερες από την καταστροφή ενός μνημείου και κάθε συνεργασία με τον στρατό εισβολής σημαίνει συναίνεση ή έστω ανοχή και νομιμοποίηση του πολέμου.

εκκλησία, αυτή του Σωτήρος στο χωριό Χρυσιλίου, έχει μετατραπεί σε νεκροτομείο (www.csce.gov).

9 Ένα βιβλίο που υπερασπίζεται τη συνεργασία στρατού και αρχαιολόγων στο Ιράκ, αλλά και με παραδείγματα από παλαιότερους πολέμους είναι το Rush 2010.

10 Ολόκληρο το ψήφισμα στα ελληνικά στο Χαμηλάκης Γ., «Ο ενσωματωμένος αρχαιολόγος: Ιράκ, ηθική και νεοαποικιοκρατία», *Η Αυγή* (10/03/09).

Συνήθης περίοδος κατά την οποία λαμβάνουν χώρα καταστροφές κτιρίων και αντικειμένων είναι κατά τη διάρκεια επαναστάσεων, καθώς και μετά από αυτές. Η Γαλλική Επανάσταση σηματοδότησε μια αποφασιστική αλλαγή στην ιστορία της καταστροφής και της συντήρησης (Gamboni 1997: 11). Κατά τη διάρκειά της καθώς και στα ταραγμένα χρόνια που ακολούθησαν, διαδραματίστηκε μια εκτεταμένη καταστροφή πολιτιστικών αντικειμένων. Παλάτια, επαύλεις, θρησκευτικά κτίρια, βιβλία και χειρόγραφα, γλυπτά και πίνακες καταστράφηκαν με μανία από τους επαναστάτες. Επαναστατικά διατάγματα όριζαν την καταστροφή του συνόλου των συμβόλων της φεουδαρχίας και της θρησκείας (Schildgen 2008: 123). Οι επαναστάτες επιζητούσαν τη δημιουργία ενός νομικού πλαισίου που να δικαιολογεί, να εκτελεί και να ελέγχει τις καταστροφές (Gamboni 1997: 35). Οποιοδήποτε κτίριο ή αντικείμενο μπορούσε να ταυτιστεί με τον βασιλιά, την ανώτερη τάξη και την καθολική εκκλησία έπρεπε να καταστραφεί. Για τους επαναστάτες, ο νέος κόσμος θα χτιζόταν στα ερείπια του παλιού. Η εικονοκλασία έπαιξε σημαντικό ρόλο σε όλα τα στάδια της επαναστατικής διαδικασίας, αναθρέφοντάς την, υποκινώντας καταδίκη και φόβο και κάνοντας την αλλαγή να φανεί και να είναι αμετάκλητη (Gamboni 1997: 32).

Η καταστροφή της Βαστίλλης ήταν ίσως η συμβολικότερη πράξη της επανάστασης. Η Βαστίλλη, η παλιά φυλακή του μοναρχικού καθεστώτος, όταν δέχτηκε την επίθεση των επαναστατών ήταν σχεδόν σε αχρησία με επτά μόνο κρατούμενους. Οι επαναστάτες, γκρεμίζοντας το κτίριο, γκρέμιζαν και τη γαλλική μοναρχία, γκρέμιζαν το παλιό καθεστώς. Ίσως το μέγεθος και η έκταση των καταστροφών να αποτέλεσε και το έναυσμα για ορισμένους Γάλλους, όπως ο Abbé Grégoire (1750-1831), ο ριζοσπάστης επίσκοπος του Blois, να δηλώσουν δημόσια τη δυσαρέσκειά τους για τους βανδαλισμούς και να πάρουν την πρωτοβουλία να προωθήσουν τη θεσμοθέτηση νόμων για την προστασία του συνόλου των μνημείων της χώρας (Bevan 2006: 22).

Παρά τις αλλαγές και τις προόδους τις οποίες επέφερε η Γαλλική Επανάσταση ως προς την προστασία των μνημείων, στις επαναστάσεις που έγιναν τα επόμενα χρόνια σε πολλές περιοχές του πλανήτη, οι συμβολικοί στόχοι αποτέλεσαν σταθερή επιλογή των επαναστατών. Στην Ιρλανδία, την περίοδο πριν από την εγκαθίδρυση της ανεξάρτητης δημοκρατίας, ο I.R.A. (Irish Republican Army = Ιρλανδικός Δημοκρατικός Στρατός) πυρπόλησε δεκάδες επαύλεις Άγγλων και Ιρλανδών προτεσταντών γαιοκτημόνων (Doooley 2001). Τα σπίτια δεν αποτελούσαν στρατιωτικούς στόχους, συμβόλιζαν όμως τη βρετανική εξουσία. Αρκετές καταστροφές έλαβαν χώρα και στη Σοβιετική Ένωση μετά την επανάσταση των Μπολσεβίκων στα πλαίσια του λεγόμενου proleto-cult. Αρχιτεκτονικά δημιουργήματα, και αντικείμενα που παρέπεμπαν στο τσαρικό καθεστώς και στους φεουδάρχες, καταστράφηκαν σε όλη τη χώρα, οι μεγαλύτερες καταστροφές όμως συντελέστηκαν αργότερα, κατά τη σταλινική περίοδο (Stites 1985: 1-19).

Εκτός από τις επαναστάσεις, άλλη μορφή πάλης που ως σκοπό έχει την ανατροπή της εξουσίας είναι το αντάρτικο, πόλεων ή υπαίθρου, καθώς και τα χτυπήματα επιλεγμένων στόχων. Οι ενέργειες αυτές συνήθως χαρακτηρίζονται από την κυρίαρχη ομάδα, στην οποία ενα-

ντιώνονται αυτές οι ομάδες, τρομοκρατία. Ένας όρος που είναι αρκετά προβληματικός γιατί σε πολλές περιπτώσεις στην ιστορία οι τρομοκράτες του χθες εξελίχθηκαν στις εξουσίες του σήμερα.

Στη Σρι Λάνκα, για δεκαετίες, διεξήχθη μια σύγκρουση ανάμεσα στην κυβέρνηση και στους αντάρτες της φυλής των Ταμίλ. Η μεγαλύτερη και κυρίαρχη εθνοτική ομάδα της χώρας είναι οι Σιναλέζοι, οι οποίοι είναι βουδιστές και στην ουσία ελέγχουν την χώρα. Οι Ταμίλ στην πλειονότητά τους είναι ινδουιστές και διεκδικούν ανεξαρτησία για το βόρειο και το ανατολικό τμήμα του νησιού, όπου αποτελούν πλειοψηφία (Coningham & Lewer 1999: 859). Η σύγκρουση ήταν ιδιαίτερος βίαιη και περιλάμβανε δολοφονίες, αντάρτικο πόλεων και υπαίθρου, βομβιστικές ενέργειες και βανδαλισμούς.

Η συμβολικότερη ίσως ενέργεια των Ταμίλ, η οποία έλαβε και τη μεγαλύτερη δημοσιότητα στα διεθνή μέσα ενημέρωσης και στην επιστημονική κοινότητα, ήταν η επίθεση στον Ναό του Δοντιού στο Κάντι. Το Κάντι ήταν η τελευταία πρωτεύουσα της Σρι Λάνκα πριν από την περίοδο της αποικιοκρατίας και γι' αυτό διατηρεί ένα σύνολο σημαντικών μνημείων, τα οποία χρονολογούνται σε διάφορες περιόδους (Coningham & Lewer 1999: 859). Σε θρησκευτικό και σε εθνικό επίπεδο, για τους Σιναλέζους το σημαντικότερο μνημείο του Κάντι είναι ο Ναός του Δοντιού, όπου πιστεύεται ότι φυλάσσεται ένα από τα δόντια του Βούδα. Το 1998, λίγες μέρες πριν από τον εορτασμό των πενήντα χρόνων ανεξαρτησίας της χώρας, που θα λάμβανε χώρα στο Κάντι, ένα φορτηγό γεμάτο εκρηκτικά εξερράγη μπροστά στην είσοδο του ναού σκοτώνοντας 17 και τραυματίζοντας άλλους 20 ανθρώπους (Coningham & Lewer 1999: 859). Ο ναός, καθώς και άλλα μνημεία της πόλης, υπέστησαν μεγάλες καταστροφές. Σε συμβολικό επίπεδο η ενέργεια αυτή έπληξε το σύμβολο των Σιναλέζων βουδιστών, καθώς ο συγκεκριμένος ναός αποτελούσε το σημαντικότερο θρησκευτικό μνημείο της χώρας, το οποίο παράλληλα ήταν και το σημαντικότερο εθνικό μνημείο καθότι αποτελεί ταυτόχρονα και σύμβολο της ανεξαρτησίας από τη Βρετανία. Σε αυτήν την περίπτωση, ένα μνημείο έγινε στόχος ομάδων ανταγωνιστικών του κράτους, μιας εθνοτικής-θρησκευτικής μειονότητας, με σκοπό να ασκηθεί πίεση για την απόκτηση εθνικής ανεξαρτησίας. Ο ναός συμπεριλαμβανόταν, πριν την καταστροφή, στη λίστα των προστατευόμενων από την UNESCO μνημείων και γι' αυτό τον λόγο σχεδόν αμέσως αναστηλώθηκε και οι ζημιές αποκαταστάθηκαν (Wijesuriya 2005: 87-97).

2.2 ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΕΣ ΣΕ ΠΕΡΙΟΔΟ ΕΙΡΗΝΗΣ

Καταστροφές αντικειμένων και ακίνητων μνημείων συντελούνται και σε περιόδους ειρήνης από επίσημους φορείς, όπως τα κράτη και η εκκλησία, και από διάφορες κοινωνικές ομάδες. Παρόμοιες καταστροφές μπορεί να λάβουν χώρα στο πλαίσιο συγκρούσεων ανάμεσα στο κράτος και σε πολιτικές ομάδες που διεκδικούν ή αντιμάχονται την εξουσία, κατά τη διάρκεια συγκρούσεων του κράτους με κοινωνικές ομάδες όπως οι μειονότητες (θρησκευτικές, εθνοτικές και εθνικές) ή τέλος συγκρούσεων μεταξύ κοινωνικών ομάδων που συνυπάρχουν στο ίδιο

κράτος. Οι κυβερνήσεις είναι αυτές που αποφασίζουν την κατεδάφιση κτιρίων ή συνοικιών στο πλαίσιο εκσυγχρονισμού και ανάπλασης περιοχών, είτε με σκοπό την οικονομική εκμετάλλευσή τους, είτε προσπαθώντας να εξαφανίσουν εστίες αντίστασης και κοινωνικής ανυπακοής, είτε, τέλος, με σκοπό να αφομοιώσουν ομάδες και να ομογενοποιήσουν περιοχές. Όσο πιο αυταρχικό είναι ένα πολιτικό σύστημα, τόσο πιο δραστικές είναι και οι παρεμβάσεις του στον δομημένο χώρο. Κατηγορίες κτιρίων, όπως οι ιεροί χώροι μιας συγκεκριμένης θρησκείας ή η ακίνητη κληρονομιά μιας μειονότητας, μπορεί να γίνουν στόχοι κρατικών προγραμμάτων κατεδάφισης.

Η αποτελεσματικότερη και συστηματικότερη καταστροφή υλικού πολιτισμού διενεργείται όταν είναι οργανωμένη από το κράτος. Στις περιπτώσεις δηλαδή που μια συγκεκριμένη κατηγορία πολιτιστικού κεφαλαίου, για διάφορους λόγους, αποφασίζεται από μια κυβέρνηση να καταστραφεί. Συστηματικές και εκτεταμένες καταστροφές έλαβαν χώρα σε απολυταρχικά καθεστώτα, όπως η φασιστική Ιταλία και Γερμανία, αλλά έχουν σημειωθεί και στις πρώην σοσιαλιστικές χώρες, όπως η Σοβιετική Ένωση, η Ρουμανία και η Κίνα. Στην Κίνα, κατά την Πολιτιστική Επανάσταση (1966-76), με απόφαση του Μάο, καταστράφηκαν χιλιάδες αντικείμενα που θύμιζαν το παλιό αυτοκρατορικό και φεουδαρχικό καθεστώς καθώς και πολλά θρησκευτικά σύμβολα (Bevan 2006: 118). Στον Μάο αποδίδεται η φράση «καταστροφή πριν την κατασκευή».

Υπάρχουν πολλά παραδείγματα όπως η Ρουμανία του Τσαουσέσκου, η Καμπότζη του Πολ Ποτ, η Σοβιετική Ένωση κατά τη σταλινική περίοδο κ.ά. Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις κοινή ήταν η προσπάθεια απάλειψης της μνήμης από την πλευρά της εξουσίας. Τα καθεστώτα θέλησαν να διακόψουν κάθε δεσμό με το παρελθόν εξαλείφοντας τα ίχνη του και προχωρώντας στο χτίσιμο μιας νέας αρχιτεκτονικής. Ως στόχο είχαν τη δημιουργία μιας σοσιαλιστικής αρχιτεκτονικής που να ανταποκρίνεται στις ανάγκες του σοσιαλιστικού ανθρώπου. Προσπάθησαν να ομογενοποιήσουν το δομημένο περιβάλλον, απαλείφοντας υλικά στοιχεία που έπαιζαν σημαντικό συμβολικό, και λειτουργικό ρόλο στις προηγούμενες περιόδους, όπως τα θρησκευτικά κτίρια και τα κτίρια της εξουσίας.

Μετά την οριστική επικράτηση των μπολσεβίκων στη Σοβιετική Ένωση και μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, όταν στις περισσότερες χώρες της Ανατολικής Ευρώπης εγκαθιδρύθηκαν κομμουνιστικές κυβερνήσεις, οι σοσιαλιστικές χώρες δημιούργησαν τα δικά τους σύμβολα. Πάγια πρακτική της άρχουσας τάξης, από την αρχαιότητα ακόμη, είναι η κατασκευή μνημείων που υμνούν και τιμούν την εξουσία, παλαιότερα τη βασιλική και τους τελευταίους αιώνες την κρατική. Αγάλματα βασιλιάδων και πολιτικών, μνημεία μαχών και κενοτάφια, όλα αυτά συνέδραμαν στην οπτική απεικόνιση της εξουσίας, με σκοπό την υπενθύμιση της παρουσίας της και τη διαιώνισή της.

Οι χώρες του υπαρκτού σοσιαλισμού, ειδικά μετά τη σταλινική περίοδο, ξεκίνησαν ένα μακράς κλίμακας σχέδιο κατασκευής και τοποθέτησης μνημείων που υμνούσαν τον σοσιαλισμό και την επανάσταση. Τα μνημεία αυτά είχαν σαφείς προπαγανδιστικούς σκοπούς. Ήταν

φορείς συγκεκριμένων ιδεολογικών μηνυμάτων με πομπό την εξουσία και δέκτη τον λαό. Τα περισσότερα από αυτά ήταν ογκώδη και συμπαγή, στα πρότυπα του σοσιαλιστικού ρεαλισμού και απέπνεαν δύναμη και μεγαλείο.

Μετά την πτώση του Τοίχου του Βερολίνου, το 1989, οι σοσιαλιστικές χώρες η μία μετά την άλλη άλλαξαν πολιτικό καθεστώς. Την περίοδο εκείνη, σχεδόν σε όλες τις χώρες του υπαρκτού σοσιαλισμού είτε μεμονωμένα άτομα είτε ομάδες ανθρώπων προχώρησαν στη σχεδόν τελετουργική καταστροφή και αποκαθήλωση των συμβόλων του σοσιαλιστικού παρελθόντος. Στη συνέχεια, και οι κυβερνήσεις των περισσότερων από αυτά τα κράτη ξεκίνησαν συστηματικά να αποσύρουν τα μνημεία της κομμουνιστικής περιόδου. Η πραγματική πτώση ενός μνημείου μεταφορικά συμβολίζει την πτώση του καθεστώτος που διέταξε την κατασκευή του (Gamboni 1997: 51). Το σύνολο αυτών των καταστροφών απέκτησε ιδιαίτερα συμβολικό χαρακτήρα, όχι μόνο για τους πρώην αντιφρονούντες των σοσιαλιστικών κρατών, αλλά και διεθνώς. Για πολλούς ανθρώπους που εναντιώνονταν στα καθεστώτα αυτά, εντός και εκτός αυτών των χωρών, η αποκαθήλωση αυτών των μνημείων δεν αποτέλεσε πράξη καταστροφής, αντιθέτως αντιμετωπίστηκε θετικά.

Ήταν καταστροφές οι οποίες, αν και ξεκίνησαν «από κάτω», ως δηλαδή αυθόρμητες τις περισσότερες φορές, λαϊκές αντιδράσεις, στη συνέχεια υιοθετήθηκαν ή επιβλήθηκαν από τις κυβερνήσεις που διαδέχτηκαν τα σοσιαλιστικά καθεστώτα. Σε κάποιο στάδιο, εξελίχθηκαν σε καταστροφές «από πάνω» είτε γιατί οι εκπρόσωποι της εξουσίας ήθελαν να υπακούσουν στο δημόσιο αίσθημα είτε για να αποκαθηλώσουν και να εξαφανίσουν τα σύμβολα του παρελθόντος.

Μια από τις συμβολικότερες καταστροφές την οποία παρακολούθησαν μέσω της τηλεόρασης εκατομμύρια άνθρωποι σε ολόκληρο τον πλανήτη ήταν η πτώση του Τοίχου του Βερολίνου. Η καταστροφή του προκάλεσε ενθουσιασμό και συγκίνηση σε μεγάλο μέρος της Γερμανίας, της Ευρώπης και όλου του κόσμου. Αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα καταστροφής με πολλές αναγνώσεις, την οποία εκμεταλλεύτηκαν οι οικονομικές και πολιτικές δυνάμεις της Δύσης. Η πτώση του τοίχου σήμανε την επανένωση των δύο Γερμανιών, και για κάποιους, ανάμεσα τους και τις περισσότερες δυτικές κυβερνήσεις, τη νίκη του καπιταλιστικού μοντέλου σε βάρος του σοσιαλιστικού. Ο τοίχος γκρεμίστηκε από τα χέρια χιλιάδων Βερολινέζων, όπως και η Βαστίλλη δύο αιώνες πριν, και μόνο ένα μικρό τμήμα του διατηρήθηκε ως μνημείο. Ο τοίχος δεν συμβόλιζε μόνο μια διαιρεμένη πόλη αλλά και μια διαιρεμένη χώρα, μια διαιρεμένη ήπειρο, έναν διαιρεμένο κόσμο. Αποτελεί, ίσως, τη σημαντικότερη καταστροφή με τη μεγαλύτερη επιρροή στον 20ό αιώνα, δημιούργησε μεγάλες προσδοκίες, ελπίδες και απογοητεύσεις.

Τα βάθρα επάνω στα οποία εδράζονταν κάποτε τα μνημεία, αποκτούν όπως και στην περίπτωση του Τοίχου του Βερολίνου ή των Δίδυμων Πύργων έναν συμβολισμό (Gamboni 1997: 51). Το βάθρο, για όσο διάστημα διατηρείται, μένει να υπενθυμίζει την παρουσία του μνημείου και την αποκαθήλωσή του. Και σε αυτήν την περίπτωση, όπως και σε άλλες η απουσία ανακαλεί τη μνήμη.

Το αποτέλεσμα όλης αυτής της γενικευμένης αποκαθήλωσης μνημείων και αγαλμάτων ήταν να προκύψει το ζήτημα στις πρώην σοσιαλιστικές χώρες του τι θα τα κάνουν. Αρκετά τοποθετήθηκαν σε αποθήκες, τα μεταλλικά τα έλιωσαν για να χρησιμοποιήσουν τα μέταλλα, άλλα αγοράστηκαν από συλλέκτες, ενώ άλλα πετάχτηκαν. Κάποιες χώρες όμως, όπως η Ουγγαρία, αποφάσισαν να τα αξιοποιήσουν. Στη Βουδαπέστη το 1993 δημιουργήθηκε το Memento Park, όπου συγκεντρώθηκαν 61 αγάλματα της σοσιαλιστικής περιόδου¹¹. Το ίδιο έκανε και η κυβέρνηση της Λιθουανίας, το 2001 ίδρυσε το Grutas Park στην πρωτεύουσα Βίλνιους όπου και συγκέντρωσε αγάλματα της σοσιαλιστικής περιόδου¹². Τέλος, αρκετά αγάλματα της ίδιας περιόδου έχουν συγκεντρωθεί στο Muzeon Park στη Μόσχα¹³. Τα μνημεία αυτά πάντοτε προκαλούσαν ποικίλες αντιδράσεις. Επάνω στα βάρθρα τους, την προηγούμενη περίοδο, συμβόλιζαν το κράτος και την εξουσία. Σήμερα έχει αλλάξει τελείως ο συμβολισμός τους, συγκεντρωμένα όλα μαζί σε ένα πάρκο ως αξιοθέατα, μοιάζουν με ακίνδυνα κειμήλια.

Ένα ακόμη είδος καταστροφής, που πραγματοποιείται σε καιρό ειρήνης και διενεργείται και πάλι από τους κρατικούς μηχανισμούς, είναι η καταστροφή κτιρίων ή οικοδομικών τετραγώνων, στο πλαίσιο ανάπλασης περιοχών και εκσυγχρονισμού. Στις λεγόμενες χώρες του δυτικού κόσμου τους δύο τελευταίους αιώνες, τους αιώνες της βιομηχανοποίησης, της νεωτερικότητας και του καπιταλισμού αποτελεί πάγια πρακτική. Ο καπιταλισμός συνεχώς αναδομεί το αστικό μας τοπίο μέσα από την υποαστικοποίηση, αποβιομηχανοποίηση, τον εξωραϊσμό και την αστική ανανέωση (Connerton 2009: 119).

Κατά τον 19ο αιώνα, στην Ευρώπη, με πρόσχημα τον εξωραϊσμό και τις συνθήκες υγιεινής, ολόκληρες συνοικίες κατεδαφίστηκαν και εφαρμόστηκαν τα νέα αστικά ρυμοτομικά πρότυπα της εποχής (Gamboni 1997: 214). Πρακτική που έμεινε γνωστή στην ιστορία ως Hausmannization, από το όνομα του πολεοδόμου βαρόνου Hausmann (1809-1891), ο οποίος επανασχεδίασε το Παρίσι, το 1860, καταστρέφοντας ολόκληρα οικοδομικά τετράγωνα και αλλοιώνοντας τον παλιό αστικό ιστό (Sweeny 2008: 1-10).

Αντίστοιχα έργα εκσυγχρονισμού σε μικρότερη κλίμακα έλαβαν χώρα και σε άλλες πόλεις της Ευρώπης, όπως το Λονδίνο. Οι συνοικίες που απαλλοτριώνονταν τις περισσότερες φορές ανήκαν στα κατώτερα οικονομικά στρώματα και στην εργατική τάξη των βιομηχανικών πόλεων. Η πρακτική του Hausmann επικρίθηκε από πολλούς την εποχή εκείνη ως καταστροφική. Παρόλα αυτά, σήμερα, ορισμένοι πιστεύουν ότι οι αλλαγές αυτές ήταν απαραίτητες για να προσαρμοστούν τα μεγάλα αστικά κέντρα της Ευρώπης στις νέες συνθήκες της αστικοποίησης, της εκβιομηχάνισης και του καπιταλισμού.

Στον 20ό αιώνα, στα αστικά κέντρα της Ελλάδας και ειδικά στην Αθήνα και στη Θεσσαλονίκη, οι μονοκατοικίες, τα χαμόσπιτα και τα προσφυγικά πλινθόκτιστα και οι παράγκες

11 Η ιστοσελίδα του πάρκου www.mementopark.hu

12 Η ιστοσελίδα του πάρκου www.grutoparkas.lt

13 Η ιστοσελίδα του πάρκου www.muzeon.ru

έδωσαν τη θέση τους στις πολυκατοικίες που με τη σειρά τους κατεδαφίζονται και τη θέση τους παίρνουν νέες. Κατά τον Connerton, υπάρχει μια αέναη μάχη κατά την οποία τα φυσικά τοπία που είναι κατάλληλα για τις απαιτήσεις του καπιταλισμού παράγονται σε μια συγκεκριμένη ιστορική στιγμή μόνο για να καταστραφούν ή να διαλυθούν σε μια μεταγενέστερη ιστορική στιγμή (Connerton 2009: 120).

Ένα πρόσφατο παράδειγμα είναι οι προσφυγικές πολυκατοικίες της Λεωφόρου Αλεξάνδρας. Τα κτίρια χτίστηκαν την περίοδο 1933-35, προκειμένου να στεγάσουν τους πρόσφυγες από τη Μικρά Ασία (Ζήβας 2012: 100). Στα Δεκεμβριανά, το 1944 βρέθηκαν στο επίκεντρο των μαχών. Στους τοίχους των κτιρίων υπάρχουν ακόμη τα σημάδια από τις σφαίρες. Το 2003 το Συμβούλιο των Νεωτέρων Μνημείων του Υπουργείου Πολιτισμού γνωμοδότησε με συντριπτική πλειοψηφία την κατεδάφιση των έξι πολυκατοικιών και τη διατήρηση των δύο ως μνημείων (Σημαιοφορίδου 2013). Τα επιχειρήματα πάνω στα οποία στηρίχτηκε γι' αυτήν την απόφαση είναι η τωρινή τους κακή κατάσταση και τα σχέδια ανάπτυξης της περιοχής. Το αποτέλεσμα ήταν να ξεκινήσει μια εκστρατεία, οργανωμένη από ειδικούς, προσφυγικά σωματεία και πολίτες, για τη συνολική διατήρησή τους (βλ. Μπίστικα 2010). Τελικά, αποφασίστηκε να διατηρηθούν στο σύνολό τους, αποδεικνύοντας ότι η απόφαση για τη διατήρηση ή μη ενός κτίσματος δεν είναι πάντα τόσο εύκολη και προφανής. Τα κριτήρια για τη διατήρηση ενός κτιρίου μπορεί να είναι ιστορικά, αισθητικά, οικονομικά και να φέρνουν αντιμέτωπους μεταξύ τους, τους ειδικούς, το κοινό και τους εργολάβους. Την τελική απόφαση για το τι θα διατηρηθεί και τι όχι, στις μέρες μας, την έχουν συνήθως οι κυβερνήσεις και τα αρμόδια υπουργεία, δεν είναι λίγες οι φορές, όμως, που η κοινή γνώμη διαφωνεί με τις αποφάσεις του κράτους.

Άλλο ένα παράδειγμα είναι οι δύο πολυκατοικίες στην οδό Διονυσίου Αρεοπαγίτου 17 και 19 στην περιοχή Μακρυγιάννη στην Αθήνα (για το θέμα στον ημερήσιο τύπο, βλ. Κοντράρου-Ρασσιά Ν., *Ελευθεροτυπία* 04/07/07, 05/07/07, 07/09/07, Βατόπουλος Ν., *Καθημερινή* 15/07/09). Τα κτίρια μετά την κατασκευή του νέου μουσείου της Ακρόπολης βρέθηκαν μπροστά σε μια από τις εισόδους του, εμποδίζοντας σύμφωνα με την άποψη ορισμένων, ανάμεσά τους και των υπευθύνων του μουσείου και της κυβέρνησης, τη θέα προς τον Βράχο. Τα κτίρια αυτά που είχαν κριθεί στο παρελθόν διατηρητέα, το 2007, με απόφαση του Κ.Α.Σ. (Κεντρικού Αρχαιολογικού Συμβουλίου), αποχαρακτηρίστηκαν με σκοπό να κατεδαφιστούν. Έκτοτε, προέκυψαν συζητήσεις και διαφωνίες ανάμεσα σε ειδικούς και μη, καθώς και ανάμεσα στην κυβέρνηση και την επιστημονική κοινότητα. Οι υποστηρικτές της διατήρησής τους ξεκίνησαν μια εκστρατεία που περιελάμβανε ενημέρωση και συλλογή υπογραφών, με αποτέλεσμα το θέμα να λάβει διεθνείς διαστάσεις. Τελικά, με απόφαση του Συμβουλίου της Επικρατείας το 2009, ακυρώθηκε η προηγούμενη απόφαση αποχαρακτηρισμού και τα κτίρια διατηρήθηκαν.

Το θέμα της διατήρησης ή μη των εν λόγω κτιρίων, όπως και η περίπτωση των προσφυγικών, είναι ένα πολύ καλό παράδειγμα για το πόσο σχετικές και δύσκολες είναι τέτοιου είδους αποφάσεις. Τα επιχειρήματα, εκατέρωθεν, στηρίχτηκαν σε επιστημονικά, πρακτικά και αισθητικά κριτήρια και ακόμη και σήμερα, πολλοί θεωρούν την απόφαση διατήρησής τους

λανθασμένη. Στις συζητήσεις που έγιναν τέθηκαν ζητήματα πολιτικά, όπως η εθνική σημασία του μουσείου και του ίδιου του Βράχου καθώς επίσης και θέματα οικονομικά, σε σχέση με τον τουρισμό. Το βασικό επιχείρημα υπέρ της κατεδάφισης ήταν το αντιαισθητικό πίσω μέρος των πολυκατοικιών και η επιθυμητή απρόσκοπτη θέα προς την Ακρόπολη. Η κατεδάφιση αυτή, απέκτησε ιδεολογική σημασία και έγινε πεδίο σύγκρουσης στη Βουλή, στους κύκλους της επιστημονικής κοινότητας και σε μερίδα της κοινής γνώμης.

Οι λέξεις «εκσυγχρονισμός», «εξωραϊσμός», «ανάπλαση», «αναβάθμιση», «εξυγίανση» και «ανανέωση» χρησιμοποιούνται συχνά για να καλύψουν άλλα κίνητρα της εξουσίας πίσω από τις κατεδαφίσεις κτιρίων ή συνοικισμών. Οι λόγοι μπορεί να είναι καθαρά οικονομικοί, όπως η εκμετάλλευση μιας περιοχής ή ενός κτιρίου. Ακόμη και σε αυτήν την περίπτωση όμως, η έννοια της οικονομικής εκμετάλλευσης στην νεωτερικότητα και στον καπιταλισμό σχετίζεται άμεσα και με ιδεολογικούς παράγοντες, καθώς και ταξικές και κοινωνικές συγκρούσεις. Οι λόγοι μπορεί να συνιστούν έναν συνδυασμό οικονομικής εκμετάλλευσης και της πρόθεσης διάλυσης μιας συγκεκριμένης κοινότητας. Ορισμένες περιοχές μπορεί να λειτουργούν ως εστίες αντίδρασης, όπως για παράδειγμα η συνοικία Christiania¹⁴ στην Κοπεγχάγη, η οποία δημιουργήθηκε στους χώρους μιας πρώην στρατιωτικής βάσης που τελεί έκτοτε υπό κατάληψη. Πρόκειται για μια κοινότητα που λειτουργεί με βάση την αυτοδιαχείριση και αντικαπιταλιστικούς οικονομικούς όρους συμβίωσης. Τα τελευταία χρόνια η περιοχή της Christiania έχει πάρει αξία με αποτέλεσμα οι αρχές της πόλης, μαζί με επενδυτές, να θέλουν να την απαλλοτριώσουν. Για πολλούς στη Δανία και σε άλλες χώρες, ο στόχος των αρχών δεν είναι μόνο η ανάπτυξη, αλλά και η διάλυση αυτού του πειράματος.

Στο θέμα της καταστροφής συνοικιών με σκοπό την εκ νέου χρήση του χώρου η Ελλάδα αποτελεί ένα ειδικό παράδειγμα. Κατά τους 19ο και 20ό αιώνα, ολόκληρα χωριά, συνοικίες και πολλά κτίρια απαλλοτριώθηκαν είτε με χρήματα του κράτους είτε με κονδύλια των ξένων αρχαιολογικών σχολών που εδρεύαν εδώ με στόχο την αποκάλυψη αρχαιοτήτων. Η κατασκευή των αρχαιολογικών χώρων συνεπαγόταν την καταστροφή των σύγχρονων τοπίων χωρίς να λαμβάνεται υπόψη η μεταξύ τους σχέση ή οι άνθρωποι που ζούσαν μέσα σε αυτό (Sutton & Stroulia 2010: 14). Συγκεκριμένα το 1882, με έξοδα του ελληνικού κράτους και της Αρχαιολογικής Εταιρείας μεταφέρθηκε, δηλαδή καταστράφηκε, ο παλιός οικισμός της Ελευσίνας με σκοπό να διενεργηθούν ανασκαφές. Για τον ίδιο λόγο με χρήματα του γαλλικού κράτους μεταφέρθηκε και το 1892 το χωριό Καστρί που βρισκόταν πάνω στον αρχαιολογικό χώρο των Δελφών (Κόκκου 2009: 122). Στην Αθήνα, από το 1925, οπότε και παραχωρήθηκε από το ελληνικό κράτος στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών η άδεια να ανασκάψει την αρχαία αγορά, μέχρι τις παραμονές του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου, είχαν απαλλοτριωθεί στην περιοχή 365 σπίτια (Βαλαβάνης 2007: 206 και Sakka 2008: 111-120).

Τα παραδείγματα που αναφέρθηκαν παραπάνω, σήμερα αποτελούν αναπόσπαστο κομμάτι του ελληνικού μνημειακού τοπίου. Είναι μνημεία παγκόσμιας εμβέλειας που προσελκύ-

ουν το ενδιαφέρον Ελλήνων και ξένων ειδικών και επισκεπτών. Για τους περισσότερους Έλληνες οι καταστροφές αυτές ήταν δικαιολογημένες. Την εποχή εκείνη ειδικά για την περίπτωση της αρχαίας αγοράς δημιουργήθηκαν μεγάλες αντιδράσεις από τους κατοίκους οι οποίοι στην ουσία εκδιώχτηκαν από τα σπίτια τους. Στα τρία παραδείγματα η επιλογή του ελληνικού κράτους, συνεπικουρούμενο από δυο ισχυρά κράτη, να αποκαλυφθεί το αρχαιοελληνικό παρελθόν με τίμημα την καταστροφή αρχιτεκτονικών κατασκευών του παρόντος ήταν ξεκάθαρη. Ακόμη και τη δεκαετία του 1960 αρχιτέκτονες όπως ο Κωνσταντίνος Λάσκαρης συνέχισαν να υποστηρίζουν με σθένος την απόφαση καταστροφής της συνοικίας της Βλασερούς. Στο Ε' Πανελλήνιο Συνέδριο Αρχιτεκτόνων το 1966 εισηγήθηκε:

Και στην περιοχή της Στοάς του Αττάλου υπήρχαν γραφικοί δρόμοι και ενδιαφέροντα κτίσματα, αλλά η έρευνα του αρχαίου χώρου ήταν υπεράνω όλων αυτών [...] προκειμένου να ελευθερωθεί η αρχαία Αθήνα, ο χώρος που συνδέεται με τη μεγαλύτερη ακμή του ανθρώπινου πνεύματος δεν επιτρέπεται να συζητούμε για τα οποιαδήποτε κατοπινά κτίσματα [...] Έχουμε υποχρέωση να καθαρίσουμε την περιοχή [...] για να φέρουμε στο φως και τα ελάχιστα έστω ίχνη της πόλεως που συνδέεται με το Χρυσό Αιώνα της Γης (Λάσκαρης 1966/1974 στο Καυταντζόγλου 2001: 123).

Τέτοιου είδους διλήμματα δεν υπάρχουν όταν αναφερόμαστε σε μνημεία με αναγνωρισμένη αξία είτε από το κράτος στο οποίο βρίσκονται είτε από τη διεθνή κοινότητα, όπως για παράδειγμα η Ακρόπολη. Τι συμβαίνει όμως όταν τα υλικά κατάλοιπα του παρελθόντος δεν είναι τόσο «λαμπερά» ή «σημαντικά» και αμέσως προκύπτει το δύσκολο ερώτημα του τι αξίζει να διατηρηθεί και τι όχι και πώς αυτό κρίνεται.

Στις περιπτώσεις που αναφέρθηκαν παρατηρείται μια επιλογή διατήρησης συγκεκριμένου παρελθόντος με στόχο τη διαμόρφωση του εθνικού «τόπου» και του νέου μνημειακού τοπίου (Hamilakis 2007: 86). Το σύγχρονο ελληνικό κράτος στήριζε την ύπαρξη και την ταυτότητά του στο αρχαιοελληνικό παρελθόν, οι ενδιαμέσες περίοδοι κρίθηκαν άνευ σημασίας. Κτίρια που παρέπεμπαν σε οτιδήποτε μη ελληνικό έπρεπε να εξαφανιστούν, ο «τόπος» του έθνους έπρεπε να εξαγνιστεί και να «καθαριστεί». Η καταστροφή μεταγενέστερων κτισμάτων με σκοπό την αποκάλυψη καταλοίπων του κλασικού παρελθόντος έπαιξε σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση της ταυτότητας των σύγχρονων Ελλήνων μέσω της διαμόρφωσης ενός τοπίου με ορατά τα ίχνη του επιλεγμένου παρελθόντος. Τα ίχνη αυτά αποτελούσαν απόδειξη για την ιστορική συνέχεια, εγγύηση για το μέλλον και νομιμοποιητικό παράγοντα για την ύπαρξη του ελληνικού έθνους-κράτους στο παρόν.

Ένα πρόσφατο παράδειγμα προσπάθειας κατεδάφισης μιας μικρής αλλά ιστορικής συνοικίας με σκοπό την αποκάλυψη αρχαιοτήτων και διαμόρφωσης του μνημειακού χώρου, είναι τα Αναφιώτικα. Τα Αναφιώτικα βρίσκονται στην βορειοανατολική πλαγιά της Ακρόπολης, πάνω από την Πλάκα, και χτίστηκαν το 1860 από μετανάστες εργάτες που είχαν έρθει από τα νησιά των Κυκλάδων Ανάφη, Νάξο και Σαντορίνη (Καυταντζόγλου 2001: 15). Η αρχιτεκτονική και οι δρόμοι αυτής της συνοικίας μοιάζουν με κυκλαδικού νησιού. Από την αρχή που χτίστη-

καν θεωρήθηκαν από τους επίσημους φορείς, αυθαίρετα, και έγιναν πολλές προσπάθειες να κατεδαφιστούν. Προς το τέλος της δεκαετίας του 1960, αρχές της δεκαετίας του 1970 τμήμα της συνοικίας απαλλοτριώθηκε, πολλοί κάτοικοι εκδιώχτηκαν και ορισμένα σπίτια κατεδαφίστηκαν (Καυταντζόγλου 2001). Τα Αναφιώτικα παρόλο που αποτελούν αξιοθέατο για Έλληνες και ξένους τουρίστες, μέχρι πρόσφατα οι ελληνικές κυβερνήσεις κατέβαλαν προσπάθειες να τα απαλλοτριώσουν. Σήμερα, το μέλλον τους παραμένει αβέβαιο, η παρουσία τους στη σκιά του κατεξοχήν μνημείου, συμβόλου της ελληνικής εθνικής ταυτότητας τα καθιστά για πολλούς ενοχλητικά.

Η προσπάθεια απαλλοτρίωσης των Αναφιώτικων σχετίζεται και με την αντίληψη για τους αρχαιολογικούς χώρους η οποία επικράτησε στην Ελλάδα από τον 19ο αιώνα. Σύμφωνα με αυτή ένας αρχαιολογικός χώρος στην Ελλάδα ορίζεται από αρχαιολογικά κατάλοιπα. Απουσιάζει η αναφορά στη διαδρομή αυτού του χώρου μέχρι να φτάσει στο παρόν καθώς και η σχέση του με το σύγχρονο κοινωνικό και φυσικό τοπίο (Sutton & Stroulia 2010: 7). Οι περισσότεροι αρχαιολογικοί χώροι στην Ελλάδα σήμερα είναι χώροι περιφραγμένοι, απομονωμένοι από το περιβάλλον τους χωρίς καμία συνομιλία με τον σύγχρονο κόσμο. Οι αρχαιολογικοί χώροι μέσω της καταστροφής κάθε μεταγενέστερης κατασκευής προβάλλουν μια αποστειρωμένη και μονόπλευρη εικόνα του παρελθόντος.

Η Ελλάδα δεν αποτελεί μοναδικό παράδειγμα καταστροφής νεότερων κατασκευών με στόχο την αποκάλυψη ενός επιλεγμένου παρελθόντος. Όπως αναφέρει ο Kohl (1998: 243), στο Μεξικό, μετά την επανάσταση του 1910 επικράτησε το «indigenismo». Ο προ-ισπανικός πολιτισμός έγινε το βασικό συστατικό στοιχείο της μεξικανικής εθνικής ταυτότητας με αποτέλεσμα οι ανασκαφές του Μεγάλου Ναού (Templo Mayor) των Αζτέκων στην πόλη του Μεξικού να προκαλέσουν την καταστροφή μέρους της αποικιακής αρχιτεκτονικής του κέντρου της πόλης. Επιλέχθηκε, τουλάχιστον από το κράτος, να αποκαλυφθούν οι αρχαιότητες των Αζτέκων, του «ένδοξου» δηλαδή παρελθόντος σε βάρος του «δυσάρεστου» αποικιακού.

Τα μεγάλα δημόσια έργα προκαλούν, επίσης, καταστροφές και αντιπαραθέσεις ανάμεσα σε αυτούς που υποστηρίζουν την πραγματοποίησή τους και σε αυτούς, που για λόγους προστασίας μνημείων ή της φύσης ή ακόμη και για λόγους οικονομικούς ή πολιτικούς, εναντιώνονται σε αυτά. Στην Ελλάδα, τα πρόσφατα παραδείγματα του μετρό στην Αθήνα και στη Θεσσαλονίκη, καθώς και του αεροδρομίου των Σπάτων, είναι χαρακτηριστικά. Στα Σπάτα, για την κατασκευή του αεροδρομίου, καταστράφηκαν πολλές αρχαιολογικές θέσεις, νεκροταφεία, οικισμοί, ένα ιερό και αγροικίες. Ανάμεσά τους και ο οχυρωμένος οικισμός της Τελικής Νεολιθικής/Πρώιμης εποχής του Χαλκού στον λόφο Ζαγάνι, μια θέση ιδιαίτερος σημαντική και μοναδική για την Αττική (Κιοσσέ, *Το Βήμα* 26/01/97). Πολλές είναι και οι καταστροφές τις οποίες προκάλεσαν τα έργα του μετρό στην Αθήνα. Οι καταστροφές αυτές δεν προκάλεσαν μεγάλες αντιδράσεις από την κοινή γνώμη ούτε καν από την αρχαιολογική κοινότητα της χώρας. Τα έργα θεωρήθηκαν σημαντικά και απαραίτητα, ενώ οι καταστροφές έγιναν δεκτές ως αναγκαίες. Η σημασία των έργων και ο τρόπος που παρουσιάστηκαν από τους κυβερνώντες δημιούρ-

γησε την απαραίτητη συναίνεση που χρειαζόταν για να προχωρήσει το έργο ανεμπόδιστα.

Σε άλλες περιπτώσεις όμως, όταν οι αρχαιότητες οι οποίες πρόκειται να καταστραφούν κατά την κατασκευή ενός έργου θεωρηθούν από τους ειδικούς ως σημαντικές ή για διάφορους λόγους το γεγονός λάβει αρνητική δημοσιότητα, τότε οι αντιδράσεις σε τοπικό ή σε εθνικό ή ακόμη και σε παγκόσμιο επίπεδο είναι εντονότερες. Μεγάλες αντιδράσεις για παράδειγμα προκάλεσε η κατασκευή του φράγματος του Ασουάν τη δεκαετία του 1950 στην Αίγυπτο, που θα πλημμύριζε μεγάλες εκτάσεις της Νουβίας, με εκατοντάδες αρχαιολογικές θέσεις διαφόρων περιόδων, συμπεριλαμβανομένου και του ναού του Αμπού Σιμπέλ (*Antiquity*, Editorial Notes, Vol. XXX, No 118, June 1956). Το θέμα έλαβε μεγάλη δημοσιότητα και προκάλεσε πληθώρα αντιδράσεων διεθνώς· παρόλα αυτά δεν αποτράπηκε. Με τη συνδρομή της UNESCO ο ναός του Αμπού Σιμπέλ, καθώς και πολλοί άλλοι αρχαιολογικοί χώροι, αποσυναρμολογήθηκαν και ανοικοδομήθηκαν σε ψηλότερα σημεία. Οι διεθνείς αντιδράσεις δεν απέτρεψαν την κατασκευή του φράγματος, το οποίο σε πολλούς τομείς ευνόησε την περιοχή και όλη τη χώρα, κατάφεραν όμως, να προστατεύσουν και να διασώσουν, έστω και μερικώς, ορισμένες αρχαιότητες. Η καταστροφή των συγκεκριμένων αρχαιοτήτων παρουσιάστηκε ως εθνική αναγκαιότητα από την αιγυπτιακή κυβέρνηση, γι' αυτό και προχώρησε παρά τις διεθνείς αντιδράσεις.

Όσον αφορά τα δημόσια έργα και τις καταστροφές που προκαλούν, ο Holtorf αντιτείνει το μεγάλο αρχαιολογικό όφελος που συνήθως συνεπάγονται, την εύρεση δηλαδή πολλών νέων θέσεων. Υποστηρίζει ότι ο αριθμός των θέσεων που καταστρέφονται είναι κατά πολύ δυσανάλογος με τον αριθμό των νέων θέσεων που αποκαλύπτονται. Θεωρεί ότι το πραγματικό πρόβλημα δεν είναι οι θέσεις που καταστρέφονται αλλά η διαχείριση και η προστασία του μεγάλου αριθμού εντοπισμένων θέσεων, καθώς και αυτών που εντοπίζονται καθημερινά, κυρίως ως αποτέλεσμα έργων (Holtorf 2001: 288-89).

Ένα ακόμη είδος καταστροφής μνημείων που λαμβάνει χώρα σε περιόδους ειρήνης είναι όταν στόχος γίνεται ο υλικός πολιτισμός συγκεκριμένων ομάδων που κατοικούν σε μια χώρα. Οι ομάδες στις οποίες ανήκουν συνήθως αυτά τα μνημεία είναι οι Άλλοι, δηλαδή οι μειονότητες, οι οποίες είτε πρέπει να αφομοιωθούν είτε να ομογενοποιηθούν είτε να εξαφανιστούν. Οι μειονότητες μπορεί να είναι εθνικές, εθνοτικές, θρησκευτικές, γλωσσικές ή πολιτικές, σε ορισμένες περιπτώσεις μπορεί να χαρακτηρίζονται και από συνδυασμό των παραπάνω.

Μετά τον Διαφωτισμό και τη διάδοση του εθνικισμού καθώς και τη θέσπιση των πρώτων εθνών-κρατών καλλιεργήθηκαν έννοιες όπως η εθνική καθαρότητα, η ομοιογένεια και η αντίληψη ότι «κράτος ίσον έθνος». Στις πολυεθνικές αυτοκρατορίες των προηγούμενων περιόδων, η έννοια της μειονότητας ήταν ανύπαρκτη και χωρίς νόημα. Αργότερα κατά τον 19ο και 20ό αιώνα, μετά τον διαμελισμό των μεγάλων αυτοκρατοριών δημιουργήθηκαν νέα κράτη και νέα έθνη των οποίων η σύνθεση των πληθυσμών παρουσίαζε μια εντυπωσιακή ποικιλία ως προς τη γλώσσα, τη θρησκεία, την εθνοτική/εθνική ταυτότητα, εάν είχε διαμορφωθεί, και τα εν γένει πολιτισμικά χαρακτηριστικά. «Όλα αυτά υπογράμμιζαν τις διαφορές ανάμεσα σε “εμάς” και “αυτούς”» (Hobsbawm 1994: 131). Αναφέρομαι κυρίως στην Ευρώπη, γιατί μέχρι

και τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα, το μεγαλύτερο μέρος του υπόλοιπου κόσμου αποτελούνταν από αποικίες των ευρωπαϊκών χωρών. Η διαφορετικότητα αυτή αποτέλεσε την αφορμή για συγκρούσεις ανάμεσα στις κυρίαρχες ομάδες που πάντοτε υπήρχαν σε ένα κράτος και στις μειονότητες. Για τα εθνικιστικά κράτη του τέλους του 19ου αιώνα και των αρχών του 20ού αιώνα οι μειονότητες θεωρούνταν συνεχής απειλή για την ασφάλεια και την ακεραιότητά τους. Όπως λέει ο Mazower (2001: 135) για τον εθνικιστή, οι μειονότητες είναι πάντα μια εν δυνάμει πέμπτη φάλαγγα. Οι εθνικές μειονότητες χρησιμοποιήθηκαν στις διεκδικήσεις και στις διαφωνίες μεταξύ των κρατών, γεγονός που συνέδραμε στο ξέσπασμα των δυο παγκόσμιων πολέμων. Ακόμη και σήμερα, ορισμένες χώρες, όπως η Ελλάδα, αντιμετωπίζουν τις μειονότητες με καχυποψία και ενίοτε εχθρότητα. Το ίδιο ισχύει και για τα μνημεία τους, τα οποία συχνά παραμελούνται και αποκλείονται από την πολιτιστική κληρονομιά ενός τόπου ως μνημεία «ξένα» προς τη χώρα.

Οι καταστροφές στον υλικό πολιτισμό μιας μειονότητας μπορεί να είναι αποτέλεσμα ενός μεμονωμένου περιστατικού το οποίο πιθανόν να εντάσσεται σε ένα ιδεολογικό πλαίσιο, όπως για παράδειγμα ο αντισημιτισμός. Τα τελευταία είκοσι χρόνια, στην Ελλάδα, έχουν σημειωθεί δεκάδες επιθέσεις και βανδαλισμοί σε ιερούς εβραϊκούς χώρους. Παραδείγματα των τελευταίων ετών ήταν η απόπειρα εμπρησμού της συναγωγής των Χανίων (Λυβιάκης 07/01/10: 18 και 23/01/10: 37) και η καταστροφή τάφων στο εβραϊκό νεκροταφείο των Ιωαννίνων (Εφημερίδα *Ελευθεροτυπία* 04/06/09).

Σε άλλες περιπτώσεις, οι καταστροφές μπορεί να είναι οργανωμένες από το κράτος, ως μέρος κρατικής πολιτικής που ως στόχο έχει την εξαφάνιση του υλικού αποτυπώματος μιας ομάδας. Αυτό μπορεί να επιτευχθεί είτε με επίθεση και καταστροφή ενός μνημείου είτε μέσω της εγκατάλειψης, που ως αποτέλεσμα έχει τη φθορά και μακροπρόθεσμα την κατάρρευσή του. Η διαδικασία αυτή διευκολύνεται όταν η μειονότητα απαρτίζεται από περιορισμένο αριθμό μελών τα οποία αδυνατούν να προστατεύσουν και να συντηρήσουν τα μνημεία της.

Ένα παράδειγμα που συνδυάζει την οργανωμένη καταστροφή και την εσκεμμένη εγκατάλειψη, αποτελούν τα αρμενικά μνημεία της Τουρκίας. Η Τουρκία ακολουθώντας την εθνικιστική πολιτική του Κεμάλ, το 1915 προέβη σε οργανωμένη σφαγή και εκτοπισμό της αρμενικής μειονότητας. Οι διώξεις αυτές συνδυάστηκαν με την καταστροφή και την πολιτιστική εκκαθάριση του υλικού πολιτισμού των Αρμενίων (Hofmann 2002: 39-42). Στις επόμενες δεκαετίες, η εγκατάλειψη όσων κτιρίων διέφυγαν της καταστροφής οδήγησε στην ερήμωση και την κατάρρευσή τους. Εξαιρεση αποτέλεσαν τα κτίρια που χρησιμοποιήθηκαν από τους Τούρκους για άλλους σκοπούς, συνήθως προκαλώντας τους ζημιές, ενώ τις περισσότερες φορές η χρήση τους, ειδικά όσον αφορά τους θρησκευτικούς χώρους, προσέβαλε την ιερότητά τους (Hofmann 2002: 39-42). Σε πολλές περιοχές της Τουρκίας, όπως για παράδειγμα στη Σμύρνη, το υλικό ίχνος των Αρμενίων έχει εξ ολοκλήρου χαθεί. Η καταστροφή και η εξαφάνιση των οθωμανικών μνημείων στη Μακεδονία παρουσιάζει πολλές ομοιότητες με τα παραπάνω παραδείγματα και, κατά την άποψή μου, εντάσσεται σε αυτή την κατηγορία καταστροφής των

μνημείων των Άλλων.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

3.1 ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΗ ΜΝΗΜΕΙΩΝ ΚΑΙ ΤΑ ΘΕΣΜΙΚΑ ΠΛΑΪΣΙΑ ΤΗΣ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑΣ ΤΟΥΣ

Η διατήρηση υλικών καταλοίπων, κατά το παρελθόν όπως και στις μέρες μας, γίνεται είτε με σκοπό τη συνέχιση της χρήσης τους είτε στο όνομα της μνήμης ή και για τα δύο. Παρόλα αυτά, η επιστημονική προσέγγιση της συντήρησης των αντικειμένων και της αναστήλωσης των κτιρίων του παρελθόντος είναι σχετικά πρόσφατη. Οι πρώτες κρατικές αποφάσεις περί προστασίας αρχαίων μνημείων χρονολογούνται στην περίοδο της Αναγέννησης και του μπαρόκ, ταυτόχρονα με τη δημιουργία των πρώτων μεγάλων ιδιωτικών συλλογών. Ο Πάπας Πίος Β΄ τον 16ο αιώνα με χρυσόβουλλο απαγόρευσε την ολοκληρωτική ή μερική καταστροφή ή τη μετατροπή σε ασβέστη των μνημείων ή των ερειπίων τους (Wataghin 1984: 197). Έπρεπε να περάσουν δύο αιώνες, όμως, μέχρι να αναχθεί σε επίσημη πολιτική ενός κράτους, κατά τη διάρκεια της γαλλικής επανάστασης, η προστασία των μνημείων (Schildgen 2008: 128-129).

Η πρακτική της συντήρησης, της παρέμβασης δηλαδή στη φθορά ή στη γήρανση ενός αντικειμένου ή μιας κατασκευής, αναπτύσσεται κατά τον 19ο αιώνα. Μέχρι και τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα, η αντίληψη περί συντήρησης αντικειμένων και αναστήλωσης κτιρίων ήταν αυτή της πλήρους αποκατάστασης (Schildgen 2008: 146). Η αναστήλωση στην ουσία εξελισσόταν σε ανοικοδόμηση. Οι παρεμβάσεις ήταν τέτοιες που τα αποτελέσματα ήταν καταστρεπτικά για την ιστορικότητα και την αυθεντικότητά του. Εξαιτίας της σημασίας που δόθηκε στα μεσαιωνικά κτίρια, προσθήκες μεταγενέστερων περιόδων αφαιρούνταν, ενώ σε κτίρια που αναστηλώνονταν προστίθεντο αρχιτεκτονικά στοιχεία με βάση ιστορικές υποθέσεις ή τη φαντασία των συντηρητών (Schildgen 2008: 146). Στη Γαλλία, στα χρόνια μετά την επανάσταση, λόγω των εκτεταμένων καταστροφών, έλαβαν χώρα πολλές «καταστρεπτικές» αναστηλώσεις, τις οποίες ο Charles de Montalembert¹ (1810-1870) ονόμασε «αναστηλωτικό βανδαλισμό» (*vandalisme restaurateur*) (Gamboni 1997: 217). Στην Αγγλία ο John Ruskin² (1819-1900) την ίδια περίοδο έγραψε ότι η αναστήλωση είναι η ολική καταστροφή ενός κτιρίου από το οποίο τίποτα δεν σώζεται και συνοδεύεται από πλαστές περιγραφές αυτού που καταστρέφεται (Gamboni 1997: 217). Ο Ruskin ήταν από τους πρώτους που διακήρυξαν πως μια από τις σημαντικότερες αξίες ενός κτιρίου είναι η παλαιότητά του. Την περίοδο εκείνη στην Ευρώπη ανάμεσα σε καλλιτέχνες και διανοούμενους όπως ο Άγγλος William Morris (1834-1896), είχε διαδοθεί η λεγόμενη «γοητεία των ερειπίων» σε συνδυασμό με τη γραφικότητα (*picturesque*) του βουκολικού τοπίου. Τα ερειπωμένα κάστρα και αβαεία που βρίσκονταν διάσπαρτα στο ευρωπαϊκό τοπίο θαυμάζονταν, επειδή ακριβώς ήταν ερείπια. Η γοητεία της πατίνης σε συνδυασμό με την αναζήτηση της αυθεντικότητας αντιτίθετο σε κάθε προσπάθεια συντήρησης ή οποιασδήποτε παρέμβασης σε όλα τα κατάλοιπα του παρελθόντος (Lowenthal 1985: 171).

1 Charles de Montalembert (1810-1870), Γάλλος πολιτικός αρθρογράφος και ιστορικός του 19ου αιώνα.

2 John Ruskin (1819-1900), Άγγλος διανοούμενος, καλλιτέχνης και κριτικός τέχνης ίδρυσε την Society for the Protection of Ancient Buildings το 1877.

Στο τέλος του 19ου αιώνα, με το θεωρητικό έργο του Alois Riegl³ (1858-1908), και έπειτα με τη συνδρομή του Cesare Brandi (1906-1988) και άλλων ερευνητών, τέθηκαν για πρώτη φορά οι βάσεις και οι αρχές της επιστήμης της συντήρησης. Αργότερα με τις διασκέψεις και τις αντίστοιχες «Χάρτες» που εκδόθηκαν περί συντήρησης, στη Ρώμη το 1932, στη Βενετία το 1964 και στο Άμστερνταμ το 1975 ορίστηκαν οι κανόνες και το νομικό πλαίσιο που διέπουν τη συντήρηση διεθνώς.

Η ανοικοδόμηση ενός κτιρίου μπορεί να είναι εξίσου συμβολική με την καταστροφή του, ενώ σε καμία περίπτωση δεν μπορεί να είναι μια ουδέτερη διαδικασία (Bevan 2006: 176). Οι προθέσεις για την ανοικοδόμηση μπορεί να είναι αρχικά η επούλωση των πληγών της καταστροφής, μια προσπάθεια των ανθρώπων να επαναφέρουν τα πράγματα στην προηγούμενη τους κατάσταση, αποκαθιστώντας τον δομημένο χώρο όπως ήταν πριν την καταστροφή. Πολλές φορές όμως το ζητούμενο πίσω από μια ανοικοδόμηση είναι η λήθη, γι' αυτό διενεργείται και από αυτούς που υπέστησαν την καταστροφή, αλλά ενίοτε και από αυτούς που την προκάλεσαν. Αναπόφευκτα η ανοικοδόμηση, ως απόφαση και εφαρμογή, ενέχει σχέσεις εξουσίας· τα ανοικοδομημένα κτίρια ανακαλούν μνήμες, ενώ παράλληλα δημιουργούν νέες.

Η γνωστότερη ανοικοδόμηση, με ιδιαίτερο συμβολισμό, όπως και η ίδια η καταστροφή της, ήταν αυτή της γέφυρας του Mostar στη Βοσνία το 2004. Η γέφυρα αποκαταστάθηκε υπό την επίβλεψη της UNESCO. Το θέμα της αυθεντικότητας του συγκεκριμένου μνημείου έχει προκαλέσει έντονες συζητήσεις και διαφωνίες, ανάμεσα σε ειδικούς και μη (βλ. Cameron 2008). Τίθενται ερωτήματα ως προς το κατά πόσο είναι σωστή πρακτική η εκ θεμελίων ανοικοδόμηση ενός μνημείου ή ποια είναι τα όρια μιας αναστήλωσης και πότε αρχίζει να λέγεται ανοικοδόμηση. Το γνωστότερο παράδειγμα ευρείας αναστήλωσης είναι η Βαρσοβία που στο μεγαλύτερο μέρος της καταστράφηκε από τους Γερμανούς κατά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο. Οι Πολωνοί αποφάσισαν, με βάση σχέδια και φωτογραφίες, να επαναφέρουν την πόλη στη μορφή που είχε πριν τον πόλεμο (βλ. Giborowski 1968). Το ιστορικό κέντρο αποκαταστάθηκε πλήρως, πολλοί όμως θεώρησαν τη συγκεκριμένη απόφαση λανθασμένη και το αποτέλεσμα κάτι που θυμίζει Disneyland, μια εικόνα κατασκευασμένη και πλαστή.

Σε άλλες χώρες της Ευρώπης, των οποίων οι πόλεις υπέστησαν καταστροφές κατά τη διάρκεια του πολέμου, λόγω της έλλειψης πόρων και μιας αντίληψης εκμοντερνισμού, κτίρια που υπήρχε η δυνατότητα να σωθούν και να αναστηλωθούν κατεδαφίστηκαν και στη θέση τους χτίστηκαν νέα. Σε πόλεις της Γερμανίας, στο Ρότερνταμ της Ολλανδίας και στις Βρυξέλλες, καθιερώθηκε ο όρος «βρυξελλοποίηση» (bruxellization) για την εκτεταμένη καταστροφή κτιρίων και οικοδομικών συγκροτημάτων του παρελθόντος με στόχο τον εκσυγχρονισμό της πόλης (Gamboni 1997: 222).

Η συντήρηση και η αναστήλωση παίζουν πολύ σημαντικό ρόλο στη δημιουργία, διαίω-
ση και διαχείριση της κοινωνικής μνήμης, μέσω της διατήρησης ή της κατασκευής του συμβο-

3 Alois Riegl (1858-1905), Αυστριακός ιστορικός τέχνης με μεγάλο συγγραφικό έργο, διετέλεσε έφορος του Αυστριακού Μουσείου Εφαρμοσμένων Τεχνών.

λικού κεφαλαίου των κοινωνιών. Ένα κράτος μπορεί συνειδητά να αποφεύγει τη συντήρηση/ αναστήλωση συγκεκριμένων μνημείων, ενώ προωθεί άλλων. Συνεπώς η συντήρηση είναι μια πράξη αλληλένδετη με την πράξη της καταστροφής είτε είναι αποτέλεσμα διάβρωσης είτε ανθρώπινης παρέμβασης. Ο λόγος είναι γιατί όταν επιλέγεται να συντηρηθεί ένα αντικείμενο ή μια κατασκευή αποκλείονται άλλα.

3.2 ΤΟ ΔΙΕΘΝΕΣ ΘΕΣΜΙΚΟ ΚΑΘΕΣΤΩΣ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑΣ ΤΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

Παράλληλα με τη δημιουργία των πρώτων εθνών-κρατών και την ανάπτυξη της αρχαιολογίας κατά τον 19ο αιώνα, εμφανίστηκαν και οι πρώτες νομοθεσίες σε εθνικό επίπεδο για την προστασία των αρχαιοτήτων (Κόνσολα 1995: 41). Στα τέλη του 19ου αιώνα και κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα, αναγνωρίστηκε από πολλές, κυρίως ευρωπαϊκές χώρες, η ανάγκη της προστασίας των αρχαιοτήτων που βρίσκονταν μέσα στην επικράτειά τους. Επίσης, τέθηκε θέμα σεβασμού των μνημείων και των άλλων χωρών στο πλαίσιο πολεμικών συγκρούσεων. Αρχικά, έγιναν κάποιες προσπάθειες θεσμοθέτησης διεθνούς νομοθεσίας για την προστασία των αρχαιοτήτων σε καιρό πολέμου (βλ. Boylan 2001).

Οι δύο παγκόσμιοι πόλεμοι και οι υλικές καταστροφές που προξένησαν απέδειξαν πόσο αναποτελεσματικές ήταν αυτές οι πρώτες συμβάσεις, καθώς και δύσκολα εφαρμόσιμες. Μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, όταν έγινε αντιληπτό το μέγεθος της καταστροφής της πολιτιστικής κληρονομιάς της Ευρώπης, αποφασίστηκε η δημιουργία διεθνών οργανισμών και συμβάσεων αποκλειστικά για την προστασία των πολιτιστικών αγαθών (Gamboni 2001: 7).

Προς αυτήν την κατεύθυνση, ιδρύθηκαν μια σειρά από διεθνείς διακυβερνητικούς και μη κυβερνητικούς οργανισμούς με σημαντικότερο από την πρώτη κατηγορία την UNESCO (Εκπαιδευτικός, Επιστημονικός και Πολιτιστικός Οργανισμός των Ηνωμένων Εθνών), η οποία ιδρύθηκε το 1945 και ένας από τους σκοπούς της είναι

να διατηρήσει, να προαγάγει και να διαδώσει τη γνώση, εξασφαλίζοντας τη συντήρηση και την προστασία της παγκόσμιας κληρονομιάς σε βιβλία, έργα τέχνης και άλλα μνημεία ιστορικού ή επιστημονικού ενδιαφέροντος και συστήνοντας στους ενδιαφερόμενους λαούς τις κατάλληλες διεθνείς συμβάσεις (Κόνσολα 1995: 30).

Το 1959, ιδρύθηκε, με πρωτοβουλία της UNESCO, το Διεθνές Κέντρο για τη Μελέτη, Συντήρηση και Αποκατάσταση των Πολιτιστικών Αγαθών (ICCROM) (Κόνσολα 1995: 31-32). Ιδρύθηκαν επίσης και μια σειρά από μη κυβερνητικούς οργανισμούς οι οποίοι ασχολούνται με την προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς, όπως το Διεθνές Συμβούλιο Μνημείων και Χώρων (ICOMOS, 1965), το Διεθνές Συμβούλιο Μουσείων (ICOM, 1946) και οι δύο υπό την αιγίδα της UNESCO και ο Οργανισμός Πόλεων της Παγκόσμιας Κληρονομιάς (OWHC, 1993) (Κόνσολα 1995: 32-34).

Οι δύο σημαντικότερες διεθνείς συμβάσεις για την προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς είναι αυτή της Χάγης⁴ που υπογράφηκε το 1954 για την Προστασία των Πολιτιστικών Αγαθών σε Περίπτωση Ένοπλης Σύρραξης και η Σύμβαση του 1972 για την Προστασία της Παγκόσμιας Πολιτιστικής και Φυσικής Κληρονομιάς. Ακολούθησαν και άλλες συνθήκες και συμβάσεις οι οποίες λειτούργησαν συμπληρωματικά και βελτιωτικά σε αυτές τις δύο. Η σύμβαση της Χάγης προχώρησε σε σημαντικά βήματα. Ενστερνίστηκε τον όρο «πολιτιστικά αγαθά» ή «πολιτιστική κληρονομιά» για να ορίσει και να αναγνωρίσει τι πρέπει να διατηρηθεί ως μέρος της παγκόσμιας κληρονομιάς (Schildgen 2008: 177). Το 1968, το Γενικό Συνέδριο της UNESCO υιοθέτησε μια διαφορετική προσέγγιση, διευρύνοντας τις κατηγορίες των μνημείων που έπρεπε να προστατευθούν. Έτσι πρότεινε την προστασία κατασκευών καλλιτεχνικής, ιστορικής και επιστημονικής σημασίας απειλούμενων από δημόσια ή ιδιωτικά έργα, τη βιομηχανική ανάπτυξη και την αστικοποίηση⁵. Οι αποφάσεις του συνεδρίου αυτού εισήγαγαν την έννοια της προστασίας αρχιτεκτονικών συνόλων, όπως ένας παραδοσιακός οικισμός. Με την σύμβαση του 1972 προτάθηκε η προστασία των μνημείων σε εθνικό επίπεδο και συμπεριέλαβε στον όρο πολιτιστική κληρονομιά όχι μόνον έργα εξαιρετικής καλλιτεχνικής, ιστορικής ή άλλης αξίας, αλλά κάθε ανθρώπινο δημιούργημα, ακόμη και το πιο ταπεινό το οποίο στο πέρασμα του χρόνου απέκτησε πολιτιστική αξία⁶.

Η Σύμβαση της Παγκόσμιας Κληρονομιάς εισήγαγε πολλές καινοτομίες με σημαντικότερη τη συμβολική σύνδεση του φυσικού και του δομημένου περιβάλλοντος (Κόνσολα 1995: 173). Δημιούργησε ένα νομικό πλαίσιο για την προστασία της παγκόσμιας πολιτιστικής και φυσικής κληρονομιάς και ξεκίνησε τη σύνταξη ενός καταλόγου μνημείων εξαιρετικής οικουμενικής σημασίας, επίσης προέβλεπε την οικουμενικότητα ορισμένων ανθρώπινων και φυσικών μνημείων, καθώς και ένα οργανωμένο σύστημα προστασίας τους. Μετά τους πολέμους της Γιουγκοσλαβίας η UNESCO, το 2003, εξέδωσε μια νέα διακήρυξη που αφορούσε στην εσκεμμένη καταστροφή της πολιτιστικής κληρονομιάς.

Βασική αρχή που διέπει την UNESCO και τις συμβάσεις της Χάγης και τη Σύμβαση της Παγκόσμιας Κληρονομιάς, είναι αυτή της «παγκόσμιας κληρονομιάς», σύμφωνα με την οποία όλες οι τοπικές και εθνικές κληρονομίες ανήκουν και συγκροτούν τον παγκόσμιο πολιτισμό. Η ιδέα αυτή της παγκόσμιας κληρονομιάς από πολλούς μελετητές θεωρείται προβληματική. Ο ορισμός παγκόσμιων αρχών και κριτηρίων για την προστασία και τη συντήρηση υλικών

4 Για το κείμενο της Σύμβασης της Χάγης καθώς και πληροφορίες γι' αυτήν, βλ. Hague Convention 1954, *Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict*, The Hague 1954, Hague Protocol 1954, *Protocol for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict*, The Hague 1954, και Hague Regulations 1954, *Regulation for the Execution of the Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict*, The Hague 1954, επίσης βλ. Πάντος & Κακούρης 2000.

5 Recommendation concerning the Preservation of Cultural Property Endangered by Public or Private Works (Paris, 19 November 1968) στο *Conventions and Recommendations of Unesco Concerning the Protection of the Cultural Heritage*, Paris 1985.

6 Recommendation concerning the Protection, at National Level, of Cultural and Natural Heritage (Paris, 16 November 1972) στο *Conventions and Recommendations of Unesco*.

μνημείων του παρελθόντος κρύβει παγίδες, όταν σήμερα πολλοί πιστεύουν στην ύπαρξη πολλαπλών παρελθόντων και όχι ενός (Layton & Thomas 2001: 12). Γίνεται επίσης λόγος για διαφορετικές αναγνώσεις και αφηγήσεις του παρελθόντος, μέσα από τις οποίες οι ομάδες που σχετίζονται με τα εκάστοτε μνημεία έχουν το δικαίωμα να ερευνήσουν και να ερμηνεύσουν το παρελθόν τους με τον τρόπο που αυτές θέλουν. Ένα ερώτημα που τίθεται ως αντίλογος σε αυτήν την άποψη είναι αν όλες οι διαφορετικές ερμηνείες, προσεγγίσεις και αφηγήσεις του παρελθόντος μπορεί να γίνουν αποδεκτές ή αν τελικά μπορούν να έχουν όλες την ίδια βαρύτητα. Η UNESCO είναι ένας οργανισμός που ιδρύθηκε και κατά ένα μεγάλο μέρος ακόμη ελέγχεται από χώρες του δυτικού κόσμου. Συνεπώς η αντίληψη που προτείνει για το παρελθόν και τη διαχείρισή του διέπεται από τον δυτικό τρόπο σκέψης (βλ. Byrne 1991).

Ποιοι είναι, τελικά, οι λόγοι που σήμερα οφείλουμε να διατηρούμε και να συντηρούμε κατάλοιπα του παρελθόντος; Είδαμε ότι στο παρελθόν οι λόγοι ήταν κυρίως δύο. Πρώτον λόγοι πρακτικοί, η συνέχιση δηλαδή της χρήσης του αντικειμένου ή της κατασκευής και δεύτερον λόγοι συμβολικού περιεχομένου. Τους δύο τελευταίους αιώνες στην εποχή της νεωτερικότητας οι λόγοι έχουν αυξηθεί και θα τους χαρακτήριζα πιο σύνθετους. Ο Holtorf συγκεντρωτικά υποστηρίζει ότι οι λόγοι που διατηρούμε μνημεία του παρελθόντος μπορεί να είναι οικονομικοί, ακαδημαϊκοί, αισθητικοί ή πνευματικοί. Άλλοι λόγοι για τους οποίους θέλουμε να διατηρήσουμε το παρελθόν για το μέλλον μπορεί να είναι ιδεολογικοί, πολιτικοί, εκπαιδευτικοί ή και ψυχολογικοί (Holtorf 2001: 287). Πάντως ο πρώτος λόγος που παρουσιάζουν ειδικοί και μη για τη διατήρηση στοιχείων του παρελθόντος είναι για να τα διαφυλάξουμε για τις επόμενες γενιές, όπως συνηθίζεται να λέγεται «παρακαταθήκη για το μέλλον».

Η απόφαση για το ποια μνημεία θα συμπεριληφθούν στον κατάλογο της UNESCO και ποια θα χρηματοδοτηθούν και θα συντηρηθούν δεν θα μπορούσε να χαρακτηριστεί πολιτικά ουδέτερη. Παρά τα προβλήματα, πάντως, όλες οι προσπάθειες αυτές είναι πολύ σημαντικές, περιορίζουν ως ένα βαθμό τις καταστροφές, ενώ έχουν να επιδείξουν και σημαντικό έργο ως προς την προστασία και τη συντήρηση πολλών μνημείων σε όλο τον πλανήτη. Τελειώνοντας την αναφορά στο διεθνές νομικό πλαίσιο να σημειωθεί ότι η Ελλάδα έχει συνυπογράψει από το 1981 τη Συνθήκη της UNESCO για την προστασία των μνημείων και χώρων παγκόσμιας κληρονομιάς. Στον κατάλογο των μνημείων της UNESCO συμπεριλαμβάνονται 16 θέσεις εντός του ελλαδικού χώρου⁷. Από αυτές οι οκτώ είναι κλασικής περιόδου, οι πέντε χριστιανικά μνημεία, μία προϊστορική θέση και δύο μεσαιωνικά μνημεία, εκ των οποίων το ένα, η παλιά πόλη της Ρόδου, ανήκει σε πολιτιστική παράδοση που δεν ταυτίζεται ούτε με την ορθοδοξία ούτε με κάτι ελληνικό.

7 Για τα ελληνικά μνημεία που συγκαταλέγονται στον κατάλογο της UNESCO βλ. www.whc.unesco.org

3.3 ΤΟ ΘΕΣΜΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑΣ ΤΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ⁸

Στα πρώτα χρόνια μετά την επανάσταση, το νεοσύστατο ελληνικό κράτος, ενώ προσπαθούσε να εδραιωθεί, παράλληλα, αναζητούσε την εθνική του ταυτότητα. «Η διαδικασία της εθνολογικής τεκμηρίωσης, ωστόσο, ξεκίνησε μόνον αφού δημιουργήθηκε το κράτος» (Herzfeld 2002: 34). Στην αναζήτηση αυτή σημαντικό ρόλο έπαιξαν μια σειρά φορέων, όπως οι ξένοι φιλέλληνες, οι Φαναριώτες, οι Έλληνες της Εσπερίας, οι ντόπιοι προύχοντες και οι οπλαρχηγοί, καθώς βέβαια και οι Μεγάλες Δυνάμεις, οι οποίες έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στη δημιουργία του νέου κράτους (για τον ρόλο των Δυτικοευρωπαίων στη διαμόρφωση της ελληνικής εθνικής ταυτότητας και του σύγχρονου ελληνικού κράτους η βιβλιογραφία είναι μεγάλη, βλ. Herzfeld 1982, Leontis 1995, Γουργουρή 1996 και Hamilakis 2007).

Το στοιχείο που χρησιμοποίησαν όλες αυτές οι δυνάμεις για να εμφυσήσουν εθνική ταυτότητα στους νέους Έλληνες ήταν το αρχαιοελληνικό παρελθόν. Για τον σκοπό αυτό στρατεύθηκε πλήθος επιστημόνων από διάφορους κλάδους, όπως ιστορικοί, φιλόλογοι, λαογράφοι και αρχαιολόγοι. Όπως υποστήριξε η Σκοπετέα (1988: 190), «αποκαθιστώντας τη συνέχεια του ελληνισμού από την αρχαιότητα ως το ελλαδικό παρόν, η ιστοριογραφία θα εξασφάλιζε ταυτόχρονα και την προέκταση της συνέχειας αυτής ως το ελληνικό μέλλον». Η σύνδεση με το παρελθόν επιτυγχάνεται και με τον ανασχεδιασμό των πόλεων και τη δημιουργία μιας «εθνικής» ταυτότητας μέσα από τη ρυμοτομία και την οργάνωση των νέων ελληνικών πόλεων σε αντιπαράθεση με τις τουρκικές (Καραδήμου- Γερόλυμπου 1985α).

Σε όλη αυτήν την προσπάθεια διαμόρφωσης συλλογικής ταυτότητας, πρωτεύοντα ρόλο έπαιξε το παρελθόν και η αρχαιολογία. Οι κάτοικοι της σύγχρονης Ελλάδας χρίστηκαν συνεχιστές και κληρονόμοι των αρχαίων Ελλήνων. Μάρτυρες του ένδοξου παρελθόντος ήταν τα αρχαιολογικά κατάλοιπα, γι' αυτόν τον λόγο έπρεπε να προστατευτούν. Διαχειριστές και προστάτες όλου αυτού του συμβολικού κεφαλαίου, ανέλαβαν οι νέοι Έλληνες. Η σύνδεση με το παρελθόν νομιμοποιούσε την ύπαρξη του ελληνικού κράτους στο παρόν. Οι πρώτες συζητήσεις για την προστασία των αρχαιοτήτων χρονολογούνται στους χρόνους πριν από την επανάσταση και κατά τη διάρκειά της. Αμέσως μετά την επανάσταση, η νεοσύστατη ελληνική κυβέρνηση έλαβε μέριμνα για τις αρχαιότητες και λίγα χρόνια αργότερα εξέδωσε και έναν από τους πρώτους αρχαιολογικούς νόμους στην Ευρώπη (βλ. Fotiadis 2003).

Στα χρόνια που προηγήθηκαν της επανάστασης, υπάρχουν πολλές αναφορές για καταστροφές μνημείων είτε από τους Τούρκους είτε από τους Έλληνες με σκοπό να χρησιμοποιηθούν τα υλικά και ειδικά το μάρμαρο ως πρώτη ύλη (Κόκκου 2009: 25-26). Μεγάλες καταστροφές προξένησαν και οι αρπαγές των ευρωπαϊών περιηγητών και οι εχθροπραξίες κατά τον πόλεμο της Ανεξαρτησίας. Κατά την περίοδο της επανάστασης λήφθηκαν οι πρώτες αποφάσεις για την προστασία των αρχαιοτήτων οι οποίες θεσμοθετήθηκαν κατά την περίοδο Κα-

ποδίστρια (Πρωτοψάλτης 1967).

Το 1829, ιδρύεται το πρώτο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο της χώρας στην Αίγινα, με διευθυντή τον λόγιο Ανδρέα Μουστοξύδη (Κόκκου 2009: 50-51). Όπως σημειώνει ο Fotiadis (2003: 85), η συσχέτιση των αρχαιοτήτων με τους προγόνους και το έθνος ήταν ήδη σε ισχύ στο ξεκίνημα του νέου κράτους. Παρά τις προσπάθειες του κράτους, στα 1833, τη χρονιά που ήρθε στην Ελλάδα ο Όθωνας, βασιλικό διάταγμα αναγνωρίζει ότι «και τώρα ακόμη αρχαιότητες ρίπτονται εις την κάμινον και μεταβάλλονται εις άσβεστον ή συντρίβονται και εντειχίζονται» (*Συλλογή Αρχαιολογικών Νόμων*, σ. 7-8, ΒΔ της 23 Νοεμβρίου/2 Δεκεμβρίου 1833 στο Κόκκου 2009: 104).

Η επιλογή της Αθήνας ως πρωτεύουσας είχε ως αποτέλεσμα την αποκάλυψη πολλών αρχαιοτήτων αλλά και την καταστροφή πολλών άλλων μεταγενέστερων της κλασικής εποχής μνημείων (Σκοπετέα 1988: 199). Κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα σε όλη την τότε περιορισμένη ελληνική επικράτεια διενεργήθηκαν μεγάλης κλίμακας ανασκαφές και αναστηλωτικά έργα. Αρωγοί σε αυτό το έργο στάθηκαν οι ξένες αρχαιολογικές σχολές και οι εκάστοτε κυβερνήσεις. Ο ενθουσιασμός όμως για τα κατάλοιπα του παρελθόντος ήταν επιλεκτικός. Τα μεσαιωνικά και τα μουσουλμανικά μνημεία δεν ανταποκρίνονταν στις απαιτήσεις της ιστορικής συνέχειας του ελληνισμού. Επιπλέον θεωρήθηκαν κατάλοιπα που ανακαλούσαν δυσάρεστες μνήμες δουλείας του έθνους και δημιουργήματα βάρβαρων κατακτητών. Έτσι, σχεδόν αμέσως, ξεκίνησε μια «τελετουργική στρατηγική εξαγνισμού» των κλασικών μνημείων από νεότερα κτίσματα καταστρέφοντας υλικά τεκμήρια των ύστερων χρόνων (Hamilakis 2007: 86).

Στην Οθωνική Περίοδο και συγκεκριμένα τον Μάιο του 1834, ιδρύθηκε η Αρχαιολογική Υπηρεσία και ψηφίστηκε ο πρώτος αρχαιολογικός νόμος «περί των επιστημονικών και τεχνολογικών συλλογών, περί ανακαλύψεως και διατηρήσεως των αρχαιοτήτων και της χρήσεως αυτών» (Φ.Ε.Κ. 22, 16/28 Ιουνίου 1834). Νομοθέτης ήταν ο Βαυαρός G.L. von Mauger (1790-1872). Ο νόμος αυτός διακήρυττε ότι «όλαι αι εντός της Ελλάδος αρχαιότητες, ως έργα των προγόνων του ελληνικού λαού, θεωρούνται ως κτήμα εθνικόν όλων των Ελλήνων». Χρονικό όριο προστασίας των μνημείων τίθεται το 1453, έτος της άλωσης της Κωνσταντινούπολης. Λίγα χρόνια αργότερα, το 1837, ιδρύθηκε η *εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία*. Ενδιαφέρον έχει το γεγονός ότι κατά την περίοδο του Όθωνα, στην Αθήνα τουλάχιστον, έγινε μια προσπάθεια διατήρησης και των μεσαιωνικών καταλοίπων, βυζαντινών, φραγκικών και τουρκικών, χωρίς όμως μεγάλη επιτυχία (Κόκκου 2009: 112). Ο λόγος ήταν γιατί μαζί με τις βυζαντινές εκκλησίες «αυξάνουν τα περίεργα της πρωτευούσης». (*Συλλογή Αρχαιολογικών νόμων*, σ. 34, ΒΔ της 7/19 Δεκεμβρίου 1837 «Περί της διατηρήσεως των εν Αθήναις λειψάνων του Μεσαίωνα» στο Κόκκου 2009: 112).

Ο πρώτος αρχαιολογικός νόμος έκανε ειδική αναφορά στα μεσαιωνικά μνημεία, «και τα αντικείμενα της τέχνης ακόμη, τα προερχόμενα από την αρχαιότατη εποχή του χριστιανισμού ή τον καλούμενο μεσαίωνα, δεν εξαιρούνται από τους κανονισμούς του παρόντος νόμου» (άρθρο 111). Στα χρόνια που ακολούθησαν, τα περισσότερα μεσαιωνικά μνημεία εγκαταλείφθη-

καν και κατέρρευσαν, ενώ άλλα κατεδαφίστηκαν. Μεγάλες αντιδράσεις προκάλεσε, στα 1875, η κατεδάφιση του Φράγκικου Πύργου των Προπυλαίων της Ακρόπολης από την Αρχαιολογική Εταιρεία με χρήματα του Ερρίκου Σλήμαν (Μαλούχου-Τufano 2007: 49). Η Εταιρεία συστηματικά κατέστρεψε όλα τα τουρκικά και μεσαιωνικά κτίσματα της Ακρόπολης και πούλησε τα υλικά από τα κατεδαφισμένα μνημεία με σκοπό να ενισχύσει τα ταμεία της (Πετράκος 1987: 29).

Η Ακρόπολη είναι το μνημείο πάνω στο οποίο αποτυπώθηκαν οι διαθέσεις του νέου ελληνικού κράτους ως προς τα μνημεία των Άλλων, όπως των μουσουλμανικών, των μεσαιωνικών και γενικά των νεότερων μνημείων. Η Ακρόπολη των Αθηνών για την Ελλάδα ήταν και είναι το μνημείο *par excellence*, σύμβολο του ελληνικού έθνους, της δημοκρατίας και σύμβολο του ευρωπαϊκού και του παγκόσμιου πολιτισμού. Η σημασία την οποία απέκτησε ο «ιερός βράχος», όπως ονομάστηκε, για το νεοσύστατο έθνος ήταν πολύ μεγάλη (για την ιδεολογική και συμβολική χρήση της Ακρόπολης, βλ. Yalouri 2001). Η εικόνα του μνημείου όμως στα 1830 ήταν πολύ διαφορετική από τη σημερινή. Νεότερες κατασκευές είχαν κρύψει τα κτίσματα του 5ου αιώνα: χαλάσματα, σπίτια, αποθήκες, στρατώνες, ένας μεσαιωνικός φράγκικος πύργος στα προπύλαια και ένα μουσουλμανικό τέμενος μέσα στον Παρθενώνα. Κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα όλα αυτά τα μεταγενέστερα κτίσματα σταδιακά κατεδαφίστηκαν με σκοπό να «αποκαθαρθεί» ο βράχος από κάθε μεταγενέστερη της κλασικής εποχής κατασκευή (για καταστροφές μεταγενέστερων κτισμάτων της Ακρόπολης, βλ. McNeal 1991, Hamilakis and Yalouri 1996 & 1999, Μουτσόπουλος 2005, Μαλούχου-Τufano 2007, Hamilakis 2007).

Το 1842 κατεδαφίστηκε το μικρό τέμενος που βρισκόταν στο εσωτερικό του Παρθενώνα, το 1842-43 η Αρχαιολογική Εταιρεία προχώρησε στην κατεδάφιση όλων των οθωμανικών και μεσαιωνικών κτιρίων της Ακρόπολης, το 1875 κατεδαφίστηκε ο φράγκικος πύργος και το 1892 ξεκίνησαν οι πρώτες αναστηλωτικές εργασίες (Saraga 2009: 8).

Το παράδειγμα της Ακρόπολης ακολουθήθηκε και στην υπόλοιπη Αθήνα και στην υπόλοιπη Ελλάδα. Οι μιναρέδες, τα σύμβολα της μουσουλμανικής θρησκείας και της οθωμανικής παρουσίας στο νέο ελληνικό κράτος κατεδαφίστηκαν τις πρώτες δεκαετίες μετά την επανάσταση. Στην Αθήνα κατεδαφίστηκαν στα 1840 (Στεφανίδου 2009α: 28). Πολλά οθωμανικά μνημεία της Αθήνας κατεδαφίστηκαν με σκοπό να διενεργηθούν ανασκαφές με απόφαση του τότε Υπουργείου Παιδείας και της Αρχαιολογικής Εταιρείας. Ανάμεσα σε αυτά ήταν το χαμάμ Ούλα Μπέη στη ΝΑ γωνία της Ρωμαϊκής Αγοράς, το οποίο κατεδαφίστηκε σε δύο περιόδους, το 1875 για τη διάνοιξη του δρόμου προς την Ακρόπολη και το 1890. Την ίδια περίοδο κατεδαφίζεται το μεγαλύτερο τμήμα του τζαμιού της Κηφισιάς και το χαμάμ Χατζή Αλί (Ροδακίου), ενώ ο τεκές απέναντι από το Φετιχιέ Τζαμί γκρεμίζεται το 1910 (Στεφανίδου 2009α: 28). Ο Μεντρεσές Μεχμέτ Φαχρί κοντά στον Πύργο των Ανέμων κατεδαφίστηκε το 1914 και σήμερα σώζεται μόνο η πύλη του (Πετράκος 1987: 117). Οι κατεδαφίσεις επεκτάθηκαν και σε άλλες περιοχές, αρχικά στην Πελοπόννησο και εν συνεχεία σε περιοχές που σταδιακά προσαρτήθηκαν στο ελληνικό κράτος με τελευταίες τις Νέες Χώρες.

Αντιδράσεις προκάλεσαν οι κατεδαφίσεις πολλών βυζαντινών εκκλησιών (Κόκκου 2009: 114). Εκκλησίες κατεδαφίστηκαν κατά τη διάνοιξη οδών για την εφαρμογή του νέου πολεοδομικού σχεδίου της πόλης (Χλέπα 2011: 38). Μετά το 1842 κατεδαφίστηκαν στην Αθήνα συνολικά 72 εκκλησίες (Παπαγεωργίου-Βενετάς: 1999: 77). Εκείνη την περίοδο το Βυζάντιο δεν είχε ενταχθεί ακόμη στην εθνική ιστορική αφήγηση. Για τον λόγο αυτό ναοί που εμπόδιζαν τα νέα πολεοδομικά σχέδια, καθώς και ναοί δίπλα σε αρχαιολογικούς χώρους, όπως η εκκλησία της Μεγάλης Παναγίας, οι Άγιοι Απόστολοι και ο Προφήτης Ηλίας στην Αθήνα ή το καθολικό της Μονής της Παναγίας των Δελφών, κατεδαφίστηκαν. Στην κυριολεξία την τελευταία στιγμή, με παρέμβαση του βασιλιά της Βαυαρίας Λουδοβίκου, πατέρα του Όθωνα, διασώθηκε η Καπνικαρέα (βλ. Κόκκου 2009). Πολλοί λόγιοι της εποχής διατηρούσαν εχθρική στάση προς τα βυζαντινά μνημεία. Χαρακτηριστικό είναι το κείμενο του νομικού και διπλωμάτη Μάρκου Ρενιέρη (1815-1897) με τίτλο «Τι είναι η Ελλάς; Ανατολή ή Δύσις;» στο περιοδικό *Ερανιστής* το 1842:

Αλλ' η Ελλάς ημέραν παρ' ημέραν εξαλείφει από το ωραίον σώμα της τα τελευταία ταύτα διεφθαρμένων χρόνων [του βυζαντινού και οθωμανικού Μεσαίωνα] ίχνη και προς τους ολίγους των βυζαντινών ιδεών οπαδούς απευθύνει τους λόγους τούτους: αν θέλετε, ω μικρόνοες, ν' αντισταθείτε εις το μέγα της Δύσεως κύμα, πρέπει ν' ανεγείρετε περί την Ελλάδα της Κίνας το περιτείχισμα (Ρενιέρης 1842: 214).

Το Βυζάντιο εντάχθηκε στο φαντασιακό μύθο του έθνους με το τρίπτυχο που εισήγαγε ο Παπαρρηγόπουλος με την *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* (1860-1876) το οποίο θα γίνει το βασικό αξίωμα της ελληνικής ιστορίας (για την προσπάθεια ένταξης της βυζαντινής περιόδου στην εθνική ιστορική αφήγηση, βλ. Argyropoulos 2001). Οι βυζαντινές εκκλησίες και γενικά τα μεσαιωνικά μνημεία θα «αποκατασταθούν» πολύ αργότερα, στις αρχές του 20ού αιώνα οπότε ιδρύθηκε το Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, το 1914 (Κιουσοπούλου 2003: 19-21). Η δικτατορία της 4ης Αυγούστου προβλήθηκε από τον ηγέτη της Ιωάννη Μεταξά ως ο τρίτος ελληνικός πολιτισμός μετά τον αρχαίο και τον βυζαντινό (Γουναρίδης 1994: 153). Την ίδια περίπου περίοδο, τη δεκαετία δηλαδή του 1930, πολλοί διανοούμενοι, όπως ο Συκουτρής, ο Ζακυθινός, ο Στίλπων Κυριακίδης και ο Φώτης Κόντογλου με τα κείμενά τους υποστήριξαν και τόνισαν τη σημασία της βυζαντινής περιόδου στην ιστορική συνέχεια του «ελληνισμού». Έτσι, με την οριστική εγκόλπωση του Βυζαντίου αποκαταστάθηκε ο εθνικός ιστορικός χρόνος και εξασφαλίστηκε οριστικά η «συνέχεια».

Στην περίοδο μετά την επανάσταση κατά τη διακυβέρνηση του Καποδίστρια και αργότερα του Όθωνα θεμελιώθηκαν οι βάσεις για την προστασία των αρχαιοτήτων με τον πρώτο αρχαιολογικό νόμο και την ίδρυση της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας. Οι διατάξεις που προέβλεπε ο νόμος της 10/22 Μαΐου 1834 διατηρήθηκαν μέχρι το 1899, οπότε αντικαταστάθηκαν από τον νέο αυστηρότερο ν. ΒΧΜς', που με τη σειρά του αντικαταστάθηκε το 1932 από τον νόμο 5351 (Βουδούρη 2003: 23). Ο νόμος αυτός αποτέλεσε το βασικό νομικό πλαίσιο περί αρχαιοτήτων μέχρι το 2002, οπότε δημοσιεύτηκε ο νόμος που είναι σήμερα σε ισχύ.

Ένα, ενδιαφέρον για την παρούσα έρευνα, νομοθέτημα της κυβέρνησης Βενιζέλου, είναι ο ν. 2449 του 1920. Σε αυτό προβλεπόταν η προστασία (απαγόρευση της εμπορίας και της χωρίς άδεια διάθεσης και μετακίνησης) τόσο ιερών εικόνων βυζαντινών και μεσαιωνικών χρόνων παλαιότερων του 1830 όσο και καλλιτεχνημάτων της ίδιας εποχής που προέρχονται από τη διακόσμηση, όχι μόνο εκκλησιών, αλλά και «τεμένους οποιουδήποτε θρησκευματος». Ο νόμος αυτός καταργήθηκε, μετά την επάνοδο του βασιλιά Κωνσταντίνου, με βασιλικό διάταγμα (ΒΔ της 9.12.1920) λίγους μήνες αργότερα⁹. Το 1912, προσαρτήθηκαν στο ελληνικό κράτος οι Νέες Χώρες όπου κατοικούσαν χιλιάδες Εβραίοι και μουσουλμάνοι, ενώ το 1918 άρχισε ο πόλεμος στη Μικρασία. Την περίοδο εκείνη στη Μακεδονία, κυρίως, αλλά και στην Ήπειρο και τη Θράκη, έγιναν πολλές βεβηλώσεις και καταλήψεις ιερών μουσουλμανικών χώρων. Ίσως, ο νόμος αυτός να ήταν μια προσπάθεια της κυβέρνησης Βενιζέλου να προστατεύσει τις κοινοτικές περιουσίες των μουσουλμάνων και, ειδικά, των ευαγών ιδρυμάτων τους. Η ακύρωση του νόμου από τον βασιλιά, ενδεχομένως οφείλεται στην πολιτική αντιπαράθεση μεταξύ των δύο. Είναι πάντως σημαντική εξέλιξη, γιατί για πρώτη φορά εντάσσονται στα υπό προστασία μνημεία ιεροί χώροι άλλων θρησκειών.

Ο νόμος 5351/28-3-32 (Φύλλο Εφημερίδας Κυβερνήσεως 93 Α'): Περί τροποποιήσεων και προσθηκών εις τον Νόμον ΒΧΜς' «περί αρχαιοτήτων»¹⁰ διατήρησε τις βασικές διατάξεις του προηγούμενου νόμου. Προστέθηκαν ορισμένες νέες διατάξεις και ο νόμος αυτός παρέμεινε σε ισχύ με ορισμένες προσθήκες και τροποποιήσεις μέχρι το 2002. Ο νόμος 1469/50 (Φ.Ε.Κ. Α'169): Περί προστασίας ειδικής κατηγορίας οικοδομημάτων και έργων τέχνης μεταγενέστερων του 1830, ενέταξε υπό την προστασία του κράτους πολιτιστικά αγαθά κινητά και ακίνητα μεταγενέστερα του 1830¹¹. Προϋπόθεση για να κριθούν ως προστατευόμενα ήταν να χαρακτηριστούν ως ιστορικοί τόποι από το Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων και με τη σύμφωνη γνώμη του Αρχαιολογικού Συμβουλίου. Λαμβάνεται λοιπόν για πρώτη φορά μέριμνα για μνημεία μεταγενέστερα της ίδρυσης του ελληνικού κράτους, αλλά με προϋποθέσεις που εξαρτώνται από τη διοικητική εξουσία. Αρκετά από τα μνημεία που πραγματεύεται αυτή η έρευνα είναι μεταγενέστερα του 1830.

Ο ισχύων νόμος περί αρχαιοτήτων είναι ο ν. 3028/2002 «για την προστασία των αρχαιοτήτων και εν γένει της πολιτιστικής κληρονομιάς»¹², καλύπτει όλες τις περιόδους από αρχαιοτάτων χρόνων έως σήμερα και αντιμετωπίζει όλα τα μνημεία υλικά και άυλα ισότιμα (Καρύμπαλη-Τσίπτσιου 2004: 14-15). Καθορίζει την έννοια του μνημείου και της πολιτιστι-

9 Αρ. 9 παρ. 1 του Ν. 2449/1920 «Περί τροποποιήσεως και συμπληρώσεως του νόμου 401 “περί ιδρύσεως Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου”» Φ.Ε.Κ., 169 στο Βουδούρη 2003: 65.

10 Βλ. Ν. 5351/28-3-32, Φ.Ε.Κ. 93 Α': Περί τροποποιήσεων και προσθηκών εις τον Νόμον ΒΧΜς' «περί αρχαιοτήτων» στο *Νομοτέλεια* 5351/32.

11 Βλ. Ν. 1469/50 Φ.Ε.Κ. Α' 169: Περί προστασίας ειδικής κατηγορίας οικοδομημάτων και έργων τέχνης μεταγενέστερων του 1830 στο *Νομοτέλεια* Έγγραφο 1469/50.

12 Βλ. Ν. 3028/2002 «για την προστασία των αρχαιοτήτων και εν γένει της πολιτιστικής κληρονομιάς», Φ.Ε.Κ. 153/Α'/28/6/2002.

κής κληρονομιάς, ενώ διακρίνει ανάμεσα σε αρχαία ή νεότερα και σε κινητά ή ακίνητα μνημεία, με σκοπό την ένταξή τους σε συγκεκριμένες κατηγορίες. Διατηρείται η ιδιοκτησία του κράτους σε κινητά και ακίνητα μνημεία που χρονολογούνται μέχρι το 1453, ενώ, όσον αφορά μεταγενέστερα, εναπόκειται στο κράτος η απόφαση αν θα χαρακτηριστούν προστατευόμενα. Ένα σημαντικό σημείο του νόμου, το οποίο σχετίζεται άμεσα και με αυτήν την έρευνα, είναι το εδαφικό κριτήριο. Ο νόμος κηρύσσει ότι η πολιτιστική κληρονομιά της Χώρας αποτελείται από τα (υλικά και άυλα) πολιτιστικά αγαθά «που βρίσκονται εντός των ορίων της ελληνικής επικράτειας συμπεριλαμβανομένων των χωρικών υδάτων, καθώς και εντός άλλων θαλάσσιων ζωνών στις οποίες η Ελλάδα ασκεί σχετική δικαιοδοσία σύμφωνα με το διεθνές δίκαιο (άρθρο 1§2, Ν. 3028/2002, Φ.Ε.Κ. 152/Α'/28.6.2002). Αυτός ο εδαφικός καθορισμός ήταν πολύ σημαντικός γιατί αυτομάτως ενέταξε στην πολιτιστική κληρονομιά του τόπου και μνημεία που ανήκουν σε άλλες πολιτισμικές παραδόσεις, αρκεί να βρίσκονται εντός των ορίων της ελληνικής επικράτειας (Καρύμπαλη-Τσίπτσιου 2004: 23).

3.4 ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Στο κεφάλαιο αυτό έγινε μια αναφορά σε ορισμένα θεωρητικά ζητήματα ως προς την καταστροφή του υλικού πολιτισμού. Ξεκινώντας από τη μνήμη προχώρησα στην έννοια του μνημείου επικεντρώνοντας την προσοχή μου σε θέματα τα οποία κατά κάποιο τρόπο σχετίζονται άμεσα ή έμμεσα με το θέμα της καταστροφής των μνημείων. Στη συνέχεια έθιξα το θέμα του ιστορικού της καταστροφής των υλικών αντικειμένων κατά το παρελθόν και το παρόν. Η καταστροφή είναι μια λέξη με αρνητικό πρόσημο στις περισσότερες γλώσσες, στην πραγματικότητα όμως το πώς προσλαμβάνεται μια καταστροφή εξαρτάται από μια σειρά κοινωνικών παραγόντων και ιστορικών και πολιτισμικών συνθηκών. Η ανθρώπινη ιστορία είναι στενά συνδεδεμένη με την καταστροφή. Μέσα από μια σειρά παραδειγμάτων από το πρόσφατο και το μακρινό παρελθόν επιχείρησα να περιγράψω τα διαφορετικά είδη καταστροφών. Παραθέτοντας τις ιστορικές συνθήκες και τα πολιτισμικά συμφραζόμενα μέσα στα οποία συνέβησαν οι καταστροφές, προσπάθησα να σκιαγραφήσω τις αιτίες και τις συνέπειες αυτών των πράξεων. Τέλος, αναφέρθηκα στο θεσμικό πλαίσιο προστασίας των μνημείων διεθνώς και στην Ελλάδα.

Κατά τον 19ο αιώνα για το ελληνικό κράτος και για τους πολίτες του, αρχαιολογικά μνημεία θεωρούνταν κατ' αποκλειστικότητα τα κατάλοιπα του κλασικού παρελθόντος. Όπως είδαμε, η βυζαντινή ιστορία εντάχθηκε στην εθνική ιστορική αφήγηση στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, ενώ τα βυζαντινά μνημεία άρχισαν να συντηρούνται και να προστατεύονται από το κράτος από τις αρχές του 20ού αιώνα κι έπειτα. «Καθώς μεταβάλλεται το εκάστοτε παρόν μεταβάλλεται μαζί και το εκάστοτε παρελθόν, γιατί μεταβάλλονται τα ζητούμενα της ιστορίας (Λιάκος 2007: 179). Αυτά που χαρακτηρίστηκαν στην αρχή αυτού του κεφαλαίου ως μνημεία των Άλλων, άργησαν να ενταχθούν στο αναγνωρισμένο συμβολικό κεφάλαιο της χώρας, ενώ

κάποια ακόμη δεν έχουν ενταχθεί. Τα μνημεία των Άλλων ενίοτε δημιουργούσαν ποικίλες αρνητικές αντιδράσεις και στους εκπροσώπους της εξουσίας και σε τμήματα των κοινωνιών. Το παρελθόν συχνά χρησιμοποιούνταν στο εσωτερικό των εθνών-κρατών για την προώθηση μιας κοινωνικής ομάδας αποκλείοντας τις άλλες (Silberman 1989: 10). Έτσι, τα μνημεία αυτά αποκλείστηκαν και για διάφορους λόγους, κάτω από διαφορετικές συνθήκες και σε διαφορετικές χρονικές στιγμές, εγκαταλείφθηκαν ή καταστράφηκαν με εξαίρεση ελάχιστα.

ΜΕΡΟΣ Β

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4 - ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

4.1 Η ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ

Η χερσόνησος του Αίμου πάντοτε ακροβατούσε ανάμεσα στην Ανατολή και στη Δύση καθώς υπήρξε σύνορο της λεγόμενης χριστιανικής Ευρώπης. Υπήρξε όμως και ο Άλλος της Ευρώπης (Todorova 1997: 3). Καλλιεργήθηκαν στερεότυπα και μύθοι, οι βαλκανικοί λαοί στην ευρωπαϊκή λογοτεχνία, και εν συνεχεία στη συνείδηση των Ευρωπαίων, ταυτίστηκαν με την καθυστέρηση. Όροι όπως «βαλκανιοποίηση» εισήχθησαν στα λεξικά ως συνώνυμα του διαμελισμού κρατών ή της έλλειψης οργάνωσης και της εξαπάτησης (Todorova 1997: 3). Όλα αυτά τα χαρακτηριστικά για πολλούς οφείλονται στην οθωμανική παρουσία και συνιστούν κληρονομιά της. Τέτοιου είδους γενικευτικές απόψεις έχουν δημιουργήσει μια στερεοτυπική εικόνα για τους Βαλκάνιους. Η ταυτότητα του Βαλκάνιου ως μέσο αυτοπροσδιορισμού δεν γίνεται αποδεκτή τουλάχιστον στον ίδιο βαθμό από όλους τους κατοίκους των Βαλκανίων. Ανάμεσα στους λαούς της περιοχής υπάρχουν κοινά πολιτισμικά στοιχεία, όπως υπάρχουν και μεγάλες διαφορές. Οι ομοιότητες είναι μια συνέπεια της συνύπαρξης αυτών των λαών σε μια γεωγραφική περιοχή χωρίς σύνορα για πέντε ολόκληρους αιώνες. Κατά τη διάρκεια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας τα Βαλκάνια αποτέλεσαν πολιτική ενότητα, όπως και κατά την περίοδο του Βυζαντίου. Λαοί με διαφορετική καταγωγή, γλώσσα και θρησκεία ζούσαν στις ίδιες περιοχές κάτω από μια συγκεντρωτική οθωμανική εξουσία.

Η Μακεδονία τον 15ο αιώνα υποτάχτηκε, όπως και το μεγαλύτερο μέρος των Βαλκανίων, στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Στην περιοχή κατοικούσαν πληθυσμοί με διαφορετικές γλώσσες, θρησκείες και πολιτισμικά χαρακτηριστικά. Ανάμεσά τους κατοικούσε μεγάλος αριθμός μουσουλμάνων κυρίως τουρκόφωνων καθώς και γηγενών που εξισλαμίστηκαν μετά την οθωμανική κατάκτηση. Στα τέλη του 15ου αιώνα μετοίκησαν στη Μακεδονία πολλοί Εβραίοι διωγμένοι από την Ιβηρική Χερσόνησο καθώς και από άλλα μέρη της Ευρώπης. Οι Εβραίοι εγκαταστάθηκαν κυρίως σε αστικά κέντρα όπως στη Θεσσαλονίκη και στο Μοναστήρι. Τέλος, στην περιοχή κατοικούσαν πριν από την έλευση των Οθωμανών πολυάριθμοι χριστιανικοί πληθυσμοί από τους οποίους πολλοί ήταν ελληνόφωνοι, άλλοι ήταν αλβανόφωνοι, άλλοι βλαχόφωνοι, ευρωπαίοι, Αρμένιοι, Ρομ και πολλοί σλαβόφωνοι. Αυτές οι ομάδες μεταξύ τους δεν ήταν ομοιογενείς, παρουσίαζαν διαφορές σε πολιτισμικά χαρακτηριστικά και μιλούσαν διαφορετικές γλώσσες.

Η Μακεδονία αποτέλεσε επαρχία της αυτοκρατορίας για πέντε αιώνες, μέχρι το 1912-13, όταν μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους προσαρτήθηκε στο μεγαλύτερο μέρος της στο ελληνικό κράτος. Τα όρια της Μακεδονίας στην αρχαιότητα, στη βυζαντινή περίοδο, στην οθωμανική περίοδο, ακόμη και σήμερα, αποτελούν πεδίο σύγκρουσης και διαφωνιών ανάμεσα στους λαούς των Βαλκανίων. Τα γεωγραφικά όρια που αφορούν αυτή την εργασία είναι τα όρια της σύγχρονης ελληνικής Μακεδονίας. Κατά τους τελευταίους αιώνες της οθωμανικής περιόδου η σημερινή ελληνική Μακεδονία περιλαμβανόταν σε τμήματα των δύο βιλαετιών, της Θεσσαλονίκης και του Μοναστηρίου. Οι διοικητικές γεωγραφικές υποδιαιρέσεις της αυτοκρατορίας ήταν τα βιλαέτια, υποδιαίρεση αυτών ήταν τα σαντζάκια και υποδιαίρεση αυτών οι καζάδες.

Οι υπήκοοι της αυτοκρατορίας σύμφωνα με τον οθωμανικό νόμο ήταν χωρισμένοι σε ομάδες, ανάλογα με το θρήσκευμα, τα millet. Με βάση αυτή την κατηγοριοποίηση υπήρχε το χριστιανικό, το εβραϊκό, το αρμένικο και το κυρίαρχο μουσουλμανικό millet. Κατά τα τέλη του 18ου αιώνα, λαοί των Βαλκανίων όπως οι Βούλγαροι, οι Αλβανοί και οι Βλάχοι αρχίζουν μέσω της γλώσσας και αυτοπροσδιορίζονται ως συλλογικές κατηγορίες (Κιτρομηλίδης 1999: 59). Παρόλα αυτά μέχρι και τη δεκαετία του 1870 η θρησκεία και σε μικρότερο βαθμό η γλώσσα καθόριζαν ακόμη την ταυτότητα των περισσότερων κατοίκων της Μακεδονίας (Κωφός 1999: 200).

Σταδιακά, από τα μέσα του 18ου αιώνα, τα ελληνικά εξελίσσονται στη γλώσσα του εμπορίου για όλα τα Βαλκάνια (Καρακασίδου 2000: 51). Ως αποτέλεσμα δημιουργείται το φαινόμενο της ανερχόμενης αστικής τάξης η οποία μιλάει ελληνικά και στέλνει τα παιδιά της σε ελληνικά σχολεία. Κατά το δεύτερο μισό του 18ου και κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα οι διοικητικές θέσεις που έλαβαν στο οθωμανικό κράτος ορισμένοι ελληνόφωνοι, σε συνδυασμό με ένα ρεύμα φιλελληνισμού και αρχαιολατρίας προερχόμενο από την Ευρώπη της εποχής του Ρομαντισμού, φέρνουν στο προσκήνιο την Ελλάδα. Η ελληνική καταγωγή και η χρήση της ελληνικής γλώσσας εξελίσσονται σε προνόμια και διαβατήρια για κοινωνική και οικονομική ανέλιξη. Οι σύγχρονοι Έλληνες χρίζονται από πολλούς Ευρωπαίους κληρονόμοι του ένδοξου κλασικού παρελθόντος. Τα ελληνικά γράμματα συμβόλιζαν την κοινωνική ανωτερότητα και ήταν το «εφαλτήριο της κοινωνικής προόδου» για τους αλλόγλωσσους χριστιανούς (Βούρη 2008: 9-18).

Τον 18ο αιώνα, η Μακεδονία είχε ήδη εξελιχθεί σε σημαντική επαρχία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Η Θεσσαλονίκη και άλλες πόλεις, (Σέρρες, Καστοριά, Μοναστήρι) έπαιζαν σημαντικό ρόλο στην οικονομία και στο εμπόριο της αυτοκρατορίας. Αποτελούσαν εμπορικά και μεταπρατικά κέντρα των Βαλκανίων και έλεγχαν οικονομικά και διοικητικά όλη την περιοχή. Οι ανερχόμενες αστικές τάξεις των διαφόρων εθνοτήτων που κατοικούσαν στην περιοχή άρχισαν να διαμορφώνουν την εθνοτική τους ταυτότητα διεκδικώντας την ανεξαρτησία τους από την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Ένα από τα βασικότερα αιτήματα ήταν η απόκτηση εθνικού χώρου ή η «ενσωμάτωση» της Μακεδονίας σε έναν ήδη υπάρχοντα εθνικό κορμό.

Η έννοια της εθνικής ταυτότητας αρχίζει και εισάγεται στους λαούς της Μακεδονίας. Τα βαλκανικά κράτη της Ελλάδας, της Βουλγαρίας και της Σερβίας με την επικείμενη κατάρρευση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας αρχίζουν να ερίζουν για κυριαρχία στην περιοχή. Τις διεκδικήσεις αυτές υποκινούσαν και οι Μεγάλες Δυνάμεις που εποφθαλιμούσαν την περιοχή για τα δικά τους εδαφικά αλλά κυρίως οικονομικά συμφέροντα (Mazower 2000).

4.2 Η ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΠΑΡΟΥΣΙΑ ΣΤΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ

Οι Οθωμανοί Τούρκοι ήταν νομαδικά φύλα τα οποία στα τέλη του 13ου αιώνα υπό τον Οσμάν (Η λέξη «Οθωμανός» προήλθε από τον αραβικό τύπο του ονόματος του Οσμάν = Οθμάν)

ενώθηκαν και άρχισαν να επιδράμουν και να απειλούν τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία (Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου 1991: 17). Στα μέσα του 14ου αιώνα οι Οθωμανοί Τούρκοι εισέβαλλαν στα Βαλκάνια. Το 1362 η Αδριανούπολη (Εντιρνέ) έγινε η πρώτη πρωτεύουσά τους επί ευρωπαϊκού εδάφους, η Θεσσαλονίκη κατακτήθηκε οριστικά το 1430, ενώ η Κωνσταντινούπολη έπεσε στα χέρια των Οθωμανών το 1453 (Νταλέγκρ 2006: 25-30). Μέσα σε λιγότερο από δύο αιώνες τα Βαλκάνια, σχεδόν στο σύνολό τους, έγιναν τμήμα της αυτοκρατορίας. Στις αρχές του 16ου αιώνα η Οθωμανική Αυτοκρατορία εκτεινόταν από την Ουγγαρία έως την Υεμένη και από τον Περσικό Κόλπο έως τα μαροκινά σύνορα, η Μαύρη Θάλασσα και το Αιγαίο έγιναν λίμνες οθωμανικές (Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου 1991: 29).

Στους αιώνες που ακολούθησαν την πτώση της Κωνσταντινούπολης και την κατάληψη της Μακεδονίας, οι Οθωμανοί Τούρκοι εδραιώθηκαν στην περιοχή. Πολλές πόλεις που σήμερα βρίσκονται εντός των ορίων της ελληνικής Μακεδονίας, λόγω και της γεωγραφικής τους θέσης, απέκτησαν σημαίνοντα ρόλο για την αυτοκρατορία. Τα Γιαννιτσά έγιναν ιερή πόλη των Τούρκων, οι Σέρρες και η Καβάλα εμπορικοί κόμβοι και η Θεσσαλονίκη μια από τις σημαντικότερες πόλεις σε ολόκληρη την αυτοκρατορία. Χιλιάδες Τούρκοι και γενικότερα τουρκογενείς (Τουρκομάνοι, Τσερκέζοι, Λαζοί κ.ά.) και μουσουλμανικοί πληθυσμοί σταδιακά εποίκησαν τις νέες επαρχίες του κράτους, ενώ πολλές χιλιάδες χριστιανοί κάτοικοι αυτών των περιοχών εξισλαμίστηκαν. Οι Οθωμανοί Τούρκοι, στις πόλεις όπου κατέκτησαν, χρησιμοποίησαν αρχικά τις κτιριακές υποδομές των βυζαντινών, αλλά στη συνέχεια, κατά τη διάρκεια των πέντε αιώνων που κυβέρνησαν, έχτισαν πολλά κτίρια κοσμικής και θρησκευτικής αρχιτεκτονικής.

4.3 Η ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ ΕΠΑΡΧΙΑ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ

Στις αρχές του 20ού αιώνα η Οθωμανική Αυτοκρατορία ήταν στα πρόθυρα της διάλυσης. Οι βαλκανικές χώρες με κοινό επιχείρημα την ύπαρξη πληθυσμών στις υπό οθωμανική κατοχή περιοχές, είδαν την ευκαιρία της επέκτασης των συνόρων τους. Η Μακεδονία και οι κάτοικοί της βρέθηκαν στο επίκεντρο αυτών των διεκδικήσεων και συγκρούσεων. Μετά από μια περίοδο διαβουλεύσεων, διαφωνιών και εφήμερων συμμαχιών, οι Βαλκανικές χώρες συμμαχίσαν ενάντια στην Οθωμανική Αυτοκρατορία (Dakin 1998: 292).

Το 1912 ξεκίνησε ο Πρώτος Βαλκανικός Πόλεμος. Όταν άρχισαν οι εχθροπραξίες, η Ελλάδα, η Βουλγαρία, η Σερβία και το Μαυροβούνιο άρχισαν να επεκτείνουν τα σύνορά τους. Όταν πια η ολοκληρωτική ήττα της Τουρκίας στην Ευρώπη ήταν δεδομένη, οι μέχρι εκείνη τη στιγμή σύμμαχοι συγκρούστηκαν για τα εδαφικά μερίδια της νίκης. Η Ελλάδα με τη Σερβία προέβησαν σε νέα συμμαχία εναντίον της Βουλγαρίας. Αυτό ήταν το ξεκίνημα του Δεύτερου Βαλκανικού Πολέμου στα 1913. Σε αυτόν τον πόλεμο η Ελλάδα μεγάλωσε ακόμη περισσότερο τα σύνορά της, προσαρτώντας περιοχές που μέχρι τότε κατείχαν οι Βούλγαροι. Αποτέλεσμα των Βαλκανικών Πολέμων για την Ελλάδα ήταν η επέκταση του ελληνικού κράτους κατά 68% από 64.786 σε 108.762 τετραγωνικά χιλιόμετρα και ο πληθυσμός από 2.700.000 έφτασε τα

4.800.000 (Dakin 1998: 303). Στο πλαίσιο του ελληνικού κράτους προστέθηκε μεγάλος αριθμός ανθρώπων με ποικίλες πολιτισμικές καταβολές, γλώσσες και θρησκείες.

Η Ελλάδα πριν από την προσάρτηση των Νέων Χωρών ήταν μια ομοιογενής χώρα της Ευρώπης που η συντριπτική πλειοψηφία του πληθυσμού δήλωναν Έλληνες χριστιανοί ορθόδοξοι. Με τις Νέες Χώρες η πληθυσμιακή σύνθεση της χώρας άλλαξε. Μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους προέκυψε για τη χώρα θέμα μειονοτήτων. Μεγάλο τμήμα αυτού του νέου πληθυσμιακού στοιχείου αποτελούσαν οι μουσουλμάνοι που κατοικούσαν στη Μακεδονία. Οι νέοι πολίτες του κράτους, μουσουλμάνοι, Εβραίοι, σλαβόφωνοι, βλάχοι, Ρομ κ.ά. διατηρούσαν το δικό τους πολιτισμικό κεφάλαιο και τις δικές τους παραδόσεις. Η εικόνα που παρουσίαζε η Μακεδονία στο ξεκίνημα του 20ού αιώνα ήταν αυτή ενός πολιτισμικού μωσαϊκού. Πολλοί κάτοικοι, κυρίως μουσουλμάνοι και σλαβόφωνοι, εξαιτίας των Βαλκανικών Πολέμων εγκατέλειψαν την περιοχή. Αντίθετα, πολλοί Έλληνες εγκαταστάθηκαν σε αυτήν, κυρίως υπάλληλοι από τη νότια Ελλάδα με σκοπό να επανδρώσουν τις δημόσιες υπηρεσίες. Παρόλες τις πληθυσμιακές ανακατατάξεις, λίγο πριν από τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο (1914-1918), η σύσταση του πληθυσμού δεν είχε μεταβληθεί ιδιαιτέρως. Οι Έλληνες παρέμεναν μειοψηφία σε πολλές περιοχές της υπαίθρου αλλά και σε πόλεις όπως το Κιλκίς, όπου πλειοψηφούσαν οι σλαβόφωνοι, και τη Θεσσαλονίκη, όπου αποτελούσαν την τρίτη σε μέγεθος ομάδα μετά τους Εβραίους και τους μουσουλμάνους.

Η έκρυθμη κατάσταση στην περιοχή συνεχίστηκε και στα επόμενα χρόνια όταν με την έναρξη του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου τα Βαλκάνια αποτέλεσαν τμήμα του Ανατολικού Μετώπου και η Θεσσαλονίκη έδρα της Ανατολικής Στρατιάς της Entente. Η Ελλάδα μετά τον Εθνικό Διχασμό και μια σειρά άλλων πολιτικών και στρατιωτικών γεγονότων εισήλθε το 1916 στον πόλεμο στο πλευρό της Entente. Η Βουλγαρία έλαβε μέρος στον πόλεμο στο πλευρό των Κεντρικών Δυνάμεων και για τέσσερα χρόνια (1915-1919) κατείχε τμήματα της Μακεδονίας. Ο πόλεμος έληξε με την ήττα των Κεντρικών Δυνάμεων και την επικράτηση της Entente. Η ήττα της Βουλγαρίας επισφραγίστηκε με τη συνθήκη του Νεϊγύ (27/11/1919), η οποία ρύθμισε το εδαφικό, καθώς και το θέμα της ανταλλαγής των πληθυσμών ανάμεσα στην Ελλάδα και την ηττημένη χώρα.

Μετά το τέλος του πολέμου η ελληνική και η τουρκική κυβέρνηση με τη μεσολάβηση των Μεγάλων Δυνάμεων συνθηκολόγησαν στη Λωζάνη (30/1/1923). Η σύμβαση προέβλεπε την υποχρεωτική ανταλλαγή των χριστιανικών πληθυσμών της Τουρκίας με τους μουσουλμανικούς της Ελλάδας. Εξαιρέθηκαν μόνο οι Έλληνες της Κωνσταντινούπολης, της Ίμβρου και της Τενέδου και οι Τούρκοι της δυτικής Θράκης. Στην Ελλάδα, μετά τον διωγμό και την Ανταλλαγή, έφτασαν περίπου 1,5 εκατομμύριο πρόσφυγες, περισσότεροι από τους μισούς εγκαταστάθηκαν στη Μακεδονία. Ο Βενιζέλος θεώρησε αυτή τη συγκυρία ευκαιρία για να αυξήσει τον ελληνικό πληθυσμό των βόρειων επαρχιών όπου ακόμη οι Έλληνες αποτελούσαν μειοψηφία (Clark 2007: 64). Μετά την οριστική αποχώρηση των Ελλήνων από τη Μικρά Ασία, η ελληνική κυβέρνηση χρησιμοποίησε τους πρόσφυγες για να ελληνοποιήσει τις Νέες Χώρες αφομοιώνοντας

τους ετερόγλωσσους κατοίκους σε μια προσπάθεια να εξασφαλίσει πληθυσμιακή ομοιογένεια. Για τον σκοπό αυτό, μέχρι τη διάλυσή της, τον Δεκέμβριο του 1930, η Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων, εγκατέστησε 570 χιλιάδες πρόσφυγες -το 50% του συνόλου- σε αγροτεμάχια στη βόρεια Ελλάδα (Clark 2007: 242). Η πλειοψηφία τους εγκαταστάθηκαν στην εύφορη με πεδιάδες και καλλιεργήσιμες εκτάσεις ανατολική και κεντρική Μακεδονία και λιγότεροι στην ορεινή και άγονη δυτική. Από αυτές τις περιοχές είχε αποχωρήσει μεγάλος αριθμός μουσουλμάνων και σλαβόφωνων τις προηγούμενες περιόδους με αποτέλεσμα να υπάρχουν ανταλλάξιμες γαίες καθώς και σπίτια για τους πρόσφυγες (Κοντογιώργη 1998: 212).

Το έργο της αποκατάστασης των προσφύγων ανέλαβε ένας ανεξάρτητος οργανισμός, η Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων (Ε.Α.Π.), η οποία τελούσε υπό την εποπτεία της Κοινωνίας των Εθνών (Ζάικος 2009: 41). Η κινητή και η ακίνητη περιουσία των μουσουλμάνων που εγκαταλείφθηκε στην Ελλάδα καθώς και αντιστοίχως των Ελλήνων στην Τουρκία πέρασε στην ιδιοκτησία του κράτους. Η Επιτροπή εκμεταλλεύτηκε και διένειμε στους πρόσφυγες τις ιδιοκτησίες των μουσουλμάνων και των σλαβόφωνων που είχαν αποχωρήσει, τα λεγόμενα «Ανταλλάξιμα». Αργότερα διενεργήθηκε και αναδασμός μεγάλων ιδιοκτησιών, τσιφλικιών και εκκλησιαστικών γαιών σε όλη την επικράτεια (Κοντογιώργη 1998: 216).

Μέχρι το 1926 σχεδόν όλοι οι μουσουλμάνοι της Μακεδονίας είχαν αποχωρήσει για την Τουρκία. Με την εγκατάσταση των προσφύγων στην ύπαιθρο και στις πόλεις το ελληνικό στοιχείο ήταν πλέον το κυρίαρχο στην περιοχή.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5 - ΤΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΚΑΙ Η ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ ΤΟΥΣ

5.1 ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Τα οθωμανικά είναι τα κατεξοχήν μνημεία Άλλων που διατηρούνται στην Ελλάδα. Τα μνημεία αυτά, ειδικά όσα φέρουν χαρακτηριστική οθωμανική αρχιτεκτονική, όπως τα περισσότερα τζαμιά, δεν παραπέμπουν σε κάτι ελληνικό. Συνεπώς δεν εναρμονίζονταν με τον εθνικό φαντασιακό μύθο και τα όποια υλικά τεκμήρια εντάσσονταν σε αυτόν ενώ παράλληλα καθυστέρησαν να γίνουν αποδεκτά από την κοινωνία και από το κράτος γιατί δεν πληρούσαν προϋποθέσεις εθνικής καθαρότητας. Σε αυτή την κατηγορία μνημείων στον ελλαδικό χώρο εντάσσονται επίσης τα εβραϊκά, τα σλαβικά, τα μεσαιωνικά από την περίοδο της Φραγκοκρατίας, τα ενετικά της Κρήτης καθώς και οι ιεροί χώροι της καθολικής εκκλησίας.

Στην προκειμένη περίπτωση εξετάζεται η διαχείριση του οθωμανικού υλικού πολιτισμού στη Μακεδονία στο πλαίσιο του ελληνικού κράτους. Συγκεκριμένα, πώς διαχειρίστηκε το ελληνικό κράτος και η πλειοψηφία της ελληνικής κοινωνίας σε διαφορετικές περιόδους αυτή την ομάδα μνημείων. Αν συντελέστηκαν καταστροφές και σε τι έκταση, από ποιους και κάτω από ποιες συνθήκες. Ποιο είναι το αποτέλεσμα των καταστροφών αυτών στον πολιτισμικό χάρτη της Μακεδονίας και στις αντιλήψεις των κατοίκων. Ποια μνημεία κατεδαφίστηκαν, ποια κατέρρευσαν, ποια διατηρήθηκαν και σε τι κατάσταση και ποια συντηρήθηκαν και πώς τελικά αξιοποιήθηκαν. Τέλος, ποια είναι η αντιμετώπιση αυτών των μνημείων σήμερα, από δημόσιους και ιδιωτικούς φορείς, τι θέση καταλαμβάνουν στα αστικά κέντρα και στην ύπαιθρο και τι θέση κατέχουν στην ατομική και τη συλλογική μνήμη των κατοίκων της Μακεδονίας. Παρατηρείται ότι υπάρχουν διαφορές στην αντιμετώπιση ανάλογα με την περίοδο, την περιοχή και το είδος του μνημείου. Διαφορετική ήταν για παράδειγμα η αντιμετώπιση τα πρώτα χρόνια μετά την προσάρτηση της Μακεδονίας στο ελληνικό κράτος και διαφορετική σήμερα. Σε ορισμένες πόλεις, η καταστροφή ήταν ολοκληρωτική, ενώ σε άλλες διατηρήθηκαν αρκετά κατάλοιπα του οθωμανικού παρελθόντος. Με διαφορετικό τρόπο αντιμετωπίστηκαν τα νεκροταφεία που σχεδόν στο σύνολό τους καταστράφηκαν και διαφορετικά τα λουτρά που στις περισσότερες περιπτώσεις για χρόνια μετά την αναχώρηση των μουσουλμάνων κατοίκων συνεχίστηκε η χρήση τους.

Τα πρώτα χρόνια μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους τα μνημεία που συγκέντρωναν το αποκλειστικό ενδιαφέρον του κράτους ήταν οι αρχαιότητες της κλασικής περιόδου, ενώ πολλά μεταγενέστερα της κλασικής και της ρωμαϊκής περιόδου καταστράφηκαν. Τα μνημεία όμως που για πολλούς έπρεπε να εξαφανιστούν από τον νέο τόπο που κατασκευαζόταν ως νέο ελληνικό κράτος ήταν τα οθωμανικά. Έτσι αρχικά κατεδαφίστηκαν οι μιναρέδες (Εικ. 1), το σύμβολο του ισλάμ, στη συνέχεια τα τεμένη, έκτος από αυτά που απέκτησαν νέες χρήσεις, καθώς και άλλες κατηγορίες κτιρίων. Στις εκκλησίες που είχαν μετατραπεί σε τζαμιά, αφού κατεδαφίστηκαν οι μιναρέδες τους, γκρεμίστηκαν όλα τα αρχιτεκτονικά στοιχεία τα οποία παρέπεμπαν στη μουσουλμανική θρησκεία, αφαιρέθηκε από το εσωτερικό τους όλος ο κινητός εξοπλισμός και επιχρίστηκαν οι τοιχογραφίες με τα αραβουργήματα (Στεφανίδου 2009α: 28).

Όπως αναφέρει η Στεφανίδου (2009α: 28) κατά τη διάρκεια του 19ου και του 20ού αιώνα καταστροφές οθωμανικών μνημείων έγιναν ως αποτέλεσμα κρατικών αποφάσεων, ειδικότερα σε περιόδους όπως της δικτατορίας του Μεταξά και των Συνταγματαρχών, ως αποτέλεσμα φυσικών καταστροφών, πολέμων, εκσυγχρονισμού των πόλεων, ως αποτέλεσμα εγκατάλειψης, έλλειψης μέτρων προστασίας και συντήρησης. Οθωμανικά μνημεία κατεδαφίστηκαν σε όλη τη χώρα. Τα περισσότερα από αυτά καταστράφηκαν χωρίς να αποτυπωθούν και είναι αδύνατον να υπολογίσουμε τον αριθμό τους.

Μέχρι σήμερα, δεν είχε γίνει καμία συνολική καταγραφή των οθωμανικών μνημείων της Μακεδονίας και της Ελλάδας γενικότερα (Κανετάκη 2006: 452). Μια συνολική καταγραφή των οθωμανικών μνημείων που χάθηκαν κατά τη διάρκεια του 20ού αιώνα καθώς και των μνημείων που σώζονται μέχρι τις μέρες μας στη Μακεδονία ξεπερνάει τα στενά πλαίσια αυτής της μελέτης. Για επιπλέον πληροφορίες σε σχέση με τα μνημεία, τις πόλεις και τα χωριά στα οποία γίνεται αναφορά θα γίνεται παραπομπή σε ανάλογη βιβλιογραφία. Η αναφορά στα μνημεία θα είναι συνοπτική, σκοπός μου δεν είναι η αρχαιολογική και ιστορική τεκμηρίωσή τους, αλλά η διερεύνηση της αντιμετώπισης που έτυχαν στο πλαίσιο του ελληνικού κράτους.

5.1.1. ΠΗΓΕΣ

Για τη μελέτη του οθωμανικού υλικού πολιτισμού της Μακεδονίας κατά την οθωμανική περίοδο μέχρι και την προσάρτησή της στο ελληνικό κράτος (1453-1913) υπάρχουν ορισμένες βασικές πηγές. Σημαντική πηγή για τη μελέτη των μνημείων της περιοχής, και όχι μόνο, αποτελεί το οδοιπορικό του Τούρκου *Enliya Celebi*¹. Όσα παραθέτει είναι στοιχεία της περιόδου που έζησε, δηλαδή του 17ου αιώνα, συνεπώς πολλά από τα μνημεία στα οποία αναφέρεται, στα τέλη του 19ου και στις αρχές του 20ού αιώνα ενδεχομένως πλέον να μην υπήρχαν. Μολαταύτα τα κείμενά του αποτελούν σημαντικό βοήθημα για την ταύτιση μνημείων σε πόλεις και οικισμούς της Μακεδονίας πάντοτε βέβαια σε συνδυασμό με άλλες πηγές.

Άλλη πηγή για τη Μακεδονία της οθωμανικής περιόδου αποτελούν τα κείμενα των ξένων περιηγητών οι οποίοι από τον 15ο αιώνα επισκέπτονται τα Βαλκάνια και τη Μακεδονία ως τόπους εξωτικούς και ως ενδιαμέσο σταθμό για τη νότια Ελλάδα, την Κωνσταντινούπολη και την Ανατολή². Από τον 17ο αιώνα και έπειτα οι μαρτυρίες των ταξιδιωτών για τη Μακεδονία πλη-

1 Ο *Enliya Celebi* (1611-1682) ταξίδεψε σε διάφορες περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας καταγράφοντας τις εντυπώσεις του. Η γραφή του είναι μεν αναλυτική στις περιγραφές της, αλλά ο λόγος του είναι ποιητικός και διαπνέεται από μια υπερβολή. Παρόλα αυτά αποτελεί ένα πολύτιμο τεκμήριο για την εποχή, έναν ταξιδιωτικό οδηγό με πληροφορίες για τη ζωή των κατοίκων, τα μνημεία και τα χαρακτηριστικά των πόλεων και των χωριών απ' όπου πέρασε. Όταν χρησιμοποιείται ως πηγή, πρέπει να αντιμετωπίζεται με προσοχή λόγω της υπερβολής που ανέφερα και μιας διάθεσης εξωραϊσμού ή εξιδανίκευσης ορισμένων τόπων. Το τμήμα του έργου που αναφέρεται στη Μακεδονία έχει μεταφραστεί στα ελληνικά και ένα μέρος του έχει δημοσιευτεί στα 1939 από τον Νικηφόρο Μοσχόπουλο (Μοσχόπουλος 1939) και το υπόλοιπο πολύ αργότερα από τον Βασίλη Δημητριάδη το 1973 (Δημητριάδης 1973).

2 Βλ. *Η Θεσσαλονίκη των Περιηγητών 1430-1930*, επιλογή κειμένων Α.Χ. Γρηγορίου & Ε.Α. Χεκίμογλου (2008).

θαίνουν. Σε πολλές περιπτώσεις γίνεται αναφορά και στα μνημεία. Τα κείμενά τους συνήθως συνοδεύονται από χάρτες, σχέδια και γκραβούρες που πολλές φορές απεικονίζουν μνημεία. Στην παρούσα εργασία δεν χρησιμοποιήθηκαν αυτές οι πηγές, καθώς αναφέρονται σε περιόδους πριν από τον 20ό αιώνα³. Άλλη μια πηγή για τον εντοπισμό ή τη διασταύρωση στοιχείων για τα μουσουλμανικά μνημεία στη Μακεδονία αποτελεί το βιβλίο του Νικολάου Θ. Σχινά, ταγματάρχη του μηχανικού του ελληνικού στρατού (Σχινάς 1886). Η αποστολή του Σχινά ήταν στρατιωτική και πραγματοποιήθηκε στα 1886-1887⁴. Ανάμεσα στα στοιχεία που παραθέτει, ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τη μελέτη των οθωμανικών μνημείων έχει και η καταγραφή τεμενών καθώς και άλλων μνημείων όπως τεκέδων, μεντρεσέδων, λουτρών και σχολείων. Από τις περιγραφές του καθίσταται δυνατή η μερική καταγραφή οθωμανικών μνημείων, των, όπως ονομάστηκαν αργότερα, Νέων Χωρών για την περίοδο 1886-87. Η μαρτυρία του αποτελεί πολύτιμο οδηγό κυρίως για τα χωριά και τις κωμοπόλεις, όπου τις περισσότερες φορές η ιστορία τους δεν αποτυπώνεται σε κείμενα. Έτσι, μέσα από τις περιγραφές του Σχινά καταγράφονται εκατοντάδες χωριά της Μακεδονίας είτε με μικτό πληθυσμό είτε αμιγώς μουσουλμανικά στα οποία υπήρχαν τζαμιά και άλλα κτίρια του οθωμανικού παρελθόντος και που στην πλειοψηφία τους δεν υπάρχουν πια.

Τέλος, άλλη μια σημαντική πηγή η οποία αναφέρεται συνολικά στη Μακεδονία είναι το βιβλίο του Ekkrem Hakim Ayverdi⁵ (Ayverdi 1982) για τα οθωμανικά μνημεία της Ελλάδας. Το πρόβλημα στη χρήση του είναι ότι απ' ό,τι φαίνεται βασική πηγή του Ayverdi είναι ο Çelebi και κατά δεύτερο λόγο άλλες πηγές όπως βακουφικά βιβλία, τεφτέρια και άλλα αρχεία. Οι καταγραφές του Çelebi αφορούν τον 17ο αιώνα και διαπνέονται από μια υπερβολή στην περιγραφή. Ο Ayverdi σε σπάνιες περιπτώσεις διασταυρώνει τις πληροφορίες του, ενώ επιπλέον, συνήθως, δεν αναφέρει ποια μνημεία διατηρούνται την εποχή που γράφει και σε ποια κατάσταση. Επίσης σπάνια ταυτίζει τα μνημεία με αποτέλεσμα πολλά να καταγράφονται δύο φο-

3 Περιηγητές που έγραψαν στις ταξιδιωτικές τους εντυπώσεις για τη Μακεδονία ήταν οι Γάλλοι Rouqueville στα 1826 και Cousinery στα 1831, ο Άγγλος Leake στα 1835.

4 Ο Σχινάς κατόπιν εντολής του Υπουργείου Στρατιωτικών της χώρας το 1886-1887 περιηγήθηκε σε περιοχές της Θεσσαλίας, της Μακεδονίας και της Ηπείρου, οι οποίες την περίοδο εκείνη αποτελούσαν τμήμα της ασθμαίνουσας Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Οι επιλογές του έγιναν με βάση δρόμους και διαβάσεις που ακολούθησε ο ίδιος και που θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν και για στρατιωτικούς σκοπούς. Η αποστολή του άλλωστε ήταν στρατιωτική και έλαβε χώρα λίγα χρόνια πριν τον αποτυχημένο πόλεμο του 1897, πριν τον Μακεδονικό Αγώνα και τους Βαλκανικούς Πολέμους. Οι πληροφορίες που παραθέτει αναφέρουν στοιχεία εθνολογικά, θρησκευτικά και οικονομικά για τις κοινότητες και τις πόλεις από τις οποίες πέρασε. Επιπλέον, δίνει με στρατιωτική ακρίβεια πληροφορίες για τους δρόμους, τις αποστάσεις, τις γέφυρες και τα περάσματα καθώς και για τις δυνατότητες φιλοξενίας ανθρώπων, δηλαδή στρατού. Ενδιαφέρον έχει το ότι δίνει και πληροφορίες ιστορικού και αρχαιολογικού περιεχομένου.

5 Ο Ayverdi έγραψε μια σειρά βιβλίων για τα οθωμανικά μνημεία της Ευρώπης, ένα από τα οποία είναι αφιερωμένο στην Ελλάδα. Χρησιμοποιώντας τους παλαιούς τουρκικούς διοικητικούς γεωγραφικούς διαχωρισμούς καθώς και τις παλιές τουρκικές ονομασίες των πόλεων και των χωριών συνέταξε έναν μεγάλο κατάλογο με μουσουλμανικά μνημεία από όλο τον ελλαδικό χώρο. Αναφέρει θρησκευτικά κτίρια (τζαμιά, μετζίτια, τεκέδες, τουρμπέδες), δημόσια κτίρια (χαμάμ, οχυρώσεις), εκπαιδευτικά κτίρια, όπως μεντρεσέδες καθώς και διάφορα άλλα σε μικρότερο βαθμό.

ρές.

Οι τρεις πηγές που αναφέρθηκαν, γραμμένες σε πολύ διαφορετικές περιόδους, είναι πολύ σημαντικές για τη μελέτη της οθωμανικής ακίνητης κληρονομιάς της Μακεδονίας, επειδή αναφέρονται σε αυτήν συνολικά. Κατά τη διάρκεια του 20ού αιώνα και περισσότερο τα τελευταία τριάντα χρόνια, μια σειρά από μονογραφίες και επιμέρους μελέτες για μνημεία και πόλεις έχουν εμπλουτίσει τις γνώσεις μας για το οθωμανικό παρελθόν. Για την πόλη της Θεσσαλονίκης η βασική πηγή για την ρυμοτομία, τους δρόμους, τις υποδομές και τα μνημεία κατά την οθωμανική περίοδο αποτελεί ο Δημητριάδης (1983). Αποτέλεσε και για τη δική μου έρευνα βασική πηγή για τα οθωμανικά μνημεία της Θεσσαλονίκης.

Τη δεκαετία του 1960 συμπεριλήφθηκε σε μαθήματα σχολών ελληνικών πανεπιστημίων η οθωμανική ιστορία και αρχιτεκτονική, ενώ από τη δεκαετία του 1980 σε μεταπτυχιακά προγράμματα ειδίκευσης (Στεφανίδου 2009α: 34). Διδακτορικές διατριβές, μεταπτυχιακές εργασίες και επιστημονικά άρθρα με θέματα που σχετίζονται με την οθωμανική περίοδο στον ελλαδικό χώρο εκπονούνται ρίχνοντας φως σε μια «παραμελημένη» τουλάχιστον για την Ελλάδα, περίοδο. Ένας συλλογικός τόμος, *Η Οθωμανική Αρχιτεκτονική στην Ελλάδα* (Μπρουσκάρη 2008), είναι η πρώτη απόπειρα καταγραφής των αντιπροσωπευτικότερων και σημαντικότερων οθωμανικών μνημείων του ελλαδικού χώρου. Περιλαμβάνει και μνημεία που σώζονται στις μέρες μας στη Μακεδονία δεν αναφέρεται όμως σε αυτά που χάθηκαν κατά τη διάρκεια του 20ού αιώνα ή σε ορισμένα μικρότερα που διατηρούνται ακόμη. Το 2009, εκδόθηκε ακόμη ένα βιβλίο για την έρευνα των οθωμανικών μνημείων στον ελλαδικό χώρο με τίτλο *Η συντήρηση και η αποκατάσταση των οθωμανικών μνημείων στην Ελλάδα* (Στεφανίδου 2009α). Το βιβλίο αυτό λειτουργεί συμπληρωματικά στο προηγούμενο. Περιλαμβάνει άρθρα ερευνητών που αναφέρονται στο θέμα της συντήρησης και της αποκατάστασης των οθωμανικών μνημείων στην Ελλάδα. Αποτέλεσαν οδηγούς και για τη δική μου έρευνα, η οποία στηρίχτηκε κατά ένα μεγάλο μέρος στην υπάρχουσα βιβλιογραφία πέρα από το αρχειακό υλικό και πρωτογενείς πληροφορίες. Τέλος, ακόμη μια σημαντική δουλειά είναι το βιβλίο της Ελένης Κανετάκη *Οθωμανικά λουτρά στον ελλαδικό χώρο* (2004), το οποίο εκδόθηκε το 2004 και αποτελεί συνολική καταγραφή των σωζόμενων λουτρών του ελλαδικού χώρου.

Χρησιμοποίησα επίσης και βιβλία που έχουν εκδοθεί στα τουρκικά και στα αγγλικά τα τελευταία χρόνια και πραγματεύονται το θέμα των οθωμανικών μνημείων της Ελλάδας όπως των Çam 2000, Biçakçi 2003, Lowry 2009 και Konuk 2010.

Η έρευνα για την παρούσα εργασία στηρίχτηκε κυρίως στο δημοσιευμένο υλικό σε συνδυασμό με ανάγνωση αρχειακού υλικού και επιτόπιας έρευνας. Το κείμενο συνοδεύεται από φωτογραφικό υλικό που συγκεντρώθηκε κατά τη διάρκεια επιτόπιας έρευνας στη Μακεδονία καθώς και από φωτογραφίες που εντοπίζονται στη βιβλιογραφία και στο διαδίκτυο. Οι παλιές cartes postales και οι φωτογραφίες του Boissonas, του Ζάχου, των Auguste Léon και Léon Busy, της Armée d'Orient, του βρετανικού στρατού, του Γιώργου Λυκίδη και πολλών άλλων αποτέλεσαν σημαντική πηγή για τον εντοπισμό και την ταύτιση πολλών μνημείων. Για το αρ-

χειακό υλικό ανέτρεξα στα Γ.Α.Κ. (Γενικά Αρχεία του Κράτους) στη Θεσσαλονίκη, με σκοπό να εντοπίσω στοιχεία που αφορούν τα οθωμανικά μνημεία κατά τα πρώτα χρόνια της ελληνικής διοίκησης των Νέων Χωρών. Στα Γ.Α.Κ. της Μακεδονίας φυλάσσονται τα αρχεία της οθωμανικής διοίκησης και της Γενικής Διοίκησης Μακεδονίας καθώς και έγγραφα πολλών άλλων δημόσιων υπηρεσιών. Ακόμη μια αρχειακή πηγή, αποτέλεσαν οι δημοσιεύσεις στον τύπο κυρίως εφημερίδων της Θεσσαλονίκης από τα πρώτα χρόνια της ενσωμάτωσης μέχρι σήμερα. Στις περιηγήσεις μου σε όλη τη Μακεδονία με σκοπό τη φωτογράφιση μνημείων και την αναζήτηση στοιχείων, συνομίλησα με κατοίκους οι οποίοι μου έδωσαν πληροφορίες για μνημεία που σώζονται ή για μνημεία που έχουν χαθεί. Αυτές τις πληροφορίες όποτε ήταν δυνατό προσπάθησα να τις διασταυρώσω με δημοσιευμένες πηγές.

Στο δημοσιευμένο υλικό που μελέτησα περιλαμβάνονται και πολλές μονογραφίες πόλεων και χωριών που γράφτηκαν κατά τη διάρκεια του 20ού αιώνα μέσα στις οποίες γίνονται αναφορές σε μνημεία. Τα βιβλία αυτά είναι περισσότερο λαογραφικά. Παρόλα αυτά σε αρκετές περιπτώσεις αποτελούν το μοναδικό δημοσιευμένο υλικό.

5.1.2. Η ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΗ ΤΩΝ ΟΘΩΜΑΝΙΚΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ ΣΤΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ ΤΑ ΠΡΩΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΠΡΟΣΑΡΤΗΣΗ ΤΗΣ ΣΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΚΡΑΤΟΣ

Οι Βαλκανικοί Πόλεμοι του 1912-1913 σηματοδοτούν την έναρξη των καταστροφών της οθωμανικής ακίνητης κληρονομιάς στη Μακεδονία. Στα πορίσματα της επιτροπής Carnegie⁶ για τους Βαλκανικούς Πολέμους καταγράφονται μαρτυρίες και στοιχεία για σφαγές του μουσουλμανικού πληθυσμού της Μακεδονίας από Βουλγάρους και Σέρβους στρατιώτες και ατάκτους (Carnegie 1914). Οι Βούλγαροι, σύμφωνα πάντα με την Επιτροπή, πυρπόλησαν πολλά χωριά και σε ορισμένες περιπτώσεις και ιερούς χώρους κυρίως στην κεντρική και ανατολική Μακεδονία. Οι Σέρβοι προέβησαν και αυτοί με τη σειρά τους σε πυρπολήσεις μουσουλμανικών αλβανικών χωριών στην περιοχή όπου σήμερα βρίσκεται η Π.Γ.Δ.Μ. (Πρώην Γιουγκοσλαβική Δημοκρατία της Μακεδονίας).

Ο ελληνικός στρατός κατά την προέλασή του προέβη επίσης σε δολοφονίες κατοίκων και πυρπολήσεις σπιτιών, χωριών και τεμενών (για αντιμετώπιση μουσουλμανικού πληθυσμού κατά τη διάρκεια των Βαλκανικών Πολέμων, βλ. Μυριβήλης 1928, Τρίχα 1993, Μελάς 1913, 1971, Δραγούμης 1988, Δικόνυμος-Μακρής 2003 καθώς και στα πορίσματα της επιτροπής

6 Η επιτροπή Carnegie Endowment for International Peace συστήθηκε το 1910 από διεθνή ομάδα επιφανών προσωπικοτήτων από τις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής, τη Μεγάλη Βρετανία, την Αύστρο-Ουγγαρία, τη Γερμανία και τη Ρωσία με σκοπό να ερευνήσει τα αίτια και τις συγκρούσεις των αντιμαχόμενων κρατών κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους. Τα πορίσματα της Επιτροπής εκδόθηκαν το 1914 και επανεκδόθηκαν πρόσφατα το 1993. Η αντικειμενικότητα των μελών της Επιτροπής έχει αμφισβητηθεί στο παρελθόν και στις μέρες μας από Έλληνες και Σέρβους ερευνητές. Η Επιτροπή έχει κατηγορηθεί ότι στάθηκε μεροληπτική υπέρ των Βουλγάρων (βλ. Michailidis, I. «The Carnegie Commission in Macedonia», Summer 1913, στο www.macedonianheritage.gr/Contributions/contr_Carnegie_1.html επίσης σχόλια για την επιτροπή και τη δράση της βλ. στην Todorova, M. 1997, *Imagining the Balkans*).

Carnegie 1914). Τα Γιαννιτσά και τα Σέρβια ήταν οι δύο πόλεις των οποίων οι μουσουλμανικές συνοικίες υπέστησαν τις περισσότερες καταστροφές. Περιοχές που επίσης επλήγησαν κατά την προέλαση του στρατού ήταν τα χωριά της επαρχίας Καϊλαρίων (Πτολεμαΐδας), Κοζάνης, Γρεβενών, Σιάτιστας, Καστοριάς, Παγγαίου κ.ά. (Κωστόπουλος 2007: 38-40).

Την περίοδο που ακολούθησε μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους και την προσάρτηση της Μακεδονίας μέχρι την ανταλλαγή των πληθυσμών, το μεγαλύτερο μέρος των μουσουλμάνων της περιοχής παρέμειναν στις εστίες τους. Σε αυτή τη μεταβατική περίοδο αλλαγής εξουσίας, πολλές ήταν οι διακοινοτικές συγκρούσεις ανάμεσα σε χριστιανούς και μουσουλμάνους.

Μετά την κατάληψη της Μακεδονίας έγιναν πολλές καταστροφές οθωμανικών μνημείων, κυρίως τζαμιών. Στα Γενικά Αρχεία του Κράτους της Μακεδονίας στη Θεσσαλονίκη, εντόπισα πλήθος αναφορών κρατικών φορέων, από διάφορες περιοχές και νομούς, που σχετίζονταν με χρήσεις, καταλήψεις και καταστροφές οθωμανικών κτιρίων. Η συμβίωση χριστιανών και μουσουλμάνων στη Μακεδονία τελειώνει οριστικά το 1924-25 με την ανταλλαγή των πληθυσμών. Μέσα από αυτά τα έγγραφα διαφαίνεται η αντιμετώπιση των μουσουλμανικών μνημείων στην περιοχή την περίοδο από το 1912 μέχρι και το 1925, όταν ακόμη στην περιοχή κατοικούσαν μουσουλμάνοι πολίτες.

Ο φάκελος με αριθμό 76 της Γ.Δ.Μ. (Γενικής Διοίκησης Μακεδονίας) με τίτλο «Οι λόγοι της μεταναστεύσεως» είναι ανυπόγραφος και χωρίς ημερομηνία, αλλά, όπως γίνεται φανερό πρέπει να συντάχθηκε την περίοδο μετά την προσάρτηση και αναφέρεται στην περιοχή των Σερρών. Ανάμεσα στις διάφορες διώξεις ο συντάκτης κάνει λόγο και για καταστροφές και απαλλοτριώσεις ιερών μουσουλμανικών χώρων. Στη Νέα Ζίχνη το τζαμί πυρπολήθηκε ολοσχερώς και ο μιναρές του καταστράφηκε με σκοπό, όπως αναφέρεται, να αναγκαστούν οι κάτοικοι σε μετανάστευση (Γ.Δ.Μ. Φ. 76). Στη συνέχεια αναφέρεται στο νεκροταφείο Γιαζιλάρ Κιμπίρ στις Σέρρες, το οποίο «μετεβλήθη εις έρημον» και αφαιρέθηκαν τα μάρμαρα των τάφων. Παρακάτω αναφέρεται στο τζαμί Αχμέτ Πασά έξω από την πόλη των Σερρών, το οποίο είχε μεταβληθεί σε στάβλο: «Είναι πλήρης ζώων δηλαδή προβάτων και χοίρων». Το γουρούνι για τους μουσουλμάνους θεωρείται ζώο μιαρό και η παρουσία του μέσα σε ιερό χώρο πράξη βέβηλη και προκλητική. Επίσης κάνει λόγο για την καταστροφή του τάφου της οικογένειας του Γιουσούφ Πασά, μεγάλης οικογένειας των Σερρών, όπου και εδώ ο ιερός για τους μουσουλμάνους της πόλης χώρος μετατράπηκε σε στάβλο. Το νεκροταφείο του τζαμιού Μουσταφά Πασά ισοπεδώθηκε για να χρησιμοποιηθεί για στρατιωτικούς σκοπούς, εντός του χώρου δε κατασκευάστηκε και αποχωρητήριο. Άλλο ένα νεκροταφείο κοντά στο Ατ Παζάρ μετατράπηκε σε κήπο και στη συνέχεια σε στάβλο. Τέλος, αναφέρεται ότι στο τζαμί του Γαζή Εβρενός αποθηκεύτηκαν χόρτα, μάλλον για τη σίτιση ζώων (Γ.Δ.Μ. Φ. 76).

Στις περιοχές που κατά τη διάρκεια των Βαλκανικών Πολέμων διετελέσαν υπό βουλγαρική κατοχή, οι Βούλγαροι προέβησαν και αυτοί σε καταστροφές μουσουλμανικών μνημείων, όπως φαίνεται από τις διάφορες αναφορές προς τη Γ.Δ.Μ. Στον φάκελο με αριθμό 76 σε μια αναφορά του υποδιοικητή Ζίχνης προς τον νομάρχη Σερρών, αναφέρεται η πυρπόληση του

τζαμιού της Αλιστράτης από τους Βούλγαρους (Γ.Δ.Μ. - Φ. 76, 1915).

Για την περίοδο που εξετάζεται, σε δακτυλογραφημένο κείμενο στα γαλλικά που βρίσκεται στα Γενικά Αρχεία του Κράτους, αναφέρονται μια σειρά από περιστατικά σε διάφορες περιοχές της Μακεδονίας, όπου οι πρόσφυγες⁷ κατέλαβαν διά της βίας μουσουλμανικές οικίες και τσιφλίκια (Γ.Δ.Μ. - Φ. 75, «Liste des plaintes formulées par les Musulmanes pendant la periode du 25 avril au 15 mai 1914»). Σε πολλές περιπτώσεις μάλιστα εκδιώξαν τους κατοίκους και κατέλαβαν σχολεία και τζαμιά. Για παράδειγμα στο χωριό Σαράι Καριάσι, σημερινό Σχολάρι του Λαγκαδά, αναφέρεται ότι πρόσφυγες κατέλαβαν το σχολείο, το τζαμί καθώς και το σπίτι του ιμάμη του χωριού. Στο χωριό Μασλάρ Καριάσι, σημερινή Αρέθουσα της επαρχίας Λαγκαδά, οι πρόσφυγες βεβήλωσαν το τζαμί αφαιρώντας όλα τα αντικείμενα από το εσωτερικό του και έδιωξαν τους κατοίκους του χωριού. Στα Γιαννιτσά αναφέρεται ότι με απόφαση του δήμου κατασκευάστηκαν καφέ και νυχτερινά κέντρα στον χώρο που βρίσκονταν τα μουσουλμανικά νεκροταφεία του Καρανλίκ Μπαμπά και του Αιντινλίκ Μπαμπά (Γ.Δ.Μ. - Φ. 75). Ο κατάλογος συνεχίζεται με αναφορές καταλήψεων μουσουλμανικών ιδιοκτησιών από πρόσφυγες και διώξεις μουσουλμάνων πολιτών.

Σε άρθρο της εφημερίδας *Τανίν*⁸, χωρίς ημερομηνία αλλά πιθανώς από την ίδια περίοδο, γίνεται αναφορά σε δολοφονίες μουσουλμάνων πολιτών σε διάφορες περιοχές της Μακεδονίας και στη μετανάστευση πολλών κατοίκων ως αποτέλεσμα αυτών των πράξεων. Από τις αναφορές αυτές παρατηρείται ότι την περίοδο αυτή επικρατούσε μια χαοτική σε βάρος του μουσουλμανικού πληθυσμού κατάσταση. Έλληνες κάτοικοι εκμεταλλεζόμενοι τις συνθήκες προσπαθούσαν να ληστεύσουν και να διαρπάξουν τις περιουσίες των μουσουλμάνων καθώς και τις κοινοτικές τους ιδιοκτησίες, όπως τα βακούφια, τα σχολεία και τα τεμένη.

Σε έγγραφο που υπάρχει στον φάκελο 74, με χρονολογία 1914 και με αποστολέα τη Γ.Δ.Μ. προς την Ανωτέρα Διοίκηση Χωροφυλακής παρατίθεται καταγγελία του τουρκικού προξενείου της Θεσσαλονίκης για περιστατικό που έλαβε χώρα στο χωριό Ουλεζίκ. Το Ουλεζίκ κατά πάσα πιθανότητα είναι η Νέα Χαλκηδόνα το οποίο προφερόταν και Γιοϊλατζίκ. Στο έγγραφο αυτό γίνεται λόγος για βεβήλωση του τζαμιού του χωριού από Έλληνες οι οποίοι παραβίασαν την πόρτα, χόρεψαν, τραγούδησαν και κατανάλωσαν αλκοόλ εντός του χώρου και εν συνεχεία έκαψαν το ιερό Κοράνι (Γ.Δ.Μ. - Φ. 74). Προέβησαν και σε προπηλακισμούς και παρενοχλήσεις μουσουλμάνων κατοίκων με σκοπό, όπως δήλωσαν, να τους διώξουν. Πάλι στο φάκελο 74 υπάρχει έγγραφο της Γ.Δ.Μ. προς τον υποδιοικητή Σιδηροκάστρου, στο οποίο αναφέρεται κατάληψη του τεμένους και του σχολείου της μουσουλμανικής κοινότητας του χωριού Ορμανλή, σημερινό Δασοχώρι (Γ.Δ.Μ. - Φ. 74). Ο μουσουλμάνος αξιωματούχος Χαλίμπ Κεμάλι Μπέη με επιστολή προς τον υπουργό εξωτερικών της Ελλάδας διαμαρτυρήθηκε ότι

7 Η αναφορά γίνεται πιθανώς για τους Μικρασιάτες Έλληνες πρόσφυγες του λεγόμενου πρώτου διωγμού του 1914.

8 Η τουρκόφωνη εφημερίδα *Τανίν* που υποστήριξε το νεοτουρκικό κίνημα εκδιδόταν στην Κωνσταντινούπολη και για μικρό διάστημα στη Θεσσαλονίκη. Το 1912 περίοδος που γράφτηκε το άρθρο εκδίδονταν στην Κωνσταντινούπολη (Κανδυλάκης 1998: 336-337).

στην περιοχή των Σερρών σχεδόν όλα τα τζαμιά και τα σχολεία είχαν καταστραφεί ή καταληφθεί από Έλληνες. Παρόμοια, αναφέρει, ήταν η κατάσταση στις περιοχές της Δράμας και της Καβάλας (Γ.Δ.Μ. - Φ. 74, 1914, «Legation Imperiale Ottomane»).

Κατά το έτος 1914 οι επιστολές διαμαρτυρίας του τουρκικού προξενείου προς τη Γ.Δ.Μ. είναι πολυάριθμες και συχνές. Σε μετάφραση σημειώματος του προξενείου, αναφέρονται περιπτώσεις από όλη τη Μακεδονία και τη Θεσσαλονίκη βιαιοτήτων Ελλήνων πολιτών σε βάρος μουσουλμάνων κατοίκων. Ανάμεσα στις άλλες βιαιότητες περιλαμβάνονται και καταλήψεις οικιών και προσπάθειες εκδίωξης του μουσουλμανικού πληθυσμού από τις εστίες του (Γ.Δ.Μ. - Φ. 74 «Μετάφρασις σημειώματος Γενικού Προξένου Τουρκίας εν Θεσσαλονίκη περί βιαιοπραγιών κατά Μουσουλμάνων, 17 Ιουνίου 1914, συνημμένου εν τω υπ' αριθ. 281 έγγραφω του»).

Στα 1914 και πάλι το οθωμανικό προξενείο συνέχισε με διαβήματα διαμαρτυρίας προς την ελληνική διοίκηση να προσπαθεί να προστατεύσει τον μουσουλμανικό πληθυσμό που όπως φαίνεται συνέχιζε την περίοδο εκείνη να υφίσταται διώξεις. Συνέπεια των Βαλκανικών Πολέμων ήταν και ένας μεγάλος αριθμός προσφύγων μουσουλμάνων, Βουλγάρων, σλαβόφωνων και Ελλήνων. Οι εξαθλιωμένοι Έλληνες πρόσφυγες από τη Βουλγαρία και τη Μικρά Ασία, μετά τις διώξεις του 1914, φτάνοντας στην Ελλάδα κατέλαβαν μουσουλμανικές ιδιοκτησίες και κοινοτικά ιδρύματα. Αυτό δημιούργησε διενέξεις ανάμεσα στους πρόσφυγες και τους ντόπιους μουσουλμανικούς πληθυσμούς. Στο φάκελο 75 υπάρχει αναφορά στο χωριό Μιχτιγιάν στην περιοχή της Ελευθερούπολης Καβάλας. Το χωριό αυτό πιθανόν είναι η σημερινή Μουσθένη, όπου οι πρόσφυγες κατέλαβαν τον μεντρεσέ και το σχολείο· στο χωριό Μπούρκοβα, σημερινή Κερκίνη Σερρών, και εκεί το σχολείο και το τζαμί του χωριού κατελήφθησαν (Γ.Δ.Μ. - Φ. 75, 1914, «Consulat Général Ottoman a Salonique»). Σύμφωνα με προφορικές μαρτυρίες κατοίκων, το τζαμί κατεδαφίστηκε λίγα χρόνια μετά την αναγκαστική αποχώρηση των μουσουλμάνων. Στη συνέχεια το κείμενο αναφέρεται σε βεβηλώσεις των μουσουλμανικών νεκροταφείων Γιακούμπ Πασά (αγίων Αποστόλων) και Εσκή Σεράι (Προφήτη Ηλία) στην πόλη της Θεσσαλονίκης από πρόσφυγες.

Σε άλλη επιστολή που φυλάσσεται επίσης στον φάκελο 74, η οποία είναι ανυπόγραφη και φέρει σφραγίδα της ελληνικής πρεσβείας της Κωνσταντινούπολης, περιγράφονται οι δύσκολες συνθήκες υπό τις οποίες διαβιούν οι μουσουλμάνοι κάτοικοι της Μακεδονίας. Αναφέρονται δεκάδες περιστατικά δολοφονιών, κλοπών, προπηλακισμών και διωγμών. Για την πόλη των Σερρών αναφέρεται ότι «τα μουσουλμανικά σχολεία μετατράπηκαν σε ελληνικά σχολεία και νοσοκομεία, τα βακουφικά κτίσματα έχουν καταληφθεί από Έλληνες, ενώ τα τζαμιά, οι μεντρεσέδες και τα νεκροταφεία μετατράπηκαν σε στάβλους» (Γ.Δ.Μ. - Φ. 74, 1914, «La Situation des Musulmans en Macedoine»). Η αλλαγή χρήσης των μουσουλμανικών μνημείων στη Μακεδονία, όπως φαίνεται από αυτά τα έγγραφα, ξεκίνησε αμέσως μετά την κατάληψή της και ενώ οι μουσουλμάνοι κάτοικοι ήταν ακόμη στην περιοχή.

Σε επιστολή του υπουργού εξωτερικών προς τη Γ.Δ.Μ. ζητείται η επιστροφή των βακουφίων και των τεμενών των Σερβίων, καθώς επίσης και να γίνουν επιδιορθώσεις των κτιρί-

ων τα οποία απειλούνται με κατάρρευση (Γ.Δ.Μ. – Φ. 75, 1914). Αυτή η επιστολή έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, γιατί δείχνει ότι επισήμως τουλάχιστον το κράτος προσπαθεί να διαφυλάξει αυτά τα πρώτα χρόνια της προσάρτησης της περιοχής στην Ελλάδα τους μουσουλμάνους πολίτες, τις ιδιοκτησίες και τα κοινοτικά τους ιδρύματα. Αυτές οι κινήσεις ενδεχομένως κρύβουν και μια σκοπιμότητα εκ μέρους της ελληνικής κυβέρνησης που προσπαθούσε να πείσει τις Μεγάλες Δυνάμεις για τη δίκαιη προς όλους τους πολίτες ανεξαρτήτως καταγωγής και θρησκευματος, διοίκηση των Νέων Χωρών. Στα 1914 η τύχη της Μακεδονίας δεν είχε ακόμη κριθεί και η εξουσία της Ελλάδας δεν είχε de jure κατοχυρωθεί.

Το 1925 μετά την ανταλλαγή των πληθυσμών ανάμεσα στην Τουρκία και την Ελλάδα, όπως φαίνεται και από τα αρχεία της Γ.Δ.Μ., δόθηκε συγκεκριμένη κρατική εντολή μετατροπής των τζαμιών σε εκκλησίες. Πρόκειται για έγγραφο που βρίσκεται στα Γ.Α.Κ. και κοινοποιήθηκε σε όλες τις νομαρχίες της Μακεδονίας. Το συγκεκριμένο έγγραφο αρχικά είχε αποσταλεί στη νομαρχία Κοζάνης και με αυτό ο υπουργός Πρόνοιας, Α. Μισιρλόγλου, ζητούσε από τον γενικό διοικητή Μακεδονίας να ενημερώσει τις κοινοτικές αρχές να προχωρήσουν στην απόκτηση υλικών για τη διαρρύθμιση των τζαμιών σε εκκλησίες ή την κατασκευή εκκλησιών σε όσα χωριά δεν υπάρχουν (Γ.Δ.Μ. - Φ. 6/4).

Στον ίδιο φάκελο 6/4 αναφέρονται χωριά στην περιοχή της Κοζάνης τα οποία προχώρησαν στη μετατροπή όπως π.χ. Άγιος Γεώργιος, Αλωνάκια, Άργιλος, Βαθύλακος, Γαλιάννα, Ιμέρα, Φτελιά, Σταυρωτή, Σκαφίδιον, Σκήτη, Πρωτοχώριον, Ξηρολίμνη, Μελίσσια, Λεύκαρα, Λευκόβρυση, Κοσκινιά, Κοίλα, Καλαμιά. Επίσης στην πόλη των Γρεβενών τζαμί που δεν αναφέρεται το όνομά του μετατράπηκε σε εκκλησία (Γ.Δ.Μ. - Φ. 6/4). Στο συγκεκριμένο θέμα ενδιαφέρον δεν έχει μόνο η εντολή για την μετατροπή των τζαμιών σε εκκλησίες αλλά και η μέριμνα που επέδειξε το ελληνικό κράτος για το θρησκευτικό αίσθημα των κατοίκων των νέων επαρχιών. Η εκκλησία επιστρατεύθηκε για να τονώσει το θρησκευτικό και κατ' επέκταση το εθνικό φρόνημα των νέων πολιτών του κράτους.

Οι πρόσφυγες που εγκαταστάθηκαν στα μουσουλμανικά χωριά σε ορισμένες περιπτώσεις χρησιμοποίησαν τους ιερούς χώρους των μουσουλμάνων συνήθως μετατρέποντάς τους σε εκκλησίες, σε άλλες περιπτώσεις τζαμιά κατεδαφίστηκαν ή εγκαταλείφθηκαν με αποτέλεσμα να καταρρεύσουν.

Αυτές οι πρώτες καταστροφές της μουσουλμανικής αρχιτεκτονικής κληρονομιάς αποτέλεσαν και την έναρξη απάλειψης της μνήμης της μουσουλμανικής παρουσίας στη Μακεδονία. Η μνήμη όπως εγγράφηκε στην ακίνητη κληρονομιά των μουσουλμάνων άρχισε να διαγράφεται μέσω καταστροφών και αλλαγών χρήσεων, ενόσω οι μουσουλμάνοι βρίσκονταν ακόμη στην περιοχή. Είτε ως αποτέλεσμα οργανωμένης πολιτικής του κράτους είτε ως πρωτοβουλία τοπικών φορέων, κατοίκων ή προσφύγων, τα πρώτα χρόνια μετά την προσάρτηση των Νέων Χωρών παράλληλα με τη διοικητική οργάνωση άρχισε και μια προσπάθεια διαμόρφωσης της υλικής μνήμης, της ιστορίας και του παρελθόντος της περιοχής.

5.1.3. ΤΑ ΟΘΩΜΑΝΙΚΑ ΜΝΗΜΕΙΑ

Οι Οθωμανοί Τούρκοι κυβέρνησαν και έζησαν στη Μακεδονία για περισσότερα από πεντακόσια χρόνια. Σε αυτούς τους πέντε αιώνες έχτισαν πολλά δημόσια κτίρια. Το σύνολο αυτών των ακινήτων καθώς και τα σπίτια τους συνθέταν την υλική μνήμη των μουσουλμάνων κατοίκων της Μακεδονίας. Πολλά από αυτά, στην περίοδο μετά την άφιξη του ελληνικού στρατού και μέχρι τις μέρες μας, για διάφορους λόγους καταστράφηκαν. Άλλα διατηρήθηκαν εγκαταλελειμμένα και παραμελημένα σε ερειπιώδη κατάσταση. Άλλα πάλι είτε γιατί συνέχισαν να χρησιμοποιούνται είτε για άλλους λόγους, διατηρήθηκαν και υπάρχουν ακόμη. Σε ορισμένα από αυτά, αναγνωρίστηκε η αρχιτεκτονική ή ιστορική τους αξία τους, κηρύχθηκαν διατηρητέα και συντηρήθηκαν με αποτέλεσμα να διατηρηθούν μέχρι τις μέρες μας.

Μετά την προσάρτηση της Μακεδονίας στο ελληνικό κράτος τα μουσουλμανικά ακίνητα ως ανταλλάξιμα και με βάση τη Συνθήκη της Λωζάνης πέρασαν στην κυριότητα του ελληνικού δημοσίου (Στεφανίδου 2009α: 39). Το δημόσιο όρισε ως διαχειριστή την Εθνική Τράπεζα, η οποία τα περισσότερα από αυτά τα πούλησε σε ιδιώτες. Αργότερα πολλά από αυτά απαλλοτριώθηκαν ή εξαγοράστηκαν από το ΥΠ.ΠΟ., την Εκκλησία, δήμους, τον Στρατό και άλλους φορείς που έδειξαν ενδιαφέρον. Στα χέρια πολλών ιδιωτών και φορέων τα μνημεία απέκτησαν άλλες χρήσεις, υπέστησαν μετατροπές και αλλοιώσεις που έβλαψαν την αρχική μορφή και την κατάσταση διατήρησής τους, ενώ δεν είναι λίγα αυτά που τελικά κατεδαφίστηκαν. Πολλά, αν και κηρύχθηκαν διατηρητέα από το ΥΠ.ΠΟ., δεν συντηρήθηκαν και δεν αποκαταστάθηκαν, ενώ παρέμειναν στα χέρια ιδιωτών για πολλά χρόνια μέχρι να περάσουν στην ιδιοκτησία του Δημοσίου (Στεφανίδου 2009α: 39).

Τα τελευταία χρόνια, σε πολλές πόλεις της Μακεδονίας, είτε με πρωτοβουλία της τοπικής αυτοδιοίκησης, είτε με πρωτοβουλία του κράτους, συντηρούνται και μελετώνται αρκετά οθωμανικά μνημεία. Σε πολλές περιπτώσεις οι εργασίες για τη συντήρηση, προστασία και ανάδειξη των οθωμανικών μνημείων χρηματοδοτούνται από την Ευρωπαϊκή Ένωση. Η αντιμετώπιση της μουσουλμανικής ακίνητης κληρονομιάς στις μέρες μας είναι πολύ διαφορετική απ' ό,τι ήταν στα προηγούμενα χρόνια.

Σε αυτό το κεφάλαιο, θα αναφερθώ σε ένα μέρος της μουσουλμανικής ακίνητης κληρονομιάς της Μακεδονίας. Η επιλογή των μνημείων καθορίστηκε από τα στοιχεία που εντοπίστηκαν στη βιβλιογραφική και στην επιτόπια έρευνα που διεξήγαγα. Η επιστημονική βιβλιογραφία συνήθως ασχολείται με μνημειακές κατασκευές που σώζονται. Πληροφορίες για μικρότερες κατασκευές ή μνημεία που δεν διατηρούνται συνελέχθησαν από μη επιστημονικά κείμενα, μονογραφίες πόλεων και τον τύπο. Υπάρχει μια άνιση κατανομή των στοιχείων καθώς οι πληροφορίες για τις μεγάλες πόλεις, όπως η Θεσσαλονίκη και οι Σέρρες, είναι πολύ περισσότερες, ενώ ελάχιστες είναι οι πληροφορίες για παράδειγμα για το Κιλκίς ή για τα χωριά της κάθε επαρχίας. Το στοιχείο αυτό επηρεάζει άμεσα και τις δικές μου αναφορές σε μνημεία και περιοχές. Τα περισσότερα μνημεία που καταστράφηκαν κατά τη διάρκεια του 20ού αιώνα δεν έχουν αποτυπωθεί ή φωτογραφηθεί, με αποτέλεσμα η εικόνα που έχουμε σήμερα να είναι

τελείως αποσπασματική και να στηρίζεται συχνά μόνο σε προφορικές μαρτυρίες. Στην έρευνα που πραγματοποιήθηκε εντοπίστηκαν ελάχιστες πληροφορίες για κινητά αντικείμενα. Τα κινητά αντικείμενα που κατείχαν οι μουσουλμανικές κοινότητες, όσα δεν πήραν μαζί τους κατά τη μετανάστευσή τους τα οικειοποιήθηκαν χριστιανοί κάτοικοι και πρόσφυγες. Πολλά πρέπει να καταστράφηκαν και κατά τις πολεμικές επιχειρήσεις, ενώ αρκετά πιθανότατα λαφυραγωγήθηκαν από τον ελληνικό και τους άλλους στρατούς των κρατών που ενεπλάκησαν στους πολέμους στην περιοχή.

Παράλληλα με τα κατεστραμμένα, θα αναφερθώ σε οθωμανικά μνημεία που διατηρούνται στις μέρες μας με το ενδιαφέρον να επικεντρώνεται στην τελευταία περίοδο των μνημείων καθώς και στη σημερινή τους κατάσταση, αν είναι δηλαδή συντηρημένα, αξιοποιημένα και ενταγμένα στο περιβάλλον τους και πώς αντιμετωπίστηκαν κατά τη διάρκεια ενός αιώνα ελληνικής διοίκησης. Στόχος μου είναι μέσα από αυτή την αναφορά σε μνημεία που χάθηκαν και μνημεία που διατηρούνται να φανεί ποια ήταν η αντιμετώπιση της οθωμανικής υλικής κληρονομιάς στην περιοχή μετά την ανάληψη της διοίκησης από την ελληνική πολιτεία.

Η διάρθρωση του κεφαλαίου για τα μνημεία έγινε με κριτήρια γεωγραφικά και επικεντρώθηκε στα αστικά κέντρα γιατί εκεί συγκεντρώνονταν τα περισσότερα μνημεία. Παρακολουθώντας την εξέλιξη των αστικών κέντρων της Μακεδονίας από πόλεις της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας σε πόλεις του ελληνικού κράτους, καθώς και την αντιμετώπιση που έτυχαν τα μουσουλμανικά μνημεία, γίνεται ίσως πιο ξεκάθαρο το μέγεθος των καταστροφών. Η έκταση που έλαβε η προσπάθεια απάλειψης του οθωμανικού παρελθόντος αποτυπώθηκε στην αρχιτεκτονική και στη ρυμοτομία των πόλεων που αντικατοπτρίζει τη διαδικασία μεταμόρφωσης τους σε σύγχρονα ελληνικά αστικά κέντρα. Η μορφή του αστικού τοπίου άλλαξε σταδιακά εξαλείφοντας εκείνα τα υλικά τεκμήρια που συνέδεαν τις πόλεις με το οθωμανικό τους παρελθόν. Ελάχιστες υλικές εκφράσεις του οθωμανικού παρελθόντος διατηρούνται σήμερα, με αποτέλεσμα το τελευταίο να έχει διαγραφεί από τη συλλογική μνήμη των κατοίκων.

5.1.4. ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ ΟΘΩΜΑΝΙΚΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

Ακολουθώντας τον διαχωρισμό που έχει κάνει η Ελένη Κανετάκη (2006), θα μπορούσαμε να μιλήσουμε για δύο μεγάλες κατηγορίες, τα κτίρια θρησκευτικής λειτουργίας και τα κτίρια κοσμικής αρχιτεκτονικής καθώς και για δύο μικρότερες κατηγορίες, τα έργα οχυρωματικής αρχιτεκτονικής και τα παλάτια. Όσον αφορά τις δύο πρώτες κατηγορίες, ο διαχωρισμός είναι συμβατικός, γιατί σε πολλές περιπτώσεις οι δύο κατηγορίες συγχέονται· για παράδειγμα ορισμένα λουτρά (hamam) ή πτωχοκομεία (imaret) ανήκαν στη δικαιοδοσία τζαμιών.

- Αναλυτικότερα στην **πρώτη κατηγορία** εντάσσονται τα τζαμιά (cami), τα μεστζίτια ή μετζίτια (mescid: μικρά τεμένη χωρίς μιναρέ), οι μεντρεσέδες (medrese: ιεροσπουδαστήρια όπου γινόταν η κοινωνική επαφή των πολιτών μέσω της προσευχής και της διδασκαλίας), τα ιμαρέτια (imaret: φιλανθρωπικά ιδρύματα), οι τεκέδες (teke: θρησκευτικά ιδρύματα, σαν τα χριστιανικά μοναστήρια, που χρησίμευαν ως πνευματικά

κέντρα) και οι τουρμπέδες (türbe: μαυσωλεία-τάφοι) (Κανετάκη 2006: 451).

- Η **δεύτερη κατηγορία** των κτιρίων «κοσμικής αρχιτεκτονικής» διακρίνεται σε αρχιτεκτονήματα που έχουν α) εμπορική χρήση, β) κοινωνική λειτουργία και γ) διοικητικό χαρακτήρα. Εμπορική χρήση είχαν τα μπεντεστένια ή μπεζεστένια (bedesten: κτίρια στα οποία γίνονταν κυρίως συναλλαγές υφασμάτων, ενώ φυλάσσονταν και αγαθά όπως πολύτιμες πέτρες, ασήμι και χρυσός) και οι σκεπαστές και οι υπαίθριες αγορές (çarşı bazaar). Κοινωνική λειτουργία είχαν τα λουτρά (hamam), τα νοσοκομεία, οι βιβλιοθήκες, τα εκπαιδευτικά ιδρύματα (mekter, σχολεία πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, ανώτατης εκπαίδευσης και σχολές), τα χάνια (han) και τα καραβάν-σεράγια (karavan saray: εμπορικά κτίρια προορισμένα για τη φιλοξενία των εμπόρων που περιόδευαν). Τέλος, στα κτίρια διοικητικού χαρακτήρα ανήκουν τα διοικητήρια, τα δικαστήρια κ.λπ.
- Στην **τρίτη κατηγορία** ανήκουν έργα οχυρωματικής αρχιτεκτονικής, φρούρια (hisar), πύργοι (kule), πύλες (kapı) κ.ά. Τέλος, στην τέταρτη κατηγορία ανήκουν παλάτια (saray) / οικίες (ev). Στο υπόλοιπο του κειμένου θα χρησιμοποιείται κυρίως η τουρκική ονομασία αλλά με ελληνική γραφή, σε ορισμένες περιπτώσεις μνημείων θα προστίθεται εντός παρενθέσεως και η τουρκική γραφή.

5.2. ΤΑ ΟΘΩΜΑΝΙΚΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΤΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ

Η αναφορά στα οθωμανικά μνημεία της Μακεδονίας θα ξεκινήσει από τη Θεσσαλονίκη, ενώ στη συνέχεια θα αναφερθώ στην κάθε πόλη ξεχωριστά. Παράλληλα, όπου υπάρχουν στοιχεία για μνημεία χωριών ή μικρότερων πόλεων που βρίσκονται στον ίδιο νομό με τις πόλεις που αναφέρονται, θα προστίθενται στο κείμενο. Τα μνημεία θα παρατεθούν με τη μορφή καταλόγου, με κοινή αρίθμηση για όλα τα οθωμανικά μνημεία (Α.Κ.) τα οποία περιλαμβάνονται σε αυτήν την έρευνα. Τα στοιχεία-κριτήρια που επελέγησαν για τον κατάλογο είναι: α) το όνομα του μνημείου, β) το είδος, γ) η χρονολόγηση, δ) η τοποθεσία, ε) η σημερινή του κατάσταση και τέλος στ) παρατηρήσεις γενικές ως προς την ιστορία ή οποιαδήποτε άλλη πληροφορία για το εκάστοτε μνημείο.

Στα πρώτα χρόνια μετά την προσάρτηση της Μακεδονίας η διατήρηση αρχιτεκτονικών καταλοίπων γινόταν μόνο σε εξαιρετικές περιπτώσεις και κυρίως για κατάλοιπα της αρχαιότητας και της βυζαντινής περιόδου (Γερόλυμπου κ.ά.: 1988: 83). Η προσάρτηση των Νέων Χωρών με τον πολυεθνικό τους χαρακτήρα οδήγησαν τις ελληνικές κυβερνήσεις σε μια σειρά αποφάσεων για τον ανασχεδιασμό και εξωραϊσμό των πόλεων. Σε αυτό συντέλεσαν και οι διάφορες καταστροφές (πυρκαγιές Θεσσαλονίκης, Σερρών και Δράμας), οι πόλεμοι και η άφιξη μεγάλου αριθμού προσφύγων μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή. Τα παλαιά οικιστικά σύνολα και ο παλιός αστικός ιστός των πόλεων της Μακεδονίας θεωρήθηκαν χαρακτηριστικά «τουρκοπόλεων» τα οποία έπρεπε να αλλάξουν. Η πολιτική των κυβερνήσεων μετά το 1912-

13 είχε ως βασικό στόχο την ελληνοποίηση της περιοχής, η οποία θα επιτυγχάνετο με τον εκσυγχρονισμό των πόλεων. Το 1914 ιδρύθηκε το Υπουργείο Συγκοινωνίας επιφορτισμένο και με την ανοικοδόμηση και τον πολεοδομικό σχεδιασμό των Νέων Χωρών. Σύμφωνα με τον Δ. Διαμαντίδη, πρώτο υπουργό του νεοσύστατου υπουργείου, στις πόλεις των Νέων Χωρών είχε έντονα αποτυπωθεί η πολύχρονη δουλεία και η καθυστέρηση, χαρακτηριστικά τα οποία το νεοελληνικό κράτος όφειλε να εξαφανίσει (Καραδήμου-Γερόλυμπου 2013: 189). Μέσα στο πλαίσιο αυτής της πολιτικής τα μουσουλμανικά μνημεία θεωρούνταν αναχρονιστικά και κατάλοιπα ενός δυσάρεστου παρελθόντος. Ορισμένα μνημειακά κτίσματα όπως κάποια χαμάμ, μπεζεστένια και τζαμιά, διατηρήθηκαν, πολλά από αυτά αποκτώντας νέα χρήση. Ωστόσο με τον τρόπο που εντάχθηκαν στους νέους αστικούς ιστούς, «απελευθερωμένα» από το προηγούμενο πλαίσιο και περιβάλλον τους, απέκτησαν μουσειακό χαρακτήρα (Γερόλυμπου κ.ά.: 1988: 83).

5.2.1. ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

Η πληρέστερη μέχρι στιγμής αποτύπωση της τοπογραφίας της Θεσσαλονίκης για την περίοδο της οθωμανικής διακυβέρνησης έχει γίνει από τον Βασίλη Δημητριάδη (1983). Στο βιβλίο του αναφέρονται οι συνοικίες της πόλης, οι αγορές και τα μνημεία όλων των εθνοτήτων πριν την περίοδο της προσάρτησης της πόλης στο ελληνικό κράτος και την πυρκαγιά του 1917. Το βιβλίο αυτό αποτελεί σημαντικό οδηγό και για τα μουσουλμανικά μνημεία. Ο Δημητριάδης στηρίχτηκε κυρίως στις οθωμανικές πηγές που φυλάσσονται στο Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας. Σημαντική πηγή για τα ιδιωτικά, δημόσια και κοινοτικά ακίνητα στις αρχές του 20ού αιώνα είναι τα «βασικά» βιβλία, τα Esas. Στα esas είναι καταχωρημένα με αρκετές λεπτομέρειες τα κτήματα και τα ακίνητα που βρίσκονται στην πόλη κατά συνοικία, ένα πρώιμο κτηματολόγιο. Η συγκεκριμένη καταγραφή είναι σημαντική για την παρούσα έρευνα γιατί καταγράφει τα μουσουλμανικά μνημεία που υπήρχαν στη Θεσσαλονίκη στις αρχές του 20ού αιώνα. Πολλά από τα μνημεία σύμφωνα με τον Δημητριάδη δεν υπήρχαν πια το 1912 είτε είχαν εγκαταλειφθεί. Άλλα είναι δύσκολο να ταυτιστούν, ενώ για πολλά ο Δημητριάδης δεν αναφέρει αν υπήρχαν την περίοδο που ενδιαφέρει αυτή την έρευνα καθώς και τότε και με τι τρόπο τελικά καταστράφηκαν. Υπάρχουν και παλαιότερες τοπογραφίες της πόλης, όπως για παράδειγμα του Χατζή-Ιωάννου (1880) και του Tafrali (1913) που περιέχουν πολλές πληροφορίες για τη ρυμοτομία αλλά κυρίως για τα βυζαντινά μνημεία. Ο Tafrali αποφεύγει οποιαδήποτε αναφορά στα μουσουλμανικά και τα εβραϊκά μνημεία, γιατί τα θεωρεί «ασήμαντα από καλλιτεχνική άποψη» (Tafrali 1913: 203). Πηγές που αναφέρονται συνολικά στα οθωμανικά μνημεία της πόλης υπάρχουν και στα τουρκικά όπως το βιβλίο του Ayverdi (1982), στο οποίο αφιερώνει πολλές σελίδες στη Θεσσαλονίκη. Στα τουρκικά και πάλι υπάρχει το βιβλίο του Eyice του 1954, του Ünver του 1972 αποκλειστικά για την πόλη, του Çam του 2000 γενικά για την Ελλάδα καθώς και πολλά άλλα. Για επιμέρους μνημεία και συνοικίες της πόλης, σε διάφορες περιόδους, έχουν εκδοθεί πολλά άρθρα, μονογραφίες και βιβλία από μελετητές διαφόρων ειδικοτήτων. Αναφέρω ορισμένους, όπως ο Diehl (1920), ο Ξυγγόπουλος (1918, 1929, 1949), ο Βακαλό-

πουλος (1947, 1983, 1985, 1988,), ο Βασδραβέλης (1946), ο Θεοχαρίδης (1954, 1955, 1959,), ο Ενεπεκίδης (1982), ο Παπαγιανόπουλος (1982) και πολλοί άλλοι, ενώ τα τελευταία χρόνια νέοι ερευνητές εντρυφούν και μελετούν την οθωμανική περίοδο της πόλης.

Μια από τις δυσκολίες αυτής της έρευνας είναι ότι στις πηγές στις περισσότερες περιπτώσεις δεν υπάρχουν πολλές πληροφορίες για την τύχη των μνημείων μετά την προσάρτηση της περιοχής στην Ελλάδα. Προκύπτουν μια σειρά από ερωτήματα, όπως πόσα από αυτά τα αρχιτεκτονήματα διατηρούνταν κατά την είσοδο του ελληνικού στρατού στην πόλη και σε τι κατάσταση; Πόσα διατηρούνταν μετά την πυρκαγιά του 1917 και τελικά τι απέγιναν τα υπόλοιπα και κάτω από ποιες συνθήκες εξαφανίστηκαν; Επιπλέον, οι περισσότεροι μελετητές κατά το παρελθόν ασχολήθηκαν και κατέγραψαν πληροφορίες για τα σημαντικά μνημεία της πόλης αφήνοντας ένα βιβλιογραφικό κενό για ένα μεγάλο αριθμό ταπεινότερων κατασκευών της οθωμανικής περιόδου. Το κενό αυτό έρχονται εν μέρει να καλύψουν σκόρπιες πληροφορίες σε μονογραφίες που έγραψαν κάτοικοι της Θεσσαλονίκης, όπως ο Τομανάς (1991, 1992, 1995, 1996, 1997α, 1997β, 1997γ), ο Αιμίλιος Δημητριάδης (1994), η Μεταλλινού με άρθρα της στον ημερήσιο τύπο και στο περιοδικό *Μακεδονικό Ημερολόγιο*, ο Ηλίας Πετρόπουλος (1980α, 1980β, 1995) με πολλά άρθρα στον τύπο και αναφορές στα βιβλία του. Τέλος, σημαντική πηγή αποτελούν οι εφημερίδες και τα περιοδικά της πόλης, είτε εξειδικευμένα, είτε ποικίλης ύλης, όπως για παράδειγμα το *Μακεδονικό Ημερολόγιο*, τα *Μακεδονικά* και πιο σύγχρονα, όπως το *Θεσσαλονικέων Πόλις* και το *Μνημείο και Περιβάλλον*.

Η αναφορά στα οθωμανικά μνημεία της Θεσσαλονίκης που χάθηκαν δεν έχει ως σκοπό την πλήρη καταγραφή τους. Κάτι τέτοιο υπερβαίνει τις δυνατότητες και τους στόχους της παρούσας εργασίας. Με βάση μέρος της υπάρχουσας βιβλιογραφίας θα γίνει μια προσπάθεια να φανεί το μέγεθος της καταστροφής του οθωμανικού υλικού παρελθόντος στην πρωτεύουσα της Μακεδονίας τα τελευταία εκατό περίπου χρόνια.

Στη Θεσσαλονίκη τα ίχνη του παρελθόντος είναι δυσδιάκριτα στον σύγχρονο επισκέπτη. Μια σειρά από φυσικές και ανθρωπογενείς παρεμβάσεις επιμελώς απάλειψαν τα μνημονικά ίχνη τα οποία είχαν αποτυπωθεί στην πόλη. Η διάρκεια της οθωμανικής παρουσίας στη Θεσσαλονίκη και η βαρύτητα που έδιναν σε αυτήν ως διοικητικό και εμπορικό κέντρο οι Οθωμανοί, δεν ανταποκρίνεται στον αριθμό των οθωμανικών μνημείων που σώζονται στις μέρες μας.

Η Θεσσαλονίκη στο δεύτερο μισό του 14ου αιώνα είχε αρχίσει να παρακμάζει και λίγο πριν πέσει οριστικά στα χέρια των Οθωμανών Τούρκων αποτελούσε ενετική κτίση, ενώ ο πληθυσμός της είχε μειωθεί δραματικά (Βακαλόπουλος 1947: 10). Το 1430 ο σουλτάνος Μουράτ Β΄ κατέλαβε την πόλη η οποία είχε σχεδόν πια ερημώσει. Μετά την κατάληψή της ο σουλτάνος προσπάθησε να την αναδιοργανώσει και να της δώσει την παλιά της αίγλη. Οι Οθωμανοί μετέτρεψαν σχεδόν όλες τις εκκλησίες της πόλης σε τζαμιά αφού πρώτα έκαναν τις απαραίτητες μετατροπές στα κτίρια και στον εσωτερικό διάκοσμο. Χτίστηκαν όμως και νέα μνημεία από τους Οθωμανούς, ορισμένα εκ των οποίων διατηρούνται ακόμη, όπως το Χαμζά Μπέη (Hamza Bey) Τζαμί, γνωστό σήμερα ως Αλκαζάρ που ιδρύθηκε το 1468, το Αλατσά Ιμαρέτ

(Alaca Imaret) ή Ισάκ Πασά (Isak Paşa) Τζαμί το 1485 και το Μπέη Χαμάμ (Bey Hamam) στην πλατεία Αριστοτέλους το 1444 (Kiel 1970: 123-149).

Το 1492 επί Βαγιαζίτ Β΄ η Θεσσαλονίκη άρχισε να δέχεται μεγάλο αριθμό Εβραίων από την Ισπανία (Σεφαραδίτες). Από εκείνη την περίοδο κι έπειτα ο πληθυσμός της είχε μια σταθερή άνοδο, με αποτέλεσμα να αναδειχθεί σε ένα από τα σημαντικότερα κέντρα της αυτοκρατορίας και αργότερα πρωτεύουσα βιλαετίου. Σύντομα εξελίχθηκε στο σημαντικότερο λιμάνι και μεταπρατικό κέντρο της ευρωπαϊκής Τουρκίας με προεξέχουσα θέση στον πολιτισμό (Μοσκώφ 1978). Εθνολογικά οι κυρίαρχες ομάδες ήταν οι μουσουλμάνοι, οι Εβραίοι και οι Έλληνες που ζούσαν σε ξεχωριστές συνοικίες μέσα στην πόλη. Εκτός από αυτούς όμως κατοικούσαν και πολλές άλλες μικρότερες ομάδες, όπως Σλάβοι, Αρμένιοι, Αρβανίτες, ευρωπαίοι, λεβαντίνοι και πολλοί άλλοι.

Ο 19ος αιώνας για τη Θεσσαλονίκη αποτέλεσε περίοδο ανάπτυξης της οικονομίας και του εμπορίου καθώς και εκσυγχρονισμού της πόλης. Μετά τα Τανζιμάτ, πραγματοποιήθηκαν μια σειρά δημοσίων έργων (σχολεία, νοσοκομεία, στρατώνες, δρόμοι κ.ά.) προάγοντάς την σε ένα από τα σημαντικότερα πνευματικά και διοικητικά κέντρα της αυτοκρατορίας (Georgeon 1994: 120). Την περίοδο εκείνη η Θεσσαλονίκη συνδύαζε μνημειακά κτίσματα της πρώιμης οθωμανικής περιόδου, παραδοσιακές οικίες του 18ου και 19ου αιώνα και εκλεκτιστικά κτίρια των τελευταίων χρόνων του 19ου και των πρώτων ετών του 20ού αιώνα.

ΤΑ ΠΡΩΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΠΡΟΣΑΡΤΗΣΗ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ ΣΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΚΡΑΤΟΣ

Όταν εισήλθε ο ελληνικός στρατός στη Θεσσαλονίκη, βρήκε μια πόλη οργανωμένη με βάση τους θεσμούς της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, πολυπολιτισμική, πολυθρησκευτική, πολυεθνική, με εξωτερικά χαρακτηριστικά πόλης της Ανατολής. Στα 1912 ο Φίλιππος Δραγούμης (1988: 358) έγραφε στο ημερολόγιό του ότι η πόλη θα του άρεσε περισσότερο αν έχανε τα σημάδια του κοσμοπολιτισμού και της Τουρκοκρατίας.

Σχεδόν αμέσως μετά την προσάρτησή της στο ελληνικό κράτος, στις 9 Νοεμβρίου 1912, συστήθηκε γραφείο της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας «παρά τη Γενική Διοικήσει Μακεδονίας», με έναν μόνο υπάλληλο, τον αρχαιολόγο Γεώργιο Οικονόμο (Βοκοτοπούλου 1986: 1). Για να στελεχωθεί η εφορεία αρχαιοτήτων του νομού Θεσσαλονίκης, το Γενικό Στρατηγείο απέσπασε στρατευμένους επιστήμονες που συμμετείχαν στο εκστρατευτικό σώμα, ανάμεσα τους και ο Αναστάσιος Ορλάνδος, στη Γενική Διοίκηση Μακεδονίας (Βοκοτοπούλου 1986: 1). Στην αρχή η υπηρεσία ήταν επιφορτισμένη με την προστασία των ορατών μνημείων της πόλης και κυρίως των βυζαντινών εκκλησιών (Αδάμ-Βελένη 2001: 179). Πέρα από την επιλεκτική διάσωση συγκεκριμένων μνημείων, στους στόχους της νέας διοίκησης ήταν και η κατεδάφιση παλαιών και ερειπωμένων κτιρίων, τα περισσότερα από τα οποία ανήκαν στη μουσουλμανική και στην εβραϊκή κοινότητα. Για τον σκοπό αυτό συστάθηκε από τον δήμο Θεσσαλονίκης «Επιτροπή Εξωραϊσμού» της πόλης αποτελούμενη από τον διευθυντή του σχεδίου πόλεως αρχιτέκτονα Αριστοτέλη Ζάχο, τον αρχιτέκτονα του δήμου Μαρίνο Δελλαδέτσιμα καθώς και άλλους παρά-

γοντες (Παπάζογλου 2010: 27).

Ένα από τα κτίρια που ήθελε να κατεδαφίσει η επιτροπή ήταν και ο Λευκός Πύργος. Όπως δήλωσε μετά από χρόνια ο Α. Ζάχος, ο πύργος θα είχε κατεδαφιστεί αν δεν έφτανε η δαπάνη το υπέρογκο για την εποχή ποσό των 90.000 δρχ. (Τσιρόγλου 2000: 96). Στη διάσωση του Λευκού Πύργου σημαντικό ρόλο έπαιξε ο Γ. Οικονόμος. Σύμφωνα με έγγραφα από το αρχείο της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, ο Οικονόμος απευθυνόμενος στο νομάρχη και στη Γενική Διοίκηση Μακεδονίας κατέβαλε πολλές προσπάθειες για τη διάσωση των τειχών της πόλης και του Λευκού Πύργου (Βοκοτοπούλου 1986: 23-24). Σε ένα έγγραφο (Έγγραφο 69/16-4-1913 στο Βοκοτοπούλου 1986: 23) προς τον νομάρχη Θεσσαλονίκης χαρακτήριζε τους ναούς και την Αψίδα του Γαλερίου ως «αυτοδήλως διατηρητέων» για τα οποία δεν χρειάζεται να γίνει σύσταση εκ μέρους του. Στον Λευκό Πύργο όμως κάνει συγκεκριμένη αναφορά γιατί, όπως είδαμε, η επιτροπή σκόπευε να τον κατεδαφίσει. Αναφέρεται σε αυτόν ως κτίσμα που «αντιπροσωπεύει ωρισμένην τινά ιστορικήν περίοδον της πόλεως» και έχει συνδεθεί με την εξωτερική της όψη. Ο Οικονόμος θεωρούσε απαραίτητη την διατήρηση του μνημείου και πρότεινε την μετατροπή του σε μουσείο ή «ως άλλου όμοιου κέντρου αναμνηστικού της νέας εθνικής περιόδου, ην ενεκαίνισαν αι κατακτήσεις του Ελληνικού στρατού» (Έγγραφο 69/16-4-1913 στο Βοκοτοπούλου 1986: 23).

Τελικά, με διάταγμα του Γενικού Διοικητή Μακεδονίας, στις 23/8/1913, κηρύχθηκαν διατηρητέα τα τείχη και ο Λευκός Πύργος (Διάταγμα κηρύξεως διατηρητέων των τειχών και του Λευκού Πύργου στο Βοκοτοπούλου 1986: 26). Μεγάλο τμήμα των τειχών ωστόσο, παρά την κήρυξή τους, κατεδαφίστηκε κυρίως για τη διάνοιξη δρόμων (Αδάμ-Βελένη 1994: 125).

Ο Λευκός Πύργος αποτελούσε σύμβολο της πόλης και κατά την οθωμανική περίοδο. Αναφέρεται από όλους τους περιηγητές και διακρίνεται σε όλες τις αποτυπώσεις της πόλης. Η επιτροπή εξωραϊσμού προσπάθησε να τον κατεδαφίσει με το επιχείρημα της διεύρυνσης της πλατείας. Το μνημείο πάντα εντυπωσίαζε τους επισκέπτες, ήταν ευμεγέθες, σε καλή κατάσταση διατήρησης και αποτελούσε το χαρακτηριστικότερο τοπόσημο της πόλης. Συνεπώς, το επιχείρημα της διεύρυνσης της πλατείας ακόμη και για τα δεδομένα της εποχής είναι προβληματικό. Ίσως ο λόγος που η επιτροπή ζητούσε την κατεδάφισή του δεν ήταν μόνο χωροταξικός αλλά συμβολικός. Το μνημείο αποτελούσε το κατεξοχήν κτίριο-σύμβολο της οθωμανικής Θεσσαλονίκης. Η επιτροπή εξωραϊσμού έκρινε πως ο Λευκός Πύργος δεν αποτελούσε μνημείο άξιο διατήρησης που θα μπορούσε να ενταχθεί στη νέα ελληνική πόλη. Αντίθετα, ενδεχομένως πίστευαν ότι ήταν ένα οθωμανικό σύμβολο που έπρεπε να εκλείψει. Είναι ενδεικτικό ότι ο Οικονόμος αναφέρεται στο μνημείο αποφεύγοντας να το χαρακτηρίσει οθωμανικό αλλά αντιπροσωπευτικό μιας ορισμένης ιστορικής περιόδου. Επίσης, προτείνει να γίνει μνημείο της νέας εθνικής περιόδου ή να τοποθετηθεί στην κορυφή του «ευμεγέθες χαλκούν επίχρυσον άγαλμα Νίκης, αναμνηστικόν των μεγάλων και νικηφόρων αγώνων της Πατρίδος» (Έγγραφο 111/27-7-1913: πρόταση να μετατραπεί ο Λευκός Πύργος σε στρατιωτικό Μουσείο αντί να κατεδαφιστεί στο Βοκοτοπούλου 1986: 24). Ο Οικονόμος στην προσπάθειά του να μην κατεδαφιστεί

ο Λευκός Πύργος θέλησε να πείσει τις αρχές με τις προτάσεις του ότι το οθωμανικό μνημείο μπορούσε να μετατραπεί σε εθνικό.

Στις 21/08/1913 πάλι με πράξη του Γενικού Διοικητή Μακεδονίας Στέφανου Δραγούμη ιδρύθηκε στη Θεσσαλονίκη «Κεντρικό Βυζαντινό Μουσείο» στον ναό της Αχειροποίητου. Χαρακτηριστική ήταν η προτροπή του πρώτου Εφόρου Χριστιανικών και Μεσαιωνικών Αρχαιοτήτων και πρώτου καθηγητή βυζαντινής τέχνης στο πανεπιστήμιο, Αδαμάντιου Αδαμαντίου, να συλλέγονται για το μουσείο όχι μόνο έργα τέχνης αλλά και «βαναυσότερα μνημεία» (Βουδούρη 2003: 72). Η λέξη «βαναυσότερα» πιθανώς αναφέρεται στις οθωμανικές αρχαιότητες και αντικατοπτρίζει την άποψη που είχε ακόμη και η επιστημονική κοινότητα την εποχή εκείνη για τα συγκεκριμένα υλικά κατάλοιπα. Παρόλα αυτά ο Αδαμαντίου δεν απορρίπτει την συλλογή και τη φύλαξή τους.

Στη Θεσσαλονίκη, όπως και στις περισσότερες πόλεις που κατέκτησαν οι Οθωμανοί Τούρκοι μετέτρεψαν σε τζαμιά τις ήδη υπάρχουσες εκκλησίες. Έτσι οι περισσότερες βυζαντινές εκκλησίες διαμορφώθηκαν ανάλογα σε ιερούς ισλαμικούς χώρους. Όταν η πόλη ενσωματώθηκε στο ελληνικό κράτος, πρώτο μέλημα της νέας διοίκησης ήταν η επαναφορά των συγκεκριμένων ναών στη χριστιανική πίστη. Η ελληνική διοίκηση προέβη σε διαμόρφωση των κτιρίων αφαιρώντας τα μουσουλμανικά στοιχεία ούτως ώστε να γίνουν κατάλληλες για τη χριστιανική λατρεία και για να απαλειφθεί το οθωμανικό παρελθόν. Έτσι οθωμανικά αρχιτεκτονικά στοιχεία όπως προστώα και μιναρέδες στο εξωτερικό των εκκλησιών κατεδαφίστηκαν. Αρχιτεκτονικά στοιχεία και κινητά λατρευτικά αντικείμενα από το εσωτερικό των ναών όπως το μιμπάρ και το μιχράμπ (Εικ. 8) αφαιρέθηκαν. Και διακοσμητικά ζωγραφικά στοιχεία με αραβουργήματα και στίχους από το Κοράνι καλύφθηκαν με μπογιά ή αφαιρέθηκαν για να αποκαλυφθούν χριστιανικές τοιχογραφίες και ψηφιδωτά.

Παράλληλα με την επαναφορά των κτιρίων στο ορθόδοξο δόγμα μέσω της εξαφάνισης των μουσουλμανικών και γενικότερα οθωμανικών θρησκευτικών, διακοσμητικών και αρχιτεκτονικών στοιχείων πραγματοποιούνταν η απόδοση των ναών στη χριστιανική λατρεία μέσα από θρησκευτικές τελετές εξαγνισμού. Τα επόμενα χρόνια μετά την απελευθέρωση σταδιακά όλοι οι ναοί της πόλης οι οποίοι είχαν μετατραπεί σε τζαμιά καθαγιάστηκαν και χρησιμοποιήθηκαν ως χριστιανικοί ναοί (Γιάγκος 1999).

Αυτή ήταν μια διαδικασία που ακολουθήθηκε και σε άλλες περιοχές της Μακεδονίας και είχε προηγηθεί νωρίτερα, κατά τον 19ο αιώνα, και στην υπόλοιπη Ελλάδα. Παρόμοιες τελετές εξαγνισμού έκαναν και οι Οθωμανοί όταν μετέτρεπαν τις εκκλησίες σε τζαμιά. Οι εκκλησίες που έγιναν τζαμιά στη Θεσσαλονίκη ήταν η Αχειροποίητος ή Εσκή Τσουμά (Eski Cuma), η Αγία Σοφία, η Ροτόντα ή Χορτάτς Εφέντη (Hortaç Efendi), ο Προφήτης Ηλίας ή Σεράι Ατίκ (Seray Atik), η Αγία Αικατερίνη ή Γιακούμπ Πασά (Ya'kub Paşa), ο Άγιος Παντελεήμων ή Ισακιγιέ (Ishakiye), η εκκλησία των Ταξιαρχών Μιχαήλ και Γαβριήλ ή Ικί Σερίφ (Iki Şerife), των Αγίων Αποστόλων ή Τσεζερί Κασίμ Πασά (Cezeri Kasim Paşa), η Παναγία Χαλκέων ή Καζαντσιλάρ (Kazancilar) και ενδεχομένως και άλλες για τις οποίες δεν υπάρχουν επαρκή στοιχεία (Δημητριάδης 1983).

Ένα τυπικό παράδειγμα αυτής της διαδικασίας είναι η Αγία Σοφία (Εικ. 9). Σύμφωνα με αρχειακό υλικό που φυλάσσεται στην 9η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων και στη Μητρόπολη Θεσσαλονίκης, τοπικές οργανώσεις και κάτοικοι ασκούσαν πίεση με επιστολές τους στη διοίκηση για να προχωρήσει γρήγορα στην καθαίρεση όλων των οθωμανικών στοιχείων (Astrinidou 2010: 208). Στο διάστημα 1915-1925 κατεδαφίστηκε το υπόστυλο στέγαστρο του περιρραντηρίου και το 1925 ο μιναρές μαζί με τους υπόλοιπους μιναρέδες της πόλης (Theoharidou 1988: 16, Θεοχαρίδου 1994: 215). Στο εσωτερικό της υπήρχε περίτεχνο μαρμάρινο Μιμπάρ, το οποίο αφαιρέθηκε μαζί με άλλα διακοσμητικά στοιχεία. Το 1941 ιταλική βόμβα κατέστρεψε τον κρεμμυδοειδή τρουλίσκο του κωδωνοστασίου και τμήμα του δυτικού προστώου, το οποίο κατεδαφίστηκε τελικά το 1948 (Theoharidou 1988: 16, Θεοχαρίδου 1994: 215). Με αυτόν τον τρόπο το μνημείο απογυμνώθηκε από κάθε στοιχείο που θα μπορούσε να παραπέμψει στη μουσουλμανική περίοδο της ιστορίας του.

Η ίδια διαδικασία καθαισμού συνέβη και στην Αγία Αικατερίνη στην οποία τις εργασίες αποκατάστασης ανέλαβε ο καθηγητής Στ. Πελεκανίδης. Το 1946 όλες οι προσθήκες της μουσουλμανικής περιόδου αφαιρέθηκαν και ο ναός έλαβε τη σημερινή του μορφή (Τσακτσίρας 1997: 115). Το ίδιο συνέβη και στους ναούς του Προφήτη Ηλία (Παπαζώτος 2007), των Δώδεκα Αποστόλων και των Ταξιαρχών (Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου & Τούρτα 1997: 47, 69) και σε όλους τους ναούς που είχαν μετατραπεί σε τζαμιά. Όπως φαίνεται και στις φωτογραφίες του Auguste Léon (1913), μουσουλμανικά αρχιτεκτονικά και διακοσμητικά στοιχεία διέθεταν και η Παναγία Χαλκέων, ο Άγιος Δημήτριος και η Αχειροποίητος (Beausoleil κ.ά. 1999: 118, 125, 129). Τα μνημεία αναστηλώθηκαν μετά από αφαίρεση όλων των μουσουλμανικών στοιχείων.

Στις 5 Αυγούστου του 1917 η πόλη γνώρισε τη μεγαλύτερη καταστροφή της για τον 20ό αιώνα. Η μεγάλη πυρκαγιά ξεκίνησε από τα βορειοδυτικά και σε τριάντα δύο ώρες κατέστρεψε 120 από τα 300 εκτάρια της εντός των τειχών περιοχής (Καραδήμου-Γερόλυμπου 2002: 7). Ολόκληρο το οικονομικό κέντρο της πόλης, που ήταν κυρίως στα χέρια των Εβραίων, καταστράφηκε μαζί με 16 συναγωγές, 12 τζαμιά⁹ και 3 χριστιανικές εκκλησίες (Καραδήμου-Γερόλυμπου 2002: 8). Αμέσως συστάθηκε μια επιτροπή από το ελληνικό κράτος με σκοπό να προχωρήσει σε απογραφή των ζημιών. Η συνολική έκταση της πυρκαϊστού ζώνης ήταν 1.200.000 τ.μ. πυκνοκατοικημένης περιοχής με πολλά σπίτια, μαγαζιά, δημόσια κτίρια και μνημεία.

Η κυβέρνηση των Φιλελευθέρων προχώρησε άμεσα στην ανοικοδόμηση της πόλης ψηφίζοντας αρχικά τον νόμο 1394/1918. Ο νόμος αυτός όριζε την υποχρεωτική απαλλοτρίωση όλων των οικοπέδων και οικημάτων εντός της πυρκαϊστού ζώνης και την ανταλλαγή τους με ανεγγύτητα ομόλογα μακροπρόθεσμης λήξης (Καραδήμου-Γερόλυμπου 1995: 100-102).

Η ανοικοδόμηση της Θεσσαλονίκης μετά την πυρκαγιά του 1917, ήρθε σε μια περίοδο γενικότερης ανάπτυξης της πολεοδομίας στη χώρα. Η Μακεδονία ενσωματώθηκε στην Ελλάδα

πολύ μετέπειτα από τις πόλεις του νότου, σε μια εποχή εκσυγχρονισμού και νέων πολεοδομικών εφαρμογών. Στη Θεσσαλονίκη η οθωμανική αρχιτεκτονική κληρονομιά ήταν εμφανέστατη αν όχι κυρίαρχη. Στα μάτια Ελλήνων και ξένων επισκεπτών είχε την όψη μιας κλασικής πόλης της Ανατολής, μιας «τουρκόπολης». Συνεπώς η καταστροφή ήταν μια μοναδική ευκαιρία για τον εξευρωπαϊσμό και την ελληνοποίηση. Η ιδέα για επανασχεδιασμό της πρέπει να υπήρχε στους κόλπους της κυβέρνησης των Φιλελευθέρων και στον Ε. Βενιζέλο καιρό πριν από την πυρκαγιά. Σε μια κρίση ενθουσιασμού μάλιστα ο ίδιος ο Βενιζέλος δεν δίστασε να δηλώσει ότι χαίρεται για την καταστροφή, γιατί θα αποτελέσει μια ευκαιρία για τη δημιουργία μιας νέας Θεσσαλονίκης (Καραδήμου-Γερόλυμπου 1995: 81).

Για πολλούς, λοιπόν, θεωρείται ότι η καταστροφή αυτή αποτέλεσε ένα απρόσμενο δώρο για τους εκσυγχρονιστές της κυβέρνησης, μια ευκαιρία για να ξαναφτιαχτεί η πόλη σε πιο ευρωπαϊκά και ελληνικά πρότυπα· να αλλάξει η εικόνα μιας πόλης της Ανατολής και να πάρει τη θέση της ένα σύγχρονο ελληνικό λιμάνι των Βαλκανίων και κατ' επέκταση της Ευρώπης. Η καταστροφή θα μπορούσε να περιγραφεί και ως μια βίαιη διαγραφή αυτού που ο Halbwachs (1941: 161) ονόμασε υλικό πλαίσιο (*cadre matériel*), την υλική δομή του παρελθόντος μέσα στο παρόν. Τα περισσότερα από τα μνημεία και τα κτίρια που καταστράφηκαν αποτελούσαν την εγγραφόμενη μνήμη (Connerton 1989) των διαφορετικών εθνοτικών και θρησκευτικών ομάδων που κατοίκησαν την πόλη από την ίδρυσή της. Η μνήμη αναφέρεται στο παρελθόν και στην ιστορία. Το παρελθόν του δομημένου χώρου συνιστά μια υλική αναφορά, που μας φανερώνεται ως έμμεση γνώση. Η φωτιά ήταν μια δραστική παρέμβαση στη μνήμη της πόλης και των κατοίκων της, άλλαξε ανεπιστρεπτί την φυσιογνωμία της.

Τα σπίτια, εξαιτίας των υλικών από τα οποία ήταν κατασκευασμένα, ήταν αδύνατο να αναστηλωθούν. Από τις φωτογραφίες φαίνεται πως ό,τι απέμεινε από αυτά ήταν τις περισσότερες φορές σωροί ερειπίων (Εικ. 2). Από ορισμένα μεγάλα κτίρια που βρίσκονταν στο κάτω μέρος της πόλης, στο εμπορικό κέντρο, όπως φαίνεται στις φωτογραφίες, σώθηκαν κυρίως οι εξωτερικοί τοίχοι (Εικ. 3). Όσον αφορά τα μνημεία, οι αρχές επέδειξαν υπερβάλλοντα ζήλο στο να γκρεμίσουν τα πάντα ανεξαρτήτως του μεγέθους των ζημιών. Έτσι πολλά μουσουλμανικά μνημεία και μνημεία άλλων εθνοτήτων θεωρήθηκαν κατεδαφιστέα χωρίς να γίνει καμιά προσπάθεια αναστήλωσής τους. Η εβραϊκή κοινότητα έχασε 16 συναγωγές και την Αρχираβινεία και η μουσουλμανική 12 τζαμιά καθώς και πολλά άλλα κοινωφελή ιδρύματα (εκπαιδευτικά ιδρύματα, αρχεία, βιβλιοθήκες, ευκτήριους οίκους κ.ά.) (Καραδήμου-Γερόλυμπου 2002: 8). Εξαίρεση στις κατεδαφίσεις αποτέλεσαν οι εκκλησίες, που στις περισσότερες περιπτώσεις όσες είχαν υποστεί ζημιές αναστηλώθηκαν, με εξαίρεση τον Άγιο Νικόλαο τον Τρανό και την Αγία Θεοδώρα που καταστράφηκαν ολοσχερώς. Η Αγία Θεοδώρα ξαναχτίστηκε το 1937 στην ίδια περίπου θέση επί της σημερινής οδού Ερμού. Σχεδόν ολική ήταν και η καταστροφή του Αγίου Δημητρίου, αλλά λόγω της σημαντικότητας και του συμβολισμού του μνημείου για την πόλη αναστηλώθηκε εκ βάθρων. Τα επίσημα εγκαίνια έγιναν το 1948 κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου, οι εργασίες όμως στον ναό συνεχίστηκαν μέχρι και την δεκαετία του 1950.

Η νέα πολεοδομική σχεδίαση της πόλης ακολούθησε ευρωπαϊκά πρότυπα, χαρακτήθηκαν νέοι δρόμοι και απέκτησε μια νέα μορφή, τέτοια που να ανταποκρίνεται στις νέες οικονομικές ανάγκες και λειτουργίες. Εξαίρεση αποτέλεσε η Άνω Πόλη που διατηρήθηκε αυτούσια για ιστορικούς λόγους (Καραδήμου-Γερόλυμπου 1995: 132). Επίσης διατηρήθηκαν ορισμένα μνημεία, κυρίως εκκλησίες και λίγα μουσουλμανικά κτίρια (Καλογήρου 1983: 88). «Ας σημειωθεί ότι πολλές προθέσεις επενδύονται στην “αξιοποίηση” αυτή των μνημείων κυρίως την επιθυμία να αποκτήσει και πάλι “χαρακτήρα μέσω των μνημείων της” η πόλη... “αντί πάσης ξενικής επιρροής”» («Ανοικοδόμησις της Θεσσαλονίκης» 1918: 13,14 από Καραδήμου-Γερόλυμπου 1995: 132).

Στα σχέδια των πολεοδόμων ήταν επίσης να δοθεί μια ομοιομορφία και ένα χρώμα στην πόλη που να παραπέμπει στο «ένδοξο» ελληνικό παρελθόν. Γι' αυτό επιλέχθηκε το «νεοβυζαντινό» (για νεοβυζαντινό ρυθμό στη Θεσσαλονίκη βλ. Βαμβούκου-Καμπούρη 1983) στιλ για παράδειγμα στην πλατεία Αριστοτέλους και σ' αυτή της Αγίας Σοφίας (Καλογήρου 1983: 94). Σε αυτό το ρυθμό είναι χτισμένο και το μέγαρο της Χ.Α.Ν.Θ. (1926), το κτίριο των Διοικητικών Δικαστηρίων (1926) (Εικ. 4) καθώς και άλλα κτίρια της Θεσσαλονίκης. Η επιλογή της αναφοράς στο Βυζάντιο δεν είναι τυχαία καθώς είναι η τελευταία περίοδος που η πόλη είναι στα χέρια των «Ελλήνων», όπως τουλάχιστον πίστευαν οι θιασώτες του σχεδίου. Η χρησιμοποίηση αυτού του ιδιαίτερου αρχιτεκτονικού ρυθμού ήταν ακόμη ένα μέσο σύνδεσης με το μακρινό ένδοξο ελληνικό παρελθόν (Καραδήμου-Γερόλυμπου 1995: 169).

Η ανοικοδόμηση της Θεσσαλονίκης μετά την πυρκαγιά του 1917 από την επιτροπή Hébrard και από την κυβέρνηση Βενιζέλου όπως υποστηρίζει η Astrinidou (2010: 205) αποτέλεσε μια πολιτική δήλωση συνυφασμένη με τον Μοντερνισμό. Το σχέδιο ήταν πολιτικό, γιατί αφενός επιλέχθηκαν συγκεκριμένες περιόδους του παρελθόντος και αφετέρου απαλείφθηκαν άλλες. Η πολυπολιτισμικότητα όπως εκφραζόταν τουλάχιστον στην αρχιτεκτονική και στην οργάνωση του χώρου χάθηκε και τη θέση της πήρε ένα μονοδιάστατο παρελθόν και ένα εκσυγχρονισμένο παρόν. Οι υλικές αναφορές στο οθωμανικό παρελθόν περιορίστηκαν σε λίγα μνημεία, ενώ το βυζαντινό παρελθόν έλαβε σημαίνοντα ρόλο. Γύρω από τις εκκλησίες δημιουργήθηκαν πλατείες και μεταγενέστερα κτίρια που τις περιέβαλλαν κατεδαφίστηκαν. Με τον ίδιο τρόπο που στη νότια Ελλάδα χρησιμοποιήθηκε το κλασικό παρελθόν για τη συγκρότηση της εθνικής ταυτότητας και για την ισότιμη ένταξη της χώρας στα σύγχρονα έθνη κράτη της Ευρώπης, στη Θεσσαλονίκη χρησιμοποιήθηκε η βυζαντινή περίοδος.

Η πιο δραστική, ίσως, αλλαγή στην όψη και την δομή της πόλης ήταν η κατεδάφιση των μιναρέδων. Τον Αύγουστο του 1925 ο δήμαρχος Θεσσαλονίκης Πέτρος Συνδίκας προκήρυξε διαγωνισμό για την κατεδάφιση των μιναρέδων της πόλης (*Εφημερίς των Βαλκανίων* 8/11/25), πράξη που υλοποιήθηκε το ίδιο έτος. Ο Αρης Παπάζογλου το 2010 δημοσίευσε τα πρακτικά των συνελεύσεων του Δημοτικού Συμβουλίου της Θεσσαλονίκης που έλαβε την απόφαση της κατεδάφισης των μιναρέδων. Στην πρώτη συνεδρίαση (14/01/25) παρουσία του Δημάρχου Πέτρου Συνδίκας ο δημοτικός σύμβουλος Κ. Καμπίτογλου προτείνει «να προβεί ο Δήμος στα

κατάλληλα διαβήματα διά την κατεδάφιση όλων των μιναρέδων της πόλεως μας, ίνα εκλείψει η ανάμνηση του ζυγού της τουρκοκρατίας» (Απόφαση αρ. 10/1925 στο Παπάζογλου 2010: 127).

Η πρόταση αυτή δείχνει τις προθέσεις της δημοτικής αρχής να διαγράψει την υλική ανάμνηση της προηγούμενης περιόδου εξαφανίζοντας το χαρακτηριστικότερό της σύμβολο, τον μιναρέ. Η απόφαση του Δημοτικού Συμβουλίου ήταν να κατεδαφιστούν όλοι οι μιναρέδες της πόλης εκτός ενός του τεμένους Χαμζά Μπέη ο οποίος θα διατηρούνταν για την άσκηση των θρησκευτικών καθηκόντων των λίγων μουσουλμάνων κατοίκων που είχαν παραμείνει στην πόλη. Όπως προέβλεπε η διαδικασία, η απόφαση του δήμου στάλθηκε προς έγκριση στη Νομαρχία που με τη σειρά της την έστειλε στη Γενική Διοίκηση Μακεδονίας και στο Υπουργείο των Εκκλησιαστικών και ζήτησε την άποψή τους (Απόφαση αρ. 10/1925 στο Παπάζογλου 2010: 127). Η πρόταση τελικά εγκρίθηκε από όλους τους φορείς. Τα έξοδα της κατεδάφισης όφειλε να τα καταβάλλει ο δήμος. Μετά από εντολή του Υπουργείου των Εκκλησιαστικών αποφασίστηκε τελικά η διατήρηση του μιναρέ του Αγίου Γεωργίου (Ροτόντα) και όχι του Χαμζά Μπέη.

Το έργο της κατεδάφισης ανέλαβε κατόπιν μειοδοτικού πλειστηριασμού ένας εργολάβος ο οποίος θα καρπωνόταν και τα υλικά από την κατεδάφιση. Συνολικά, αν και η συμφωνία προέβλεπε 26 μιναρέδες¹⁰, τελικά κατεδαφίστηκαν 27, ο τελευταίος ανήκε στο τζαμί Λότζα στη συνοικία Ιστιρά στο λιμάνι και κατεδαφίστηκε κατά λάθος (Παπάζογλου 2010: 131). Τα έγγραφα αυτά των συνεδριάσεων αποτυπώνουν τις αντιλήψεις και τη θέση της επίσημης πολιτείας και της τοπικής αυτοδιοίκησης ως προς τα οθωμανικά μνημεία. Τέλος, είναι πολύ σημαντικά γιατί προσφέρουν πληροφορίες για τα τεμένη της πόλης. Στον κατάλογο των προς κατεδάφιση μιναρέδων υπάρχουν δύο που ανήκουν σε εκκλησίες, της Αγίας Σοφίας και της Αχειροποίητου. Τρεις ανήκουν σε τζαμιά που υπάρχουν και σήμερα του Χαμζά Μπέη (Hamza Bey), του Αλατσά Ιμαρέτ (Alaca Imaret) και του Γενί Τζαμί (Yeni Cami). Οι υπόλοιποι 22 που αναγράφονται στη λίστα, προσθέτοντας και αυτόν που κατεδαφίστηκε κατά λάθος, ανήκουν σε τζαμιά που σήμερα δεν υπάρχουν.

Είναι πιθανό πολλά από αυτά να ήταν σε κακή κατάσταση λόγω παλαιότητας και ελλιπούς συντήρησης, λόγω ζημιών που είχαν ενδεχομένως υποστεί από την πυρκαγιά ή και από τη χρήση τους από τους πρόσφυγες. Όπως φαίνεται και στο Παράρτημα Ι, το οποίο περιλαμβάνει όλα τα αποτεφρωθέντα κοινοτικά ιδρύματα της μουσουλμανικής κοινότητας της Θεσσαλονίκης, πολλά τεμένη των οποίων οι μιναρέδες κατεδαφίστηκαν το 1925 ανήκαν σε τζαμιά που είχαν καεί ή υποστεί ζημιές το 1917. Τα περισσότερα από αυτά πάντως υπήρχαν, τουλάχιστον ως κτίρια, τα οποία κατεδαφίστηκαν σταδιακά τα επόμενα χρόνια. Σύμφωνα με τον Δημητριάδη (1983: 283) το 1835 υπήρχαν στην πόλη συνολικά 34 μιναρέδες. Οι μιναρέδες που κατεδαφίστηκαν το 1925 ήταν 27.

Ο πρωθυπουργός και ηγέτης της Δημοκρατικής Ενώσεως Αλέξανδρος Παπαναστασίου,

10 Στο Παράρτημα ΙΙ παρατίθεται το πρώτο άρθρο της Εργολαβικής Σύμβασης της 9ης Σεπτεμβρίου 1925 με αριθμό 263, όπου αναφέρονται οι προς κατεδάφιση μιναρέδες. Πηγή: Παπάζογλου 2010: 128-129.

μετά από επίσκεψή του στην πόλη, είχε προβεί σε ορισμένες δηλώσεις που σχετιζόνταν με το θέμα της κατεδάφισης των μιναρέδων και δημοσιεύτηκαν στην *Εφημερίδα των Βαλκανίων* της Θεσσαλονίκης, με ημερομηνία 16 Αυγούστου 1925. Αρχικά είχε αναφερθεί με θετικά λόγια για την ανοικοδόμηση της πόλης καθώς και για το σχέδιο και την ένταξή του σε αυτό των μνημείων, βυζαντινών και μουσουλμανικών. Στη συνέχεια της δήλωσής του έκανε ένα σχόλιο για την κατεδάφιση των μιναρέδων.

Παρ' όλα ταύτα το νέον σχέδιον έχει μεγάλην αξίαν τόσον διά την ευκολία της κυκλοφορίας την οποίαν δημιουργεί όσον και διά τας ωραίας γραμμάς και την προβολήν των μνημείων βυζαντινών ή τουρκικών τα οποία αποτελούν το θαυμάσιον στόλισμα της πόλεως. Λυπούμαι ότι πολλά από τα μνημεία αυτά εκολοβώθησαν διά της κατεδαφίσεως των μιναρέδων. Παραδέχομαι ως ορθήν και λογικήν την κατεδάφισιν των μιναρέδων των παλαιών χριστιανικών εκκλησιών που είχαν μεταβληθή εις τζαμιά. Αλλά το κρήνισμα των μιναρέδων των τζαμιών που προσηρμόζοντο τόσον εις αυτά αποτελεί βάνουσο πράξιν προκληθείς από ανόητο σοβινισμόν. Εφαντάσθησαν οι διατάξαντες την κατεδάφισιν ότι έτσι εξαφανίζονται τα ίχνη της τουρκικής κατακτήσεως. Άλλ' η ιστορία δεν διαγράφεται με την κατεδάφισιν αθών μνημείων τα οποία εκαλλώπιζαν την πόλη. Οι Τούρκοι επέδειξαν μεγαλύτερον σεβασμόν εις τα ιδικά μας μνημεία. Το γεγονός ότι τα ελληνικά μνημεία είναι πολύ μεγαλυτέρας τέχνης από τα τουρκικά δεν δικαιολογεί την κατακρήνισιν των τελευταίων, τα οποία είναι εθνικόν κτήμα, έχουν αξίαν και πρέπει να μείνουν σεβαστά. Η εξαφάνισις των ιχνών της κατακτήσεως πρέπει να γίνει μόνον διά της εξυψώσεως του ιδικού μας πολιτισμού (Εφημερίς των Βαλκανίων 16/08/25: 1).

Τέσσερα χρόνια αργότερα, το 1929, ο Γεώργιος Σωτηριάδης σε δήλωσή του στην εφημερίδα *Μακεδονία* ζητάει την βοήθεια του τόπου για την προστασία των βυζαντινών μνημείων της Θεσσαλονίκης και ειδικά των τειχών που όπως φαίνεται τμήματά τους την περίοδο εκείνη για διάφορους λόγους καταστρέφονταν. Στη συνέχεια αναφέρεται και στην καταστροφή των μιναρέδων:

*Είναι τα τείχη μας ότι η Ακρόπολις διά τας Αθήνας. Άλλοτε είχαμεν τους μιναρέδες που προσέδιδαν εξαιρετικόν τόνον εις την πόλιν. Τους εγκρεμίσαμεν. Γιατί τάχα; Νομίζω ότι κάπως αλλοιώς θα μπορούσε να εκδηλωθεί το πνεύμα της κατακτήσεως. Αντί των μεγαφώνων που εχρησιμοποιήθησαν επί παραδείγματι διά την νύχτα της Αναστάσεως θα μπορούσαν να ψάλουν το Χριστός Ανέστη καλλίφωνοι ψάλται από του ύψους των μιναρέδων. Τι καλύτερος συμβολισμός από αυτό της νίκης του πνεύματος (Γεράνης, Β., Εφημερίδα *Μακεδονία* 15/05/1929).*

Ο μοναδικός μιναρές που διατηρείται μέχρι σήμερα στην πόλη¹¹ είναι αυτός της Ροτόντας (Εικ. 5) χωρίς την κωνική του στέγη (βλ. Σαμπανοπούλου 2008α: 224-225, Πενέλης & Στυλιανίδης & Ιγνατάκης 2009: 335-357). Στη διάσωσή του συνέβαλε και η παρέμβαση του Γεωργίου

11 Σώζονται επίσης οι βάσεις των μιναρέδων στο Αλατσά Ιμαρέτ (Alaca Imaret) (Εικ. 6) και στον Άγιο Παντελεήμονα (Εικ. 7).

Παπανδρέου, τότε υπουργού παιδείας στην κυβέρνηση Βενιζέλου, ο οποίος το 1930 εμπόδισε την κατεδάφιση του μιναρέ, του προστώου και των τάφων που διατηρούνται μέχρι σήμερα στην αυλή της Ροτόντας (Astrinidou 2010: 209).

Η απόφαση της κατεδάφισης των 27 μιναρέδων της πόλης ενδεχομένως δεν θα μπορούσε να είχε ληφθεί, αν μόλις δύο μήνες νωρίτερα δεν είχε καταλάβει με στρατιωτικό πραξικόπημα την εξουσία ο Θεόδωρος Πάγκαλος (1878-1952). Η σκέψη για την κατεδάφιση προϋπήρχε, η παρουσία των μουσουλμάνων στην πόλη μέχρι το 1925, όμως, ίσως να εμπόδισε τις προηγούμενες κυβερνήσεις να προχωρήσουν σε μια τέτοια ενέργεια. Μετά την πυρκαγιά του 1917, η κατεδάφιση των μιναρέδων είναι, ίσως, η μεγαλύτερη καταστροφή μουσουλμανικών μνημείων μέχρι εκείνη τη στιγμή στην πόλη και στη Μακεδονία γενικότερα.

Οι μιναρέδες είναι κατασκευές που φέρουν ιδιαίτερο συμβολικό περιεχόμενο. Καταρχάς, αποτελούν το χαρακτηριστικότερο αρχιτεκτονικό στοιχείο του Ισλάμ. Πέρα από τον καθαρά λειτουργικό τους ρόλο για το κάλεσμα των πιστών σε προσευχή, συμβολίζουν και την παρουσία του Ισλάμ σε μια περιοχή. Αυτό ήταν που πιθανότατα ήθελαν να απαλείψουν ο Δήμος της Θεσσαλονίκης και η κυβέρνηση του Πάγκαλου. Σε όλες τις περιγραφές και τις γκραβούρες των περιηγητών από τον 15ο αιώνα κι έπειτα το στοιχείο που κυριαρχεί, το στοιχείο που αντίκριζε πρώτο κανείς φτάνοντας στην πόλη, κυρίως από τη θάλασσα, ήταν οι μιναρέδες. Αυτό προσέδιδε μια φυσιογνωμία και μια αύρα Ανατολής. Οι αρχές γνώριζαν ότι για να αλλάξει αυτό δεν αρκούσε η αναχώρηση των μουσουλμάνων κατοίκων, έπρεπε να εξαφανιστούν και οι μιναρέδες. Γνώριζαν ότι δεν θα συναντούσαν αντιδράσεις από τους κατοίκους, γιατί στα μάτια των περισσότερων Θεσσαλονικιών και προσφύγων οι μιναρέδες αποτελούσαν υπόμνηση της οθωμανικής εξουσίας. Δεν είναι τυχαίο, όπως σημειώνει στον λόγο του και ο Παπαναστασίου, ότι δεν κατεδαφίστηκαν μόνο οι μιναρέδες των χριστιανικών εκκλησιών που είχαν μετατραπεί σε τζαμιά αλλά και των κτιρίων που είχαν εξαρχής χτιστεί ως τεμένη.

Την ίδια περίοδο, παράλληλα με την ανοικοδόμηση της πόλης μετά την καταστροφική πυρκαγιά, οι καταστροφές μουσουλμανικών μνημείων συνεχίζονταν. Σε άρθρο της *Εφημερίδας των Βαλκανίων*, ανώνυμος συντάκτης διαμαρτύρεται για την κατεδάφιση του Καραβάν Σεράι, παρότι είχε αναγνωριστεί ως αρχαιολογικό μνημείο, η υπόθεση μάλιστα αναφέρεται ως σκανδαλώδης (*Εφημερίς των Βαλκανίων* 08/11/25: 1). Το μεγάλο Καραβάν Σεράι βρισκόταν εκεί όπου σήμερα βρίσκεται το παλιό δημαρχείο της πόλης πίσω από το Χαμζά Μπέη (Hamza Bey) Τζαμί (Αλκαζάρ).

Το 1927, το Τμήμα Αρχαιολογίας του Υπουργείου Παιδείας και Θρησκευμάτων υπό την διεύθυνση του Κ. Κουρουνιώτη ζήτησαν από τους Ευστρ. Πελεκίδη και Α. Ξυγγόπουλο να υποβάλουν έκθεση που να περιέχει τα τουρκικά μνημεία στη Μακεδονία και ποια από αυτά μπορούν να χρησιμοποιηθούν ως μουσειακοί χώροι (Κούσουλα κ.ά. 2013: 82). Το κείμενο αυτό δείχνει μια μέριμνα της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, αρχικά να προστατεύσει, ορισμένα τουλάχιστον, οθωμανικά μνημεία. Σε πρακτικό επίπεδο όμως η απόφαση αυτή δεν είχε ουσιαστικά αποτελέσματα για δύο βασικούς λόγους. Πρώτον γιατί σύμφωνα με την απόφαση αριθ. 33808/1661

του Υπουργείου Παιδείας και Θρησκευμάτων της 12ης Σεπτεμβρίου 1928, σε περίπτωση που κάποιο κτίσμα χαρακτηριζόταν διατηρητέο και ως εκ τούτου οι χρήσεις του περιορίζονταν και χαρακτηριζόταν δυσεκποίητο, το δημόσιο όφειλε να αναλάβει πλήρως τη χρηματική αποζημίωση της εξαίρεσης από την ανταλλάξιμη περιουσία έναντι της Εθνικής Τράπεζας, η οποία διαχειριζόταν την ανταλλάξιμη περιουσία (Κούσουλα κ.ά. 2013: 82). Ο δεύτερος λόγος ήταν, ότι οι έφοροι στην έκθεσή τους συμπεριέλαβαν μεγάλο αριθμό μνημείων με αποτέλεσμα το ποσό που θα έπρεπε να καταβάλει το ελληνικό δημόσιο στην Εθνική Τράπεζα για να τα εξαιρέσει, να υπερβαίνει τα 20.000.000 δραχμές (Κούσουλα κ.ά. 2013: 82). Το ποσό θεωρήθηκε υπέρογκο για τα δεδομένα του ελληνικού δημοσίου και γι' αυτό ζητήθηκε από τους εφόρους να αναθεωρήσουν και να κάνουν συντηρητικότερες εκτιμήσεις προστατεύοντας μόνο όσα μνημεία κρίνεται επιβεβλημένη η διατήρησή τους (Κούσουλα κ.ά. 2013: 82).

Το θέμα του νέου σχεδιασμού και εξωραϊσμού της πόλης μέσω και της κατεδάφισης οθωμανικών μνημείων φαίνεται απασχολούσε και το δημοτικό συμβούλιο της πόλης, μέλη του οποίου τάσσονταν υπέρ αυτής της πρακτικής, όπως καταγράφεται σε άρθρο του Ν. Φάρδη στη *Μακεδονία*. Ο ίδιος ο συντάκτης του άρθρου καταθέτει την άποψή του λέγοντας ότι «τα χαμάμια πρέπει να καταστραφούν. Να λείψουν το ταχύτερον από την μέσην. Έτσι η πόλις θα γλυτώσει από την μεγαλυτέραν, την πιο χτυπητήν ασχημίαν και οι δρόμοι θα διορθωθούν οπωσδήποτε» (Φαρδής, Ν., Εφημερίδα *Μακεδονία* 17/11/1928).

Η εφημερίδα *Μακεδονία* μέσα από τις σελίδες της πρωτοστατεί στην προσπάθεια εξαφάνισης των μουσουλμανικών μνημείων της πόλης ενώ ασκεί έντονη κριτική στην στάση της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας. Σε άρθρο με τίτλο «Μνημεία» ο συντάκτης Βινίκιος Γεράνης γράφει:

Πόσα τοιαύτα έχει η Θεσσαλονίκη; Ελάχιστα συνυπολογιζομένων εις αυτά και των οικτρών χαμαμίων, τα οποία ανέλαβον υπό την προστασία τους οι «οι αρχαιολόγοι» εκ λόγων καθαρής ευγνωμοσύνης προς την σιχαμερήν εξωτερικότητά των η οποία κρύβει αθλιεστέραν εξωτερικότητα [sic].

- Μα, θα μου πείτε, οι κύριοι αυτοί είναι προορισμένοι για μεγαλύτερα πράγματα, για την περιφρούρηση των μνημείων αξίας επί παραδείγματι, αν έχει η Θεσσαλονίκη.

- Βεβαίως και έχει η καλή πόλις τα μνημεία τα οποία και όφειλε να περιφρουρήσει στοργικώς το κράτος. Συνέβη όμως κάτι το παράδοξον εν προκειμένω. Τα μνημεία αυτά εφθάρησαν και απειλούνται με αφανισμόν, ενώ αντιθέτως τα χαμάμια διατηρούνται καλά εις την υγείαν των [...]

- Μένω κατάπληκτως!

*Μόνον σεις; Μαζύ σας εκπλήσεται όλος ο κόσμος, ο οποίος ακούει αφ' ενός μεν, ότι η αρμόδια υπηρεσία αρνείται την κατεδάφιση του χαμαμίου της Διαγωνίου όπως ανεγερθή εκεί μέγα θέατρον και αφ' έτερου πληροφορείται την κατάντιαν, εις ην περιήλθον τα μνημεία της πόλεως (Γεράνης, Β., Εφημερίδα *Μακεδονία* 25/04/1929: 1).*

Πέρα από την απαξίωση που εκφράζει ο συντάκτης για τα μουσουλμανικά κτίρια, τα οποία δεν τα θεωρεί καν μνημεία, ασκεί και κριτική στην Αρχαιολογική Υπηρεσία για την άρνηση της να συναινέσει στην κατεδάφιση του χαμάμ της Διαγωνίου καθώς και για την προσασία που επιδεικνύει στα συγκεκριμένα μνημεία ενώ παραμελεί άλλα, πραγματικής, όπως αναφέρει, αξίας. Σε επόμενο άρθρο του, τον ίδιο χρόνο, ενώ πάλι υποστηρίζει την διατήρηση των μνημείων εξαιρεί από αυτά «τα άθλια χαμάμια τα οποία μετά τόσης στοργής περιβάλλει η αρχαιολογική ενδοξότης του κ. Στράτη [sic] Πελεκίδου και των συν αυτώ εκπροσώπων της αγρύπνου κρατικής περιφρουρήσεως των αρχαιολογικών μνημείων (Γεράνης, Β., Εφημερίδα *Μακεδονία* 15/05/1929).

Λίγους μήνες αργότερα, ο Γεράνης μέσα από την στήλη του στη *Μακεδονία* επανήλθε στο θέμα καταθέτοντας την πληροφορία ότι ένα από τα κυριώτερα μελετήματα του δήμου είναι η κατεδάφιση των διαφόρων χαμάμ, «τα οποία χάρις εις την μεγαλοφυά έμπνευσιν διαφόρων ‘ανατολιστών’ αρχιτεκτόνων, ξένων και ιδικών μας έμειναν εις τας γωνίας των κεντρικότερων δρόμων ως διαρκής καταισχύνη διά την νεωτέραν Θεσσαλονίκην» (Γεράνης, Β., Εφημερίδα *Μακεδονία* 15/10/1929). Σε αυτό το σημείο ασκεί κριτική και στην επιτροπή που συστάθηκε υπό τον Hébrard για τον επανασχεδιασμό και την ανοικοδόμηση της πόλης, στα σχέδια της οποίας προβλεπόταν η διατήρηση ορισμένων οθωμανικών μνημείων. Στη συνέχεια του άρθρου προέτρεπε τον δήμο να προχωρήσει με θάρρος και επιμονή στην κατεδάφιση των χαμάμ και να υπερπηδήσει τα εμπόδια «τα οποία ήγειρεν η παρ’ ημίν κλασσική αρχαιολογία». Το άρθρο του τελείωνε πάλι με αυστηρή κριτική στο έργο της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας: «Οι διάφοροι έφοροι αρχαιοτήτων παίρνουν τον μισθόν τους και... σπουδάζουν εις την Ευρώπην. Αυτοί που μένουν εδώ ας φροντίσουν λοιπόν να περιφρουρήσουν τα πραγματικά μνημεία γκρεμίζοντες εν τω μεταξύ τα πανάθλια χαμάμια» (Γεράνης, Β., Εφημερίδα *Μακεδονία* 15/10/1929).

Τελικά, το χαμάμ της Διαγωνίου, για το οποίο η *Μακεδονία* αφιέρωσε πολλά άρθρα, κατεδαφίστηκε το 1931. Την πληροφορία παραθέτει με ενθουσιασμό και ανακούφιση ο Βινίκιος Γεράνης περιγράφοντας μάλιστα την διαδικασία της κατεδάφισης: «Ευτυχώς η σκαπάνη από της προχθές άρχισε την δουλειά της. Οι θόλοι του ελεεινού χαμαμιού καταρρέουν, τα ντουβάρια του ξυλώνονται. Εντός ολίγων ημερών τίποτα δεν θα υπάρχει από τον αποκρουστικόν όγκον του. Εκεί που σήμερα είναι βρωμιά αύριον θα γίνει ένας ωραίος παιδικός κήπος» (Γεράνης, Β., Εφημερίδα *Μακεδονία* 23/04/1931). Στο ίδιο άρθρο, ο Γεράνης ζητούσε η ευεργετική δράση της σκαπάνης να μην σταματήσει μόνο στο «άθλιο» χαμάμ της Διαγωνίου. «Έχομεν και άλλα ‘ιστορικά μνημεία’, τα οποία πρέπει να λείψουν από την μέσην, όχι μόνον διά να ανακτήση η πόλις κάποιαν αισθητικώς υποφερτήν εμφάνισιν, αλλά και διά να φανούν τα αληθινά ιστορικά μνημεία, τα οποία σήμεραν καλύπτονται από διαφόρους τουρκικάς αθλιότητας» (Γεράνης, Β., Εφημερίδα *Μακεδονία* 23/04/1931).

Στις αρχές του 1930 κατατέθηκε πρόταση από τον αρχιμηχανικό του Σχεδίου Πόλεως, Μαρίνο Δελλαδέτσιμα, να κατεδαφιστεί ο Λευκός Πύργος, κτίσμα άχαρο όπως ανέφερε, που θύμιζε τα ζοφερά χρόνια της οθωμανικής εξουσίας (Τομανάς 1997β: 12). Η ιδέα αυτή προτά-

θηκε για πρώτη φορά το 1913 αμέσως μετά την ενσωμάτωση της πόλης στο ελληνικό κράτος. Την κατεδάφιση του μνημείου ζητούσε μέσα από τις σελίδες της *Μακεδονίας* και ο δημοσιογράφος Νίκος Φαρδής. Αναφέρει ότι πρόκειται για έναν «κακόζηλον στρογγυλόν πύργον, τον οποίον η τουρκική αρχιτεκτονική εκκόλησεν εις τα πλευρά της πόλεως και τον επέβαλεν ως σύμβολό της» (Φαρδής, Ν., Εφημερίδα *Μακεδονία* 20/05/29: 1). Η πρόταση συνάντησε μεγάλες αντιδράσεις και τελικά δεν εγκρίθηκε.

Την περίοδο πριν τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο η αντίληψη περί ανανέωσης και εκσυγχρονισμού επέβαλε την καταστροφή των μουσουλμανικών αρχαιοτήτων.

Ο εκσυγχρονισμός της πόλης, πολεοδομικός και ευρύτερος, αναλαμβάνεται μέσα σε μια συγκυρία στην οποία κυριαρχεί η ρευστότητα του πολιτικού μέλλοντος του βορειοελλαδικού χώρου και η μεγαλοϊδεατική πολιτική των ελληνικών κυβερνήσεων, και ταυτίζεται άμεσα με το ζήτημα του “εξελληνισμού” της, τουλάχιστον δε με τη συστηματική απάλειψη όσων στοιχείων της σωστά ή λάθος αποδίδονται στο οθωμανικό παρελθόν της -όπως συνέβαινε από συστάσεως ελληνικού κράτους σε κάθε ευκαιρία παρέμβασης στον σχεδιασμό αστικών χώρων (Χαστάογλου & Καραδήμου-Γερόλυμπου 1986: 456).

Το αρχιτεκτονικό στιλ που προωθήθηκε, όπως ήδη ανέφερα, για τις αγορές του κέντρου και για πλατείες και ιδιωτικές οικίες ήταν το λεγόμενο στιλ-βυζαντινό ή νεο-βυζαντινό (Καμπούρη-Βαμβούκου 1983). Μετά την εκπόνηση του νέου πολεοδομικού σχεδίου, πολλοί φορείς της πόλης πίεσαν τον δήμο και τις αρμόδιες υπηρεσίες, όπως την Προσφυγική Τράπεζα και την Τράπεζα της Ελλάδος, οι οποίες διαχειριζόνταν τις ανταλλάξιμες ιδιοκτησίες, να απαλλάξουν την πόλη από τα «κακόγουστα» μουσουλμανικά μνημεία. Ο Ν. Φαρδής, συντάκτης της *Μακεδονίας*, έγραφε στα 1934:

Ποιος μπορεί να μου εξηγήσει τον λόγον διά τον οποίον έμεινε εκεί εις την σημαντικωτέραν γωνίαν των οδών Βενιζέλου και Εγνατίας το πανάθλιον τζαμίον του Χαμζά; Αρχιτεκτονική αξία; Μηδέν! Ιστορική αξία; Κάτω του μηδενός! Το πολύγωνον αυτόν κτίριο είναι άσχημον, τρομερά άσχημον. Το ότι εκτίσθη από τον πρώτον Μουσουλμάνο κατακτητήν της Θεσσαλονίκης δεν του προσδίδει καμίαν ξεχωριστήν αίγλην. Ακόμη και τα χαρούμενα κηπάρια που εφρόντισεν ο Δήμος να φυτεύση ένθεν και ένθεν καθιστούν ειδεχθεστέραν την σκοτεινήν και ακαλαίσθητον σιλουέτα του [...] Και όμως γύρω από το τζαμίον αυτό έχουν ανεγερθεί μέγαρα τεράστια, ο δρόμος επισκευαζόμενος με την διπλήν σειράν του τραμ, με τις πολυτελείς φανοστάτες, έχει όψιν σχεδόν Ευρωπαϊκήν. Ανάγκη λοιπόν, παρίσταται να κατεδαφισθή τάχιστα το τζαμίον του Χαμζά. Επληροφορήθη, ότι κάποιος το ηγόρασεν αντί δύο και πλέον εκατομμυρίων. Ας σπεύση να μας απαλλάξη λοιπόν της ασχημίας εκείνης... (Φαρδής 1934 στο Δημητριάδης 1994: 45).

Ο Ν. Φαρδής και ο Β. Γεράνης, καθώς και άλλοι δημοσιογράφοι μέσα από τις εφημερίδες της πόλης, κυρίως της *Μακεδονίας*, επί σειρά ετών μετά την πυρκαγιά στρατεύθηκαν σε έναν

αγώνα που στόχο είχε την εξαφάνιση των οθωμανικών μνημείων ως αρχιτεκτονικών στοιχείων αναχρονιστικών που ασχημαίνουν την εικόνα της πόλης και δημιουργούν προβλήματα στην λειτουργία της. Όπως φαίνεται από τα άρθρα τους μαζί τους συντάσσονταν και μέλη του δημοτικού συμβουλίου. Ούτως ή άλλως με απόφαση του δημοτικού συμβουλίου κατεδαφίστηκαν και οι μιναρέδες. Απέναντί τους είχαν την Αρχαιολογική Υπηρεσία που αγωνίστηκε για την προστασία τουλάχιστον των μεγαλύτερων και σημαντικότερων από αυτά, όσων διατηρούνται σήμερα.

Ίσως λόγω αυτών των πιέσεων που ασκούσαν από φορείς της πόλης για την καταστροφή τους να κηρύχθηκαν εκείνη την περίοδο διατηρητέα από την Αρχαιολογική Υπηρεσία τα μνημειακότερα μουσουλμανικά κτίσματα. Αυτό έγινε σε δύο περιόδους, το 1926 το Αλατσά Ιμαρέτ (Alaca Imaret) και το Χαμζά Μπέη (Hamza Bey) Τζαμί (Φ.Ε.Κ. 191/11-6-26) και το 1938 το Γενί Χαμάμ (Yeni Hamam), το Γιαχουντί Χαμάμ (Yahoudi Hamam), το Μπέη Χαμάμ (Bey Hamam) και το Πασά Χαμάμ (Paşa Hamam) (Φ.Ε.Κ. 18/20-1-38). Τελευταίο κηρύχθηκε το Μπεζεστένι, το 1962 (Φ.Ε.Κ. 36/3-2-62 τ. Β').

Το 1935 συντηρήθηκαν για πρώτη φορά μια σειρά μουσουλμανικών μνημείων της πόλης, όπως το Αλατσά Ιμαρέτ (Alaca Imaret), το Χαμζά Μπέη (Hamza Bey) Τζαμί και τα λουτρά στο Καπάν (Αδάμ-Βελένη 1994: 129). Παρόλα τα θετικά βήματα πάντως, στα 1939, μερίδα του τύπου και των κατοίκων διεκδικούσε ακόμη την κατεδάφιση μουσουλμανικών μνημείων. Σε άρθρο της εφημερίδας της πόλης *Απογευματινή*, ο ανώνυμος συντάκτης ζητάει να γκρεμίσουν τα παλιά ξενοδοχεία της οδού Β. Γεωργίου, να γκρεμίσουν «οι δήθεν αρχαιότητες» (Λουτρά, Χαμάμ, τζαμιά κ.λπ.) και στα οικοπέδα της πλατείας Αριστοτέλους να ανεγερθούν περικαλή μέγαρο [...] (στο Αναστασιάδης 1996: 26).

Ακόμη και μετά τον πόλεμο ένα σημαντικό κηρυγμένο οθωμανικό μνημείο, το Μπέη Χαμάμ κινδύνευσε να κατεδαφιστεί γιατί θα εμπόδιζε τη θέα του δικαστικού μεγάρου. Η διαμάχη για την κατασκευή του δικαστικού μεγάρου στον αδόμητο μετά την πυρκαγιά χώρο της πλατείας Δικαστηρίων ξεκίνησε πριν από τον Β' Π.Π. Από διάφορα ευρήματα η Αρχαιολογική Υπηρεσία γνώριζε ότι σε αυτή την περιοχή βρισκόταν το κέντρο της ρωμαϊκής Θεσσαλονίκης, η αρχαία αγορά και άλλα σημαντικά κτίρια. Η διαμάχη ανάμεσα στην Αρχαιολογική Υπηρεσία και το πανεπιστήμιο από την μια πλευρά και τον δικηγορικό σύλλογο καθώς και άλλων φορέων της πόλης από την άλλη κράτησε μέχρι το 1968 οπότε αποφασίστηκε το μέγαρο να χτιστεί στη σημερινή του θέση (Χεκίμογλου 2015: 54).

Το 1956 ανασυστάθηκε το ταμείο για την ανέγερση δικαστικού μεγάρου και βάσει του νέου σχεδίου θα χτιζόταν σε ένα οικοπέδο που θα ξεκινούσε από την οδό Φιλίππου και θα έφτανε στο πίσω μέρος του Μπέη Χαμάμ (Χεκίμογλου 2015: 45). Το 1958 ο φάκελος για την προκήρυξη αρχιτεκτονικού διαγωνισμού ήταν έτοιμος αλλά η θέση του οθωμανικού μνημείου ανάμεσα στο μέγαρο και την Εγνατία δημιούργησε ενστάσεις και προβλήματα. Πολλοί ήταν αυτοί, ανάμεσά τους και τοπικές οργανώσεις, που ζήτησαν την κατεδάφιση του μνημείου. Τελικά εγκρίθηκε η «ενδεχόμενη κατεδάφιση», υπό τον όρο ότι το σπουδαιότερο κριτήριο της

κριτικής επιτροπής του αρχιτεκτονικού διαγωνισμού θα ήταν η διατήρησή του (Χεκίμογλου 2015: 45). Ήταν μια αμφίσημη απόφαση που θα μπορούσε να προστατεύσει το μνημείο αν και τελικά δεν χρειάστηκε γιατί τα δικαστήρια δεν χτίστηκαν ποτέ σε εκείνο το σημείο. Στη μεταπολεμική περίοδο, άλλα οθωμανικά μνημεία που δεν είχαν κηρυχθεί διατηρητέα. όπως το τζαμί Ακτσέ Μετζίτ, το τζαμί του Νουμάν Πασά, ο τεκές της πύλης της Καλαμαριάς ή ένας τουρμπές στην Αποστόλου Παύλου, κατεδαφίστηκαν χωρίς πολλές αντιδράσεις.

5.2.1.1. ΕΞΑΦΑΝΙΣΘΕΝΤΑ ΜΝΗΜΕΙΑ

Τα οθωμανικά μνημεία της Θεσσαλονίκης που εξαφανίστηκαν για διάφορους λόγους, πέραν της πυρκαγιάς, κατά τη διάρκεια του 20ού αιώνα, είναι πολλά. Θεωρώ ότι είναι αδύνατο να ανασυσταθεί πλήρως ο χάρτης των οθωμανικών μνημείων της πόλης και η βιογραφία τους. Πολλά κατεδαφίστηκαν χωρίς να καταγραφούν και να αποτυπωθούν. Έτσι το ίχνος τους εξαφανίστηκε τελείως χωρίς να γνωρίζουμε την όψη τους παρά μόνο κάποιο όνομα, πολλές φορές ούτε καν την ύπαρξή τους. Επίσης, είναι αδύνατο να υπολογιστεί ο αριθμός των ιδιωτικών οθωμανικών κτιρίων και σπιτιών. Οι νέοι ιδιοκτήτες, συνήθως πρόσφυγες από την Μικρά Ασία γκρέμιζαν και διαμόρφωναν κατασκευές της οθωμανικής περιόδου ανάλογα με τις ανάγκες τους. Αργότερα όταν ξεκίνησε η αντιπαροχή τη δεκαετία του 1960, τα περισσότερα σπίτια Οθωμανών πολιτών κατεδαφίστηκαν και στη θέση τους χτίστηκαν πολυκατοικίες. Σε άλλες πάλι περιπτώσεις υπεύθυνοι για τις καταστροφές ήταν οι ίδιες οι αρχές της πόλης. Στη συνέχεια θα αναφέρω ορισμένα παραδείγματα οθωμανικών μνημείων που βρίσκονταν στη Θεσσαλονίκη και καταστράφηκαν μετά το 1912. Τα μνημεία αυτά εντοπίστηκαν στη βιβλιογραφία και σε πρωτογενείς αρχειακές πηγές.

A. ΧΑΜΑΜ

A.K. 1	ΧΑΜΑΜ ΑΓΙΑΣ ΣΟΦΙΑΣ
ΕΙΔΟΣ	Χαμάμ, διπλό
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	1525, ιδρύθηκε από τον μπεηλέρμπεη της Ρούμελης Γαζή Τσομπάν Μποσνάκ Μουσταφά Πασά κατά πάσα πιθανότητα την ίδια περίοδο με τη μετατροπή της εκκλησίας της Αγίας Σοφίας σε τζαμί (Αγγέσκου & Κονιόρδου 2008: 32).
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Πίσω από την εκκλησία της Αγίας Σοφίας στη γωνία των οδών Π.Π. Γερμανού και Παύλου Μελά.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο. Η ακριβής χρονολογία κατεδάφισης δεν είναι επιβεβαιωμένη. Όπως φαίνεται σε φωτογραφίες (Εικ. 10), μετά την πυρκαγιά το κτίριο του λουτρού διατηρείται σε καλή κατάσταση, σε μια περιοχή όπου τα περισσότερα κτίσματα είναι τελείως κατεστραμμένα.

Η άποψη των μελετητών μέχρι πρόσφατα ήταν ότι το λουτρό καταστράφηκε κατά την πυρκαγιά (Δημητριάδης 1983: 418). Από φωτογραφίες όμως γίνεται (Εικ. 11) φανερό ότι παρέμεινε σχεδόν ακέραιο. Η κατεδάφισή του συνέβη πιθανότατα τη δεκαετία του 1930 κατά τη διάνοιξη των οδών Παλαιών Πατρών Γερμανού και Παύλου Μελά (Αγγέлку & Κονιόρδου 2008: 33). Τοπικοί αρθρογράφοι όπως είδαμε στην εισαγωγή έγραψαν σειρά άρθρων κυρίως μέσα από τις σελίδες της *Μακεδονίας* ζητώντας την κατεδάφιση του μνημείου. Στη στήλη «Πρωινόι Περίπατοι» στις 23/04/1931 ο συντάκτης Βινίκιος Γεράνης γράφει για το λουτρό «Ευτυχώς η σκαπάνη από της προχθές άρχισε την δουλειά της. Οι θόλοι του ελεεινού χαμαμίου καταρρέουν, τα ντουβάρια του ξηλώνονται. Εντός ολίγων ημερών τίποτε δεν θα υπάρχει» (*Μακεδονία* 23/04/1931). Από το απόσπασμα αυτό που προκαλεί εντύπωση το μίσος του συντάκτη για το μνημείο και η ανακούφιση για την κατεδάφισή του συμπεραίνουμε ότι αυτή πραγματοποιήθηκε το 1931.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Το μνημείο ήταν κτίσμα μεγάλου μεγέθους και διέθετε δική του αυλή (Κουσούλα & Χατζηιωαννίδης & Ζαχαροπούλου & Γουίδης 2013: 69). Καταστράφηκε χωρίς να αποτυπωθεί και να καταγραφεί επιστημονικά. Μοναδικά τεκμήρια της αρχιτεκτονικής, του μορφής αλλά ακόμη και της ύπαρξής του είναι ορισμένες φωτογραφίες που σώζονται από την περίοδο πριν και μετά την πυρκαγιά.
A.K. 2	ΧΑΜΑΜ ΣΤΗ ΣΤΟΑ ΜΟΝΤΙΑΝΟ
ΕΙΔΟΣ	Χαμάμ.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	Το λουτρό αυτό πρέπει να το ταυτίσουμε με αυτό που αναφέρεται ο Β. Δημητριάδης με την ονομασία Ταχτού λ Καλέ Χαμάμι (Tahtu'l-Kale Hamami) στη συνοικία του Χαμζά Μπέη (Hamza Bey) (Αλκαζάρ). Ο Δημητριάδης το χρονολογεί στην περίοδο του Βαγιαζήτ του Β' (1481-1512) και πρέπει να υπέστη αρκετές ζημιές στην πυρκαγιά (Δημητριάδης 1983: 419).
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Θεσσαλονίκη. Κοντά στη Στοά Μοντιάνο.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο. Τη δεκαετία του 1930 ήταν σε ερειπιώδη κατάσταση και χρησιμοποιόταν από παρακείμενα καταστήματα (Δημητριάδης 1994: 60-61). Το κτίριο τελικά κατεδαφίστηκε χωρίς να είναι γνωστό ακριβώς πότε έγινε αυτό. Πάντως από τη στιγμή που αναφέρεται η ύπαρξή του από τον Φαρδή το 1934, πρέπει να κατεδαφίστηκε μετά από αυτή τη χρονολογία.

A.K. 3	ΙΣΛΑΧΑΝΕ ΧΑΜΑΜ (ISLAHANE HAMAMI) Η ΛΟΥΤΡΟ ΤΟΥ ΟΡΦΑΝΟΤΡΟΦΕΙΟΥ
ΕΙΔΟΣ	Χαμάμ.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	Το κτίριο χτίστηκε μαζί με το κοντινό τζαμί και το ορφανοτροφείο από τον Νουμάν Πασά (Nu'man Paşa) στα μέσα του 18 ^{ου} αιώνα (Δημητριάδης 1983: 420).
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Στην Άνω Πόλη, κοντά στον ναό των Ταξιαρχών.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο. Κατεδαφίστηκε το 1976.

Σήμερα στη Θεσσαλονίκη σώζονται πέντε χαμάμ στα οποία εκτενέστερα θα γίνει αναφορά παρακάτω. Σύμφωνα με τα στοιχεία που παρατέθηκαν σε αυτό το σημείο, τρία συνολικά λουτρά κατεδαφίστηκαν μετά την περίοδο προσάρτησης της πόλης στο ελληνικό κράτος. Το γεγονός ότι τα περισσότερα σώθηκαν ερμηνεύεται από το γεγονός ότι χρησιμοποιήθηκαν και μετά την αλλαγή της διοίκησης της πόλης, ενώ πολλά από αυτά ήταν σε χρήση μέχρι σχετικά πρόσφατα (Μπέη Χαμάμ και Πασά Χαμάμ). Άλλωστε τα περισσότερα σπίτια απέκτησαν ιδιωτικό λουτρό μετά τη δεκαετία του 1950, γεγονός που καθιστούσε τα λουτρά απαραίτητα για την υγιεινή των κατοίκων. Αυτά που κατεδαφίστηκαν, με εξαίρεση το λουτρό της Αγίας Σοφίας, δεν ήταν σε καλή κατάσταση και τη δεκαετία του 1930 δεν χρησιμοποιούνταν.

B. ΤΖΑΜΙΑ

Η Θεσσαλονίκη διατηρούσε μεγάλο αριθμό τζαμιών. Σε ιεροδικαστικό τεφτέρι του 1835 καταγράφονται όλα τα τζαμιά της πόλης, συνολικά αναφέρονται 34 τζαμιά και 48 μικρά συνοικιακά τεμένη (Δημητριάδης 1983: 285). Πολλά από αυτά, όπως αναφέρεται στον κατάλογο, ήταν ερειπωμένα και εγκαταλειμμένα από τους ίδιους τους μουσουλμάνους. Πολλά ακόμη υπέστησαν ζημιές ή καταστράφηκαν ολοσχερώς στην πυρκαγιά του 1917. Στον πίνακα που συνέταξε η μουφτεία Θεσσαλονίκης με τα αποτεφρωθέντα κοινοτικά ιδρύματα συμπεριλαμβάνονται και δεκατέσσερα τζαμιά και μετζίτια¹². Κανένα τέμενος από αυτά που αναγράφονται στον κατάλογο δεν συντηρήθηκε, με εξαίρεση το Χαμζά Μπέη (Hamza Bey) που μερικά χρόνια μετά την αναχώρηση των μουσουλμάνων κατοίκων, το 1932 μετατράπηκε σε κινηματογράφο (Αλκαζάρ). Όλα τα υπόλοιπα, στο σύνολό τους, ανεξαρτήτως της έκτασης των ζημιών, κατεδαφίστηκαν τα επόμενα χρόνια χωρίς να γίνει καμία προσπάθεια συντήρησης και διατήρησής τους, όπως έγινε με τις εκκλησίες.

Επιπλέον, είναι γνωστό ότι τα σημαντικότερα και παλαιότερα τεμένη ήταν πρώην εκκλησίες οι οποίες μετά την αλλαγή της διοίκησης έγιναν και πάλι χριστιανικοί ναοί. Δεν είναι γνωστός ο ακριβής αριθμός των τζαμιών που σώζονταν στην πόλη μετά την πυρκαγιά του

1917. Ο Δημητριάδης τα υπολογίζει γύρω στα 20 και όπως λέει ήταν τα πιο ασήμαντα και όχι σε πολύ καλή κατάσταση (Δημητριάδης 1983: 287). Σήμερα στην πόλη σώζονται έξι τζαμιά, το Αλατσά Ιμαρέτ (Alaca Imaret), το Χαμζά Μπέη (Hamza Bey), του Ζίχνη Πασά στην Άνω-Πόλη που χρησιμοποιείται ως κατοικία, το Γενί Τζαμί, το τέμενος του στρατοπέδου Παύλου Μελά και τέλος το παλιό τζαμί του 3ου Σώματος Στρατού, ο σημερινός ναός του Αγίου Κωνσταντίνου. Τα τζαμιά σε αντίθεση με τα χαμάμ είναι χώροι που φέρουν ιδιαίτερο συμβολισμό καθώς αποτελούσαν υλικό τεκμήριο πέντε αιώνων οθωμανικής παρουσίας και μουσουλμανικής πίστης των κατοίκων. Ο μεγάλος αριθμός των τζαμιών και των συναγωγών της Θεσσαλονίκης, σε αντιδιαστολή με τον συγκριτικά μικρό αριθμό των εκκλησιών, αποτελούσε μαρτυρία ότι οι Έλληνες ήταν μειοψηφία στην πόλη σε σχέση με τους Εβραίους και τους μουσουλμάνους. Επίσης ο μεγάλος αριθμός τζαμιών δείχνει πως η πόλη αποτελούσε σημαντικό κέντρο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Μετά τους Βαλκανικούς όμως η πόλη έπρεπε να γίνει ελληνική και χριστιανική σε όλους τους τομείς. Η παρουσία τόσων τεμενών στεκόταν εμπόδιο που ξεπεράστηκε με την καταστροφή τους.

Μετά την πυρκαγιά η μουσουλμανική κοινότητα δεν μπορούσε να αντεπεξέλθει οικονομικά στις ανάγκες που προέκυψαν και γι' αυτό το λόγο δεν προχώρησε στην συντήρηση των τεμενών της. Άλλος ένας λόγος που δεν συντηρήθηκαν ήταν η αποχώρηση των μουσουλμάνων κατοίκων λίγα χρόνια μετά με την Ανταλλαγή. Αυτό βέβαια δεν είναι επιχείρημα που δικαιολογεί την καταστροφή των μνημείων από τον δήμο Θεσσαλονίκης και το κράτος. Συμπεραίνω ότι σκοπός των αρχών δεν ήταν η ολική εξαφάνιση των μουσουλμανικών ιχνών. Αυτό αποδεικνύεται από τη διατήρηση των δύο σημαντικότερων τζαμιών της πόλης, του Χαμζά Μπέη (Hamza Bey) και του Αλατσά Ιμαρέτ (Alaca Imaret). Όπως έχουμε ήδη δει, κηρύχθηκαν διατηρητέα μνημεία σχετικά νωρίς, το 1926, όπως και ορισμένα χαμάμ. Αυτό που ήθελαν οι ελληνικές διοικήσεις ήταν να αλλάξει η συνολική δομή της πόλης, κάτι που επιτεύχθηκε μετά την πυρκαγιά και την ανοικοδόμηση, με σκοπό να ελληνοποιηθεί και να ανταποκρίνεται στις νέες ανάγκες (οικονομικές, διοικητικές κ.λπ.). Η πλειονότητα των τζαμιών ωστόσο δεν θεωρήθηκε ότι χρήζουν προστασίας και διατήρησης, γι' αυτό πωλήθηκαν ως ανταλλάξιμα και ορισμένα καταστράφηκαν από τους νέους ιδιοκτήτες τους.

Από διάφορες δευτερογενείς πηγές συγκέντρωσα ορισμένες πληροφορίες για τζαμιά που υπήρχαν στην πόλη μετά την πυρκαγιά του 1917 και κατεδαφίστηκαν στη συνέχεια. Επίσης παρατίθενται και τα τζαμιά που καταστράφηκαν στην πυρκαγιά.

A.K. 4	ΤΖΑΜΙ ΚΑΙ ΤΕΚΕΣ ΦΕΤΙΓΙΕ (FETHIYE= ΤΗΣ ΚΑΤΑΚΤΗΣΕΩΣ, ΤΗΣ ΝΙΚΗΣ)
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί και τεκές.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-

ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Στο πάνω μέρος της Πλατείας Δικαστηρίων, ανάμεσα στην οδό Αγίου Δημητρίου και την παλαιά Αριστοτέλους (Δημητριάδης 1983: 309).
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Αν και δεν αναφέρεται στη λίστα που συνέταξε η μουφτεία Θεσσαλονίκης με τα κατεστραμμένα από την πυρκαγιά ιδρύματά της, πρέπει μάλλον να κάηκε, όπως και η γύρω περιοχή στην οποία βρισκόταν (Δημητριάδης 1983: 310).
A.K. 5 ΤΖΑΜΙ ΜΠΟΥΡΜΑΛΙ (BURMALI)	
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	Στα μέσα του 15ου αιώνα μετατράπηκε από εκκλησία σε τζαμί. Έχει υποστηριχτεί ότι ίσως να πρόκειται για την βυζαντινή Αγία Κυριακή, η οποία δεν είναι γνωστό πότε ακριβώς χτίστηκε (Δημητριάδης 1983: 312).
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Στην οδό Εγνατία μπροστά στο ξενοδοχείο «Βιέννη» (Δημητριάδης 1983: 312).
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Έλαβε την ονομασία του λόγω των ελικοειδών σπειρών που σχημάτιζε εξωτερικά ο μιναρές. Το 1912 λόγω της παράδοσης ότι επρόκειτο για την Αγία Κυριακή μετατράπηκε σε εκκλησία. Ο Δημητριάδης (1983: 312), αν και δεν περιλαμβάνεται στον κατάλογο της μουφτείας (Παράρτημα Ι), υποστήριξε ότι καταστράφηκε το 1917. Στις φωτογραφίες μετά την πυρκαγιά το κτίριο και ο μιναρές φαίνονται να διατηρούνται σε καλή κατάσταση ενώ τα γύρω κτίσματα έχουν ισοπεδωθεί (Εικ. 12). Σύμφωνα με τους Αναστασιάδη και Χεκίμογλου (2001: 56) πρέπει να κατεδαφίστηκε μεταξύ Σεπτεμβρίου 1918, την ημερομηνία αυτή στο κτίριο κατοικούσαν πρόσφυγες και 1925, που συντάχθηκε ο εμπορικός οδηγός Θεσσαλονίκης και στη θέση του αναφέρεται η παρουσία άλλου κτιρίου.
A.K. 6 ΤΖΑΜΙ ΤΟΥ ΣΕΛΙΜ ΠΑΣΑ (SELIM PAŞA) Η ΣΑΑΤΛΙ (SA' ATLI)	
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	Πριν από το 1668 (Δημητριάδης 1983: 323).
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Στη δυτική πλευρά του Διοικητηρίου (Δημητριάδης 1983: 321).
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Το τζαμί έκτος από τον μιναρέ δίπλα του είχε και ένα ρολόι (Εικ. 13). Καταστράφηκε στη μεγάλη πυρκαγιά του 1917.

A.K. 7	ΤΖΑΜΙ ΤΟΥ ΜΠΙΓΙΚΛΙ ΣΟΥΛΕΪΜΑΝ ΑΓΑ (BIYIKLI SÜLEYMAN AĞA)
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	1644-1645 (Δημητριάδης 1983: 325).
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Επί της οδού Εγνατία στο σημείο όπου σήμερα βρίσκεται η Στοά Χορτιάτη (Δημητριάδης 1983: 324).
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Καταστράφηκε στη μεγάλη πυρκαγιά του 1917.
A.K. 8	ΤΖΑΜΙ ΤΟΥ ΚΑΡΑ ΑΛΙ ΤΕΚΕΣΙ (KARA 'ALI TEKESI)
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	Πρέπει να χτίστηκε στην περίοδο από τα μέσα του 16ου αιώνα έως τα μέσα του 17ου αιώνα (Δημητριάδης 1983: 327).
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Περίπου στη θέση όπου βρισκόταν ο κινηματογράφος «Ηλύσια» και σήμερα το κατάστημα ρούχων Fena (Δημητριάδης 1983: 327).
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	-
A.K. 9	ΤΖΑΜΙ ΤΟΥ ΓΙΛΑΝ ΜΕΡΜΕΡ (YILAN MERMER)
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Στην οδό Λέοντος Σοφού (Δημητριάδης 1983: 327).
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Καταστράφηκε στη μεγάλη πυρκαγιά του 1917.
A.K. 10	ΤΖΑΜΙ ΤΟΥ ΑΧΜΕΝΤ ΠΑΣΑ (AHMED PAŞA) Η ΤΖΑΜΙ ΤΩΝ ΤΕΛΛΗΔΩΝ (TELLALAR)
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	;1612 (Δημητριάδης 1983: 330).
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Στην αγορά «Τελάλικα» πίσω από το Μπεζεστένι (Δημητριάδης 1983: 329).
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Καταστράφηκε στη μεγάλη πυρκαγιά του 1917.

A.K. 11	ΤΟ ΤΖΑΜΙ ΚΟΝΤΑ ΣΤΗ ΣΚΑΛΑ (ISKELE KURBINDA)
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Στην οδό Αιγύπτου απέναντι από το παλαιό Ταχυδρομείο (Δημητριάδης 1983: 330).
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Καταστράφηκε στη μεγάλη πυρκαγιά του 1917.
A.K. 12	ΤΖΑΜΙ ΤΟΥ ΑΜΠΝΤΟΥΛΜΑΛΙΚ (‘ABDÜLMALIK)
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Δυτικά από τα λουτρά «Παράδεισος» και σχεδόν απέναντι από την εκκλησία του Αγίου Νικολάου (Δημητριάδης 1983: 345).
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Καταστράφηκε στη μεγάλη πυρκαγιά του 1917.
A.K. 13	ΤΖΑΜΙ ΤΟΥ ΣΑΡΙ ΧΑΤΙΜΠΙ (SARI HATIB)
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Στη διασταύρωση των οδών Λέοντος Σοφού και Πτολεμαίων (Δημητριάδης 1983: 346).
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Καταστράφηκε στη μεγάλη πυρκαγιά του 1917.
A.K. 14	ΤΖΑΜΙ ΤΟΥ ΚΑΖΑΖ ΧΑΤΖΗ ΜΟΥΣΤΑΦΑ (KAZAZ HACI MUSTAFA)
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Θεσσαλονίκη. Στη συμβολή των οδών Ηφαιστίωνος και Καπετάν Άγρα (Δημητριάδης 1983: 347).
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Καταστράφηκε στη μεγάλη πυρκαγιά του 1917.
A.K. 15	ΤΖΑΜΙ ΚΑΙ ΤΕΚΕΣ ΤΟΥ ΓΚΙΟΥΛΜΕΖ-ΟΓΛΟΥ (GÜLMEZ-OĞLU)
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί και τεκές.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-

ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Στην οδό Σελευκιδών (Δημητριάδης 1983: 347).
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Καταστράφηκε στη μεγάλη πυρκαγιά του 1917.
A.K. 16	ΤΖΑΜΙ ΤΟΥ ΠΟΠΑΡΑ (ΡΟΡΑΡΑ)
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	Πιθανώς 16ος ή 17ος αιώνας (Δημητριάδης 1983: 332, Αγγέлку 2005: 20).
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Στη θέση του σημερινού ναού των Αγίων Αναργύρων.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο. Σε φωτογραφία του 1916 το τζαμί διατηρείται σε καλή κατάσταση (Εικ. 14). Το πιθανότερο είναι να κατεδαφίστηκε μετά την ανταλλαγή των πληθυσμών.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Το τέμενος κάλυπτε τις ανάγκες της μικρής μουσουλμανικής συνοικίας και ήταν το μοναδικό μέσα στην ακρόπολη.
A.K. 17	ΤΖΑΜΙ ΤΟΥ ΝΟΥΜΑΝ ΠΑΣΑ (ΝΟΥΜΑΝ ΠΑΣΑ)
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	Μέσα του 18ου αιώνα (Δημητριάδης 1983: 315).
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Εκεί όπου σήμερα βρίσκεται το Γ΄ Γυμνάσιο αρρένων στην αρχή της οδού Κασσάνδρου.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Το Νουμάν Πασά (Nu'man Paşa) (Εικ. 15) αποτελούσε τμήμα συγκροτήματος γνωστό ως Ισλάχανε (Islahane) που περιλάμβανε μεντρεσέ που αργότερα χρησιμοποιήθηκε ως ορφανοτροφείο, χαμάμ και αργότερα χτίστηκε και κτίριο Τεχνικής Σχολής. Το συγκρότημα κατεδαφίστηκε μετά τον σεισμό του 1978, σήμερα στη θέση του βρίσκεται το Γ΄ Γυμνάσιο.
A.K. 18	ΤΖΑΜΙ ΜΕ ΑΓΝΩΣΤΗ ΟΝΟΜΑΣΙΑ
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Στο τέρμα της οδού Αποστόλου Παύλου πάνω από το σημερινό σχολείο (Δημητριάδης 1994: 66).
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο. Άγνωστο πότε ακριβώς κατεδαφίστηκε.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	-

A.K. 19	ΤΖΑΜΙ ΚΑΙ ΤΕΚΕΣ ΑΚΤΣΕ ΜΕΤΣΤΖΙΤ (ΑΚÇΕ= ΛΕΥΚΟ ΜΕSCID)
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί και τεκές.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Στην Π.Π. Γερμανού επάνω στο ρωμαϊκό ανακτορικό συγκρότημα (Εικ. 16).
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Το τζαμί αποτελούσε τμήμα συγκροτήματος που αποτελούνταν από έναν τεκέ και ενδεχομένως και άλλα κτίρια όπως μεντρεσές, μαγειρεία και κατοικίες των σπουδαστών. Τα κτίρια αυτά διατηρούνταν μέχρι τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο (Δημητριάδης 1983: 311).
A.K. 20	ΤΣΙΝΑΡΛΙ (ÇINARLI) ΤΖΑΜΙ
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Στη γωνία των οδών Κλειούς και Δημητρίου Πολιορκητού (Δημητριάδης 1983: 328).
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	-
A.K. 21	ΝΤΑΜΠΙΑΓΚΧΑΝΕ (DABAĞHANE) ΤΖΑΜΙ
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Ανάμεσα στις οδούς Φράγκων, Ναυμαχίας Λήμνου και Ολυμπίου Διαμαντή (Δημητριάδης 1983: 331).
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Κατεδαφίστηκε κάποια στιγμή μετά την πυρκαγιά του 1917.
A.K. 22	ΤΣΑΡΣΑΜΠΑ (ÇARŞAMBA) Η ΑΛΙ ΠΑΣΑ (ALİ PAŞA) ΤΖΑΜΙ
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Στο τέρμα της παλαιάς οδού Αριστοτέλους (Δημητριάδης 1983: 339).
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Κατεδαφίστηκε κάποια στιγμή μετά την πυρκαγιά του 1917.

A.K. 23	ΤΖΑΜΙ ΤΟΥ ΤΕΚΕ ΤΗΣ ΠΥΛΗΣ ΤΗΣ ΚΑΛΑΜΑΡΙΑΣ (KELEMERIYE KAPISI TEKKESI)
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Επί της οδού Μελενίκου, περίπου στο σημείο όπου σήμερα βρίσκονται τα γραφεία της Ε.Υ.Α.Θ. (Εικ. 17) (Δημητριάδης 1983: 380). Στην ανατολική είσοδο της πόλης στην πύλη της Καλαμαριάς.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο. Κατεδαφίστηκε κάποια στιγμή μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	-
A.K. 24	ΑΧΜΕΝΤ ΣΟΥΜΠΑΣΙ (AHMED SUBASI) ΤΖΑΜΙ
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Θεσσαλονίκη. Ανάμεσα στις οδούς Αθηνάς, Ηροδότου και Κλεισθένους (Δημητριάδης 1983: 340).
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Κατεδαφίστηκε κάποια στιγμή μετά την πυρκαγιά του 1917.
A.K. 25	ΤΑΡΑΚΣΙ Η ΣΑΛΙ ΤΕΚΕΣΙ (TARAKSI H SALI TEKKESI) ΤΖΑΜΙ
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Στη γωνία των οδών Ρακτιβάν και Ολυμπιάδος (Δημητριάδης 1983: 343).
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Ερείπια του κτιρίου διατηρούνταν μέχρι σχετικά πρόσφατα (Δημητριάδης 1983: 117).
A.K. 26	ΜΠΑΛΑΤ (BALAT) ΤΖΑΜΙ
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Στην οδό Φιλίππου (Δημητριάδης 1983: 344).
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Δεν είναι γνωστό πότε κατεδαφίστηκε (Δημητριάδης 1983: 344).

A.K. 27	ΠΙΣΜΑΝΙΕ (ΡΙΣΜΑΝΙΥΕ) ΤΖΑΜΙ
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	Πρέπει να έχει ιδρυθεί πριν από το 1574 (Δημητριάδης 1983: 315).
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Στη γωνία των οδών Ευσταθίου Θεσσαλονίκης και Κασσάνδρου (Δημητριάδης 1983: 315).
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Μέχρι το 1928 στέγασε οικογένειες προσφύγων και κατεδαφίστηκε αργότερα (Τομανάς 1997α: 193).
A.K. 28	ΠΑΖΑΡ ΤΕΚΕΣΙ (PAZAR TEKKESI) ΤΖΑΜΙ
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Στη διασταύρωση των οδών Κασσάνδρου και Προφήτη Ηλία (Τομανάς 1997α: 193).
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Στέγασε οικογένειες προσφύγων από τη Μικρά Ασία ώσπου αργότερα κατεδαφίστηκε (Τομανάς 1997α: 193). Ο Δημητριάδης το έχει καταχωρήσει στους τεκέδες της πόλης (Δημητριάδης 1983: 379).
A.K. 29	ΤΖΑΜΙ ΤΟΥ ΜΕΒΛΕΒΙΧΑΝΕ (MEVLEVIHANE) (ΕΙΚ. 18)
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Στον τεκέ του Μεβλεβίχανε.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο. Καταστράφηκε μαζί με τα κτίρια της μονής την περίοδο 1927-1933 (Stavroulakis 1993: 47).
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	-

Ο Δημητριάδης στο βιβλίο του για την τοπογραφία της Θεσσαλονίκης αναφέρει και πολλά άλλα τζαμιά τα οποία δεν υπάρχουν στις μέρες μας, αλλά δεν δίνει περισσότερες πληροφορίες ως προς το αν υπήρχαν το 1912 και, αν ναι, ποια ήταν η τύχη τους αργότερα. Στα φορολογικά κατάστιχα του 1906 αναφέρονται δύο ακόμη μετζίτια που λειτουργούσαν, το Τζαμί του Μύλου (Değirmen Cami'i ή Dabağ Hayreddin) και το Ντελαλάρ (Delalar) (Δημητριάδης 1983: 337 και 350). Μερικά από τα τζαμιά που αναφέρει, το 1912 δεν υπήρχαν ή είχαν εγκαταλειφθεί και ήταν σε ερειπιώδη κατάσταση. Γι' αυτόν τον λόγο θεώρησα σκόπιμο να μην τα συμπεριλάβω,

με εξαίρεση ορισμένα για τα οποία συγκέντρωσα πληροφορίες από άλλες πηγές. Συνεπώς τουλάχιστον 26 τζαμιά καταστράφηκαν στη Θεσσαλονίκη από τότε που η πόλη έγινε ελληνική.

Γ. ΤΕΚΕΔΕΣ

Εκτός από τζαμιά και τα μικρά συνοικιακά τεμένη, στη Θεσσαλονίκη υπήρχαν και άλλα ιερά μουσουλμανικά κτίρια, όπως τεκέδες, τουρμπέδες και νεκροταφεία. Οι τεκέδες ήταν μουσουλμανικά μοναστήρια που ανήκαν σε διαφορετικά μοναστικά τάγματα του ισλάμ όπως των Μπεκτασίδων και των Μεβλεβίδων δερβίσηδων. Στη Θεσσαλονίκη αντιπροσωπεύονταν όλα τα τάγματα, σχεδόν σε κάθε συνοικία υπήρχε τεκές κοντά η στο ίδιο συγκρότημα με τζαμί, τσεσμέ και συνήθως τουρμπέ. Οι πληροφορίες που υπάρχουν για τους τεκέδες της Θεσσαλονίκης είναι ελλιπέστατες και πέρα από ορισμένες σκόρπιες αναφορές βασική πηγή παραμένει η φορολογική καταγραφή του 1906 που χρησιμοποίησε ο Δημητριάδης (1983) για να ταυτίσει και άλλα ιδρύματα και κτίρια της πόλης. Ο Stavroulakis (1993: 46) χωρίς να αναφέρει πηγή υπολογίζει τους τεκέδες της Θεσσαλονίκης στις αρχές του 20ού αιώνα σε 32.

A.K. 30	ΤΕΚΕΣ ΜΕΒΛΕΒΙΧΑΝΕ (MEVLEVIHANE) (ΕΙΚ. 19)
ΕΙΔΟΣ	Τεκές του τάγματος των μεβλεβί δερβίσηδων.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	Ο τεκές πρέπει να ιδρύθηκε το 1612-17 (Μουτσόπουλος 2005: 295).
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Στα δυτικά της πόλης κοντά στη Νέα Πύλη (Γενί Καπί), εκεί όπου σήμερα βρίσκονται τα δημοτικά σχολεία 59-60 και 61-62 (Μουτσόπουλος 2005: 295).
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένος. Ο τεκές πρέπει να κατεδαφίστηκε την περίοδο ανάμεσα στα 1927 και 1933, την ίδια περίοδο που απαλλοτριώθηκαν και τα δύο παρακείμενα μουσουλμανικά νεκροταφεία (Stavroulakis 1993: 47).
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Το κτιριακό συγκρότημα του τεκέ αποτελούνταν από ένα τζαμί, το αρχονταρίκι (Εικ. 20) και άλλα βοηθητικά κτίρια, από περικλειστη αυλή με φιάλη, κήπο και ένα νεκροταφείο (Μουτσόπουλος 2005: 296).
A.K. 31	ΤΕΚΕΣ ΑΓΝΩΣΤΗΣ ΟΝΟΜΑΣΙΑΣ (ΕΙΚ. 21)
ΕΙΔΟΣ	Τεκές.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Πλατεία Τερψιθέας πίσω από τον Όσιο Δαυίδ.

ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ Κατεστραμμένος. Το κτίριο του τεκέ μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή χρησιμοποιήθηκε ως προσωρινό κατάλυμα προσφύγων και αργότερα κατεδαφίστηκε.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ Τμήμα του αποτελούσε και ένας τουρμπές, ο λεγόμενος του Μουσά Μπαμπά (Musa Baba), ο οποίος σώζεται μέχρι σήμερα (Δημητριάδης 1994: 205).

A.K. 32 ΤΕΚΕΣ ΚΕΛΕΜΕΡΙΕ ΚΑΠΙΣΙ ΤΕΚΕΣΙ (KELEMERIYE KAPISI TEKKESI) (ΕΙΚ. 22)

ΕΙΔΟΣ Τεκές.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ -

ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ Επί της οδού Μελενίκου, περίπου στο σημείο όπου σήμερα βρίσκονται τα γραφεία της Ε.Υ.Α.Θ. (Δημητριάδης 1983: 380). Στην ανατολική είσοδο της πόλης στην πύλη της Καλαμαριάς.

ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ Κατεστραμμένος. Κατεδαφίστηκε κάποια στιγμή μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ Τμήμα του τεκέ ήταν και ένα τζαμί. Μετά την ανταλλαγή των πληθυσμών ο τεκές καταλήφθηκε από πρόσφυγες, ενώ πίσω του υπήρχε ένα ύψωμα με ένα νεκροταφείο δερβίσηδων. Το νεκροταφείο απαλλοτριώθηκε μετά την έλευση των προσφύγων (Τομανάς 1997α: 165).

A.K. 33 ΤΕΚΕΣ ΠΟΠΑΡΑ ΜΠΑΜΠΑ-ΤΖΑΝΤΕ (POPARA BABA-ZADE)

ΕΙΔΟΣ Τεκές.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ -

ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ Δίπλα στο Ποπαρά Τζαμί στην Άνω Πόλη.

ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ Κατεστραμμένος. Το τέμενος και ο τεκές κατεδαφίστηκαν και στη θέση τους βρίσκεται η εκκλησία των Αγίων Αναργύρων (Δημητριάδης 1983: 382).

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ -

A.K. 34 ΤΕΚΕΣ ΤΟΥ ΚΑΡΑ ΜΠΑΜΠΑ (KARA BABA)

ΕΙΔΟΣ Τεκές Μπεκτασήδων.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ -

ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ Στην οδό Περδίκια (Δημητριάδης 1983: 379).

ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ Κατεστραμμένος.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ Καταστράφηκε στη μεγάλη πυρκαγιά του 1917.

A.K. 35	ΤΕΚΕΣ ΤΗΣ ΚΑΤΑΚΤΗΣΕΩΣ (FETHIYE TEKKESI)
ΕΙΔΟΣ	Τεκές.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	;1430 (Δημητριάδης 1983: 381).
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Κοντά στον Άγιο Δημήτριο (Δημητριάδης 1983: 380).
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένος.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Στην πυρκαγιά του 1917 υπέστη ζημιές, πρέπει να κατεδαφίστηκε αργότερα.
A.K. 36	ΤΕΚΕΣ ΤΗΣ ΤΕΤΑΡΤΗΣ (ÇARŞAMBA TEKKESI)
ΕΙΔΟΣ	Τεκές.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	;1430 (Δημητριάδης 1983: 381).
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Στην ανατολική πλευρά της Βενιζέλου (Δημητριάδης 1983: 381).
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένος.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Καταστράφηκε στη μεγάλη πυρκαγιά του 1917.
A.K. 37	ΤΕΚΕΣ ΤΗΣ ΠΕΜΠΤΗΣ (PERŞEMBE TEKKESI)
ΕΙΔΟΣ	Τεκές.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Στην οδό Φιλίππου (Δημητριάδης 1983: 381).
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένος.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Καταστράφηκε στη μεγάλη πυρκαγιά του 1917.

Γενικότερα στην πόλη υπήρχε μεγάλος αριθμός τεκέδων για τους οποίους δεν έχουμε αρκετές πληροφορίες και στοιχεία. Στην περίπτωση των τεκέδων, όπως και των τζαμιών, ο Δημητριάδης αναφέρει πολλούς για τους οποίους δεν γνωρίζουμε αν υπήρχαν το 1912 και ποια ήταν η τύχη τους αργότερα. Γνωρίζουμε ότι τουλάχιστον έξι κήκαν κατά την πυρκαγιά του 1917 και ήταν ο Καρά Μπαμπά (Kara Baba) στην οδό Περδίκκα, ο Φετιχέ Τεκέσι (Fethiye Tekkesi) στην οδό Αγίου Δημητρίου, ο Τσαρσαμπά Τεκέσι (Çarşamba Tekkesi) στην οδό Βενιζέλου, ο Περσεμπέ Τεκέσι (Perşembe Tekkesi) στην οδό Φιλίππου, ο Γκιουλμέζ-ογλού Χατζή Μουσταφά Τεκέσι (Gülmez-oğlu Hacı Mustafa Tekkesi) (Δημητριάδης 1983: 378-385) και τέλος ο Κουράχανε Τεκέσι (Kurrahanе Tekkesi) επί της παλαιάς οδού Αριστοτέλους νυν Ολύμπου (Παπάζογλου 2008: 68). Στα φορολογικά κατάστιχα του 1906 που μελέτησε ο Δημητριάδης αναφέρονται και άλλοι 20 τεκέδες που είναι πιθανό να διατηρούνταν το 1912. Για τους περισσότερους όμως δεν γνωρίζουμε άλλες πληροφορίες πέρα από αυτή την καταγραφή του 1906 και γι' αυτό τον λόγο δεν τους συμπεριέλαβα στους καταλόγους. Πρόκειται για τους τεκέδες

της Φυλακής (Zindan Tekkesi), του Καντίρ Μπαμπά (Kadir Baba), των Βυρσοδεψών (Dabağlar Tekkesi), της Κυριακής (Pazar Tekkesi), των Κατασκευαστών Τρίχινων Ενδυμάτων (Muytablar Tekkesi), των Ρουφάι (Rufa'i) Δερβίσηδων, του Χαμζά Μπέη Τζαμί (Hamza Bey Cami'i), του Τοπάλ (Topal), της Τρίτης (Sali Tekkesi), του Κοτά Κασίμ Πασά (Koca Kasim Paşa Tekkesi), Μούσα Μπαμπά ή Χατζή Μουσα (Musa Baba ή Haci Musa), του Γιακούμπ Πασά (Ya'kub Paşa), του Σαδή (Sa'di Tekkesi), των Πεταλωτών (Nal'band Tekkesi), των Κατασκευαστών Πετσετών (Peştemalciyan Tekkesi), των Πωλητών Σταφυλιών (Üzümcüyan), του τζαμιού Πισμανιέ (Pişmaniye), του Καρά Αλί (Kara 'Ali), του Καζάζ Χατζή Μούσα (Kazaz Haci Musa), της συνοικίας Καζάζ Χατζή Μουσταφά (Kaza Hai Mustafa) (Δημητριάδης 1983: 378-385). Τέλος ο Δημητριάδης (1983: 378-385) αναφέρει και τρεις τεκέδες ακόμη, τον τεκέ της Πόρτα Καπί (Porta Kapı), του Σεϊφουλάχ (Seyfüllah), του Πύργου της Καλαμαριάς (Kelemeriye Kal'asi Tekkesi) που δεν περιλαμβάνονται στα esas του 1906.

Δ. ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΑ

Οι μουσουλμάνοι κάτοικοι της Θεσσαλονίκης έθαβαν τους νεκρούς τους σε τρία μεγάλα νεκροταφεία, ωστόσο, υπήρχαν πολλά μικρότερα διάσπαρτα σε όλη την πόλη στα προαύλια τζαμιών η μεμονωμένα. Όλα τα μουσουλμανικά νεκροταφεία της πόλης, μικρά και μεγάλα, απαλλοτριώθηκαν μετά την Ανταλλαγή και μόνο ελάχιστες φωτογραφίες μένουν να θυμίζουν την ύπαρξή τους (Εικ. 23). Στη συνέχεια θα αναφέρω τα μεγάλα νεκροταφεία της πόλης καθώς και ορισμένα μικρότερα. Πρέπει να υπήρχαν και άλλα μικρά συνοικιακά νεκροταφεία για τα οποία δεν έχουμε στοιχεία. Άγνωστο είναι επίσης τι έγιναν οι χιλιάδες επιτύμβιες στήλες (Εικ. 24) που αφαιρέθηκαν από τα νεκροταφεία της Θεσσαλονίκης. Λίγα δείγματα είναι συγκεντρωμένα στους αύλειους χώρους της Ροτόντας, του Επταπυργίου και του παλιού αρχαιολογικού μουσείου (Γενί Τζαμί).

A.K. 38 ΑΝΑΤΟΛΙΚΟ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ (ΕΙΚ. 25)

ΕΙΔΟΣ Νεκροταφείο.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ -

ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ Η έκτασή του ήταν μεγάλη, καταλάμβανε μια περιοχή που οριζόταν από τη θάλασσα στα νότια, το ανατολικό τείχος στα δυτικά, στα βόρεια έφτανε μέχρι τη σημερινή νότια είσοδο της Διεθνούς Εκθέσεως περίπου και τέλος στα ανατολικά έφτανε μέχρι το σημερινό Πεδίο του Άρεως (Δημητριάδης 1983: 445).

ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ Κατεστραμμένο.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ Απαλλοτριώθηκε μετά την ανταλλαγή των πληθυσμών.

A.K. 39 ΔΥΤΙΚΟ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ (ΕΙΚ. 26)

ΕΙΔΟΣ	Νεκροταφείο.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Πέρα από τα δυτικά τείχη της πόλης, έξω από το Γενί Καπί (Yeni Kari) και πλάι στον τεκέ των Μεβλεβίδων (Δημητριάδης 1983: 445).
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Απαλλοτριώθηκε μετά την ανταλλαγή των πληθυσμών.

A.K. 40 ΒΟΡΕΙΟ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ

ΕΙΔΟΣ	Νεκροταφείο.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Βορειοανατολικά του Επταπυργίου (Εικ. 27).
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Απαλλοτριώθηκε μετά την ανταλλαγή των πληθυσμών. Έχει αποτυπωθεί σε αρκετές φωτογραφίες των αρχών του 20 ^{ου} αιώνα όπως για παράδειγμα του Α. Ζάχου (2002: 221 & 223).

A.K. 41 ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ ΣΤΟ ΧΟΡΤΑΤΣ (HORTAÇ) TZAMI (ΡΟΤΟΝΤΑ)

ΕΙΔΟΣ	Νεκροταφείο.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Στον προαύλιο χώρο της Ροτόντας.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο. Διατηρούνται λίγοι τάφοι και μερικές στοιβαγμένες επιτύμβιες στήλες στον αυλόγυρο του μνημείου.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Στο νεκροταφείο υπήρχαν αξιόλογα ταφικά μνημεία και τουρμπέδες (Μουτσόπουλος 1980: 16) (Εικ. 28).

A.K. 42 ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ ΤΟΥ ΛΟΥΤΡΟΥ ΤΟΥ ΠΥΡΓΟΥ (KULE HAMAMI MEZARLIĞI)

ΕΙΔΟΣ	Νεκροταφείο.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Στη συμβολή των σημερινών οδών Βλαχάβα, Θεοτοκοπούλου και Ολυμπιάδος στο Κουλέ Καφέ (Τομανάς 1997γ: 33).
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Απαλλοτριώθηκε μετά το 1912 (Τομανάς 1997γ: 33).

A.K. 43 ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ

ΕΙΔΟΣ Νεκροταφείο.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ -

ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ Ένα ακόμη μικρό νεκροταφείο υπήρχε απέναντι από το παλιό γήπεδο του ΠΑΟΚ στο Σιντριβάνι (Σταμπούλης 1996: 173).

ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ Κατεστραμμένο.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ -

A.K. 44 ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ

ΕΙΔΟΣ Νεκροταφείο.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ -

ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ Στον προαύλιο χώρο του Προφήτη Ηλία (Εικ. 29).

ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ Κατεστραμμένο.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ Διακρίνεται σε πολλές φωτογραφίες των άρχων του 20ού αιώνα.

A.K. 45 ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ

ΕΙΔΟΣ Νεκροταφείο.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ -

ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ Στον περίβολο του Αλατσά Ιμαρέτ (Alaca Imaret) (Δημητριάδης 1983: 452).

ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ Κατεστραμμένο.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ -

A.K. 46 ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ

ΕΙΔΟΣ Νεκροταφείο.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ -

ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ Στον περίβολο της εκκλησίας των Αγίων Αποστόλων (Δημητριάδης 1983: 450).

ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ Κατεστραμμένο.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ -

ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ ΤΟΥ ΜΕΒΛΕΒΙΧΑΝΕ (MEVLEVIHANE) (ΕΙΚ. 30)**A.K. 47**

ΕΙΔΟΣ Νεκροταφείο.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ -

ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Στον περίβολο του τεκέ.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο. Καταστράφηκε μαζί με τα κτίρια της μονής την περίοδο 1927-1933 (Stavrulakis 1993: 47).
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	-

Ε. ΤΟΥΡΜΠΕΔΕΣ

Μέσα σε νεκροταφεία και μεμονωμένοι σε διάφορα σημεία, κυρίως της Άνω Πόλης, υπήρχαν τουρμπέδες (türbe), δηλαδή τάφοι-μαυσωλεία δερβίσηδων, ηγουμένων ανθρώπων αγίων για τους μουσουλμάνους. Συνήθως ήταν κτίρια τετράγωνης κάτοψης στεγασμένα με τρούλο και παράθυρα στους τοίχους. Σήμερα σώζεται μόνο ένας (βλ. κατ. Α.Κ. 174), γνωρίζουμε όμως από φωτογραφίες, κυρίως και αναφορές σε κείμενα, ότι υπήρχαν κι άλλοι που καταστράφηκαν. Ο Δημητριάδης (1983: 448-452) παραθέτει 11 ακόμη τουρμπέδες που περιλαμβάνονται στα εσας του 1906 και είναι του Γαζή Μπαμπά (Gazi Baba) και ενός αγνώστου στη συνοικία İki Şerife κάτω από την οδό Ακροπόλεως, του Μουράντ Μπαμπά (Murad Baba) δίπλα στο τζαμί του Αχμέτ Σούμπαση (Ahmed Subaşı), του Μείντάν Σουλτάν Μπαμπά (Meydan Sultan Baba) στη συμβολή των οδών Μ. Αλεξάνδρου και Κατούνη στο ύψος της οδού Φιλικής Εταιρείας, του Τσενέτ Μπαμπά (Cennet Baba) κόντα στο Προφήτη Ηλία, του Σουλεϋμάν Μπαμπά (Süleyman Baba) στην οδό Αλεξάνδρας Παπαδοπούλου, των Τριών (Üçler Türbesi) στην οδό Αγίου Δημητρίου, ένας άγνωστης ονομασίας στην παλιά οδό Αριστοτέλους και τρεις στην Εγνατία του Κεσίκμπας Αλί Μπαμπά (Kesikbaş 'Ali Baba), του Σαμπάντ Μπαμπά (Saband Baba) στην περιοχή του Αγίου Αθανασίου και του Χαϊντάρ Μπαμπά (Haydar Baba) κοντά στο τζαμί του Χαμζά Μπέη (Hamza Bey). Για τους τουρμπέδες αυτούς πέρα από την καταγραφή του 1906 όπως την έχει παραθέσει ο Δημητριάδης δεν εντόπισα άλλα στοιχεία και γι' αυτό τον λόγο δεν τους συμπεριέλαβα στους καταλόγους.

A.K. 48	ΤΟΥΡΜΠΕΣ (ΕΙΚ. 31)
ΕΙΔΟΣ	Ταφικό μνημείο.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Στη διασταύρωση των οδών Κασσάνδρου και Προφήτη Ηλία, δίπλα σε έναν τσεσμέ με τον οποίο το πιθανότερο είναι πως σχετίζονταν.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένος.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	-
A.K. 49	ΤΟΥΡΜΠΕΣ
ΕΙΔΟΣ	Ταφικό μνημείο.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Στο δυτικό μουσουλμανικό νεκροταφείο της πόλης (Γενί Καπί) (Εικ. 32).
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένος.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	-
A.K. 50 ΤΟΥΡΜΠΕΣ	
ΕΙΔΟΣ	Ταφικό μνημείο.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Στο δυτικό μουσουλμανικό νεκροταφείο της πόλης (Γενί Καπί) (Εικ. 33).
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένος.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	-
A.K. 51 ΤΟΥΡΜΠΕΣ	
ΕΙΔΟΣ	Ταφικό μνημείο.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Στην οδό Αποστόλου Παύλου.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένος.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Ο τουρμπές πρέπει να διατηρούνταν μέχρι σχετικά πρόσφατα με βάση φωτογραφία που έχει δημοσιεύσει ο Δημητριάδης (1983: 92) (Εικ. 34), αν και το 1983 που εκδόθηκε το βιβλίο είχε ήδη κατεδαφιστεί.
A.K. 52 ΤΟΥΡΜΠΕΣ ΤΑΡΑΚΤΣΙ ΜΠΑΜΠΑ (ΤΑΡΑΚΣΙ ΒΑΒΑ)	
ΕΙΔΟΣ	Ταφικό μνημείο.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Στην οδό Ρακτιβάν.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένος.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Ερείπια του τουρμπέ διατηρούνταν μέχρι σχετικά πρόσφατα (Δημητριάδης 1983: 450).
A.K. 53 ΤΟΥΡΜΠΕΣ (ΕΙΚ. 35)	
ΕΙΔΟΣ	Ταφικό μνημείο.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Δίπλα στην Αχειροποίηση.

ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ | Κατεστραμμένος. Ενδεχομένως καταστράφηκε κατά τις εργασίες διαμόρφωσης του περιβάλλοντος χώρου του ναού το 1932-33.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ | Ο Τουρμπές διακρίνεται στην εικόνα 35 (Εικ. 36).

ΣΤ. ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΑ ΝΤΟΝΜΕΔΩΝ

Στους μουσουλμάνους πολίτες της πόλης ανήκαν και οι Ντονμέδες (Dönme), μια ιδιαίτερη πληθυσμιακή ομάδα αποτελούμενη από εξισλαμισμένους Εβραίους¹³. Οι Ντονμέδες κατείχαν έκταση για το δικό τους νεκροταφείο κοντά στο μεγάλο εβραϊκό νεκροταφείο. Ως μουσουλμάνοι πολίτες εγκατέλειψαν αναγκαστικά τη Θεσσαλονίκη με την ανταλλαγή των πληθυσμών το 1923-24.

A.K. 54 ΚΕΝΤΡΙΚΟ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ ΝΤΟΝΜΕΔΩΝ

ΕΙΔΟΣ | Νεκροταφείο.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ | -

ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ | Θεσσαλονίκη. Συνόρευε με το εβραϊκό νεκροταφείο στην περιοχή όπου σήμερα καταλαμβάνει το Α.Π.Θ.

ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ | Κατεστραμμένο.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ | Κατεδαφίστηκε το 1932-1933 (Μόλχο 1976: 410).

A.K. 55 ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ ΝΤΟΝΜΕΔΩΝ

ΕΙΔΟΣ | Νεκροταφείο.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ | -

ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ | Στη βόρεια άκρη της οδού Μιντχάτ Πασά (Midhat Paşa) (Αγίου Δημητρίου) (Μόλχο 1976: 410).

ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ | Κατεστραμμένο. Απαλλοτριώθηκε από την ελληνική κυβέρνηση μετά την ανταλλαγή των πληθυσμών (Μόλχο 1976: 410).

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ | Ανήκε στην αίρεση των Ταραμπουχλούς (Μόλχο 1976: 410).

13 Οι Ντονμέδες ή Μα'μιν, όπως λέγονταν επίσης, ήταν οπαδοί του Σαμπετάι Σεβή, ενός ψευδομεσσία από τη Σμύρνη που κατά τον 17ο αιώνα δημιούργησε ένα θρησκευτικό κίνημα με χιλιάδες οπαδούς. Τελικά, μετά από πίεση των Τούρκων και υπό την απειλή εκτέλεσής του ασπάστηκε τον Ισλαμισμό. Χιλιάδες οπαδοί του τον ακολούθησαν, το κίνημα είχε ιδιαίτερη απήχηση στη Θεσσαλονίκη με αποτέλεσμα να προκαλέσει βαθιά κρίση στην κοινότητα. Οι Ντονμέδες διατηρούσαν όλες τις εβραϊκές παραδόσεις, τα ήθη και έθιμα, αλλά ασπάζονταν τον Μωαμεθανισμό. Ήταν μια πολύ κλειστή αλλά εύρωστη οικονομικά κοινότητα με δικά της ιδρύματα χωρίς πολλές σχέσεις ούτε με τους Εβραίους αλλά ούτε και με τους Τούρκους της πόλης (Mazower 2004: 75-79).

A.K. 56	ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ ΝΤΟΝΜΕΔΩΝ
ΕΙΔΟΣ	Νεκροταφείο.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Στα Καραγάτσια (Ανάληψη) (Μόλχο 1976: 410).
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο. Απαλλοτριώθηκε από την ελληνική κυβέρνηση μετά την ανταλλαγή των πληθυσμών (Μόλχο 1976: 410).
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	-

Z. ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΤΙΡΙΑ

Αρκετά ήταν και τα δημόσια κτίρια της οθωμανικής διοίκησης που κατεδαφίστηκαν στην πορεία του 20ού αιώνα όπως και τα περισσότερα παλιά κτίρια της πόλης τις περισσότερες φορές για να αντικατασταθούν από πολυκατοικίες. Τα κτίρια αυτά ήταν συνήθως ευμεγέθεις και καλής ποιότητας κατασκευές και μετά το 1912 χρησιμοποιήθηκαν από την ελληνική διοίκηση για να στεγάσουν διάφορες υπηρεσίες. Αυτός είναι και ο λόγος που ορισμένα διατηρήθηκαν μέχρι σήμερα χωρίς να έχουν αλλάξει χρήση όπως το κτίριο του τελωνείου. Ένα ξεχωριστό παράδειγμα μαζικής καταστροφής κτιρίων του οθωμανικού δημοσίου είναι η οδός Εθνικής Αμύνης, πρώην Μπουλβάρ Χαμιδιέ ή λεωφόρος Αβδούλ Χαμίτ. Ονομάστηκε έτσι προς τιμή του Σουλτάνου Αβδούλ Χαμίτ Β' (1842-1918) και είναι ο δρόμος που συνδέει τον Λευκό Πύργο με το Σιντριβάνι, διανοίχτηκε στα τέλη του 19ου αιώνα. Την περίοδο 1889-1890, περίοδο εξευρωπαϊσμού της αυτοκρατορίας, οι Οθωμανοί έχτισαν στη σημερινή οδό Εθνικής Αμύνης μια σειρά από κτίρια ιδιοκτησίας του σουλτάνου με σκοπό να στεγάσουν διοικητικές υπηρεσίες, προξενεία και γραφεία. (Κολώνας 1991: 114). Στον κατάλογο τα εντάσσω κάτω από έναν αύξοντα αριθμό γιατί αποτελούσαν ένα σύνολο κτιρίων που κατασκευάστηκαν από την οθωμανική διοίκηση μαζί και αποτελούσαν ιδιοκτησία της και τελικά μετά από χρόνια κατεδαφίστηκαν.

A.K. 57	ΣΟΥΛΤΑΝΙΚΑ ΚΤΙΡΙΑ ΤΗΣ ΛΕΩΦΟΡΟΥ ΧΑΜΙΔΙΕ (ΕΙΚ. 37)
ΕΙΔΟΣ	Δημόσια κτίρια.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	1889-1890 (Κολώνας 1991: 114).
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Στη σημερινή οδό Εθνικής Αμύνης.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένα. Κατεδαφίστηκαν όλα μετά τον σεισμό του 1978 ως επικίνδυνα.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Συνολικά ήταν 9 διώροφα κτίρια νεοκλασικού ρυθμού (Εικ. 38), τα πιο πολλά χτισμένα στη δυτική πλευρά του δρόμου (Κολώνας 1991: 114). Τα περισσότερα νοικιάστηκαν σε προξενεία ξένων χωρών. Την περίοδο 1912-13 στέγασαν στρατιωτικές υπηρεσίες του ελληνικού και του βουλγαρικού στρατού και αργότερα στρατιωτικές υπηρεσίες καθώς και υπηρεσίες της χωροφυλακής. Πριν από την κατεδάφισή τους στέγασαν τα δικαστήρια της πόλης.

A.K. 58	ΔΗΜΟΣΙΟ ΚΤΙΡΙΟ
ΕΙΔΟΣ	Δημόσιο κτίριο.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Στη θέση όπου σήμερα βρίσκεται το ξενοδοχείο ABC (Τομανάς 1991: 71).
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο. Το κτίριο πρέπει να κατεδαφίστηκε την περίοδο λίγο μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο (Τομανάς 1991: 71).
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Ένα τραπεζοειδές κτίριο, όπου στεγάστηκε για ένα διάστημα το Κρατικό Ωδείο και η Κτηνιατρική Υπηρεσία της οθωμανικής Στρατιάς (Τομανάς 1991: 71).
A.K. 59	ΟΘΩΜΑΝΙΚΟ ΣΤΡΑΤΗΓΕΙΟ (ΕΙΚ. 39)
ΕΙΔΟΣ	Διοικητικό κτίριο.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	1886.
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Στο τέλος της Λεωφόρου Νίκης στην περιοχή του Λευκού Πύργου.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο. Κατεδαφίστηκε το 1925-26 (Μέγας & Χόρμπος 2006: 58).
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Το τρίδυμο κτίριο ήταν νεοκλασικού ρυθμού και αποτέλεσε έδρα του στρατηγείου του οθωμανικού 3ου Σώματος Στρατού και αργότερα του στρατοδικείου και των γραφείων του Τούρκου στρατιωτικού διοικητή. Αργότερα έλαβε και άλλες χρήσεις μέχρι την κατεδάφισή του (Μέγας & Χόρμπος 2006: 58).
A.K. 60	ΚΙΟΣΚΙΑ (ΕΙΚ. 40)
ΕΙΔΟΣ	Δημόσιο κτίριο.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	Η μικρή αποβάθρα που διατηρείται ακόμη μπροστά από την πλατεία Ελευθερίας χτίστηκε το 1895 (Γρηγόριου 2003: 72). Το πιθανότερο είναι την ίδια περίοδο να χτίστηκαν και τα κιόσκια, γιατί εικονίζονται σε πολλές φωτογραφίες από την αρχή του 20ού αιώνα.
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Στην αποβάθρα της πλατείας Ελευθερίας.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένα. Σε φωτογραφίες μετά την πυρκαγιά για λίγα χρόνια τα κιόσκια φαίνονται να διατηρούνται. Πάντως κατεδαφίστηκαν πριν από το 1928 γιατί σε φωτογραφία του Λυκίδη (Μέγας & Χόρμπος 2002: 45) με αυτήν την χρονολογία έχουν εξαφανιστεί.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Όπως φαίνεται και από παλιές φωτογραφίες τα κιόσκια αυτά ήταν τοπόσημα της πλατείας και της πόλης όπως φαίνονταν από τη θάλασσα.

	Ήταν δύο δίδυμα κτίρια, μικρών διαστάσεων, παράλληλα χτισμένα επάνω στην προκυμαία σε ρυθμό μαυριτανικό.
A.K. 61	ΚΗΠΟΣ ΤΟΥ ΛΕΥΚΟΥ ΠΥΡΓΟΥ (ΕΙΚ. 41)
ΕΙΔΟΣ	Δημόσιο κτίριο.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	1907.
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Δίπλα στον Λευκό Πύργο.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένος.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Το 1905 η οθωμανική διοίκηση προχώρησε στον εξωραϊσμό της πλατείας του Λευκού Πύργου (Κολώνας 1991: 54). Το 1905 κατασκευάστηκε ένας δημόσιος κήπος και το 1907 το θέατρο και το εστιατόριο του 'Λευκού Πύργου' (Κολώνας 1991: 54). Το 1958 η κυβέρνηση Καραμανλή κατεδάφισε το συγκρότημα για τη διαμόρφωση του πάρκου γύρω από το Λευκό Πύργο (Τσιρόγλου 2000: 161).

Η. ΧΑΝΙΑ

Η Θεσσαλονίκη ως σημαντικό εμπορικό κέντρο και λιμάνι της Μακεδονίας και των Βαλκανίων διατηρούσε μεγάλο αριθμό χανίων. Τα κτίρια αυτά ανήκαν συνήθως σε ιδιώτες και προσέφεραν φιλοξενία και διαμονή σε ταξιδιώτες και ζώα. Οι ιδιοκτήτες τους ήταν κυρίως Τούρκοι, αλλά αρκετά κατείχαν Έλληνες, Εβραίοι και Βούλγαροι, ενώ κατά τη μακρά διάρκεια χρήσης τους συχνά άλλαζαν ιδιοκτήτες (Γρηγορίου 2003: 13). Ο λόγος που τα συμπεριέλαβα στην οθωμανική ακίνητη κληρονομιά, πέρα από το γεγονός ότι κτίστηκαν τότε, είναι γιατί ήταν κτίρια τα οποία παρέπεμπαν στον τρόπο ζωής της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και ενίοτε έφεραν και οθωμανικά αρχιτεκτονικά στοιχεία. Συνεπώς θα μπορούσαν να ενταχθούν στην οθωμανική αρχιτεκτονική κληρονομιά της πόλης. Τα περισσότερα από αυτά βρίσκονταν στη δυτική είσοδο, γύρω από την πύλη του Βαρδαρίου επί των οδών Εγνατίας και Μοναστηρίου (Ανδρούδης 2004: 163). Χάνια υπήρχαν και στην εντός των τειχών πόλη. Η αρχιτεκτονική τους ήταν ομοιόμορφη. Ήταν διώροφα κτίρια με περικλειστη αυλή στα ισόγεια ήταν οι στάβλοι για τα ζώα και στον πρώτο όροφο διέμεναν και σιτίζονταν οι ταξιδιώτες (Γρηγορίου 2003: 13).

Σύμφωνα με τους συγκεντρωτικούς πίνακες που παραθέτει ο Δημητριάδης (1983) το 1906 στη Θεσσαλονίκη υπήρχαν 87 χάνια (Γρηγορίου 2003: 50). Μεγάλος αριθμός χανίων καταστράφηκε κατά την πυρκαγιά του 1917. Ο Γρηγορίου αναφέρει περισσότερα από είκοσι (Γρηγορίου 2003). Άλλα διατηρήθηκαν ως κτίρια αλλάζοντας χρήση, είτε μετατρέπόμενα σε ξενοδοχεία είτε σε καταστήματα και γραφεία. Σήμερα ορισμένα από αυτά είναι κηρυγμένα διατηρητέα μνημεία (βλ. κάτωθι Α.Κ. 177-179).

A.K. 62 ΒΟΣΝΑΚ ΧΑΝΙ (BOSNAK HAN)

ΕΙΔΟΣ	Χάνι.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	Αναφέρεται από τον Katip Celebi τον 17ο αιώνα (Γρηγορίου 2003: 21).
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Στη γωνία των οδών Φράγκων και Λέοντος Σοφού, απέναντι από την Αυτοκρατορική Οθωμανική Τράπεζα στον Φραγκομαχαλά (Γρηγορίου 2003: 21).
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο. Καταστράφηκε στην πυρκαγιά του 1917 (Γρηγορίου 2003: 22).
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Το μεγαλύτερο χάνι στα τέλη του 19ου αιώνα ήταν ένα είδος μεγάλου πανδοχείου με καταστήματα (Γρηγορίου 2003: 21).

A.K. 63 ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΧΑΝΙ

ΕΙΔΟΣ	Χάνι.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	Χτίστηκε πριν από το 1879 (Γρηγορίου 2003: 23).
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Στον Φραγκομαχαλά (Γρηγορίου 2003: 23).
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο. Καταστράφηκε στην πυρκαγιά του 1917 (Γρηγορίου 2003: 23).
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	-

A.K. 64 ΤΙΑΝΟ ΧΑΝΙ

ΕΙΔΟΣ	Χάνι.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	Χτίστηκε πριν από το 1875 (Γρηγορίου 2003: 23).
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Στην οδό Κολόμβου, στον Φραγκομαχαλά (Γρηγορίου 2003: 23).
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο. Καταστράφηκε στην πυρκαγιά του 1917 (Γρηγορίου 2003: 23).
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Στέγαζε καταστήματα και τράπεζες (Γρηγορίου 2003: 24).

A.K. 65 ΧΑΝΙ ΜΟΥΣΟΥΡΗ

ΕΙΔΟΣ	Χάνι.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	Γύρω στο 1875 (Γρηγορίου 2003: 24).
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Θεσσαλονίκη.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο. Το πιθανότερο είναι να καταστράφηκε στην πυρκαγιά του 1917 (Γρηγορίου 2003: 24).
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	-

A.K. 66	ΧΑΝΙ ΣΤΑ ΠΑΛΑΙΑ ΨΑΡΑΔΙΚΑ
ΕΙΔΟΣ	Χάνι.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	Λειτουργούσε πριν το 1875 (Γρηγορίου 2003: 24).
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Θεσσαλονίκη.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο. Το πιθανότερο είναι να καταστράφηκε στην πυρκαγιά του 1917 (Γρηγορίου 2003: 24).
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	-
A.K. 67	ΜΑΛΤΑ ΧΑΝΙ
ΕΙΔΟΣ	Χάνι.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	Αναφέρεται από τον Katip Celebi τον 17ο αιώνα (Γρηγορίου 2003: 29).
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Θεσσαλονίκη. Στον Φραγκομαχαλά (Γρηγορίου 2003: 29).
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο. Σύμφωνα με τον Γρηγορίου (2003: 29) το πιθανότερο είναι να λειτούργησε και μετά το 1917. Είναι άγνωστο πότε κατεδαφίστηκε.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	-
A.K. 68	ΧΑΝΙ ΡΟΓΚΟΤΗ
ΕΙΔΟΣ	Χάνι.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	Αναφέρεται από τον Katip Celebi τον 17ο αιώνα (Γρηγορίου 2003: 29).
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Στην οδό Φράγκων 39 (Γρηγορίου 2003: 29).
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο. Λειτούργησε και μετά το 1917 (Γρηγορίου 2003: 31). Είναι άγνωστο πότε κατεδαφίστηκε.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	-
A.K. 69	ΑΛΛΑΤΙΝΙ ΧΑΝΙ
ΕΙΔΟΣ	Χάνι.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Στην οδό Φράγκων στον Φραγκομαχαλά (Γρηγορίου 2003: 33).
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο. Συνέχισε την λειτουργία του και μετά το 1917. Είναι άγνωστο πότε κατεδαφίστηκε (Γρηγορίου 2003: 37).
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Ένα από τα μεγαλύτερα χάνια στα τέλη του 19ου αιώνα που στέγαζε πολλά καταστήματα (Γρηγορίου 2003: 33).

A.K. 70	ΤΣΙΚΟΥΡ ΧΑΝΙ
ΕΙΔΟΣ	Χάνι.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	Υπήρχε το 1886 (Γρηγορίου 2003: 37).
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Στον Βαρδάρη (Γρηγορίου 2003: 37).
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο. Αναφέρεται στα esas του 1906 αλλά όχι σε οδηγό της Θεσσαλονίκης του 1920. Ίσως να σταμάτησε την λειτουργία του μετά την πυρκαγιά του 1917 (Γρηγορίου 2003: 37).
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	-
A.K. 71	ΤΖΑΜΛΗ ΧΑΝΙ
ΕΙΔΟΣ	Χάνι.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	Πριν από το 1890 (Γρηγορίου 2003: 37).
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Στην οδό Βασιλέως Ηρακλείου (Γρηγορίου 2003: 37).
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο. Σύμφωνα με τον Γρηγορίου (2003: 37) λειτούργησε και μετά το 1917, αλλά είναι άγνωστο πότε κατεδαφίστηκε.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	-
AK 72	A.K. 72 MAZI ΧΑΝΙ
ΕΙΔΟΣ	Χάνι.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	Πριν από το 1880 (Γρηγορίου 2003: 37).
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Θεσσαλονίκη. Στον Φραγκομαχαλά (Γρηγορίου 2003: 37).
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο. Πιθανώς καταστράφηκε στην πυρκαγιά του 1917 (Γρηγορίου 2003: 37).
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	-
A.K. 73	ΛΟΜΠΑΡΔΟ ΧΑΝΙ
ΕΙΔΟΣ	Χάνι.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	Πριν από το 1880 (Γρηγορίου 2003: 38).
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Στη συμβολή των οδών Λέοντος Σοφού και Βεροίας (Γρηγορίου 2003: 38).
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο. Το χάνι καταστράφηκε από την πυρκαγιά του 1917, αλλά ανακατασκευάστηκε και επαναλειτούργησε στην οδό Φράγκων 26 (Γρηγορίου 2003: 39). Είναι άγνωστο πότε κατεδαφίστηκε.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	-

A.K. 74	ΧΑΝΙ ΦΡΑΝΣΑΙΖ
ΕΙΔΟΣ	Χάνι.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Στην οδό Συγγρού (Γρηγορίου 2003: 39).
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο. Το χάνι πρέπει να λειτούργησε και μετά το 1917, αλλά είναι άγνωστο πότε κατεδαφίστηκε (Γρηγορίου 2003: 39).
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	-
A.K. 75	ΧΑΝΙ ΠΕΡΙΣΤΕΡΑ
ΕΙΔΟΣ	Χάνι.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Επί της Εγνατίας (Γρηγορίου 2003: 39).
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο. Πιθανώς καταστράφηκε στην πυρκαγιά του 1917 (Γρηγορίου 2003: 37).
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	-
A.K. 76	ΧΑΝΙ ΚΟΥΥΤΣΑ
ΕΙΔΟΣ	Χάνι.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Στην οδό Μοναστηρίου.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο. Κατεδαφίστηκε το 1967 (Γρηγορίου 2003: 40, 48).
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Το κτίριο κατεδαφίστηκε το 1967, τμήμα του όμως σώθηκε και αποτέλεσε πεδίο διενέξεων ανάμεσα στην Πολεοδομία και σε ειδικά συμβούλια σχετικά με τη διατήρηση ή κατεδάφισή του. Τελικά το σωζόμενο τμήμα κάηκε το 1983 (Γρηγορίου 2003: 40).
A.K. 77	ΜΠΕΝΡΟΥΜΠΗ ΧΑΝΙ
ΕΙΔΟΣ	Χάνι.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	Πριν από το 1900 (Γρηγορίου 2003: 45).
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Στην οδό Βερούιας 4.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Λειτούργησε και μετά το 1917 αφού το 1922 στεγάστηκε σε αυτό η Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος (Γρηγορίου 2003: 45).

A.K. 78	ΧΑΝΙ ΣΩΣΣΙΔΗ
ΕΙΔΟΣ	Χάνι.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Θεσσαλονίκη.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Λειτουργήσε και μετά το 1917 αφού το 1920 μετατράπηκε σε ξενοδοχείο (Γρηγορίου 2003: 45).
A.K. 79	ΧΑΝΙ ΤΟΥ ΑΓΚΟΠ ΠΑΣΑ (ΑΓΟΡ ΡΑΪΑ)
ΕΙΔΟΣ	Χάνι.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Στην οδό Ίωνος Δραγούμη (Γρηγορίου 2003: 48).
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Αναφέρεται το 1915 αλλά όχι μετά το 1917 (Γρηγορίου 2003: 48).
A.K. 80	ΧΑΝΙ ΓΙΛΔΙΖ
ΕΙΔΟΣ	Χάνι.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	Πριν από το 1890 (Γρηγορίου 2003: 48).
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Στην οδό Καθολικών (Γρηγορίου 2003: 48).
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Το χάνι συνέχισε τη λειτουργία του και μετά το 1917 είναι άγνωστο πότε κατεδαφίστηκε (Γρηγορίου 2003: 48).
A.K. 81	ΧΑΝΙ ΤΟΥΡΠΑΛΗ (ΕΙΚ. 42)
ΕΙΔΟΣ	Χάνι.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Θεσσαλονίκη.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο. Κατεδαφίστηκε το 1978 μετά τον σεισμό (Γρηγορίου 2003: 48).
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	-
A.K. 82	ΧΑΝΙ ΑΡΑΩ
ΕΙΔΟΣ	Χάνι.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-

ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Στην οδό Συγγρού 12 (Γρηγορίου 2003: 48).
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο. Κατεδαφίστηκε το 1978 μετά τον σεισμό (Γρηγορίου 2003: 48).
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Δεν λειτούργησε μετά το 1917 (Γρηγορίου 2003: 48).

A.K. 83 ΧΑΝΙ ΣΑΡΦΑΤΗ

ΕΙΔΟΣ	Χάνι.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Θεσσαλονίκη.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Αναφέρεται το 1915 αλλά όχι μετά το 1917 (Γρηγορίου 2003: 49).

A.K. 84 ΧΑΝΙ ΣΑΛΛΑΤΙ

ΕΙΔΟΣ	Χάνι.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Θεσσαλονίκη.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Αναφέρεται το 1915 αλλά όχι μετά το 1917 (Γρηγορίου 2003: 49).

A.K. 85 ΧΑΝΙ ΧΑΜΔΗ ΒΕΗ

ΕΙΔΟΣ	Χάνι.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Στην οδό Συγγρού (Γρηγορίου 2003: 49).
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Το χάνι δεν λειτούργησε μετά το 1917 (Γρηγορίου 2003: 49).

A.K. 86 ΧΑΝΙ ΤΕΛΤΖΗ

ΕΙΔΟΣ	Χάνι.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Στην οδό Φράγκων (Γρηγορίου 2003: 49).
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο. Καταστράφηκε στην πυρκαγιά του 1917 (Γρηγορίου 2003: 49).
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	-

A.K. 87	ΧΑΝΙ ΑΡΑΠ
ΕΙΔΟΣ	Χάνι.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Στη συμβολή των οδών Εγνατίας και Συγγρού (Γρηγορίου 2003: 49).
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Το χάνι λειτούργησε μετά την πυρκαγιά του 1917. Είναι άγνωστο πότε κατεδαφίστηκε (Γρηγορίου 2003: 49).
A.K. 88	ΧΑΝΙ ΔΑΒΙΔΕΤΟ
ΕΙΔΟΣ	Χάνι.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Στην οδό Συγγρού (Γρηγορίου 2003: 50).
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Το χάνι λειτούργησε μετά την πυρκαγιά του 1917. Είναι άγνωστο πότε κατεδαφίστηκε (Γρηγορίου 2003: 50).

Θ. ΚΑΡΑΒΑΝ ΣΕΡΑΪ

Παρόμοια λειτουργία με τα χάνια είχαν και τα караβάν-σεράγια με τη διαφορά ότι τα δεύτερα ήταν συνήθως δημόσια κτίρια, μεγάλα σε μέγεθος και χτίζονταν σε μεγάλες πόλεις, όπως η Καβάλα, η Αδριανούπολη και η Κωνσταντινούπολη. Η πλέον σημαντική διαφορά όμως ήταν ότι τα караβάν-σεράγια προσέφεραν ποιοτικότερες υπηρεσίες στη διαμονή (Ανδρούδης 2006α: 66).

A.K. 89	ΜΠΟΥΓΙΟΥΚ ΚΕΡΒΑΝ ΣΕΡΑΪ (BÜYÜK KERVAN SARAY) (ΜΕΓΑΛΟ ΚΑΡΑΒΑΝ-ΣΕΡΑΪ)
ΕΙΔΟΣ	Καραβάν-Σεράι.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	Χτίστηκε στα τέλη του 15ου με αρχές του 16ου αιώνα από τον Κοτσά Μουσταφά Πασά (Koca Mustafa Paşa) (Δημητριάδης 1983: 407).
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Στη συμβολή των οδών Βενιζέλου και Εγνατίας, εκεί όπου σήμερα βρίσκεται το Δημαρχείο.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο. Για αρκετά χρόνια μετά την πυρκαγιά κατάλοιπα του κτιρίου διατηρήθηκαν προκαλώντας διαφωνίες ανάμεσα σε αυτούς που ζητούσαν την κατεδάφισή τους και σε αυτούς που προωθούσαν την αναστήλωση του κτιρίου ή την ένταξη των καταλοίπων σε νέο κτίριο (Ανδρούδης 2006α: 81-82)

(για το Καραβάν-Σεράι και τις διενέξεις που ακολούθησαν μετά την πυρκαγιά, βλ. Ανδρούδης 2006α και 2006β). Τελικά τα τελευταία υπολείμματα του Καραβάν-Σεράι κατεδαφίστηκαν το 1932 και στη θέση του χτίστηκε το σημερινό κτίριο (Ανδρούδης 2006β: 125-126).

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Το κτίριο, σύμφωνα με μαρτυρίες, ήταν μεγάλο και επιβλητικό. Στα τέλη του 19ου αιώνα όμως είχε παρακμάσει και κατά την πυρκαγιά του 1917 υπέστη σοβαρές ζημιές.

I. ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΑ ΙΔΡΥΜΑΤΑ

Μέχρι τον 19ο αιώνα η εκπαίδευση των παιδιών στην Οθωμανική Αυτοκρατορία γινόταν στους μεντρεσέδες (medrese) και ήταν επικεντρωμένη στη διδασκαλία του Κορανίου (Δημητριάδης 1983: 393). Οι μεντρεσέδες συνήθως ήταν κτιριακά συγκροτήματα που αποτελούνταν από ένα τζαμί, τους χώρους διδασκαλίας, σίτισης και στέγασης των μαθητών. Κατά τον 19ο αιώνα ιδρύθηκαν στα αστικά κέντρα σχολεία όλων των βαθμίδων εκπαίδευσης καθώς και εμπορικές και στρατιωτικές σχολές που σταδιακά αντικατέστησαν τους μεντρεσέδες. Οι πληροφορίες για την εκπαίδευση των μουσουλμάνων την τελευταία περίοδο της οθωμανικής διοίκησης είναι λίγες. Στα φορολογικά κατάστιχα (esas) του 1906 αναφέρονται μεντρεσέδες που λειτουργούσαν εκείνη την περίοδο συγκεκριμένα ήταν του Μεσουρί Εφέντη (Meshuri Efendi) στην οδό Κλεισθένους και ο Τσιναρλί Μεντρεσές (Çinarli) στην οδό Δημητρίου Πολιορκητή (Δημητριάδης 1983: 395-396). Στα ίδια τεφτέρια καταγράφονται και ορισμένα δημοτικά σχολεία, ένα πίσω από το διοικητήριο δίπλα στο κατεστραμμένο τζαμί του Χατζή Ισκεντέρ (Haci Iskender), το «Κόκκινο Σχολείο» (Kimizi Mekteb) στην οδό Αγίου Νικολάου, άλλα δύο υπήρχαν επίσης στην Άνω Πόλη στην οδό Φωτίου του Αλί Ζοτ (Ali Zot) και ένα άγνωστης ονομασίας (Δημητριάδης 1983: 398). Στα esas του 1906 αναφέρονται επίσης και τέσσερα νηπιαγωγεία, το ένα στη συνοικία Τσιναρλί (Çinarli), το δεύτερο στη συνοικία Ακτσέ Μετζίτ (Akçe Mescid), ένα στο Επταπύργιο και τέλος ένα σε άγνωστη τοποθεσία (Δημητριάδης 1983: 398). Για τα παραπάνω σχολεία δεν είναι γνωστό αν διατηρούνταν και αν λειτουργούσαν το 1912 ούτε και τι απέγιναν αργότερα.

Από τα λίγα άρθρα που ασχολούνται με το θέμα, όπως του γυμνασιάρχη Κοντογιάννη που δημοσιεύτηκε στο *Μακεδονικόν Ημερολόγιον* το 1910 και από νεότερες πηγές (Δημητριάδης 1983, Τομανάς 1997γ και Βαλσαμίδης 1998) συμπεραίνεται ότι η μουσουλμανική κοινότητα της Θεσσαλονίκης τα τελευταία χρόνια της οθωμανικής διοίκησης διατηρούσε μεγάλο αριθμό εκπαιδευτικών ιδρυμάτων όλων των βαθμίδων. Νηπιαγωγεία, δημοτικά, γυμνάσια, εμπορικές, στρατιωτικές, αστυνομικές και άλλων ειδών σχολές υπήρχαν στην πόλη μέχρι και το 1908 (Κοντογιάννης 1910). Σύμφωνα με πίνακα που δημοσιεύτηκε στον Οδηγό της Ελλάδας του Ιγγλέση (1925-26: 30) το 1909-1910 στη Θεσσαλονίκη υπήρχαν 25 τουρκικές σχολές. Το κτίριο της παλιάς φιλοσοφικής σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης χτίστηκε αρχικά το 1887 ως ανωτέρα σχολή (Idadiye) για την εκπαίδευση διοικητικών υπαλλήλων. Τρία ξεχωριστά σχολεία διατηρούσαν και οι Ντονμέδες της πόλης, μια αστική σχολή

αρρένων και ένα παρθεναγωγείο που και τα δύο λέγονταν Φεϊζιέ (Feyizie). Το παρθεναγωγείο βρισκόταν στην οδό Ευσταθίου ενώ το αρρεναγωγείο σε άγνωστη τοποθεσία (Δημητριάδης 1983: 399).

Τα περισσότερα κτίρια που λειτούργησαν ως εκπαιδευτικά ιδρύματα των μουσουλμάνων κατοίκων της πόλης, όσα δεν κήκαν το 1917, κατεδαφίστηκαν ως αποτέλεσμα της αντιπαροχής. Οι λόγοι ήταν κυρίως οικονομικοί και σχετίζονται με τα συμφέροντα των ιδιοκτητών και όχι με κάποια προσπάθεια εσκεμμένης απάλειψης του μουσουλμανικού παρελθόντος. Τα κτίρια αυτά, μετά την αποχώρηση των Τούρκων, χρησιμοποιήθηκαν για τους ίδιους ή άλλους σκοπούς και τελικά κατεδαφίστηκαν λόγω της αντιπαροχής, όπως εκατοντάδες παλαιά κτίρια της πόλης.

A.K. 90 ΜΕΝΤΡΕΣΕΣ ΤΟΥ ΣΑΑΤΛΙ ΤΖΑΜΙ (SA'ATLI CAMI')

ΕΙΔΟΣ	Εκπαιδευτικό ίδρυμα.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Στην οδό Μεγάλου Αλεξάνδρου (Δημητριάδης 1983: 395).
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένος. Καταστράφηκε στην πυρκαγιά του 1917.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Ο μεντρεσές βρισκόταν δίπλα και σχετίζονταν με το τέμενος Σαατλί που βρισκόταν δίπλα στο διοικητήριο και καταστράφηκε στην πυρκαγιά του 1917.

A.K. 91 ΜΕΝΤΡΕΣΕΣ ΤΟΥ ΜΠΑΡΜΠΑΛΙ ΜΟΥΣΤΑΦΑ ΠΑΣΑ (BARBALI MUSTAFA PASA)

ΕΙΔΟΣ	Εκπαιδευτικό ίδρυμα.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Στην οδό Προφήτη Ηλία (Δημητριάδης 1983: 395).
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένος. Το κτίριο διατηρούνταν μέχρι και τη δεκαετία του 1970 σε καλή κατάσταση (Δημητριάδης 1983: 395).
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	-

A.K. 92 ΜΕΝΤΡΕΣΕΣ ΓΙΑΚΟΥΜΠ ΠΑΣΑ (YA'KUB PASA)

ΕΙΔΟΣ	Εκπαιδευτικό ίδρυμα.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	1510 (Δημητριάδης 1983: 396).
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Κοντά στην Αγία Αικατερίνη.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένος.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Ο μεντρεσές ήταν σε λειτουργία μέχρι τα τελευταία χρόνια της παρουσίας των μουσουλμάνων στη Θεσσαλονίκη (Δημητριάδης 1983: 396).

A.K. 93	ΤΕΧΝΙΚΗ ΣΧΟΛΗ ΧΑΜΙΝΤΙΕ (ΕΙΚ. 43)
ΕΙΔΟΣ	Εκπαιδευτικό ίδρυμα.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	;19ος αιώνας.
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Στο τέρμα της οδού Κασσάνδρου σε επαφή με το ανατολικό τείχος.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένη. Κατεδαφίστηκε το 1976.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Το κτίριο μετά την ανταλλαγή των πληθυσμών στέγασε το Γ΄ Γυμνάσιο Αρρένων, στο ίδιο συγκρότημα ανήκε και το Ισλαχανέ χαμάμ καθώς και το τζαμί του Νουμάν Πασά (Μέγας & Χόρμπος 2006: 135).
A.K. 94	ΠΑΡΘΕΝΑΓΩΓΕΙΟ ΦΕΪΖΙΕ (FEYZIYE)
ΕΙΔΟΣ	Εκπαιδευτικό ίδρυμα.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Στην οδό Ευσταθίου (Δημητριάδης 1983: 399).
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο. Καταστράφηκε στην πυρκαγιά του 1917.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Το σχολείο ήταν παρθεναγωγείο Ντονμέδων.
A.K. 95	ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΤΗΣ ΣΧΟΛΗΣ ΓΙΑΝΤΙΓΚΑΡΙ ΤΕΡΑΚΚΙ (YADIGARI TERAKKI MEKTEBI) ΕΜΠΟΡΙΚΗ ΣΧΟΛΗ ΠΡΟΟΔΟΣ
ΕΙΔΟΣ	Εκπαιδευτικό ίδρυμα.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	1904 (Κολώνας 1991: 82).
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Επί της οδού 28ης Οκτωβρίου.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Το κτίριο το 1911 υπήρχε (Κολώνας 1991: 82). Είναι άγνωστο πότε κατεδαφίστηκε. Ήταν παράρτημα της σχολής των Ντονμέδων Γιαντιγκαρί Τερακκί, το κτίριο της οποίας διατηρείται στην οδό Κασσάνδρου.

ΙΑ. ΟΙΚΙΕΣ

Η μεγαλύτερη κατηγορία οθωμανικών αρχιτεκτονικών κατάλοιπων είναι τα σπίτια των μουσουλμάνων κατοίκων της πόλης (για την αρχιτεκτονική της κατοικίας κατά την οθωμανική περίοδο, βλ. Ανδρούδης 2008: 62-65). Στην περιοχή από την οδό Ολύμπου και πάνω, μέχρι και την Ακρόπολη, βρίσκονταν οι περισσότερες μουσουλμανικές συνοικίες, ενώ μικρότερες εντοπιζόνταν διάσπαρτες σε διάφορες περιοχές ανατολικά και δυτικά. Η πιο συμπαγής μουσουλμανική συνοικία βρισκόταν στο Μπαΐρι, στην Άνω Πόλη. Στην περιοχή αυτή μέχρι τις δεκαετίες του 1960 και 1970 διατηρούνταν πολλά σπίτια της λεγόμενης βαλκανικής και μικρα-

σιατικής αρχιτεκτονικής (Καλογήρου & Χαστάογλου 1992: 52). Τα σπίτια αυτά ήταν διώροφα με σαχνισιά κατασκευασμένα με τσατμά και μπαγδατί (Εικ. 44) καθώς και ορισμένα μεγάλα κτιριακά συγκροτήματα με περικλειστές αυλές και κονάκια στο εσωτερικό τους, τα λεγόμενα σαράγια των Τούρκων (Εικ. 45). Όλα αυτά τα κτίρια οι παλιοί Θεσσαλονικείς τα αποκαλούσαν τουρκόσπιτα για ευνόητους λόγους.

Η συνοικία εν αντιθέσει με την υπόλοιπη πόλη ήταν σχετικά αραιοκατοικημένη με λιγότερη υγρασία και καθαρό αέρα. Τα σπίτια των μουσουλμάνων συνήθως χτίζονταν με αυλές κλεισμένες από ψηλούς τοίχους, τα πάνω πατώματα, εξωτερικά βάρφονταν με κόκκινο χρώμα και τα κάτω με μαύρο. Η ρυμοτομία διαμορφωνόταν από μικρά δαιδαλώδη δρομάκια και αδιέξοδα. Μετά την άφιξη των προσφύγων και την αποχώρηση των μουσουλμάνων στην περιοχή άρχισαν να χτίζονται νέα σπίτια, χαμηλά προσφυγικά, ενώ τα παλιά μουσουλμανικά σπίτια δόθηκαν ως ανταλλάξιμα στους πρόσφυγες. Οι ελεύθεροι χώροι που υπήρχαν μέχρι τότε χτίστηκαν και η περιοχή άρχισε να αποκτά πυκνή δόμηση. Το αποτέλεσμα ήταν να δημιουργηθεί ένα ενδιαφέρον οικιστικό σύνολο αποτελούμενο από κτίρια της ύστερης οθωμανικής περιόδου με σαχνισιά και μεγάλα παράθυρα και από την άλλη από προσφυγικά μονόχωρα χαμόσπιτα (Εικ. 46). Μετά τη δεκαετία του 1950, όταν σε όλη την Ελλάδα ξεκίνησε η εσωτερική μετανάστευση και η αντιπαροχή, πολλά από αυτά τα σπίτια κατεδαφίστηκαν και τη θέση τους πήραν νεόδμητες κατοικίες.

Το ελληνικό κράτος κήρυξε τον συνοικισμό της Άνω Πόλης «παραδοσιακό οικισμό» το 1979, αν και ορισμένα μέτρα προστασίας είχαν παρθεί νωρίτερα. Το 1975, σύμφωνα με μελέτες, στην περιοχή υπήρχαν περίπου 4.000 παραδοσιακά κτίσματα (Καλογήρου & Χαστάογλου 1992: 54). Σήμερα έχουν μείνει πολύ λιγότερα και πολλά από αυτά είναι έτοιμα να καταρρεύσουν.

Μουσουλμανικά σπίτια, κυρίως μεγαλοαστικές επαύλεις χτίστηκαν και στην οδό Βασιλίσσης Όλγας, την παλιά λεωφόρο των Εξοχών. Στον δρόμο αυτό, τα τελευταία χρόνια της οθωμανικής διακυβέρνησης, έχτισαν τα σπίτια τους μεγαλοαστοί της πόλης από όλες τις εθνοθηρησκευτικές ομάδες. Πολλά από αυτά κατεδαφίστηκαν κατά το δεύτερο μισό του 20ού αιώνα και κυρίως μετά τον σεισμό του 1978. Στις μέρες μας δεν σώζονται παρά ελάχιστα καθώς και εδώ η αντιπαροχή έπαιξε τον καταστροφικό της ρόλο.

Η αντιπαροχή και η αδυναμία ή η καθυστέρηση του ελληνικού κράτους να εντάξει οικίες αυτού του τύπου σε καθεστώς προστασίας είναι, θα έλεγα, οι βασικοί παράγοντες της καταστροφής της μουσουλμανικής οικιστικής αρχιτεκτονικής κληρονομιάς της πόλης. Στη Θεσσαλονίκη συγκεκριμένα η αντιπαροχή πριμοδοτήθηκε με ιδιαίτερα ευνοϊκούς όρους μεταξύ των ετών 1958-64 (Καραδήμου-Γερόλυμπου & Χαστάογλου 1992: 19). Τα κίνητρα των ιδιοκτητών ήταν καθαρά οικονομικά, ένας μεγάλος αριθμός μικροϊδιοκτητών χαμηλών οικονομικών στρωμάτων με εύκολο και γρήγορο τρόπο άλλαξαν το βιοτικό και εισοδηματικό τους επίπεδο αποκτώντας ακίνητη περιουσία. Μια μεσαία τάξη άρχισε να αναπτύσσεται καθώς σταδιακά οι πολυκατοικίες κατέλαβαν όλη την πόλη εκτός από την περιοχή πάνω από την οδό Ολυμπιάδος.

ΙΒ. ΤΣΕΣΜΕΔΕΣ

Κατά την οθωμανική περίοδο η πόλη υδρευόταν κυρίως από τις πηγές του Χορτιάτη και τις πηγές του Λεμπέτ και μέσω αγωγών το νερό κατέληγε σε κοινόχρηστες βρύσες, τους οθωμανικούς τσεσμέδες (για βρύσες στη Θεσσαλονίκη, βλ. Δημητριάδης 1983, Σταμπουλής 1996). Ιδιωτική παροχή νερού είχαν μόνο οι πλούσιοι, οι αξιωματούχοι και ορισμένα δημόσια κτίρια. Οι υπόλοιποι κάτοικοι ανεξαρτήτως θρησκείας και εθνικότητας προμηθεύονταν νερό από τις βρύσες που βρίσκονταν σχεδόν σε όλες τις συνοικίες. Στα φορολογικά κατάστιχα του 1906 καταγράφονται 111 βρύσες (Στεφανίδου 2002: 16). Για τους μουσουλμάνους οι βρύσες ήταν σημαντικές για έναν επιπλέον λόγο η θρησκεία τους επιβάλλει την καθαριότητα του σώματος πριν την επίσκεψη σε ιερό χώρο. Σύνηθες λοιπόν ήταν όπως και στο Βυζάντιο με τις μοναστικές φιάλες, έξω από τεμένη και τεκέδες να χτίζεται μια κρήνη, η οποία τις περισσότερες φορές ήταν αφιέρωμα Σουλτάνων και επιφανών πολιτών. Στη Ροτόντα (Εικ. 47) και στον Άγιο Παντελεήμονα διατηρούνται ακόμη φιάλες στα πρότυπα των βυζαντινών μοναστηριών (Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου & Τούρτα 1997: 47 & 69). Φιάλη, το πιθανότερο βυζαντινής περιόδου, υπήρχε και στην είσοδο του Αγίου Δημητρίου, αλλά κατεδαφίστηκε αμέσως μετά τον πόλεμο κατά τις αναστηλωτικές εργασίες που έγιναν στον ναό (Βελένης 2005: 39).

Οι κρήνες αποτελούσαν τοπόσημα της πόλης, που λόγω της αρχιτεκτονικής τους παρέπεμπαν στο μουσουλμανικό παρελθόν. Στο σημείο που έβγαινε ο κρουνός ήταν συνήθως διακοσμημένες με ισλαμικά οξυκόρυφα τόξα, κτητορικές επιγραφές, μαρμάρινα σπόλια από την ελληνιστική και την βυζαντινή περίοδο και άλλα διακοσμητικά στοιχεία. Πολλές από αυτές ήταν μεγάλες κατασκευές με δεξαμενή και χτίζονταν στο κέντρο πλατειών και συνοικιών. Γι' αυτό τον λόγο ίσως αποτελούσαν και συνηθισμένο θέμα για τους φωτογράφους, Έλληνες και ξένους, που επισκέπτονταν την πόλη. Οι φωτογραφίες αυτές του Fred Boissonas (1858-1946), του Αριστοτέλη Ζάχου (1872-1939) καθώς και των Auguste Léon και Léon Busy, απεσταλμένων του Albert Kahn (1860-1940)¹⁴ στη Θεσσαλονίκη στα 1913 και 1918 αντίστοιχα, όπως και πολλών άλλων, σε πολλές περιπτώσεις αποτελούν τα μοναδικά τεκμήρια ύπαρξης αυτών των μνημείων (Εικ. 48). Ειδικά ο Ζάχος έχει αποτυπώσει 7 βρύσες και 3 φιάλες (του Μεβλεβίχανε, πλατείας Αγίων Αποστόλων καθώς και μία αταύτιστη) που δεν υπάρχουν σήμερα (Καρδαμίτση-Αδάμη και Μουτσόπουλος 2002: 104-135). Οι κρήνες αποτελούσαν επίσης και σημεία συνάθροισης των κατοίκων, ενώ πολλές έφεραν, και αυτές που σώζονται φέρουν ακόμη, μουσουλμανικές επιγραφές. Στην πυρκαγιά του 1917 καταστράφηκαν και πολλοί τσεσμέδες οι οποίοι δεν αποκαταστάθηκαν ποτέ, διατηρήθηκαν πολλοί όμως στην Άνω Πόλη στις τουρκικές συνοικίες της πόλης που διέφυγαν της καταστροφής. Η ανοικοδόμηση της Άνω Πόλης τις επόμενες δεκαετίες ως συνέπεια είχε την κατεδάφιση δεκάδων τσεσμέδων. Και σε αυτή την

14 Albert Kahn (1860-1940) Γάλλος τραπεζίτης ο οποίος διέθεσε μεγάλο μέρος της περιουσίας του στην προώθηση της διεθνούς ειρήνης και της σύγκλισης των λαών. Στο πλαίσιο αυτών των προσπαθειών έκανε τα «Αρχεία του Πλανήτη», μια σειρά από φωτογραφικά projects από διάφορες χώρες του κόσμου με επίκεντρο την καθημερινή ζωή των ανθρώπων καθώς και των κοινωνικών και πολιτικών γεγονότων της κάθε χώρας εκείνη την εποχή. Δύο από αυτές τις αποστολές (1913 & 1918) συμπεριέλαβαν και τη Θεσσαλονίκη.

περίπτωση το κράτος δεν μερίμνησε για την έγκαιρη κήρυξή τους ως διατηρητέα μνημεία. Από τις φωτογραφίες βλέπουμε ότι ορισμένες από αυτές ήταν μικρά αρχιτεκτονικά κομψοτεχνήματα τα οποία σταδιακά μέσα στον 20ό αιώνα έχασαν τον ρόλο τους χωρίς να πάψουν να είναι ενδιαφέροντα μνημεία και χαρακτηριστικά μνημονικά ίχνη μιας περιόδου του παρελθόντος. Ορισμένες γνωστές κρήνες που δεν σώζονται σήμερα, αλλά αποτυπώθηκαν φωτογραφικά, παρατίθεται στη συνέχεια.

A.K. 96	ΦΙΑΛΗ ΑΓΙΩΝ ΑΠΟΣΤΟΛΩΝ (ΕΙΚ. 49)
ΕΙΔΟΣ	Τσεσμές-Φιάλη.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Στην αυλή της εκκλησίας των Αγίων Αποστόλων (Στεφανίδου 2002: 18).
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένη.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Η φιάλη έχει φωτογραφηθεί από το Α. Ζάχο (2002: 175).
A.K. 97	ΦΙΑΛΗ ΑΛΑΤΣΑ ΙΜΑΡΕΤ (ALACA IMARET)
ΕΙΔΟΣ	Τσεσμές-Φιάλη.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Στον προαύλιο χώρο του Αλατσά Ιμαρέτ (Alaca Imaret) (Στεφανίδου 2002: 18).
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένη.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	-
A.K. 98	ΦΙΑΛΗ ΜΕΒΛΕΒΙΧΑΝΕ (MEVLEVIHANE) (ΕΙΚ. 50)
ΕΙΔΟΣ	Τσεσμές-Φιάλη.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Στην αυλή του τεκέ του μεβλεβιχανέ (Mevlevihane) (Στεφανίδου 2002: 18).
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένη. Πιθανώς καταστράφηκε μαζί με το υπόλοιπο μοναστήρι κατά τη δεκαετία του 1930.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	-
A.K. 99	ΦΙΑΛΗ ΠΡΟΦΗΤΗ ΗΛΙΑ
ΕΙΔΟΣ	Τσεσμές-Φιάλη.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Η φιάλη βρισκόταν κοντά στον ναό (Βελένης 2005: 45).

ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένη.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	-
A.K. 100	ΠΗΓΗ ΤΟΥ ΚΑΣΣΑΝΔΡΟΥ (ΕΙΚ. 51)
ΕΙΔΟΣ	Τσεσμές.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Στον εξωτερικό περίβολο της Ροτόντας (Στεφανίδου 2002: 18).
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένος.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Υπάρχει φωτογραφία του τσεσμέ από τον F. Boissonas.
A.K. 101	ΤΣΕΣΜΕΣ (ΕΙΚ. 52)
ΕΙΔΟΣ	Τσεσμές.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Στην πλατεία των Αγίων Αποστόλων.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένος.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Ο τσεσμές φαίνεται σε παλιά φωτογραφία του Ζάχου (2002: 127). Δίπλα του εικονίζεται φιάλη, η οποία και αυτή δεν διατηρείται.
A.K. 102	ΤΣΕΣΜΕΣ (ΕΙΚ. 53)
ΕΙΔΟΣ	Τσεσμές.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Στην πλατεία των Αγίων Αποστόλων.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένος.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Ο τσεσμές διακρίνεται σε παλιά φωτογραφία του Ζάχου (2002: 127).
A.K. 103	ΤΣΕΣΜΕΣ (ΕΙΚ. 54)
ΕΙΔΟΣ	Τσεσμές.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Στη διασταύρωση των οδών Αθηνάς και Αποστόλου Παύλου (Βελένης 2005: 17-18).
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένος.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Μεγάλη σε μέγεθος κρήνη (Βελένης 2005: 17-18).

A.K. 104	ΤΣΕΣΜΕΣ
ΕΙΔΟΣ	Τσεσμές.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Πλατεία Καλλιθέας (Βελένης 2005: 19) ¹⁵ .
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένος.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	-
A.K. 105	ΤΣΕΣΜΕΣ
ΕΙΔΟΣ	Τσεσμές.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Στη συμβολή των οδών Κασσάνδρου και Προφήτη Ηλία (Βελένης 2005: 21).
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένος.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Ο τσεσμές εφάπτονταν ενός τουρμπέ.
A.K. 106	Η ΚΡΗΝΗ ΤΟΥ ΠΡΟΦΗΤΗ ΗΛΙΑ (ΕΙΚ. 55)
ΕΙΔΟΣ	Τσεσμές.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Στον Προφήτη Ηλία (Βελένης 2005: 22-23).
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένος.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	-
A.K. 107	Η ΚΡΗΝΗ ΧΟΡΧΟΡ ΣΟΥ (HORNOR SU) (ΕΙΚ. 56)
ΕΙΔΟΣ	Τσεσμές.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Στη συμβολή των οδών Κασσάνδρου και Ολυμπιάδος (Βελένης 2005: 23-24).
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένος.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	-
A.K. 108	Η ΚΡΗΝΗ ΣΤΑ ΧΙΛΙΑ ΔΕΝΔΡΑ (ΕΙΚ. 57)
ΕΙΔΟΣ	Τσεσμές.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-

15 Οι πληροφορίες αυτές, για τις συγκεκριμένες κρήνες που δεν διατηρούνται σήμερα, προέρχονται από ένθετο του περιοδικού *Θεσσαλονικέων Πόλις* 17 (2005) με τίτλο «Κρήνες και φιάλες της Θεσσαλονίκης», γραμμένο από τον Γιώργο Βελένη, στο οποίο υπάρχει και το αντίστοιχο φωτογραφικό υλικό.

ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Στα Χίλια Δένδρα (Βελένης 2005: 31-32).
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένος. Το πιθανότερο είναι να καταστράφηκε λίγο πριν τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο (Βελένης 2005: 31-32).
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Η κρήνη γειτνίαζε με μουσουλμανικό νεκροταφείο. Την κρήνη και το νεκροταφείο έχει αποτυπώσει σε φωτογραφίες ο Ζάχος (Καρδαμίτση-Αδάμη και Μουτσόπουλος 2002: 107, 111).
Α.Κ. 109	Η ΚΡΗΝΗ «ΤΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ» (ΕΙΚ. 58)
ΕΙΔΟΣ	Τσεσμές.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Στην οδό Επταπυργίου (Βελένης 2005: 27).
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένος.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	-
Α.Κ. 110	ΤΣΕΣΜΕΣ (ΕΙΚ. 59)
ΕΙΔΟΣ	Τσεσμές.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Στο δυτικό νεκροταφείο της πόλης το οποίο βρισκόταν στη Ληταία Πύλη δίπλα στον τεκέ των Μεβλεβίδων (Βελένης 2005: 14-35).
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένος.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Η κρήνη εφάπτονταν σε τουρμπέ (Βελένης 2005: 32-35).
Α.Κ. 111	Η ΚΡΗΝΗ ΚΟΥΡΤ ΑΛΙ
ΕΙΔΟΣ	Τσεσμές.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Χαρμάνκιοϊ, στην εκτός των τειχών δυτική Θεσσαλονίκη (Χεκίμογλου 1998: 36-37) ¹⁶ .
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένος.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	-
Α.Κ. 112	Η ΚΡΗΝΗ ΤΑΜΠΑΚ ΤΣΕΣΜΕ (ΤΑΜΡΑΚ ΤΣΕΣΜΕ)
ΕΙΔΟΣ	Τσεσμές.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-

ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Χαρμάνκιοϊ, στην εκτός των τειχών δυτική Θεσσαλονίκη, βόρεια του καθολικού νεκροταφείου (Χεκίμογλου 1998: 36-37).
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένος.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	-
Α.Κ. 113 Η ΚΡΗΝΗ ΠΑΣΚΑΛ	
ΕΙΔΟΣ	Τσεσμές.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Σύμφωνα με τον Χεκίμογλου (1998: 36-37) ταυτίζεται με την κρήνη του Ζεϊτενλίκ κοντά στη Μονή Λαζαριστών, η οποία διασώζεται στη μνήμη των κατοίκων.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένος.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	-

Σήμερα στη Θεσσαλονίκη σώζονται μόλις 15 τσεσμέδες, οι περισσότεροι στην Άνω Πόλη.

5.2.1.2. ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΙΚΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΣΤΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ ΣΗΜΕΡΑ

Παρότι η οθωμανική περίοδος της πόλης καταλαμβάνει μεγάλο κομμάτι της ιστορίας της, σχεδόν έξι αιώνες, και έληξε σχετικά πρόσφατα πριν έναν περίπου αιώνα, τα οθωμανικά κατάλοιπα σήμερα δεν ανταποκρίνονται σε αριθμό στη μακραίωνη παρουσία των μουσουλμάνων στην πόλη. Κατά τη διάρκεια του 20ού αιώνα οι αλλαγές που διαδραματίστηκαν ήταν δραστικές με αποτέλεσμα τα όποια ίχνη του οθωμανικού παρελθόντος να έχουν γίνει δυσεύρετα. Παρόλα αυτά η διαγραφή δεν ήταν ολική. Στη Θεσσαλονίκη σήμερα διατηρούνται ορισμένα κτίρια της οθωμανικής περιόδου θυμίζοντας την παρουσία των μουσουλμάνων στην οθωμανική Selanic.

A. TZAMIA

Α.Κ. 114	ΧΑΜΖΑ ΜΠΕΗ (HAMZA BEY) ΤΖΑΜΙ Η ΑΛΚΑΖΑΡ (ΕΙΚ. 60)
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	1467-68. Χτίστηκε από τη Χαφσά Χατούν (Hafsa Hatun), κόρη του Χαμζά Μπέη (Hamza Bey) αρχικά ως mescid (= συνοικιακό τέμενος) (Δημητριάδης 1983: 324). Αργότερα καταστράφηκε από άγνωστη αιτία και ξαναχτίστηκε στη σημερινή του μορφή το 1620 από τον Καπιτσί Μεχμέτ Μπέη (Karici Mehmed Bey) (για Αλκαζάρ, βλ. Σαμπανοπούλου 2008β: 222-223).
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Επί της οδού Εγνατίας μπροστά στο παλιό δημαρχείο.

ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Μέτρια διατήρηση.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Το μνημείο υπέστη περισσότερες ζημιές τα τελευταία χρόνια λόγω άλλων χρήσεων παρά κατά τη διάρκεια των πεντακοσίων χρόνων ύπαρξής του (Θεοχαρίδου-Τσαπράλη & Μαυροπούλου-Τσιούμη 1985: 146). Μετά την Ανταλλαγή περιήλθε στα χέρια ιδιωτών ως ανταλλάξιμο, χρησιμοποιήθηκε ως κινηματογράφος (Αλκαζάρ) και ως χώρος καταστημάτων. Οι μεταγενέστερες χρήσεις προκάλεσαν πολλές αλλοιώσεις και φθορές στο κτίριο με αποτέλεσμα να κινδυνεύει με κατάρρευση, ενώ ζημιές υπέστη και κατά την πυρκαγιά του 1917 και στον σεισμό του 1978. Το ΥΠ.ΠΟ. μέχρι πρόσφατα ως δικαιολογία για την αδράνεια και καθυστέρηση λήψης μέτρων συντήρησης του σημαντικού αυτού μνημείου έθετε το ιδιοκτησιακό καθεστώς. Τον Ιούλιο του 2006 ο Ελληνικός Ερυθρός Σταυρός, στα χέρια του οποίου είχε περάσει το κτίσμα, με συμβολαιογραφική πράξη δωρεάς, το παραχώρησε στο Υπουργείο Πολιτισμού, ενώ παράλληλα εκκενώθηκαν όλα τα καταστήματα. Από το 2006 έχουν ξεκινήσει εργασίες συντήρησης που συνεχίζονται μέχρι σήμερα, ενώ ο τρόπος που θα αξιοποιηθεί δεν έχει ξεκαθαριστεί. Μια πρόταση είναι να γίνει μουσείο των ευρημάτων του Μετρό, ενώ μια άλλη είναι να γίνει χώρος πολιτιστικών εκδηλώσεων. Το τέμενος του Χαμζά Μπέη (Hamza Bey) είναι ένα από τα σημαντικότερα δείγματα πρώιμης οθωμανικής αρχιτεκτονικής στην Ευρώπη. Επίσης είναι το μεγαλύτερο και μοναδικό με περίστυλη αυλή στην Ελλάδα (Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου & Τούρτα 1997: 148). Η παρουσία του τεμένους ανάμεσα στο караβάν-σεράι, που δεν υπάρχει πια, και του μπεζεστενίου δεν μπορεί να είναι τυχαία και οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η περιοχή ήταν σημαντική για την οθωμανική Θεσσαλονίκη. Σημαντική είναι η θέση του τζαμιού και σήμερα στον κεντρικότερο οδικό άξονα της πόλης, την Εγνατία οδό.
A.K. 115	ΑΛΑΤΣΑ ΙΜΑΡΕΤ (ALACA IMARET=ΠΟΛΥΧΡΩΜΟ ΑΣΥΛΟ) Η ΙΣΑΚ ΠΑΣΑ (ISHAK PASA) TZAMI (ΕΙΚ. 61)
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	1484. Ιδρύθηκε από τον Ισάκ Πασά, μεγάλο βεζίρη επί Μωάμεθ Β΄ και διοικητή της Θεσσαλονίκης επί Βαγιαζήτ Β΄ (Δημητριάδης 1983: 316).
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Στην οδό Κασσάνδρου.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Καλή διατήρηση.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Το τζαμί έλαβε την ονομασία του εξαιτίας του μιναρέ του που ήταν διακοσμημένος με πολύχρωμες πέτρες σε σχήμα ρόμβου. Σήμερα σώζεται μόνο η βάση του. Αρχιτεκτονικά είναι ένα χαρακτηριστικό πρώιμο τζαμί του 15ου αιώνα του τύπου του ανεστραμμένου T (Κορναράκης & Σπηλιόπουλος 2009: 91).

Αποτελούσε τμήμα συγκροτήματος που περιλάμβανε πτωχοκομείο (imaret) και σχολή (medrese). Μέχρι το 1906 στον περίβολό του διατηρούσε δύο μικρά νεκροταφεία καθώς και ένα σιντριβάνι που σωζόταν μέχρι το 1967 (Κορναράκης & Σπηλιόπουλος 2009: 89). Την περίοδο 1945-1946 φιλοξένησε «ανταρτόπληκτους» όπως και άλλα οθωμανικά μνημεία της πόλης. Το 1967 κατέρρευσε τμήμα της δυτικής στοάς, το 1969 διενεργήθηκαν οι πρώτες εργασίες συντήρησης οι οποίες συνεχίστηκαν και μετά τον σεισμό του 1978. Για μια περίοδο στέγαζε σώμα προσκόπων. Το 1985 παραχωρήθηκε στο Υπουργείο Πολιτισμού και το 1991 ξεκίνησαν νέες εργασίες συντήρησης, οι οποίες ολοκληρώθηκαν με χρηματοδότηση της Ευρωπαϊκής Ένωσης και του Οργανισμού Πολιτιστικής Πρωτεύουσας Θεσσαλονίκης το 1997. Είναι ένα πολύ σημαντικό μνημείο της πρώιμης οθωμανικής αρχιτεκτονικής στην Ευρώπη (για περισσότερες πληροφορίες σε σχέση με την αρχιτεκτονική και την ιστορία του μνημείου, βλ. Σαμπανοπούλου 2008γ: 229-231, για τη συντήρηση και την αποκατάσταση του μνημείου, βλ. Κόρναρακη & Σπηλιόπουλος 2009).

Κοντά του και επί της οδού Κασσάνδρου διατηρούνται κατάλοιπα κρήνης. Σήμερα είναι επισκέψιμο για το κοινό και χρησιμοποιείται για πολιτιστικές εκδηλώσεις.

A.K. 116 ΖΙΧΝΙ ΠΑΣΑ ΤΖΑΜΙ (ΖΙΗΝΙ ΡΑΨΑ) (ΕΙΚ. 62)

ΕΙΔΟΣ Τζαμί.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ 1894 (Δημητριάδης 1983: 321).

ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ Στην οδό Αργοναυτών στην Άνω Πόλη, υπάρχει επίσης είσοδος και στην οδό Επταπυργίου 44.

ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ Σήμερα χρησιμοποιείται ως κατοικία. Το κτίριο έχει υποστεί πολλές μετατροπές τόσο εξωτερικά όσο και στον εσωτερικό του χώρο (Δημητριάδης 1983: 318-321 και Μαντοπούλου-Παναγιωτοπούλου 1989: 603-621). Για την ακρίβεια, τίποτα δεν θυμίζει την προηγούμενη χρήση του ως ιερού μουσουλμανικού χώρου, ενώ ελάχιστοι είναι οι άνθρωποι που γνωρίζουν ότι το σπίτι αυτό υπήρξε κάποτε τζαμί.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ -

A.K. 117 ΓΕΝΙ ΤΖΑΜΙ (YENI CAMI) Η ΠΑΛΙΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ (ΕΙΚ. 63)

ΕΙΔΟΣ Τζαμί (για Γενί Τζαμί, βλ. Σαμπανοπούλου 2008δ: 226-228).

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ 1902 (Κολώνας & Παπαματθαϊάκη 1980: 70).

ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ Στην περιοχή του Φαλήρου στην οδό Αρχαιολογικού Μουσείου.

ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Καλή διατήρηση.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Το τζαμί χτίστηκε σε σχέδια του αρχιτέκτονα Vitaliano Poselli ¹⁷ , για να εξυπηρετήσει τις θρησκευτικές ανάγκες των Ντονμέδων, δηλαδή των εξισλαμισμένων Εβραίων ¹⁸ και αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα παραδείγματα εκλεκτικισμού της πόλης (Μαντοπούλου-Παναγιωτοπούλου 1989). Η συνοικία όπου χτίστηκε λεγόταν Χαμιντιέ και σε αυτή κατοικούσαν οι περισσότεροι Ντονμέδες της Θεσσαλονίκης, πολλοί από τους οποίους ήταν ιδιαίτερα εύποροι και διέμεναν σε πολυτελείς επαύλεις. Τα περισσότερα παλαιά σπίτια στην περιοχή έχουν πια κατεδαφιστεί και τίποτα δεν θυμίζει την άλλοτε αρχοντική συνοικία. Οι Ντονμέδες, αν και Εβραίοι στην καταγωγή, λόγω θρησκευματος αναγκάστηκαν να ακολουθήσουν τους υπόλοιπους μουσουλμάνους κατά την ανταλλαγή των πληθυσμών. Για λίγα χρόνια μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή (1922-1925) το Γενί Τζαμί χρησιμοποιήθηκε για τη στέγαση προσφύγων, περίοδος κατά την οποία καταστράφηκαν τα περισσότερα μουσουλμανικά εμβλήματα του κτιρίου (Μαντοπούλου-Παναγιωτοπούλου 1989: 625). Ίσως εκείνη την περίοδο αφαιρέθηκε η κτητορική επιγραφή από την πρόσοψή του. Το 1925 μετατράπηκε σε αρχαιολογικό μουσείο μέχρι την ίδρυση του νέου μουσείου της πόλης. Το 1938 κηρύχθηκε διατηρητέο μνημείο. Είναι άγνωστο πότε ακριβώς κατεδαφίστηκε ο μιναρές του. Σήμερα χρησιμοποιείται για πολιτιστικούς σκοπούς και είναι επισκέψιμο είτε σε περιόδους εκθέσεων είτε κατόπιν συνεννοήσεως με τις αρμόδιες αρχές. Στην αυλή του τζαμιού έχουν αποθηκευτεί μαζί με άλλες αρχαιότητες, ελληνιστικές, ρωμαϊκές, βυζαντινές εβραϊκές και οθωμανικές επιτύμβιες στήλες (Εικ. 64) καθώς και οθωμανικοί μαρμάρيني στρατιωτικοί θυρεοί (Εικ. 65).
Α.Κ. 118	ΤΟ ΤΖΑΜΙ ΤΟΥ ΣΤΡΑΤΟΠΕΔΟΥ «ΠΑΥΛΟΣ ΜΕΛΑΣ» (ΕΙΚ. 66).
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	;1905 (Καμπούρη 2006: 5).
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Στη Σταυρούπολη επί της οδού Λαγκαδά, μέσα στα όρια του στρατοπέδου «Παύλος Μελάς».
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Μέτρια διατήρηση.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Ο χώρος δεν είναι γνωστός στη βιβλιογραφία. Οι λόγοι γι' αυτό είναι πιθανόν γιατί βρισκόταν <i>extra muros</i> , έξω δηλαδή από τα όρια της τειχισμένης παλιάς πόλης και επίσης γιατί κατασκευάστηκε κατά την όψιμη οθωμανική περίοδο και αρχιτεκτονικά δεν ξεχωρίζει από ένα αστικό κτίριο της εποχής.

17 Vitaliano Poselli (1838-1918), Ιταλός αρχιτέκτονας, ίσως ο σημαντικότερος της πόλης για την περίοδο του τέλους του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα. Έχτισε πολλά σημαντικά δημόσια και ιδιωτικά κτίρια στη Θεσσαλονίκη. Για Poselli, βλ. Ποζέλλι 2002

18 Για Ντονμέδες, βλ. υποσημείωση 13 σε αυτό το κεφάλαιο, καθώς και Νεχαμά 2000, Mazower 2004.

Δεν φέρει δηλαδή αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά τα οποία να παραπέμπουν σε μουσουλμανικό κτίσμα ή ιερό χώρο. Όπως φαίνεται σε παλιά φωτογραφία της περιοχής του στρατοπέδου, το κτίσμα είχε και μιναρέ. Άγνωστο είναι πότε ακριβώς κατεδαφίστηκε, ίσως την ίδια περίοδο με τους υπόλοιπους μιναρέδες της πόλης, το 1925. Το κτίριο πιθανώς χτίστηκε για να καλύψει τις ανάγκες του στρατοπέδου όπως και το τέμενος του Γ' Σώματος Στρατού, ο σημερινός ναός των Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης. Τα δύο κτίρια αν και χτίστηκαν την ίδια περίπου περίοδο η αρχιτεκτονική τους είναι εντελώς διαφορετική. Επίσης το τζαμί του Γ' Σώματος Στρατού δεν είχε μιναρέ. Στο εσωτερικό του διατηρείται η διαμόρφωση του μιχράμπ με τοξωτή απόληξη καθ' ύψος και επίστεψη με οδοντωτή ταινία (Καμπούρη 2006: 5). Το εσωτερικό του κτιρίου είναι αλλοιωμένο λόγω μεταγενέστερων χρήσεων από τον στρατό. Αρχικά το κτίριο πρέπει να ήταν κατάγραφο με τοιχογραφίες που κατά την μεταγενέστερη χρήση του επιχρωματίστηκαν (Καμπούρη 2006: 5). Πάνω από την είσοδο του κυρίως χώρου υπάρχει ενσωματωμένη λίθινη κτητορική επιγραφή. Ο λόγος που το συγκεκριμένο κτίριο έλαβε δημοσιότητα ήταν γιατί το 2005 το στρατόπεδο έπαψε να λειτουργεί και αποφασίστηκε από το δημόσιο η διαπλάτυνση της οδού Λαγκαδά. Ο νέος δρόμος περνούσε σύμφωνα με το σχέδιο από το σημείο που βρίσκεται το μνημείο που ήταν ήδη κηρυγμένο ως διατηρητέο από την Εφορεία Νεωτέρων Μνημείων. Τότε ελήφθη μια απόφαση πιστεύω σημαντική και ενδεικτική για την αλλαγή στον τρόπο αντιμετώπισης των μνημείων των Άλλων. Αποφασίστηκε η μετακίνηση του κτιρίου με τη μέθοδο της ολίσθησης σε μια απόσταση 25 μέτρων. Όχι πολλά χρόνια πριν, ένα τέτοιο σχετικά άσημο και μάλιστα μουσουλμανικό μνημείο θα είχε αποχαρακτηριστεί και θα είχε κατεδαφιστεί. Η απόφαση να μετακινηθεί ολόκληρο το κτίριο με μια μέθοδο ιδιαιτέρως δαπανηρή (700.377,20 ευρώ) είναι πρωτοφανής για μουσουλμανικό μνημείο στην Ελλάδα.

Α.Κ. 119 ΤΟ ΤΖΑΜΙ ΤΟΥ Γ' ΣΩΜΑΤΟΣ ΣΤΡΑΤΟΥ (ΕΙΚ. 67)

ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	1911.
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Στη Λεωφόρο Στρατού και Γ Σεπτεμβρίου γωνία.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Καλή διατήρηση.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Ο Λευκός Πύργος μέχρι το 1911 περιβάλλονταν από ένα τείχος. Στο εσωτερικό του περιβόλου υπήρχε ένα τζαμί που κατεδαφίστηκε μαζί με το τείχος (Εικ. 68). Τα υλικά του κατεδαφισμένου τζαμιού χρησιμοποιήθηκαν για την κατασκευή του νέου τζαμιού που χτίστηκε για τις ανάγκες του Γ' Σώματος Στρατού (Νέα Αλήθεια 18/03/11).

Μετά το 1912 το τέμενος μετά από τις απαραίτητες μετασκευές, προσθήκη ιερού κ.λπ. παραδόθηκε στη χριστιανική θρησκεία και αφιερώθηκε στον στρατιωτικό Άγιο Κωνσταντίνο. Χαρακτηριστική και δηλωτική για την προηγούμενη χρήση του είναι η πολυγωνική του κάτοψη, η μολυβδοσκεπάστη θολωτή στέγη και τα οξυκόρυφα παράθυρα.

Α.Κ. 120 Ο ΜΙΝΑΡΕΣ ΤΗΣ ΡΟΤΟΝΤΑΣ

ΕΙΔΟΣ	Μιναρές.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	Το πιθανότερο είναι να χτίστηκε την περίοδο που μετατράπηκε σε τζαμί αρκετά χρόνια μετά την κατάληψη της πόλης από τους Οθωμανούς το 1590/91 (Μέντζος 1997: 30-31).
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Στον προαύλιο χώρο της Ροτόντας.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Καλή διατήρηση.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Το κτίριο πριν από την είσοδο του ελληνικού στρατού στην πόλη ανήκε στη δικαιοδοσία των μπεκτασήδων δερβίσηδων του τεκέ που βρίσκονταν στους Χορτατζήδες (Μέντζος 1997: 30-31).

Β. ΧΑΜΑΜ

Οι Οθωμανοί Τούρκοι όταν κατακτούσαν μια πόλη από τα πρώτα κτίρια κοινής ωφέλειας που ίδρυσαν ήταν τα χαμάμ (γενικά για λουτρά και συγκεκριμένα για λουτρά του ελλαδικού χώρου, βλ. Κανετάκη 2004 και το αφιέρωμα «Οθωμανικά Λουτρά», *Καθημερινή*, Επτά Ημέρες 20/05/2001, Αθήνα 2001). Τα χαμάμ έπαιζαν σημαντικό ρόλο στη ζωή των ανθρώπων όλων των θρησκειών καθώς κατά την οθωμανική και τη βυζαντινή περίοδο καλύπταν ανάγκες υγιεινής και κοινωνικής συναναστροφής για άντρες και γυναίκες. Για τους μουσουλμάνους ειδικότερα η καθαριότητα του σώματος αποτελούσε θρησκευτική επιταγή η οποία έπρεπε να εκτελείται δύο φορές την εβδομάδα. Υπήρχαν ιδιωτικά και δημόσια λουτρά, τα δεύτερα ήταν συνήθως μνημειακές κατασκευές και χτίζονταν σε κεντρικά σημεία των πόλεων. Στη Θεσσαλονίκη σήμερα σώζονται τέσσερα μεγάλα χαμάμ, όλα διπλά, δηλαδή με ένα τμήμα για άντρες και ένα για γυναίκες και δύο μικρά ενδεχομένως ιδιωτικά.

Α.Κ. 121 ΜΠΕΗ ΧΑΜΑΜ (ΒΕΥ ΗΑΜΑΜ) Η ΛΟΥΤΡΑ ΠΑΡΑΔΕΙΣΟΣ (ΕΙΚ. 69)

ΕΙΔΟΣ	Χαμάμ διπλό (για Μπέη Χαμάμ, βλ. Κανετάκη 2008α: 232-234).
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	1444. Από τον Μουράτ Β΄ (Κανετάκη 2008: 232).
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Στην πλατεία Δικαστηρίων επί της οδού Εγνατίας.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Καλή διατήρηση.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Είναι το παλαιότερο και μεγαλύτερο οθωμανικό λουτρό της πόλης (Ζόμπου-Ασήμη 1999: 318-Δημητριάδης 1983: 416). Το μνημείο βρίσκεται σε περίοπτη θέση, στην πλατεία Αριστοτέλους και διατηρείται σε αρκετά καλή κατάσταση ιδιαίτερα μετά τις πρόσφατες αναστηλωτικές εργασίες. Είναι πλέον επισκέψιμο και κατά καιρούς φιλοξενεί εκθέσεις. Μέχρι το 1968 ήταν σε λειτουργία, το 1972 παραχωρήθηκε στο Υπουργείο Πολιτισμού και μετά τον σεισμό του 1978 πραγματοποιήθηκαν αναστηλωτικές εργασίες. Για πρόταση αξιοποίησης του λουτρού, βλ. Καραγιάννη 2000). Σήμερα το εσωτερικό του χρήζει περαιτέρω εργασιών συντήρησης.
A.K. 122	ΓΙΑΧΟΥΝΤΙ ΧΑΜΑΜ (YAHOU DI HAMAM) Η ΛΟΥΤΡΟ ΤΗΣ ΑΓΟΡΑΣ Η ΠΑΖΑΡ ΧΑΜΑΜΙ (PAZAR HAMAMI) (ΕΙΚ. 70)
ΕΙΔΟΣ	Χαμάμ διπλό (για Παζάρ Χαμάμ, βλ. Κανετάκη 2008β: 237-239).
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	Ιδρύθηκε κατά πάσα πιθανότητα στο τέλος του 15ου αιώνα από τον Χαλίλ Αγά (Halil Aga), αξιωματούχο της Πύλης (Δημητριάδης 1983: 417-418).
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Στην περιοχή Λουλουδάδικα, κοντά στην οδό Τσιμισκή.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Καλή διατήρηση.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Πήρε την ονομασία του (Yahoudi), επειδή βρισκόταν σε εβραϊκή συνοικία και το χρησιμοποιούσαν κυρίως Εβραίοι. Το λουτρό έπαψε να λειτουργεί στις αρχές του 20ού αιώνα και έκτοτε στέγασε αποθήκες και καταστήματα (Χατζητρύφωνος 1990: 112). Το κτίριο είχε υποστεί πολλές φθορές από σεισμούς και τις μεταγενέστερες χρήσεις ιδιαιτέρως από την ταβέρνα «Λουτρό» και τα ανθοπωλεία. Κατά τη δεκαετία του 1990 έγιναν εργασίες συντήρησης και αποκατάστασης (Χατζητρύφωνος 1999: 323, 2002: 15), τα καταστήματα απομακρύνθηκαν, αλλά παρόλα αυτά ακόμη δεν είναι επισκέψιμο για το κοινό.
A.K. 123	ΓΕΝΙ ΧΑΜΑΜ (YENI HAMAM) Η «ΑΙΓΛΗ» (ΕΙΚ. 71)
ΕΙΔΟΣ	Χαμάμ διπλό (για Γενί Χαμάμ, βλ. Κανετάκη 2004: 162-163, Αλεξοπούλου 2009: 479-492).
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	Το πιθανότερο είναι ότι κατασκευάστηκε στο τελευταίο τέταρτο του 16ου αιώνα από τον Χουσερέβ Κεντχουντά (Hüsrev Kedhuda), διαχειριστή των βακουφικών ακινήτων του μεγάλου βεζίρη Σοκολού Μεχμέτ Πασά (Sokollu Mehmed Paşa) στη θέση ρωμαϊκών λουτρών του 4ου αιώνα (Κανετάκη 2004: 162).
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Πίσω από την εκκλησία του Αγίου Δημητρίου.

ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Καλή διατήρηση.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Μέχρι πρόσφατα στέγαζε τον κινηματογράφο και χώρο πολιτιστικών εκδηλώσεων «Αίγλη». Το χαμάμ έπαψε να λειτουργεί μετά την προσάρτηση της πόλης στο ελληνικό κράτος, το 1919 πέρασε στα χέρια του ελληνικού δημοσίου, ενώ μετά το 1922 φιλοξένησε πρόσφυγες από τη Μικρά Ασία. Το 1937 αγοράστηκε από ιδιώτη ο οποίος κατέστρεψε μεγάλο τμήμα του με σκοπό να διαμορφωθεί ο κινηματογράφος (Αγγέλου και Κονιόρδου 2008: 29). Στο μνημείο, αν και κηρύχθηκε διατηρητέο τον επόμενο χρόνο, (1938) οι επεμβάσεις των ιδιοκτητών ήταν τόσο δραστικές που σήμερα σώζονται μόνο οι αίθουσες των αποδυτηρίων και οι χλιαροί χώροι (Αλεξοπούλου 2009: 483). Το 1991 το κτίριο μισθώθηκε σε ιδιώτες με σκοπό να χρησιμοποιηθεί ως χώρος πολιτιστικών εκδηλώσεων. Με χρηματοδότηση των ιδιωτών στον ίδιο χρόνο ξεκίνησαν εργασίες συντήρησης. Σήμερα λειτουργεί ως κέντρο διασκέδασης.
Α.Κ. 124	ΠΑΣΑ ΧΑΜΑΜΙ (ΡΑΪΑ ΗΑΜΑΜΙ) Η ΛΟΥΤΡΟ ΤΩΝ ΑΓΙΩΝ ΑΠΟΣΤΟΛΩΝ Η «ΛΟΥΤΡΑ ΦΟΙΝΙΚΑΣ» (ΕΙΚ. 72)
ΕΙΔΟΣ	Χαμάμ διπλό (για Πασά Χαμάμ βλ. Κανετάκη 2008γ: 240-241).
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	1520-30. Από τον Τσεζερί-τζαντέ Κοτσά Κασίμ Πασά (Cezerizade Koca Kasim Pası), κυβερνήτη της Θεσσαλονίκης επί Σουλεϊμάν Α΄ (Κανετάκη 2004: 160).
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Στον Βαρδάρη.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Καλή διατήρηση.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Το λουτρό ήταν σε λειτουργία έως το 1981 ως δημόσιο με την επωνυμία «Φοίνιξ», ενώ σήμερα φιλοξενεί τα εργαστήρια συντήρησης του Μετρό Θεσσαλονίκης.
Α.Κ. 125	ΥΠΟΛΕΙΜΜΑΤΑ ΑΓΝΩΣΤΟΥ ΛΟΥΤΡΟΥ
ΕΙΔΟΣ	Χαμάμ.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Ανάμεσα στις οδούς Ολυμπιάδος και Γλαύκου στην πάροδο Άθωνος.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Ερειπιώδης.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Το μνημείο δεν ήταν γνωστό και καταγράφηκε πριν από λίγα χρόνια (2008) από την 9η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων μετά από αναφορά περιοίκου. Χαρακτηρίστηκε ως ιδιωτικό λουτρό λόγω του μεγέθους του και η Εφορεία προέβη σε ορισμένες πρώτες εργασίες καθαρισμού.

Το σωζόμενο τμήμα του είναι ένας τοίχος σε αδόμητο οικόπεδο επί της οδού Ολυμπιάδος, ένας μικρός θολωτός χώρος (Εικ. 73) και ακριβώς δίπλα του τα ερείπια ενός καμαροσκεπούς χώρου (Εικ. 74) σε πιλοτή πολυκατοικίας στην οδό Γλαύκου 7.

A.K. 126 ΥΠΟΛΕΙΜΜΑΤΑ ΑΓΝΩΣΤΟΥ ΛΟΥΤΡΟΥ (ΕΙΚ. 75)

ΕΙΔΟΣ	Χαμάμ.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Ενσωματωμένο σε κατοικία στην οδό Ισμήνης 38, κοντά στα βόρεια τείχη (Σαμουηλίδου & Στεφανίδου-Φωτιάδου 1983: 59).
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Έχει υποστεί πολλές μετατροπές για να χρησιμοποιηθεί ως κατοικία. Εξωτερικά το κτίριο φαίνεται να διατηρείται σε καλή κατάσταση.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Το πιθανότερο, λόγω του μεγέθους του, είναι να πρόκειται για ιδιωτικό λουτρό. Έχει τετράγωνη κάτοψη και θολωτή στέγη.

Στη Θεσσαλονίκη σώζεται ακόμη ένα λουτρό το οποίο δεν είναι οθωμανικό αλλά βυζαντινό και το οποίο παρέμεινε ωστόσο σε χρήση καθ' όλη τη διάρκεια της μουσουλμανικής περιόδου μέχρι και το 1940 (Τρυφιάνη-Ομήρου 1999). Η ονομασία του κατά την οθωμανική περίοδο ήταν Κουλέ Χαμάμ (Εικ. 76) και κηρύχθηκε διατηρητέο μνημείο το 1952 (Κανετάκη 2004: 29). Το λουτρό βρισκόταν σε μια αμιγώς μουσουλμανική συνοικία της πόλης. Για πολλά χρόνια ήταν εγκαταλελειμμένο, σε κακή κατάσταση διατήρησης και μη επισκέψιμο. Τα τελευταία χρόνια έχουν ξεκινήσει εργασίες συντήρησης.

Γ. ΟΧΥΡΩΜΑΤΙΚΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ

Στη Θεσσαλονίκη από την οθωμανική περίοδο διατηρούνται και ορισμένα σημαντικά έργα οχυρωματικής αρχιτεκτονικής. Η πόλη ήταν τειχισμένη από τα ρωμαϊκά χρόνια με επάλληλες διορθώσεις και ανακαινίσεις κατά τη βυζαντινή περίοδο. Οι Οθωμανοί μετά την κατάληψη της πόλης συντήρησαν και ενίσχυσαν την οχύρωσή της.

A.K. 127 ΛΕΥΚΟΣ ΠΥΡΓΟΣ Η «ΠΥΡΓΟΣ ΤΟΥ ΑΙΜΑΤΟΣ» (KANLI KULE) (ΕΙΚ. 77)

ΕΙΔΟΣ	Οχυρωματικό έργο (πύργος) (για Λευκό Πύργο βλ. Braun & Faucherre & Spiesser 1983).
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	Μέσα 15ου αιώνα (Ταμπάκη κ.ά. 1999: 320).
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Παραλία.

ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Καλή διατήρηση.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Ο πύργος χτίστηκε στα μέσα του 15ου αιώνα επί Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπούς από τους Οθωμανούς και έλαβε την αρχική του ονομασία (πύργος του αίματος) για τον λόγο ότι ήταν φυλακή όπου ενίοτε γίνονταν εκτελέσεις. Στα 1890 ο πύργος ασβεστώθηκε από έναν φυλακισμένο με αντάλλαγμα την ελευθερία του και έκτοτε έλαβε τη σημερινή του ονομασία. Πάνω από την είσοδο υπήρχε οθωμανική επιγραφή που αφαιρέθηκε και χάθηκε είτε μετά την προσάρτηση της πόλης κατά τον Kiel (1973: 357) είτε το 1937 την περίοδο Μεταξά (Σταμπούλης 1996: 68) είτε τέλος μετά την πυρκαγιά του 1917 (Ταμπάκη κ.ά. 1999: 319). Μέχρι σχετικά πρόσφατα χρησιμοποιούνταν από ναυτοπρόσκοπους, ενώ σήμερα στεγάζει το μουσείο της ιστορίας της πόλης.
Α.Κ. 128	ΠΥΡΓΟΣ ΤΟΥ ΤΡΙΓΩΝΙΟΥ Η «ΤΖΙΝΤΖΙΡΑΙ ΚΟΥΛΕ» (=ΠΥΡΓΟΣ ΤΗΣ ΑΛΥΣΕΩΣ) (ΕΙΚ. 78)
ΕΙΔΟΣ	Οχυρωματικό έργο (πύργος) (για Πύργο του Τριγωνίου, βλ. Braun & Faucherre & Spieser 1983 και Στεφάνου 1988).
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	Χτίστηκε πιθανότατα το δεύτερο μισό του 15ου αιώνα (Κονιόρδος 2009: 5).
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Θεσσαλονίκη.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Καλή διατήρηση.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Ο πύργος του Τριγωνίου των βυζαντινών έλαβε την ονομασία του από την περιοχή που βρίσκεται (Τριγωνίο) (Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου & Τούρτα 1997: 108). Στο μνημείο έγιναν εργασίες στερέωσης και αποκατάστασης κατά την περίοδο 2007-2008 από την 9η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων.
Α.Κ. 129	ΕΠΤΑΠΥΡΓΙΟ (YEDI KULE) (ΕΙΚ. 79)
ΕΙΔΟΣ	Οχυρωματικό έργο (Φρούριο).
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	Το αρχικό κτίσμα χρονολογείται στη βυζαντινή περίοδο, αμέσως μετά την οθωμανική κατάκτηση όμως έγιναν πολλές ανακατασκευές του (<i>Επταπύργιο. Η Ακρόπολη της Θεσσαλονίκης</i> , ΥΠ.ΠΟ. - 9η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, Θεσσαλονίκη 2001).
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Μέσα στην Ακρόπολη, στο βορειοανατολικό της άκρο.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Καλή διατήρηση.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Το φρούριο είναι ένα σημαντικό δείγμα βυζαντινής και οθωμανικής οχυρωματικής αρχιτεκτονικής. Παράλληλα όμως είναι ένας χώρος με βαριά πρόσφατη ιστορία.

Στα τέλη του 19ου αιώνα μετατράπηκε από τους Τούρκους σε φυλακή, λειτουργία που διατήρησε μέχρι το 1989. Από την περίοδο εκείνη χρονολογούνται κτίρια στο εσωτερικό και εξωτερικά σε επαφή με το τείχος του φρουρίου. Στο Επταπύργιο φυλακίστηκαν και βασανίστηκαν χιλιάδες επώνυμοι και ανώνυμοι, ιδιαίτερα την περίοδο του Εμφυλίου και των χρόνων που ακολούθησαν. Εκτελέσεις πραγματοποιούνταν πίσω από το Επταπύργιο, σε έναν κενό χώρο, γνωστό από τον Τύπο ως «συνήθης τόπος των εκτελέσεων». Εκατοντάδες άνθρωποι, κυρίως πολιτικοί κρατούμενοι, έχασαν εκεί τη ζωή τους. Το 1989 το μνημείο πέρασε στη δικαιοδοσία της 9ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων και μέχρι σήμερα διεξάγονται εργασίες συντήρησης. Σήμερα στον χώρο στεγάζονται τα γραφεία της 9ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, ενώ τμήμα του είναι επισκέψιμο στο κοινό και έχει παραχωρηθεί για πολιτιστικές εκδηλώσεις. Στον προαύλιο χώρο του κτιρίου φυλάσσεται μεγάλος αριθμός μουσουλμανικών επιτύμβιων στηλών.

A.K. 130 ΤΟΠ-ΧΑΝΕ (ΠΥΡΓΟΣ ΠΥΡΟΒΟΛΟΣΤΑΣΙΟΥ) Η ΤΑΜΠΑΚ-ΧΑΝΕ (ΠΥΡΓΟΣ ΒΥΡΣΟΔΕΨΕΙΩΝ) ΑΛΛΙΩΣ ΦΡΟΥΡΙΟ ΒΑΡΔΑΡΙΟΥ (ΕΙΚ. 80)

ΕΙΔΟΣ Φρούριο.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ Σύμφωνα με τον Enliya Celebi, το φρούριο χτίστηκε από τον Σουλτάνο Σουλεϊμάν τον Μεγαλοπρεπή το 1546 και ενισχύθηκε και ανακαινίστηκε πολλές φορές τους επόμενους αιώνες (Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου & Τούρτα 1997: 138).

ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ Στην περιοχή του Βαρδαρίου πίσω από το δικαστικό μέγαρο.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ Καλή διατήρηση.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ Και αυτό το φρούριο, όπως και τα άλλα στα οποία έγινε αναφορά, χρησιμοποίησε και πάτησε σε προγενέστερο βυζαντινό κτίσμα (Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου & Τούρτα 1997: 137). Μετά το 1912 στο εσωτερικό του φρουρίου στεγάστηκε η Εφορεία Υλικού Πολέμου (Μαρκή 1982: 139). Σε δύο από τις τρεις πυριτιδαποθήκες του φρουρίου διατηρούνται οθωμανικές επιγραφές (Εικ. 81) που φέρουν χρονολογία 1841 (Μπακιρτζής 1975: 308).

A.K. 131 ΟΧΥΡΟ ΜΕΓΑΛΟΥ ΕΜΒΟΛΟΥ (ΚΑΡΑΜΠΟΥΡΝΟΥ) (ΕΙΚ. 82 & 83)

ΕΙΔΟΣ Οχυρωματικό έργο (Φρούριο).

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ Δεύτερο μισό του 19ου αιώνα. Η ακριβής χρονολογία που χτίστηκε δεν είναι γνωστή. Από τα αρχιτεκτονικά του χαρακτηριστικά και από αναφορά του Σχινά στα 1886 συμπεραίνουμε ότι χτίστηκε εκείνη την περίοδο.

ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ Στον φάρο του Αγγελοχωρίου.

ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ

Κακή διατήρηση. Η περιοχή μέχρι σήμερα παραμένει στρατιωτική έκταση, η παρουσία του στρατού όμως είναι περιορισμένη και το κτίριο είναι πλέον προσβάσιμο στο κοινό. Λόγω των διαφόρων χρήσεων του από τον στρατό και την έλλειψη συντήρησης έχει υποστεί πολλές φθορές και χρήζει άμεσων εργασιών συντήρησης.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Πρόκειται για ένα επάκτιο οχυρό που κατασκευάστηκε στην ανατολική είσοδο του Θερμαϊκού για την προστασία του κόλπου. Αντίστοιχο, μικρότερο όμως σε μέγεθος οχυρό υπήρχε απέναντί του στο δυτικό άκρο του κόλπου. Αποτελεί ένα μοναδικό για την Ελλάδα δείγμα οχυρωματικής αρχιτεκτονικής του 19ου αιώνα που κατασκευάστηκε μάλλον από ευρωπαίους μηχανικούς με τρόπο που να ανταποκρίνεται στις ανάγκες των πόλεμων της εποχής. Αποτελείται από ένα περίκεντρο κτίριο με εσωτερική αυλή και παχείς τοίχους που περιμετρικά του υπάρχουν ανοίγματα για την τοποθέτηση τηλεβόλων και αργότερα πυροβολικού. Το οχυρό του Μεγάλου Εμβόλου μαζί με τον περιβάλλοντα χώρο του κηρύχθηκε διατηρητέο μνημείο το 1998 (Φ.Ε.Κ. 595/τ.Β'/16-06-98).

Το Επταπύργιο, ο Πύργος του Τριγωνίου, ο Λευκός Πύργος και το Φρούριο του Βαρδαρίου ήταν τα οχυρωματικά έργα που κατασκεύασαν οι Οθωμανοί για την ενίσχυση των βυζαντινών τειχών. Εργασίες συντήρησης έχουν πραγματοποιηθεί σε όλα και σήμερα αποτελούν μνημεία της πόλης σε αρκετά καλή κατάσταση. Μεγάλα τμήματα των οχυρώσεων διατηρούνται ακόμη, με εξαίρεση τμήματα των τειχών που οι ίδιοι οι Τούρκοι ξεκίνησαν να κατεδαφίζουν από τα μέσα του 19ου αιώνα, όπως το παραλιακό και μέρος του ανατολικού, καθώς και τμήματα που κατεδαφίστηκαν υπό ελληνική διοίκηση για λόγους χωροταξικούς.

Οι λόγοι που μεγάλο τμήμα των τειχών διατηρήθηκαν, συμπεριλαμβανομένων και των προσθηκών της οθωμανικής περιόδου, ήταν κυρίως δύο. Ο πρώτος έχει να κάνει με τη γενικότερη συνήθη τακτική και στην Ελλάδα, να διατηρούνται οι οχυρώσεις, οι οποίες στη συγκεκριμένη περίπτωση θύμιζαν και παρέπεμπαν στην ένδοξη για την πόλη βυζαντινή περίοδο. Ο δεύτερος λόγος ήταν γιατί δεν θύμιζαν καθόλου την οθωμανική παρουσία και αρχιτεκτονική, ακόμη και αυτά που έχτισαν αποκλειστικά οι Τούρκοι ήταν απόλυτα εναρμονισμένα και ομοιόμορφα με τα βυζαντινά τείχη. Τα τείχη της πόλης με τους χριστιανικούς σταυρούς και τις επιγραφές των βυζαντινών αυτοκρατόρων θύμιζαν την αντίσταση των Θεσσαλονικέων ενάντια στους «βαρβάρους». Ο Λευκός Πύργος, τα τείχη και τα λεγόμενα «Κάστρα», δηλαδή η Ακρόπολη, αποτέλεσαν σημαντικές συμβολικές κατασκευές οι οποίες ταυτίστηκαν με την ελληνικότητα και την ιστορία της πόλης.

Δ. ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΤΙΡΙΑ

Με εξαίρεση τα τζαμιά και τα χαμάμ ελάχιστα είναι τα εναπομείναντα δημόσια κτίρια της πρώιμης οθωμανικής περιόδου στη Θεσσαλονίκη. Ίσως το μοναδικό να είναι το Μπεζεστένι.

A.K. 132	ΜΠΕΖΕΣΤΕΝΙ (ΕΙΚ. 84)
ΕΙΔΟΣ	Αγορά.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	Το μπεζεστένι της Θεσσαλονίκης (βλ. Σαμπανοπούλου 2008ε: 246-247) σύμφωνα με τους Δημητριάδη (1983: 179) και Βακαλόπουλο (1983: 209), κτίστηκε στα χρόνια του Βαγιαζήτ του Β' (1481-1512), ενώ άλλοι ερευνητές το τοποθετούν στα 1455 κατά την περίοδο του Σουλτάνου Μεχμέτ Β' (1444-1446 και 1451-1481) (Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου & Τούρτα 1997: 47 & 69).
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Επί της οδού Εγνατίας.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Καλή διατήρηση.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Τα μπεζεστένια (βλ. Ανδρούδης 2008: 55-56) ήταν κλειστές αγορές κοσμημάτων, υφασμάτων και άλλων ειδών πολυτελείας (Αστρεϊνίδου 1999: 286). Η αρχιτεκτονική τους ήταν συγκεκριμένη: θολοσκέπαστα κτίσματα με τέσσερις έως είκοσι τρούλους (Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου & Τούρτα 1997: 47 & 69). Τα μπεζεστένια χτίζονταν στις μεγάλες και σημαντικές πόλεις της αυτοκρατορίας. Ο Ενλίγια κατατάσσει τις πόλεις σε δύο κατηγορίες: σε αυτές που είχαν μπεζεστένι και σε αυτές χωρίς (Ανδρούδης 2008: 55). Η παρουσία του στη Θεσσαλονίκη υποδηλώνει τον σημαντικό ρόλο και τη νευραλγική θέση της πόλης για την οικονομία και το εμπόριο της περιοχής. Το μπεζεστένι της Θεσσαλονίκης ανήκει στον τύπο με εξωτερικά καταστήματα διαφορετικής λειτουργίας από τα εσωτερικά και καλύπτεται από έξι μολυβδοσκέπαστους θόλους (Αστρεϊνίδου 2009: 583). Το κτίριο χρησιμοποιείται μέχρι σήμερα για εμπορικούς σκοπούς παρουσιάζοντας μια συνεχή χρήση με την ίδια λειτουργία για τους τελευταίους έξι αιώνες. Τα τελευταία χρόνια έγινε αποκατάσταση και συντήρηση του μνημείου (κατά τα έτη 1982-85 και 1993-1996) από την 9η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων (Αστρεϊνίδου 1999: 289) (για τις εργασίες συντήρησης του μπεζεστενίου της Θεσσαλονίκης, βλ. Αστρεϊνίδου 2009).

Στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα μετά τα Τανζιμάτ (Μεταρρυθμίσεις) και ειδικά μετά την πυρκαγιά του 1890, η τουρκική διοίκηση προχώρησε σε ένα πρόγραμμα ανοικοδόμησης και ανανέωσης της πόλης (Καραδήμου-Γερόλυμπου & Κολώνας 1994: 171-181). Το 1869 καταδαφίστηκε από τον Σαμπρί Πασά, βαλή της πόλης, το παραλιακό τείχος και το 1888 η πόλη

συνδέθηκε με σιδηροδρομικό δίκτυο με την υπόλοιπη Ευρώπη. Ανοίχτηκαν και διαπλατύνθηκαν νέοι δρόμοι (Μπουλβάρ Χαμιδιέ η σημερινή Εθνικής Αμύνης, Λεωφόρος των Εξοχών ή Πύργων, σημερινή Βασιλίσσης Όλγας κ.ά.) και χτίστηκαν μια σειρά από δημόσια οικοδομήματα. Ο ρυθμός που κυριάρχησε ήταν ο εκλεκτισμός (για τον εκλεκτισμό στη Θεσσαλονίκη, βλ. Ζαρκαδά-Πιστιόλη 1983) και κατά δεύτερο λόγο ο νεοκλασικισμός (Καμπούρη & Μαυρουδή & Τρακασοπούλου 1983: 76). Από την τελευταία περίοδο της οθωμανικής παρουσίας διατηρούνται ορισμένα δημόσια κτίρια.

A.K. 133 ΔΙΟΙΚΗΤΗΡΙΟ (ΚΟΝΑΚ) (ΕΙΚ. 85)

ΕΙΔΟΣ	Δημόσιο κτίριο.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	1891 (Καραδήμου-Γερόλυμπου & Κολώνας 1994: 181-189).
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Επί της Αγίου Δημητρίου στην πλατεία Διοικητηρίου.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Καλή διατήρηση.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Κτίριο του Vitaliano Poselli. Στέγασε τη Γενική Διοίκηση Μακεδονίας Θράκης και το Υπουργείο Βορείου Ελλάδος μετέπειτα Υπουργείο Μακεδονίας Θράκης (Εικ. 86). Το 1954 προστέθηκε στο κτίριο ένας ακόμη όροφος και αφαιρέθηκε η μπαρόκ τεχνολογία επίστεψη και στη θέση της κατασκευάστηκε ένα μεγάλο αέτωμα (Τσολάκης 2008: 138). Η παρέμβαση αυτή αλλοίωσε την εικόνα του κτιρίου, προσέδωσε όμως και έναν περισσότερο ελληνοπρεπή χαρακτήρα στο κτίριο.

A.K. 134 Γ' ΣΩΜΑ ΣΤΡΑΤΟΥ (ΕΙΚ. 87)

ΕΙΔΟΣ	Στρατιωτικά κτίρια (για το Διοικητήριο της Θεσσαλονίκης, βλ. Ζυγομαλάς 2008α: 242-243).
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	1903 (Καραδήμου-Γερόλυμπου & Κολώνας 1994: 181-189).
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Επί της Λεωφόρου Στρατού.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Καλή διατήρηση.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Οι εγκαταστάσεις του Γ Σώματος Στρατού χτίστηκαν στο πεδίο του Άρεως στη θέση παλαιότερων στρατώνων που κατεδαφίστηκαν. Τα σχέδια εκπόνησε ο αρχιτέκτονας Vitaliano Poselli. Διετέλεσε έδρα του Γ Σώματος του Αυτοκρατορικού Στρατού και στη συνέχεια του Γ Σώματος του ελληνικού Στρατού. Το στρατόπεδο αποτελείται από το κεντρικό κτίριο του στρατηγείου, το κτίριο του πολεμικού μουσείου (Εικ. 88), τον ναό του αγίου Κωνσταντίνου, στρατώνες καθώς και μερικά μεταγενέστερα της οθωμανικής περιόδου αξιόλογα κτίρια. Στο στρατηγείο δεν αφαιρέθηκε όπως στην περίπτωση της Φιλοσοφικής, η μπαρόκ επίστεψη από την πρόσοψη του κτιρίου, στη θέση όμως του οθωμανικού θυρεού προστέθηκε η κεφαλή του Μεγάλου Αλεξάνδρου. Το 1977 κηρύχθηκε διατηρητέο μνημείο (Φ.Ε.Κ. 718/Β/30-7-1977).

Α.Κ. 135 ΣΤΡΑΤΟΠΕΔΟ ΑΛΛΑΤΙΝΙ (ΕΙΚ. 89)

ΕΙΔΟΣ	Στρατιωτικά κτίρια.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	;1908 (Κολώνας 1991: 77).
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Επί της οδού Αδριανουπόλεως στο πίσω μέρος της βίλας Αλλατίνι.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Καλή διατήρηση.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Σήμερα στεγάζει υπηρεσίες της Περιφέρειας Κεντρικής Μακεδονίας.

Α.Κ. 136 ΣΤΡΑΤΟΠΕΔΟ ΠΑΥΛΟΥ ΜΕΛΑ

ΕΙΔΟΣ	Στρατιωτικά κτίρια.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	1890-1905 (Καμπούρη 2006: 2).
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Το στρατόπεδο περιβάλλεται από τις οδούς Λαγκαδά, Λεβαντή, Π. Μελά, Αγίας Μαρίνας και Δαβάκη και βρίσκεται στην περιοχή της Σταυρούπολης μέσα στα όρια του σημερινού ομόνυμου Δήμου Παύλου Μελά.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Μέτρια διατήρηση.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Αρχικά χτίστηκε ως στρατώνας του οθωμανικού αυτοκρατορικού πυροβολικού, ενώ μετά το 1912 εγκαταστάθηκε το πυροβολικό του ελληνικού στρατού. Κατά τη γερμανική κατοχή αποτέλεσε χώρο φυλάκισης και εκτέλεσης αντιστασιακών. Στην Οθωμανική Περίοδο χρονολογούνται το τέμενος, το Διοικητήριο της 9ης ΤΑΞΥΠ (Εικ. 90) και δύο μεγάλα διώροφα επιμήκη κτίρια στρατώνων (Εικ. 91) διατεταγμένων σε ορθή γωνία (Καμπούρη 2006: 3). Σήμερα εκτός από ένα μικρό του τμήμα που χρησιμοποιείται από τον στρατό τα υπόλοιπα κτίρια είναι εγκαταλελειμμένα και υπόκεινται σε συνέχεις βανδαλισμούς και καταστροφές. Ορισμένα κτίρια έχουν καεί και βρίσκονται υπό κατάρρευση. Η κήρυξη τμήματος ή του συνόλου του στρατοπέδου ως διατηρητέου μνημείου προέκυψε με αφορμή τη διαπλάτυνση της οδού Λαγκαδά. Τελικά χαρακτηρίστηκαν διατηρητέα τα κελύφη των δύο κτιρίων στρατωνισμού, το τέμενος και το παλαιότερο (το οθωμανικό) τμήμα του στρατοπέδου ως «ιστορικός τόπος» (Φ.Ε.Κ. 1786/τΒ/2-12-03). Το κτίριο διοίκησης της 9ης ΤΑΞΥΠ δεν χαρακτηρίστηκε λόγω των έργων διάνοιξης της οδού Λαγκαδά, γιατί ένα τμήμα του βρισκόταν στην απαλλοτριωθείσα ζώνη και τελικά καταστράφηκε (Καμπούρη 2006: 4). Σήμερα το ιδιοκτησιακό καθεστώς του στρατοπέδου αποτελεί πεδίο αντιπαράθεσης ανάμεσα στον δήμο, το Υπουργείο Εθνικής Άμυνας και άλλους φορείς χωρίς να έχει ξεκαθαριστεί ακόμη πώς θα αξιοποιηθεί.

A.K. 137	ΑΝΩΤΑΤΗ ΔΙΑΚΛΑΔΙΚΗ ΣΧΟΛΗ ΠΟΛΕΜΟΥ - ΣΤΡΑΤΟΠΕΔΟ ΤΑΞΙΑΡΧΟΥ ΛΑΣΚΑΡΙΔΗ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ (ΕΙΚ. 92)
ΕΙΔΟΣ	Στρατιωτικά κτίρια.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	1911 (www.geetha.mil.gr).
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Γεωργικής Σχολής 29 στο δρόμο για το αεροδρόμιο.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Καλή διατήρηση.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Το κτίριο άρχισε να κτίζεται το 1911 με προορισμό να στεγάσει τη νέα Γεωργική Σχολή. Έχει κάτοψη σχήματος Ε και αποτελείται από ημιυπόγειο, ισόγειο και έναν όροφο (www.geetha.mil.gr). Το 1912 πάντα σύμφωνα με το Γ.Ε.Σ. παρέμενε ημιτελές. Το 1927 ολοκληρώθηκε και έκτοτε χρησιμοποιείται από τις στρατιωτικές αρχές.
A.K. 138	ΣΤΡΑΤΟΠΕΔΟ ΚΟΔΡΑ (ΕΙΚ. 93)
ΕΙΔΟΣ	Στρατιωτικά κτίρια.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	-
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Μέτρια διατήρηση.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	-
A.K. 139	ΟΘΩΜΑΝΙΚΟ ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΟ ΝΟΣΟΚΟΜΕΙΟ (424 ΓΕΝΙΚΟ ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΟ ΝΟΣΟΚΟΜΕΙΟ) (ΕΙΚ. 94)
ΕΙΔΟΣ	Δημόσιο κτίριο.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	1882-1889 (Κολώνας 1991: 75). Σύμφωνα με το Φ.Ε.Κ. στο οποίο κηρύχθηκε διατηρητέο, το κτίριο χτίστηκε το 1880 (Φ.Ε.Κ. 1966/Β/31-12-2004).
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Μεταξύ των οδών Γρ. Λαμπράκη, Καυτατζόγλου και Νέας Εγνατίας.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Καλή διατήρηση.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Οι συνέχεις παρεμβάσεις, επεκτάσεις και μετασκευές έχουν αλλοιώσει την αρχική εικόνα του κτιρίου (Κολώνας 1991: 76).
A.K. 140	(ΟΘΩΜΑΝΙΚΟ) ΔΗΜΟΤΙΚΟ ΝΟΣΟΚΟΜΕΙΟ ΧΑΜΙΔΙΕ (ΕΙΚ. 95)
ΕΙΔΟΣ	Δημόσιο κτίριο.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	1904 (Κολώνας 1991: 90).
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Στις παρυφές της Άνω Πόλης, πάνω από το νεκροταφείο της Ευαγγελίστριας.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Καλή διατήρηση.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Διώροφο μεγάλων διαστάσεων κτίριο σε κάτοψη σχήματος Π. Είναι έργο του αρχιτέκτονα Ξενοφώντα Παιονίδη και από το 1912 μετονομάστηκε σε «Άγιος Δημήτριος».
A.K. 141	ΤΕΛΩΝΕΙΟ (ΕΙΚ. 96)
ΕΙΔΟΣ	Δημόσιο κτίριο (βλ. Ζυγομαλάς 2008δ: 244-245).
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	1910-1912 (Ζυγομαλάς 2008δ: 244).
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Λιμάνι.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Μέτρια διατήρηση. Χρειάζονται εργασίες συντήρησης.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Επίμηκες κτίριο εξωτερικών διαστάσεων 200Χ25 μέτρων που σχεδιάστηκε από τον Θεσσαλονικιό μηχανικό Έλι Μοδιάνο (Ζυγομαλάς 2008δ: 244).
A.K. 142	ΑΠΟΘΗΚΕΣ ΛΙΜΑΝΙΟΥ (ΕΙΚ. 97)
ΕΙΔΟΣ	Δημόσια κτίρια.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	1904 (Χαστάογλου 2006: 4).
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Λιμάνι.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	-
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Πρόκειται για συγκρότημα πέντε κτιρίων που αρχικά λειτούργησαν ως αποθήκες. Τα κτίρια είναι κατασκευασμένα με μεταλλικό σκελετό και οπτόπλινθους. Το 1997 στο πλαίσιο των έργων που έγιναν για την πολιτιστική πρωτεύουσα αποκαταστάθηκαν με τρόπο που το αρχικό κέλυφος κατεδαφίστηκε και αντικαταστάθηκε με νεότερα υλικά (Χαστάογλου 2006: 4). Από το 1997 μέχρι σήμερα φιλοξενούν διάφορες πολιτιστικές εκδηλώσεις, όπως το φεστιβάλ κινηματογράφου, εκθέσεις καθώς και τα μουσεία φωτογραφίας και κινηματογράφου.
A.K. 143	ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΚΗ ΤΡΑΠΕΖΑ (ΕΙΚ. 98)
ΕΙΔΟΣ	Δημόσιο κτίριο.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	1904 (Καραδήμου-Γερόλυμπου & Κολώνας 1994: 181-189).
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Στην οδό Φράγκων.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Καλή διατήρηση.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Κτίριο του Vitaliano Poselli, χτίστηκε στη θέση παλαιότερου κτιρίου που ανατινάχτηκε το 1903 (βλ. Μέγας 2010). Στέγασε το Ι.Κ.Α. και αργότερα το Δημοτικό Ωδείο Θεσσαλονίκης. Αποτελεί διατηρητέο μνημείο από το 1977 (Φ.Ε.Κ. 718/Β/30-7-1977).

A.K. 144	ΑΠΟΘΗΚΗ ΤΡΟΧΙΟΔΡΟΜΩΝ (ΝΤΕΠΩ-ΑΜΑΞΟΣΤΑΣΙΟ ΤΡΑΜ) (ΕΙΚ. 99)
ΕΙΔΟΣ	Δημόσιο κτίριο.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	Αρχές 20ού αιώνα.
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Στη συμβολή των οδών Βασιλίσσης Όλγας και Νέστορα Τυπά στην περιοχή Ντεπώ.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Μέτρια διατήρηση.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Τα κτίρια σχεδιάστηκαν από τον Pierro Arigoni, αρχικά χρησιμοποιήθηκε ως αμαξοστάσιο των ιππήλατων τραμ και στη συνέχεια το 1908, των ηλεκτροκίνητων (Κολώνας 1991: 110). Μέχρι το 1956 λειτουργούσε ως αμαξοστάσιο των τραμ, μετά την κατάργησή τους στέγασε την τεχνική υπηρεσία της ελληνικής αστυνομίας και το 1994 κηρύχθηκε διατηρητέο μνημείο (Φ.Ε.Κ. 446/Β/14-6-1994). Πρόσφατα όλη η έκταση μαζί με τα κτίρια παραχωρήθηκε στον δήμο Θεσσαλονίκης με στόχο να αξιοποιηθεί ως δημόσιος χώρος.
A.K. 145	ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΥΔΡΕΥΣΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ (COMPANIE OTTOMANE DES EAUX DE SALONIQUE) (ΕΙΚ. 100)
ΕΙΔΟΣ	Δημόσιο κτίριο.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	1890-1894 (www.eyath.gr).
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Στην οδό 26ης Οκτωβρίου 19 στην περιοχή των Σφαγείων.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Καλή διατήρηση.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Στο πλαίσιο των μεταρρυθμίσεων που έγιναν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα αποφασίστηκε η υδροδότηση της Θεσσαλονίκης (για ύδρευση Θεσσαλονίκης, βλ. Βαλαβανίδου 2000). Μέχρι τότε οι κάτοικοι προμηθεύονταν νερό από πηγάδια και από τις δεκάδες δημόσιες βρύσες. Στα 1888 παραχωρήθηκε σε μουσουλμάνο επιχειρηματία συνεργαζόμενο με Βέλγους κεφαλαιούχους το προνόμιο της υδροδότησης του κεντρικού τμήματος της πόλης (Ταμιωλάκης 1985: 68). Το συγκρότημα περιλαμβάνει τρία κτίρια: την κεντρική αίθουσα μηχανημάτων, το λεβητοστάσιο και σε συνέχεια με το λεβητοστάσιο μια αποθήκη κάρβουνου καθώς και το κτίριο-κατοικία του διευθυντή (Ταμιωλάκης 1985: 72). Το 2000 ολοκληρώθηκαν εργασίες συντήρησης και έκτοτε ο χώρος είναι επισκέψιμος και έχει μετατραπεί σε μουσείο ύδρευσης της πόλης.
A.K. 146	ΔΗΜΟΤΙΚΑ ΣΦΑΓΕΙΑ (ΕΙΚ. 101)
ΕΙΔΟΣ	Δημόσιο κτίριο.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	1897.
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Στην οδό 26ης Οκτωβρίου 158 στην περιοχή των Σφαγείων.

ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Καλή διατήρηση.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Τα σφαγεία λειτούργησαν σε αυτό το κτίριο μέχρι το 1988, οπότε μεταφέρθηκαν σε άλλη τοποθεσία. Το 1994 το κτίριο και ο περιβάλλων χώρος κηρύχθηκαν διατηρητέα μνημεία από το Υπουργείο Πολιτισμού (Φ.Ε.Κ. 446/τΒ/14-6-94). Πρόκειται για ένα επίμηκες ισόγειο κτίριο εκλεκτιστικής μορφής που ανήκει στην κατηγορία των βιομηχανικών κτιρίων των άρχων του 20ού αιώνα ¹⁹ . Σήμερα στο κτίριο διενεργούνται εργασίες συντήρησης με στόχο να μετατραπεί ο χώρος σε κέντρο πολιτισμού.
Α.Κ. 147	ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΕΠΙΓΡΑΦΗ ΚΑΦΕ ΦΛΟΚΑ (ΕΙΚ. 102)
ΕΙΔΟΣ	Εξοχικό κέντρο διασκέδασης.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	1905 (Κολώνας 1991: 112).
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Στην οδό Βασιλίσσης Όλγας 212
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Καλή διατήρηση.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Το κτίριο χτίστηκε από τους αδελφούς Φλόκα ως καφενείο και στη συνέχεια ως κατοικία. Μεταπολεμικά χρησιμοποιήθηκε ως εκπαιδευτήριο, αργότερα ως χώρος αναψυχής και σήμερα ως εμπορικό κατάστημα. Είναι εκλεκτιστικού ρυθμού και διατηρεί τμήμα του κήπου του. Το κτίριο ήταν πάντοτε ελληνικής ιδιοκτησίας και ο λόγος που συμπεριλαμβάνεται σε αυτό τον κατάλογο είναι γιατί σε εξωτερικό τοίχο διατηρείται οθωμανική επιγραφή που γράφει καφενείο Πέρα Παλάς (Pera Palace Kahvehanesi) (Εικ. 103).
Α.Κ. 148	ΣΙΝΤΡΙΒΑΝΙ ΧΑΜΙΔΙΕ (ΕΙΚ. 104)
ΕΙΔΟΣ	Δημόσιο κτίριο.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	1889 (Κολώνας 1991: 54).
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Θεσσαλονίκη. Στην οδό Εθνικής Αμύνης.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Καλή διατήρηση.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Κατασκευάστηκε από τον σουλτάνο Αβδούλ Χαμίτ τον Β΄ ως δώρο για τους κατοίκους της Θεσσαλονίκης. Τοποθετήθηκε στην αρχή της νέας για την εποχή Μπουλβάρ Χαμιδιέ, τον δρόμο που διανοίχτηκε από τον σουλτάνο έξω από τα ανατολικά τείχη με στόχο να στεγάσει κτίρια προξενείων, δημοσίων υπηρεσιών και ευκατάστατων πολιτών (Κολώνας 1991: 114-115). Το 1936 στο πλαίσιο εργασιών διαμόρφωσης της πλατείας το σιντριβάνι καταστράφηκε.

19 «Εργασίες συντήρησης διατηρητέου κτιρίου πρώην Δημοτικών Σφαγείων, και επανάχρησή του ως αίθουσα πολλαπλών χρήσεων», Ελληνική Δημοκρατία Περιφέρεια Κεντρικής Μακεδονίας, Νομός Θεσσαλονίκης, Δήμος Θεσσαλονίκης, Διεύθυνση Μελετών Αρχιτεκτονικών Έργων, Τμήμα Αρχιτεκτονικών Μελετών.

	Τα κομμάτια του πετάχτηκαν, όπως μας πληροφορεί ο Τομανάς (1997β: 19) στην αρχή στο πάρκο της Χ.Α.Ν.Θ. και αργότερα σε αποθήκες του δήμου, ώσπου το 1977 με δημοτική απόφαση στήθηκε και πάλι λίγο πιο δίπλα από την αρχική του θέση.
Α.Κ. 149	ΚΗΠΟΙ ΤΟΥ ΠΑΣΑ (ΕΙΚ. 105)
ΕΙΔΟΣ	-
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	Το πιθανότερο στις αρχές του 20ού αιώνα (Αστρεινίδου & Θεολογίδου 1983: 85).
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Πίσω από το νοσοκομείο «Άγιος Δημήτριος».
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Μέτρια διατήρηση.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Ένα ιδιαίτερο και σχετικά άγνωστο οθωμανικό μνημείο είναι «οι κήποι του πασά». Πρόκειται για έναν κήπο που κατασκευάστηκε από την οθωμανική διοίκηση και το πιθανότερο είναι ότι σχετίζεται με το νοσοκομείο «Άγιος Δημήτριος». Μερικοί ερευνητές υποστηρίζουν ότι στην ίδια περιοχή βρισκόταν μουσουλμανικός τεκές (Παπάζογλου, Α. 2008: 67-73) και ότι οι κήποι σχετίζονται με τους δερβίσηδες που ζούσαν στον τεκέ (Χαραλάμπους 2001: 133-163). Λογικότερη φαίνεται η εξήγηση ότι αποτελούσαν τους κήπους του νοσοκομείου. Σήμερα σώζονται λίγα κτίσματα, όπως ένα σιντριβάνι, μια στέρνα, ένας υπόγειος χώρος, όλα όμως σε κακή κατάσταση διατήρησης (Εικ. 106). Το 1984 ο κήπος κηρύχθηκε διατηρητέο μνημείο (Φ.Ε.Κ. 654/Β/18-9-1984). Οι κήποι είναι δείγμα της λεγόμενης «φανταστικής αρχιτεκτονικής» (architecture douce), η οποία επιτρέπει ελευθερία στην επιλογή των υλικών και στη σύνθεση θυσιάζοντας τον ορθολογισμό. Τυπικό παράδειγμα της αρχιτεκτονικής αυτής αποτελούν τα έργα του Antonio Gaudi (Αστρεινίδου & Θεολογίδου 1983: 85), όπως για παράδειγμα στο πάρκο Güell στη Βαρκελώνη.

Ε. ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΑ ΙΔΡΥΜΑΤΑ

Α.Κ. 150	ΣΧΟΛΗ ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ ΤΗΣ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑΣ ΙΔΑΔΙΕ Η ΙΝΤΑΝΤΙΕ (ΙΔΑΔΙΥΕ), ΣΗΜΕΡΙΝΟ ΚΤΙΡΙΟ ΠΑΛΙΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ (ΕΙΚ. 107)
ΕΙΔΟΣ	Εκπαιδευτικό ίδρυμα (για τη Δημόσια Προπαρασκευαστική Σχολή Ιδαδιέ, βλ. Ζυγομαλάς 2008γ: 248-249).
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	1887 (Καραδήμου-Γερόλυμπου & Κολώνας 1994: 181-189).
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Επί της οδού Εθνικής Αμύνης.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Καλή διατήρηση.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Τα Idadiye ιδρύθηκαν στις μεγάλες πόλεις της αυτοκρατορίας μετά τα Τανζιμάτ και ήταν σχολές που ετοιμάζαν σπουδαστές για να στελεχώσουν τις δημόσιες υπηρεσίες της οθωμανικής διοίκησης (Κολώνας 1991: 79). Το 1908 έγινε η προσθήκη των παράπλευρων πτερύγων (Κολώνας & Παπαματθαιάκη 1980: 24). Μετά τους Βαλκανικούς χρησιμοποιήθηκε ως νοσοκομείο και από το 1927 στέγασε το πανεπιστήμιο της Θεσσαλονίκης. Στην Κατοχή χρησιμοποιήθηκε ως γερμανικό στρατιωτικό νοσοκομείο. Όταν στο κτίριο εγκαταστάθηκε η Φιλοσοφική σχολή έγιναν διάφορες κατασκευαστικές παρεμβάσεις και προσθήκες οι οποίες ολοκληρώθηκαν το 1932 (Κολώνας & Παπαματθαιάκη 1980: 25). Άλλαξε η πρόσοψη, αφαιρέθηκε ένα μπαλκόνι και η μπαρόκ επίστεψη. Στη θέση της επίστεψης κατασκευάστηκε ένα αέτωμα, ενώ προστέθηκε και κεραμοσκεπής στέγη (Εικ. 108). Όλα αυτά σε συνδυασμό με την επιγραφή «Μούσαις χάρισι θύε» αφαίρεσαν τα οθωμανικά στοιχεία και προσέδωσαν έναν ελληνοπρεπή χαρακτήρα στο κτίριο.
A.K. 151	ΓΙΑΝΤΙΓΚΑΡΙ ΤΕΡΑΚΚΙ ΜΕΚΤΕΜΠΙ (YADIGARI TERAKKI MEKTEBI) ΕΜΠΟΡΙΚΗ ΣΧΟΛΗ ΠΡΟΟΔΟΣ (ΕΙΚ. 109)
ΕΙΔΟΣ	Εκπαιδευτικό ίδρυμα.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	1879 (Βαλσαμίδης 1998: 352).
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Επί της οδού Κασσάνδρου.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Καλή διατήρηση.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Το κτίριο σήμερα στεγάζει το 51ο δημοτικό σχολείο και το 30ο Νηπιαγωγείο. Κατά την οθωμανική περίοδο λειτούργησε ως ιδιωτική εμπορική σχολή των Ντονμέδων της πόλης. Στη στέψη του κτιρίου διατηρείται οθωμανική επιγραφή με αραβικά γράμματα (Εικ. 110).
A.K. 152	ΕΜΠΟΡΙΚΗ ΣΧΟΛΗ ΤΟΥ ΚΟΜΙΤΑΤΟΥ «ΕΝΩΣΙΣ ΚΑΙ ΠΡΟΟΔΟΣ»
ΕΙΔΟΣ	Εκπαιδευτικό ίδρυμα.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	1909 (Κολώνας 1991: 82).
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Επί της οδού Εθνικής Αμύνης.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Καλή διατήρηση.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Το κτίριο του σχολείου αποτελεί τμήμα του σημερινού Γενικού Νοσοκομείου «Γ. Γεννηματάς», του πρώην Κεντρικού Νοσοκομείου της Θεσσαλονίκης (Εικ. 111). Οι αλλεπάλληλες προσθήκες της μεταπολεμικής περιόδου αλλοίωσαν εντελώς την αρχική μορφή του κτιρίου (Κολώνας 1991: 82).
A.K. 153	ΔΗΜΟΤΙΚΗ ΣΧΟΛΗ ΖΙΧΝΗ ΠΑΣΑ (ΕΙΚ. 112)
ΕΙΔΟΣ	Εκπαιδευτικό ίδρυμα.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	1895 (Βαλσαμίδης 1998: 350).
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Στην οδό Επταπυργίου στην Άνω Πόλη.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Καλή διατήρηση.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Το κτίριο του σχολείου βρίσκεται δίπλα στο κτίριο που στέγαζε το τζαμί του Ζίχνη Πασά. Τα δύο ιδρύματα ήταν δωρεά του βαλή της Θεσσαλονίκης Ζίχνη Πασά και μετά την Ανταλλαγή των πληθυσμών μετατράπηκαν σε κατοικίες (Βαλσαμίδης 1998: 350). Το τζαμί κατοικείται ακόμη ενώ το σχολείο φαίνεται εγκαταλελειμμένο.

ΣΤ. ΟΙΚΙΕΣ

A.K. 154	ΟΙΚΙΑ ΧΑΤΖΗ ΜΕΧΜΕΤ ΧΑΪΡΙ ΠΑΣΑ
ΕΙΔΟΣ	Οικία.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	1903-1906 (Κολώνας 1991: 140).
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Θεσσαλονίκη. Στην οδό Αρχαιολογικού Μουσείου στο Φάληρο.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Καλή διατήρηση.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Ο Χατζή Μεχμέτ Χαΐρι Πασάς, ο οποίος ήταν στρατηγός και διοικητής του αυτοκρατορικού 3ου Σώματος Στρατού, ξεκίνησε να χτίζει το σπίτι του το 1903 απέναντι από το Γενί Τζαμί. Στη συνοικία αυτή κατοικούσαν πολλοί Ντονμέδες όπως ήταν και ο ίδιος. Το οίκημα πωλήθηκε από τους κληρονόμους του στρατηγού στη μητρόπολη Θεσσαλονίκης και χρησιμοποιήθηκε αρχικά ως αρρεναγωγείο και στη συνέχεια στέγασε την Παιδαγωγική Ακαδημία Θεσσαλονίκης (Κολώνας 1991: 140). Στα τέλη της δεκαετίας του 1950 το κτίριο κάηκε με αποτέλεσμα να καταστραφεί η επίστεψή του και στη συνέχεια να προστεθεί ένας όροφος που αλλοίωσε την αρχική εικόνα του (Κολώνας 1991: 140). Σήμερα στεγάζει τη Σχολή Νηπιαγωγών Θεσσαλονίκης (Εικ. 113).
A.K. 155	ΟΙΚΙΑ ΑΧΜΕΤ ΝΕΔΙΝ ΜΠΕΗ (ΕΙΚ. 114)
ΕΙΔΟΣ	Οικία.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	1909 (Κολώνας 1991: 140).
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Στην οδό Πραξιτέλους στο Φάληρο.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Καλή διατήρηση.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Ο Αχμέτ Νεδίν Μπέης ήταν διευθυντής του οργανισμού του Οθωμανικού Χρέους. Σήμερα στεγάζει το Κέντρο Διαφύλαξης Αγιορείτικης Κληρονομιάς.
A.K. 156	ΟΙΚΙΑ ΝΑΖΙΦΕ (ΕΙΚ. 115)
ΕΙΔΟΣ	Οικία.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	1906 (Κολώνας 1991: 140).
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Στη συμβολή των οδών Στρατού και Σαρανταπόρου.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Μέτρια διατήρηση.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Το κτίριο σήμερα είναι εγκαταλελειμμένο και κατά καιρούς τελεί υπό κατάληψη. Εξωτερικά φαίνεται ότι έχει υποστεί πολλές φθορές και πρέπει να συντηρηθεί άμεσα. Σε αέτωμα πάνω από την είσοδο της οδού Σαρανταπόρου διατηρείται γύψινη μουσουλμανική διακόσμηση, ένα αστέρι ανάμεσα σε δύο ημισελήνους (Εικ. 116).
Α.Κ. 157	ΚΤΙΡΙΟ ΔΙΑΜΕΡΙΣΜΑΤΩΝ ΤΟΥ ΑΒΔΟΥΛ ΚΕΡΙΜ (ΕΙΚ. 117)
ΕΙΔΟΣ	Οικία.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	1909 (Κολώνας 1991: 142).
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Στη συμβολή των οδών Δελφών και Παρασκευοπούλου.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Μέτρια διατήρηση.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Το κτίριο σήμερα δεν κατοικείται.
Α.Κ. 158	ΟΙΚΙΑ ΝΑΦΗΖ ΡΑΓΚΙΜΠ (ΕΙΚ. 118)
ΕΙΔΟΣ	Οικία.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	1911 (Κολώνας 1991: 149).
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Στην οδό Βασιλίσσης Όλγας 71.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Καλή διατήρηση.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Επί σειρά ετών στέγαζε τα Εκπαιδευτήρια Κοραή. Σήμερα είναι νηπιαγωγείο και παιδικός σταθμός.
Α.Κ. 159	ΕΠΑΥΛΗ ΓΙΟΥΣΟΥΦ ΚΑΙ ΑΧΜΕΤ ΚΑΠΑΝΤΖΗ (ΕΙΚ. 119)
ΕΙΔΟΣ	Οικία.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	1905 (Ζυγομαλάς 2008στ: 255).
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Στην οδό Βασιλίσσης Όλγας.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Καλή διατήρηση.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Κτίριο του Pierro Arrigoni που χτίστηκε κατά παραγγελία μέλους της γνωστής οικογένειας Ντονμέδων της πόλης Καπαντζή (Κολώνας 1991: 157). Στέγασε πρόσφυγες από τη Μικρά Ασία, το Ισπανικό Προξενείο, τα γραφεία του Ερυθρού Σταυρού, της Γκεστάπο, του Ν.Α.Τ.Ο., της Πολιτιστικής Πρωτεύουσας το 1997 (Ζυγομαλάς 2008στ: 255) και τον Οργανισμό Ρυθμιστικού Σχεδίου και Περιβάλλοντος Θεσσαλονίκης. Κηρύχθηκε διατηρητέο το 1977 (Φ.Ε.Κ. 718/Β/30-7-1977). Σήμερα έχει αγοραστεί από ιδιώτη αλλά παραμένει κενό και ανεκμετάλλευτο.

Α.Κ. 160	ΕΠΑΥΛΗ ΑΧΜΕΤ ΚΑΠΑΝΤΖΗ (ΕΙΚ. 120)
ΕΙΔΟΣ	Οικία.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	1890 (Καραδήμου-Γερόλυμπου & Κολώνας 1994: 181-189).
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Στην οδό Βασιλίσσης Όλγας.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Καλή διατήρηση.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Κτίριο του Pierro Arrigoni που χτίστηκε κατά παραγγελία μέλους της γνωστής οικογένειας Ντονμέδων της πόλης Καπαντζή. Στέγασε το Ε΄ Γυμνάσιο Αρρένων και το Μ.Ι.Ε.Τ. αποτελεί διατηρητέο μνημείο από το 1975 (Φ.Ε.Κ. 1390/Β/26-11-1975).
Α.Κ. 161	ΟΙΚΙΑ ΔΕΪΡΟΥΑΝ ΑΒΔΟΥΛΛΑΧ (CHÂTEAU MON BONHEUR) (ΕΙΚ. 121)
ΕΙΔΟΣ	Οικία.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	1890 (Κολώνας 1991: 153).
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Στην οδό Βασιλίσσης Όλγας.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Μέτρια διατήρηση.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Μετά από εναλλαγές ιδιοκτητών στέγασε για ένα διάστημα τμήμα των εκπαιδευτηρίων Αγλαΐας Σχοινά, οικογένειες προσφύγων και τα τελευταία χρόνια σώμα προσκόπων. Κηρύχτηκε διατηρητέο το 1984 (Φ.Ε.Κ. 143/Β/13-3-1984), σήμερα είναι εγκαταλελειμμένο και έχει υποστεί καταστροφές (Εικ. 122).
Α.Κ. 162	ΕΠΑΥΛΗ ΣΕΪΦΟΥΛΑΧ ΠΑΣΑ Η ΒΙΛΑ ΜΟΡΔΟΧ
ΕΙΔΟΣ	Οικία.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	1905 (Καραδήμου-Γερόλυμπου & Κολώνας 1994: 181-189).
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Στην οδό Βασιλίσσης Όλγας.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Καλή διατήρηση.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Το κτίριο έχει χτιστεί σε σχέδια του Ξενοφώντα Παιονίδη (Κολώνας 1991: 163). Εδώ και αρκετά χρόνια στεγάζει τη Δημοτική Πινακοθήκη της Θεσσαλονίκης. Στην τουρκομπαρόκ στέψη του διακρίνεται οθωμανική επιγραφή (Εικ. 123).
Α.Κ. 163	ΕΠΑΥΛΗ ΧΑΣΑΝ ΠΡΙΣΤΙΝΑ ΧΑΦΙΖ ΜΠΕΗ (ΣΧΟΛΗ ΤΥΦΛΩΝ) (ΕΙΚ. 124)
ΕΙΔΟΣ	Οικία.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	1879 (Καραδήμου-Γερόλυμπου & Κολώνας 1994: 181-189) ή 1907 (Κολώνας 1991: 143).
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Στην οδό Βασιλίσσης Όλγας 32.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Καλή διατήρηση.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Κτίριο που σχεδιάστηκε από τον Ξενοφώντα Παιονίδη κατά παραγγελία του Αλβανού μπέη Χάσαν Πριστίνα (Κολώνας 1991: 143). Αρχικά χτίστηκε ως οικία, αργότερα άλλαξε πολλές χρήσεις και ιδιοκτήτες, ενώ από το 1948 μέχρι σήμερα στεγάζει την σχολή τυφλών. Το κτίριο κηρύχθηκε διατηρητέο μνημείο το 1980 (Φ.Ε.Κ. 277/B/20-3-1980).
A.K. 164	ΕΠΑΥΛΗ ΟΣΜΑΝ ΑΛΙ ΜΠΕΗ (ΕΙΚ. 125)
ΕΙΔΟΣ	Οικία.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	1897 (Καραδήμου-Γερόλυμπου & Κολώνας 1994: 181-189).
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Στην οδό Βασιλίσσης Όλγας 36.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Καλή διατήρηση.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Κτίριο του Frederic Charnot. Στέγασε το βουλγαρικό προξενείο και αργότερα τα εκπαιδευτήρια Μέλισσα (Κολώνας 1991: 144). Το κτίριο κηρύχθηκε διατηρητέο μνημείο το 1977 (Φ.Ε.Κ. 718/B/17-10-1977).
A.K. 165	ΚΑΤΟΙΚΙΑ ΑΜΠΝΤΟΥΡΑΧΜΑΝ Η ΚΑΡΙΠΕΙΟ (ΕΙΚ. 126)
ΕΙΔΟΣ	Οικία.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	Αρχές ;20ού αιώνα, 1923 (Ζυγομαλάς 2008ε: 257).
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Στην Άνω Πόλη, στη συμβολή των οδών Ολυμπιάδος, Κλειούς και Φ. Δραγούμη.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Καλή διατήρηση.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Σήμερα στεγάζει ιδρύματα.
A.K. 166	ΚΑΤΟΙΚΙΑ ΧΙΦΖΙ ΜΠΕΗ (ΕΙΚ. 127)
ΕΙΔΟΣ	Οικία.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	1897-1905 (Ζυγομαλάς 2008ζ: 258).
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Στην Άνω Πόλη στην πλατεία Ρομφή στις οδούς Ακροπόλεως, Αγίας Σοφίας και Κρίσπου.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Καλή διατήρηση.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Αρχικά κατοικία του Τούρκου καϊμακάμη διοικητή της Θεσσαλονίκης Χιφζί Μπέη (Ζυγομαλάς 2008ζ: 258). Μετά την Ανταλλαγή χρησιμοποιήθηκε από πρόσφυγες, αργότερα στέγασε το Ζ΄ Γυμνάσιο Αρρένων. Όταν το γυμνάσιο έφυγε, για λίγα χρόνια τέλεσε υπό κατάληψη μέχρι το 1997, οπότε στο πλαίσιο των έργων για την πολιτιστική πρωτεύουσα αναστηλώθηκε και σήμερα φιλοξενεί τη Δημοτική Βιβλιοθήκη της Άνω Πόλης. Το κτίριο είναι ένα από τα ελάχιστα εναπομείναντα κονάκια της Άνω Πόλης που συνδυάζει την βαλκανική αρχιτεκτονική με στοιχεία από την ευρωπαϊκή αρχιτεκτονική των αρχών του 20ού αιώνα. Κηρύχθηκε διατηρητέο το 1977 (Φ.Ε.Κ. 718/B/30-7-1977) και αγοράστηκε από τον δήμο Θεσσαλονίκης.

Ζ. ΤΣΕΣΜΕΔΕΣ

Στη Θεσσαλονίκη σώζονται αρκετοί τσεσμέδες, δηλαδή δημόσιες κρήνες, κυρίως στην Άνω Πόλη. Παρακάτω αναφέρονται οι περισσότερες και γνωστότερες οθωμανικές βρύσες της πόλης.

A.K. 167	ΤΣΕΣΜΕΣ
ΕΙΔΟΣ	Τσεσμές.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Απέναντι από το ουζερί «Τσινάρι» στη συμβολή των οδών Α. Παπαδοπούλου και Κλειούς (Εικ. 128).
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Καλή διατήρηση.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Πρόκειται περί ευμεγέθους χαρακτηριστικού οθωμανικού κρηναίου οικοδομήματος με δεξαμενή και οξυκόρυφο τόξο. Στη θέση του κρουνού υπάρχει βυζαντινό θωράκιο ενώ ως πύελος, κάτι σύνηθες, χρησιμοποιήθηκε ενεπίγραφη σαρκοφάγος. Η συγκεκριμένη βρύση υπήρξε ένα από τα χαρακτηριστικότερα τοπόσημα της Άνω Πόλης και αγαπημένο θέμα πολλών φωτογράφων. Εργασίες αποκατάστασης που διενεργήθηκαν τα τελευταία χρόνια έχουν αλλοιώσει την εικόνα της εξωτερικής τοιχοδομίας του μνημείου.
A.K. 168	ΤΣΕΣΜΕΣ
ΕΙΔΟΣ	Τσεσμές.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Στη συμβολή των οδών Ολυμπιάδος και Αμφιλοχίας (Εικ. 129), μέχρι πρόσφατα η κρήνη ήταν εντοιχισμένη σε τοίχο οικίας (Εικ. 130) που κατεδαφίστηκε.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Καλή διατήρηση.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Η κρήνη έχει υποστεί αρκετές φθορές, η δεξαμενή της έχει καταστραφεί και διατηρούνται λίγα κατάλοιπα. Στη θέση του κρουνού υπάρχει μαρμάρινη στήλη με ανάγλυφη διακόσμηση. Πάνω από τη στήλη υπάρχει μια δεύτερη μικρότερη που φέρει οθωμανική επιγραφή. Στους πεσσούς εκατέρωθεν του κυρίως τμήματος του τσεσμέ υπάρχει οπή οξυκόρυφης διατομής. Η πύελός του είναι μαρμάρινη σαρκοφάγος σε δεύτερη χρήση.
A.K. 169	ΤΣΕΣΜΕΣ
ΕΙΔΟΣ	Τσεσμές.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Στην οδό Δημητρίου Πολιορκητού (Εικ. 131).

ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Καλή διατήρηση.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Μεγάλο κρηναίο οικοδόμημα χαρακτηριστικό της οθωμανικής περιόδου με οξυκόρυφο τόξο και μεγάλη δεξαμενή. Ο χώρος της δεξαμενής έχει μετατραπεί σε κατοικία αστέγων. Εργασίες αποκατάστασης που έγιναν στην κρήνη τα τελευταία χρόνια αλλοίωσαν τη μορφή του μνημείου.
A.K. 170	ΤΣΕΣΜΕΣ
ΕΙΔΟΣ	Τσεσμές.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Στη διασταύρωση των οδών Μωρέας και Αιόλου (Εικ. 132).
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Καλή διατήρηση.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Μεγάλη κρήνη με δεξαμενή που στην πρόσοψή της διατηρεί πλινθοπερίκλειστη δόμηση. Έχει υποστεί πολλές αλλοιώσεις και επεμβάσεις, ενώ τα τελευταία χρόνια ο χώρος της δεξαμενής λειτουργούσε ως γαλατάδικο. Το τόξο και ο κρουνός έχουν καλυφθεί από λαμαρίνες και από όσο φαίνεται έχουν υποστεί σοβαρές φθορές. Το κτίριο βρίσκεται σε σχετικά καλή κατάσταση. Παρόλα αυτά πρέπει να γίνουν εργασίες συντήρησης και μια προσπάθεια να ενταχθεί ξανά στον χώρο της γειτονιάς που βρίσκεται. Σήμερα η εικόνα του μνημείου δεν είναι καλή, μπροστά στο τόξο του τσεσμέ έχουν τοποθετηθεί κάδοι απορριμμάτων.
A.K. 171	ΤΣΕΣΜΕΣ (ΕΙΚ. 133)
ΕΙΔΟΣ	Τσεσμές δίδυμος.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Θεσσαλονίκη. Νότια του Alaça Imaret.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Ερειπιώδης.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Από την πλινθοπερίκλειστη τοιχοδομία φαίνεται να είναι πρώιμος οθωμανικός τσεσμές με μικρού μεγέθους δεξαμενή και τόξο.
A.K. 172	ΒΡΥΣΗ ΤΗΣ NAMIKA XANIM (NAMIKA HANIM) Η ΚΟΚΚΙΝΗ ΒΡΥΣΗ (ΕΙΚ. 134)
ΕΙΔΟΣ	Τσεσμές.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Στην οδό Ακροπόλεως.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Καλή διατήρηση.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Τσεσμές που από τα δομικά και μορφολογικά χαρακτηριστικά χρονολογείται στην Ύστερη Οθωμανική Περίοδο. Η πρόσοψη είναι μαρμάρινη και στην επίστεψη διατηρεί οθωμανική επιγραφή.

Οι υπόλοιποι τρεις τοίχοι είναι χτισμένοι με οπτόπλινθους και είναι βαμμένοι με κόκκινο χρώμα, στοιχείο που έδωσε και την ονομασία της βρύσης. Το μνημείο βρίσκεται σε καλή κατάσταση διατήρησης αλλά υφίσταται συχνούς βανδαλισμούς από graffiti.

Α.Κ. 173 ΒΡΥΣΗ ΤΟΥ ΧΑΤΖΗ ΜΕΧΜΕΤ (HACI MEHMED) (ΕΙΚ. 135)

ΕΙΔΟΣ	Τσεσμές.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Στην οδό Λυσία στην Άνω Πόλη.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Καλή διατήρηση.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Χαρακτηριστικός οθωμανικός τσεσμές με οξυκόρυφο τόξο.

Α.Κ. 174 ΤΣΕΣΜΕΣ (ΕΙΚ. 136)

ΕΙΔΟΣ	Τσεσμές.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Στην οδό Ηρακλείου.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κακή διατήρηση.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Ο τσεσμές είναι εγκαταλελειμμένος και σε ερειπιώδη κατάσταση, από την δεξαμενή του διατηρούνται ελάχιστα κατάλοιπα και χρήζει άμεσων εργασιών συντήρησης.

Α.Κ. 175 Η ΚΡΗΝΗ ΤΟΥ ΣΕΪΧΗ (ΕΙΚ. 137)

ΕΙΔΟΣ	Τσεσμές.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Πάνω από την Άνω Πόλη, στο δάσος του Σείχ Σου.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κακή διατήρηση, τμήμα της έχει καταρρεύσει.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Η βρύση από την οποία έλαβε το όνομά του ο λόφος του Σείχ Σου.

Α.Κ. 176 ΤΣΕΣΜΕΣ

ΕΙΔΟΣ	Τσεσμές.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Στο Σείχ Σου μέσα στην αυλή ενός εστιατορίου πολύ κοντά στη Βρύση του Σεΐχη (βλ. Βελένης 2005: 28-30) (Εικ. 138).
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Καλή διατήρηση.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Ο τσεσμές διατηρεί στην πρόσοψη το κλασικό οθωμανικό οξυκόρυφο τόξο.

Η. ΤΑΦΙΚΑ ΜΝΗΜΕΙΑ

Τα νεκροταφεία της μουσουλμανικής κοινότητας της Θεσσαλονίκης έχουν απαλλοτριωθεί στο σύνολό τους και από αυτά μόνο λίγες επιτύμβιες στήλες σώζονται σε αυλές εκκλησιών και διάσπαρτες σε διάφορα σημεία μέσα στην πόλη. Οθωμανικές επιτύμβιες στήλες υπάρχουν επίσης στην αυλή του παλιού αρχαιολογικού μουσείου και στη Ροτόντα. Από τα μουσουλμανικά ταφικά μνημεία της πόλης στη θέση του διατηρούνται μόνο ένας τουρμπές και ένα μικρό ταφικό σύνολο στη Ροτόντα.

A.K. 177	ΤΟΥΡΜΠΕΣ ΤΟΥ ΜΟΥΣΑ ΜΠΑΜΠΑ (MUSA BABA) (ΕΙΚ. 139)
ΕΙΔΟΣ	Ταφικό μνημείο.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Στην πλατεία Τερψιθέας.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Καλή διατήρηση.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Ο τουρμπές αποτελούσε τμήμα του τεκέ των Μπεκτασήδων δερβίσηδων που καταλάμβανε όλη την περιοχή της σημερινής πλατείας Τερψιθέας και είχε ιδρυθεί πριν από το 1527 (Επαμεινώνδας & Στεφανίδης 2012: 239). Ο τεκές παρήκμασε όταν οι Μπεκτασήδες υπέπεσαν σε δυσμένεια από τον σουλτάνο Μαχμούτ Β'. Είναι οκταγωνικός σε κάτοψη με θολωτή στέγη και είναι το μοναδικό στο είδος του κτίσμα στη Θεσσαλονίκη (Επαμεινώνδας & Στεφανίδης 2012: 239). Ο τουρμπές του Musa Baba για ένα διάστημα λειτούργησε ως έδρα τοπικού ποδοσφαιρικού συλλόγου (Δημητριάδης 1983: 450). Σήμερα (2014) στον τουρμπέ πραγματοποιούνται εργασίες συντήρησης από την 9η ΕΒΑ Θεσσαλονίκης.
A.K. 178	ΤΑΦΟΣ ΤΟΥ ΓΙΟΥΣΟΥΦ ΜΠΕΗ (YUSUF BEY)
ΕΙΔΟΣ	Ταφικό μνημείο.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Στον περίβολο της Ροτόντας.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Καλή διατήρηση.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Πρόκειται για τάφο ενός δερβίση (Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου & Τούρτα 1997: 47 & 69) (Εικ. 140).

Θ. ΧΑΝΙΑ

Στη Θεσσαλονίκη διατηρούνται λίγα χάνια τα περισσότερα από τα οποία στην πάροδο του χρόνου άλλαξαν χρήση ή εγκαταλείφθηκαν.

A.K. 179	ΚΥΡΤΣΗ ΧΑΝΙ (ΕΙΚ. 141)
ΕΙΔΟΣ	Χάνι.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	Πριν από το 1880 (Γρηγορίου 2003: 45).
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Στην οδό Εδέσσης 5 (Γρηγορίου 2003: 47).
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Μέτρια διατήρηση, χρήζει όμως εργασιών συντήρησης.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Ένα από τα τελευταία δείγματα χανίου της πόλης. Το κτίριο είναι διατηρητέο μνημείο (Φ.Ε.Κ. 527/Β'/8-9-1983), σήμερα (2014) δεν χρησιμοποιείται ενώ ξεκίνησαν εργασίες συντήρησης που δεν έχουν ολοκληρωθεί.
A.K. 180	ΧΑΝΙ ΕΜΝΙΕΤ (ΕΙΚ. 142)
ΕΙΔΟΣ	Χάνι.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	1896 (Γρηγορίου 2003: 40).
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Στην οδό Εδέσσης 5 (Γρηγορίου 2003: 40).
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Καλή διατήρηση.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Το κτίριο ήταν μουσουλμανικής ιδιοκτησίας, μετά την Ανταλλαγή πέρασε ως ανταλλάξιμο στην Εθνική Τράπεζα και το 1927 αγοράστηκε από ιδιώτες. Έχει ενδιαφέρουσα αρχιτεκτονική με πλούσια διακόσμηση και αποτελεί διατηρητέο (Φ.Ε.Κ. 527/Β'/8-9-1983) μνημείο που σήμερα στεγάζει καταστήματα, γραφεία και εργαστήρια.
A.K. 181	ΧΑΝΙ ΙΣΜΑΗΛ ΠΑΣΑ
ΕΙΔΟΣ	Χάνι.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	Από επιγραφή που υπάρχει σε αραβική γραφή, στην είσοδό του, ιδρύθηκε το 1905 (Εικ. 143).
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Στην οδό Πάικου, μια μικρή πάροδο της Συγγρού, δίπλα στη στοά Μαλακοπή (Εικ. 144).
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Καλή διατήρηση.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Το 1994 κηρύχθηκε διατηρητέο μνημείο (Φ.Ε.Κ. 826/Β'/4-11-1994).

Τα οθωμανικά μνημεία που σώζονται σήμερα στη Θεσσαλονίκη, αν και τα περισσότερα είναι ευμεγέθη κτίρια, αποτελούν μικρό δείγμα της οθωμανικής αρχιτεκτονικής κληρονομιάς που διατηρούνταν όταν ο ελληνικός στρατός μπήκε στην πόλη. Σύμφωνα με τη λεγόμενη «νέα πολιτισμική γεωγραφία» το αστικό τοπίο μπορεί να μελετηθεί ως ένα κείμενο (Dunkan 1990) μέσα στο οποίο εγγράφονται σύνθετα και ενίοτε ανταγωνιστικά συστήματα συμβολικής δύναμης (Cosgrove 1984). Οι κατασκευές της οθωμανικής περιόδου κάποτε συμβόλιζαν την ισχύ της οθωμανικής εξουσίας και του Ισλάμ στην πόλη. Σήμερα τα κτίρια αυτά παραμένουν τοπόσημα για τη Θεσσαλονίκη, ανακαλούν μνήμες μουσουλμανικής παρουσίας, αλλά έχουν απολέσει τον παλιό τους ρόλο και λειτουργία. Επίσης δεν μπορούν να χαρακτηριστούν πια σύμβολα εξουσίας, αν και φέρουν πολλαπλούς συμβολισμούς. Για τους σύγχρονους κατοίκους και για την πλειονότητα των επισκεπτών είναι μόνο αξιοθέατα.

Στη Θεσσαλονίκη, κατά τη διάρκεια της ιστορίας της, μια σειρά από υλικές κατασκευές αντιπροσώπευαν το πολιτισμικό παρελθόν των διαφόρων ομάδων που κατοίκησαν σε αυτήν. Η συνύπαρξη τζαμιών, εκκλησιών και συναγωγών στον ίδιο «χώρο» δήλωνε την πολιτισμική ετερότητα και ποικιλομορφία που επικρατούσε μέχρι και τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα. Η πυρκαγιά του 1917 απάλειψε ριζικά ένα μεγάλο κομμάτι της ιστορίας και της υλικής μνήμης της πόλης και οι εκάστοτε κυβερνώντες συνέχισαν το έργο της διαγραφής της μνήμης κατεδαφίζοντας ή αδιαφορώντας για τη συντήρηση πλειάδας μνημείων. Τα οθωμανικά μνημεία που χάθηκαν κατά τη διάρκεια του 20ού αιώνα είναι πολλά και οι λόγοι που καταστράφηκαν ποικίλλουν. Ορισμένες φορές, όπως στην περίπτωση των μιναρέδων ήταν απόφαση της κυβέρνησης σε άλλες περιπτώσεις οι καταστροφές ήταν αποτέλεσμα της αντιπαροχής ή του εκσυγχρονισμού της πόλης. Το αποτέλεσμα ήταν μια ομοιογενοποιημένη εικόνα του αστικού χώρου χωρίς κάποιο ιδιαίτερο χρώμα. Η εβραϊκή ή, στην περίπτωση που εξετάζουμε, η οθωμανική Θεσσαλονίκη εντοπίζονται με ιδιαίτερη δυσκολία στο αστικό τοπίο εκεί όπου κάποτε κυριαρχούσαν.

Είδαμε από τα παραδείγματα ότι το κράτος δεν απείχε σε όλες τις περιπτώσεις και δεν μπορεί να υποστηρίξει κανείς ότι σκοπός των κυβερνώντων ήταν η καθολική εξαφάνιση των οθωμανικών μνημείων. Αντίθετα, αρκετά μνημεία κηρύχθηκαν διατηρητέα λίγα χρόνια μετά την ανάληψη της εξουσίας από την ελληνική κυβέρνηση και αυτός είναι και ο βασικός λόγος που σώθηκαν. Η συνέχεια όμως όσον αφορά τη διαχείρισή τους δεν ήταν ανάλογη. Στις περισσότερες περιπτώσεις αφέθηκαν στην τύχη τους, χρησιμοποιήθηκαν για άλλους σκοπούς και δεν συντηρήθηκαν.

Τις τελευταίες δεκαετίες, ειδικά μετά τον σεισμό του 1978, ξεκίνησε ένα ευρείας κλίμακας έργο αποκατάστασης μνημείων της οθωμανικής περιόδου. Αρκετά κτίρια αναστηλώθηκαν κατά τη δεκαετία του 1980, συγκεκριμένα το 1985 με αφορμή τους εορτασμούς των 2.300 χρόνων από την ίδρυση της πόλης και το 1997 όταν η Θεσσαλονίκη ανακηρύχθηκε πολιτιστική πρωτεύουσα της Ευρώπης. Παρόλες τις αναστηλώσεις, μέχρι σήμερα τα μνημεία δεν έχουν ενταχθεί στην καθημερινή ζωή της πόλης και των κατοίκων. Τα πιο πολλά δεν είναι ανοιχτά παρά μόνο σε εκθέσεις και ειδικές εκδηλώσεις.

5.2.2. ΟΘΩΜΑΝΙΚΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΣΤΗΝ ΥΠΟΛΟΙΠΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ

Κατά τη διάρκεια του 20ού αιώνα καταστροφές μουσουλμανικών μνημείων έγιναν σε όλες τις πόλεις και περιοχές της Μακεδονίας. Σε ορισμένες περιπτώσεις κατέρρευσαν ως αποτέλεσμα της εγκατάλειψης και μη συντήρησής τους, σε άλλες κατεδαφίστηκαν από τους νέους ιδιοκτήτες τους για εκμετάλλευση των οικοπέδων, και από δημοτικές αρχές επειδή κρίθηκαν ετοιμόρροπα και επικίνδυνα για τη δημόσια ασφάλεια. Τέλος, νέα πολεοδομικά σχέδια ανάπλασης και εξωραϊσμού αποτέλεσαν άλλον έναν λόγο για καταστροφές μνημείων. Σε πολλά παραδείγματα όμως η αιτία ήταν το γεγονός και μόνον ότι ήταν κτίσματα «τούρκικα». Η αντιμετώπιση των μνημείων δεν ήταν η ίδια καθ' όλη τη διάρκεια της ελληνικής διακυβέρνησης της περιοχής. Ειδικότερα τα τελευταία χρόνια έγινε μια προσπάθεια τα μνημεία αυτά να αποκατασταθούν και να αναδειχτούν με σκοπό να αξιοποιηθούν και να ενταχθούν στο πολιτιστικό τοπίο της Μακεδονίας και της Ελλάδας γενικότερα.

Ο διαχωρισμός των μνημείων έγινε ανάλογα με την πόλη ή την περιοχή που ανήκουν. Τα περισσότερα παραδείγματα είναι από πόλεις και κωμοπόλεις γιατί εκεί συγκεντρώνονταν τα πιο πολλά μνημεία και γιατί για τις πόλεις υπάρχει πληρέστερη βιβλιογραφία. Υπάρχουν και ορισμένα παραδείγματα από χωριά, αποτέλεσμα κυρίως της επιτόπιας έρευνας που διενήργησα.

5.2.2.1. ΠΕΡΙΟΧΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Στον νομό Θεσσαλονίκης άλλοτε ζούσαν συμπαγείς μουσουλμανικοί πληθυσμοί σε οικισμούς, χωριά και κωμοπόλεις. Ένα παράδειγμα μικτού κατά το παρελθόν οικισμού, κατοικούμενου από χριστιανούς και μουσουλμάνους, είναι η Θέρμη, όπου βρίσκεται και ο ένας εκ των δύο τελευταίων σωζόμενων μιναρέδων στον νομό Θεσσαλονίκης.

A.K. 182	ΤΖΑΜΙ
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	Ο μιναρές που διατηρείται ακόμη φαίνεται να είναι παλαιότερος από το υπόλοιπο κτίριο. Σύμφωνα με τη Μαρκή (1997: 80, 82) ο μιναρές χρονολογείται στον 16ο αιώνα, ενώ το κτίριο ίσως στον 18ο αιώνα (Εικ. 145).
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Θέρμη (Σέδες). Το τζαμί βρίσκεται μέσα στον σύγχρονο οικισμό.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κακή διατήρηση (Εικ. 146).
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Το κτίριο μετά την ανταλλαγή των πληθυσμών χρησιμοποιήθηκε για χρόνια μέχρι και τη δεκαετία του 1980 ως αγροτική αποθήκη, ώσπου κάποια στιγμή εγκαταλείφθηκε. Το μνημείο σήμερα αποτελείται από ένα μικρό σε μέγεθος και ύψος κτίριο και τον μιναρέ. Ο μιναρές του σώζεται ακόμη σε αρκετά καλή κατάσταση. Είναι πλινθόκτιστος με πολύ επιμελημένη τοιχοδομία.

Ο κυρίως χώρος σώζει το μιχράμπ (= ιερή κόγχη) του τεμένους, αλλά η στέγη και τμήματα των τοίχων έχουν καταρρεύσει. Σήμερα το μνημείο βρίσκεται ανάμεσα σε ψηλές πολυκατοικίες. Πρόσφατα ο ανοιχτός χώρος γύρω από το τέμενος διαμορφώθηκε σε παιδική χαρά και το μνημείο περιφράχτηκε. Καμία προσπάθεια καθαρισμού ή συντήρησής του δεν έγινε. Ο εσωτερικός χώρος είναι γεμάτος μπάζα και οι τοίχοι έχουν γραμμένα συνθήματα.

A.K. 183 ΤΣΕΣΜΕΣ

ΕΙΔΟΣ Τσεσμές.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ -

ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ Θέρμη (Σέδες). Στην Αμερικανική Γεωργική Σχολή.

ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ Καλή διατήρηση.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ Μέσα στον χώρο που καταλαμβάνει το αγρόκτημα της σχολής υπάρχει κρήνη, που φαίνεται από το οξυκόρυφο τόξο, να χρονολογείται στην οθωμανική περίοδο (Εικ. 147). Η Αμερικανική Γεωργική Σχολή ιδρύθηκε στην ίδια θέση το 1904. Δεν αποκλείεται η κρήνη να ανήκε σε κάποιο παλιό τσιφλίκι.

A.K. 184 ΛΟΥΤΡΑ ΤΗΣ ΘΕΡΜΗΣ

ΕΙΔΟΣ Χαμάμ.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ -

ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ Νέα Ραιδεστός. Στις εγκαταστάσεις των σύγχρονων εγκαταλελειμμένων λουτρών της Θέρμης.

ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ Μέτρια διατήρηση.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ Σε αυτόν τον χώρο αναβλύζουν θερμές πηγές και λειτουργούν ιαματικά λουτρά από την οθωμανική περίοδο μέχρι και πρόσφατα. Στο εσωτερικό των εγκαταστάσεων των λουτρών σώζονται δύο ομαδικοί λουτήρες και ενδεχομένως ένας τρίτος μικρότερος με θόλους που χρονολογούνται στην οθωμανική περίοδο (Εικ. 148). Σύμφωνα με την Κανετάκη (2004: 48) υπήρχαν δύο είδη τουρκικών λουτρών: τα Ιαματικά Λουτρά – Kaplica (Thermal Baths), τα οποία ξεχώριζαν λόγω της ύπαρξης μιας στρογγυλής δεξαμενής στο κέντρο του θερμού διαμερίσματος, και τα Δημόσια Λουτρά – Χαμάμ (Public Baths). Τα συγκεκριμένα, λόγω της ύπαρξης της δεξαμενής ανήκουν στην κατηγορία των Ιαματικών. Η Κανετάκη δεν τα περιλαμβάνει στο βιβλίο της (2004), ο Kiel όμως έχει φωτογραφήσει τον ένα λουτήρα²⁰. Παλαιότερη φωτογραφία του ενός λουτήρα βρίσκεται στο αρχείο της Armée d'Orient από τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο (Εικ. 149).

Στη φωτογραφία, στο κέντρο του θόλου διακρίνεται ένα οθωμανικό διακοσμητικό στοιχείο που δεν σώζεται. Σήμερα ο συγκεκριμένος λουτήρας (Εικ. 150) είναι σε μέτρια κατάσταση εξωτερικά και εσωτερικά ενώ διακρίνονται ρωγμές στο θόλο. Ο άλλος λουτήρας που με βάση τα δομικά και αρχιτεκτονικά του στοιχεία είναι παλαιότερος είναι και αυτό σε μέτρια κατάσταση με φθορές στην τοιχοδομία εξωτερικά αλλά και εσωτερικά. Οι δύο οθωμανικοί λουτήρες αποτελούν τμήματα ενός συγκροτήματος κτιρίων που χρονολογούνται σε διάφορες περιόδους κυρίως του 20ού αιώνα. Ένας ακόμη μικρός λουτήρας με θόλο ενδέχεται να χρονολογείται στην οθωμανική περίοδο. Τα λουτρά ήταν σε χρήση μέχρι σχετικά πρόσφατα. Σήμερα είναι εγκαταλελειμμένα και τα περισσότερα κτίρια έχουν υποστεί βανδαλισμούς και φθορές.

A.K. 185 ΤΖΑΜΙ

ΕΙΔΟΣ Τζαμί.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ -

ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ Κάτω Σχολάρι (Ανταλή).

ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ Κατεστραμμένο.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ Σύμφωνα με πληροφορίες κατοίκων υπήρχε τζαμί που σήμερα δεν σώζεται.

A.K. 186 ΚΟΝΑΚΙ;

ΕΙΔΟΣ Οικία με αμυντική διάταξη και λουτρό.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ -

ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ Βασιλικά.

ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ Ερειπιώδης.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ Στο χωριό Βασιλικά, κοντά στα σημερινά σύνορα των νομών Θεσσαλονίκης και Χαλκιδικής, σώζεται σύνολο καταλοίπων της οθωμανικής περιόδου. Εντοπίζονται σε καλλιεργούμενη περιοχή δύο χιλιόμετρα βόρεια από το σημερινό χωριό. Τα Βασιλικά σύμφωνα με στατιστική των αρχών του 20ού αιώνα ήταν αμιγώς κατοικούμενα από Έλληνες χριστιανούς (Χαλκιόπουλος 1910: 5). Το σύνολο αποτελείται από ένα μικρό οθωμανικό λουτρό, ένα πηγάδι, ορισμένα αδιευκρίνιστα ερείπια και λιθωρούς καθώς και ένα κτίριο. Το λουτρό (Εικ. 151) δεν πρέπει να διατηρείται ολόκληρο, είναι μικρό σε μέγεθος, σε κακή κατάσταση και χρήζει άμεσης αναστήλωσης (Κανετάκη 2004: 145). Το κτίριο (Εικ. 152) είναι τετραγωνικής κάτοψης, σώζεται σε ύψος τεσσάρων τουλάχιστον μέτρων και είναι δομημένο με επιμέλεια.

Διατηρεί μικρή οξυκόρυφη θύρα, η οποία προσεγγίζεται με λίθινη σκάλα σε μικρό ύψος από το έδαφος. Δεν γνωρίζω περισσότερα γι' αυτό το σύνολο μνημείων. Μια υπόθεση είναι ότι όλα αυτά αποτελούν τμήμα κάποιου κονακιού μουσουλμάνου μπέη. Τα χαρακτηριστικά του κτιρίου θυμίζουν τη μορφή οχυρού πύργου κατοικίας, όπου στο ισόγειο βρίσκονταν οι αποθήκες και στους ορόφους η κατοικία (Ανδρούδης 2008: 64). Σήμερα είναι εγκαταλελειμμένα.

A.K.187 ΤΖΑΜΙ

ΕΙΔΟΣ Τζαμί.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ -

ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ Βασιλικά.

ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ Κατεστραμμένο.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ Τζαμί χωρίς μιναρέ διέθετε το χωριό έξω από τη Θεσσαλονίκη, κάποια στιγμή μέσα στον 20ό αιώνα όμως κατεδαφίστηκε (Γκλαβέρης 1998: 120).

A.K. 188 ΥΔΡΑΓΩΓΕΙΟ ΧΟΡΤΙΑΤΗ (ΕΙΚ. 153)

ΕΙΔΟΣ Δημόσιο κτίριο (για το υδραγωγείο του Χορτιάτη βλ. Μανωλεδάκης 2007 και Μανωλεδάκης & Μαρκή 2011).

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ Χτίστηκε κατά τη ρωμαϊκή και παρέμεινε σε χρήση κατά τη βυζαντινή και κατά την οθωμανική περίοδο (Ταμιωλάκης 1985: 16-20).

ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ Χορτιάτης, στην είσοδο του χωριού.

ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ Καλή διατήρηση, αυτήν την περίοδο (2014) πραγματοποιούνται εργασίες συντήρησης.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ Ο Χορτιάτης αποτελούσε μια από τις τρεις πηγές που τροφοδοτούσαν νερό την πόλη για εκατοντάδες χρόνια.

Οι άλλες δύο ήταν το γειτονικό Ρετζίκι και το Λεμπέτ στα δυτικά (Ταμιωλάκης 1985: 13-14). Το υδραγωγείο είναι ένα μεγάλης κλίμακας έργο που πιθανώς έγινε την περίοδο του Γαλερίου (αρχές 4ου μ.Χ. αιώνα) όπως και άλλα σημαντικά κτίρια της Θεσσαλονίκης. Χρησιμοποιήθηκε κατά τη βυζαντινή περίοδο, αφού προστέθηκε και άλλο ένα στρώμα στην υδατογέφυρα για να ανυψωθεί και να λειτουργεί καλύτερα το υδραγωγείο. Μετά την οθωμανική κατάκτηση της πόλης από τον Μουράτ Β' (1430) έγιναν κι άλλες προσθήκες για την ανύψωση της υδατογέφυρας. Συνεπώς στη σημερινή εικόνα του μνημείου αποτυπώνονται τρεις ιστορικές φάσεις η ρωμαϊκή στο κάτω τμήμα, η βυζαντινή και η οθωμανική στα ανώτερα.

5.2.2.2. ΛΑΓΚΑΔΑΣ

Ο Λαγκαδάς κατά την οθωμανική περίοδο ήταν έδρα καζά με μεγάλο αριθμό μουσουλμάνων κατοίκων. Στην επαρχία του Λαγκαδά υπήρχαν πολλοί μουσουλμανικοί οικισμοί όπου κατοικούσε μεγάλος αριθμός μουσουλμάνων. Σύμφωνα με έγγραφο, που φυλάσσεται στο Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας και συντάχθηκε από τον επιθεωρητή των δημοτικών σχολείων Λαγκαδά Κ.Σ. Δραγιώτη, το 1914 στη διοικητική επαρχία Λαγκαδά υπήρχαν 95 μουσουλμανικοί συνοικισμοί όπου κατοικούσαν 20.931 Τούρκοι (Ι.Α.Μ.-Γ.Δ.Μ. Α.Φ. 51, 1914, Βαλαμίδης 1999-2000: 515). Οι μουσουλμάνοι κάτοικοι διασπαρμένοι σε μικρούς οικισμούς και στην πόλη του Λαγκαδά ασχολούνταν κυρίως με τη γεωργία και την κτηνοτροφία. Το πιθανότερο είναι ότι θα διατηρούσαν κτίρια ιδιωτικά και κοινοτικά, όπως τεμένη, σχολεία, νεκροταφεία, λουτρά κ.ά. Τα στοιχεία που υπάρχουν για την επαρχία Λαγκαδά είναι λίγα. Με βάση λίγες δημοσιευμένες πηγές και κυρίως την επιτόπια έρευνα που διενήργησα, εντόπισα λίγα στοιχεία που σχετίζονται με το μουσουλμανικό υλικό παρελθόν της περιοχής.

A.K. 189	TZAMI
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Λαγκαδάς.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Στην πόλη υπήρχε τζαμί και στον αυλόγυρό του υπήρχε ιερατική σχολή (Γεωργιάδης 1910: 320).
A.K. 190	MENTRESSES
ΕΙΔΟΣ	Εκπαιδευτικό ίδρυμα.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Λαγκαδάς.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένος.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Στην πόλη υπήρχε τζαμί και στον αυλόγυρό του υπήρχε ιερατική σχολή (Γεωργιάδης 1910: 320).
A.K. 191	ΛΟΥΤΡΑ ΛΑΓΚΑΔΑ (ΕΙΚ. 154)
ΕΙΔΟΣ	Χαμάμ.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	Τα λουτρά κατά την παράδοση χτίστηκαν κατά τη βυζαντινή περίοδο, ενώ συνεχίστηκε η χρήση τους και κατά την οθωμανική.
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Λαγκαδάς.

ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Καλή διατήρηση.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Συγκεκριμένα πρόκειται για δύο ομαδικούς λουτήρες με θόλο χαρακτηριστικό της οθωμανικής περιόδου (Εικ. 155). Οι λουτήρες κηρύχθηκαν διατηρητέα μνημεία το 1983 (Φ.Ε.Κ. 425/Β/22-7-1983).
A.K. 192	ΧΑΜΑΜ
ΕΙΔΟΣ	Χαμάμ.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Άγιος Βασίλειος.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Ερειπιώδης.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Κοντά στην πόλη του Λαγκαδά και δίπλα στη λίμνη του Αγίου Βασιλείου βρίσκεται το ομώνυμο χωριό όπου διατηρούνται ερείπια μικρού μονόχωρου οθωμανικού λουτρού (Κανετάκη 2000: 58). Το κτίριο είναι σε πολύ κακή κατάσταση, ο θόλος που το κάλυπτε έχει καταρρεύσει και έχει καλυφθεί τελείως από πυκνή βλάστηση (Εικ. 156). Είναι κηρυγμένο διατηρητέο μνημείο από το 1985 (Φ.Ε.Κ. 85/Β'/15-2-1985).
A.K. 193	ΤΖΑΜΙ
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Καβαλάρι. Εκεί όπου τώρα βρίσκεται το σχολείο του χωριού.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Σύμφωνα με προφορικές μαρτυρίες κάτοικοι θυμούνται έναν δάσκαλο προπολεμικά να το γκρεμίζει. Μέχρι το 1941 είχαν μείνει μόνο τα θεμέλια.
A.K. 194	ΤΖΑΜΙ (ΕΙΚ. 157)
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Μαυροράχη (Οθμανλή Μαχαλάδες).
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Ερειπιώδης.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Το χωριό ήταν μουσουλμανικό και μετά την Ανταλλαγή εγκαταστάθηκαν πρόσφυγες από τον Πόντο. Σύμφωνα με μαρτυρίες κατοίκων, το ερειπωμένο σχολείο και η παλιά εκκλησία στο κέντρο του χωριού ήταν το πρώην τζαμί.

A.K. 195	ΤΖΑΜΙ
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Θεοδοσία (Χατζή Μπαϊραμλή).
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Σύμφωνα με μαρτυρίες κατοίκων καταστράφηκε λίγο μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο.
A.K. 196	ΤΖΑΜΙ
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Άσσηρος Λαγκαδά Θεσσαλονίκης (Γιουβέσνα). Στα δυτικά της αγοράς και πάνω στο λόφο, εκεί όπου βρισκόταν η τουρκική συνοικία του χωριού.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	-
A.K. 197	ΤΖΑΜΙ
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Όσσα (Βυσσώκα).
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Στο χωριό υπήρχε τζαμί (Μήτσας 1996: 179) το οποίο σύμφωνα με μαρτυρίες κατοίκων κατεδαφίστηκε κατά τα μεταπολεμικά χρόνια.

5.2.2.3. ΑΠΟΛΛΩΝΙΑ

Η Απολλωνία ήταν κοντά στο πέρασμα της αρχαίας Εγνατίας οδού και το πιθανότερο είναι ότι σχετίζεται με αυτήν. Στις αρχές του 20ού αιώνα υπήρχαν στον οικισμό τρία τζαμιά από τα οποία σήμερα σώζεται μόνο το ένα. Το σύνολο των μνημείων που διατηρούνται είναι ένα χάνι, ένα τζαμί (Εικ. 158), ένα μέρος οχυρωματικής περίφραξης τείχους (Εικ. 159) και ένα λουτρό (Εικ. 160) (Χατζητρύφωνος 1988: 141). Τα κτίρια σύμφωνα με τον Lowry (2009: 54-55) αποτελούν τμήμα συγκροτήματος που χτίστηκε από τον Sokollu Mehmed Paşa την περίοδο μεταξύ 1565-1579. Τα κτίρια έχουν υποστεί πολλές φθορές από μεταγενέστερες χρήσεις, παρεμβάσεις και την εγκατάλειψη.

A.K. 198	ΧΑΜΑΜ
ΕΙΔΟΣ	Χαμάμ.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	Το λουτρό (Εικ. 161) χρονολογείται είτε στο δεύτερο μισό του 15ου αιώνα είτε στο δεύτερο μισό του 16ου αιώνα (Κανετάκη 2004: 143).
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Απολλωνία (Γενί Παζάρ).
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κακή διατήρηση.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Το λουτρό αποτέλεσε ιδιοκτησία της εκκλησίας και επί σειρά ετών χρησιμοποιήθηκε ως βουστάσιο. Αργότερα περιήλθε στην κοινότητα Απολλωνίας (Πάλλη & Χατζηδάκης 2009: 496). Τη δεκαετία του 1980 έγιναν μικρής κλίμακας ανασκαφικές εργασίες από την 9η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης. Το κτίσμα κηρύχθηκε διατηρητέο το 1984 (Φ.Ε.Κ. 385/Β'/14-6-1984). Παρόλα αυτά σήμερα είναι τελείως εγκαταλελειμμένο και τμήματά του έχουν καταρρεύσει. Το εσωτερικό του είναι γεμάτο απορρίμματα και graffiti στους τοίχους (Εικ. 162). Τα υπόλοιπα κτίρια βρίσκονται επίσης σε κακή κατάσταση και κινδυνεύουν. Το 2001 με ανάθεση του δήμου Μαδύτου εκπονήθηκε μελέτη για την αποκατάσταση του λουτρού, η οποία ακόμη δεν έχει προχωρήσει (Για την πρόταση αποκατάστασης και γενικά για το λουτρό της Απολλωνίας, βλ. Πάλλη & Χατζηδάκης 2009).
A.K. 199	ΤΖΑΜΙ
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Απολλωνία (Γενί Παζάρ).
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κακή διατήρηση.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Το τζαμί, το οποίο σώζει και τη βάση του μιναρέ του, πρέπει να χρησιμοποιήθηκε για χρόνια ως αποθήκη και γι' αυτό υπάρχουν πολλές τσιμεντένιες προσθήκες (Εικ. 163). Η πρόσβαση σε αυτό είναι αρκετά δύσκολη λόγω της πυκνής βλάστησης και γιατί το μνημείο βρίσκεται μέσα σε ιδιόκτητες αυλές.
A.K. 200	ΧΑΝΙ
ΕΙΔΟΣ	Χάνι.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Απολλωνία (Yeni Pazar).
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Ερειπιώδης.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Διατηρούνται μόνο τα ερείπια ορισμένων τοίχων που ο Lowry (2009: 54) ταύτισε με το χάνι.
A.K. 201	ΤΜΗΜΑ ΤΕΙΧΟΥΣ
ΕΙΔΟΣ	Οχυρωματικό έργο.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Απολλωνία (Γενί Παζάρ).
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Ερειπιώδης.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	-
A.K. 202	ΧΑΜΑΜ
ΕΙΔΟΣ	Χαμάμ.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	Κατά πάσα πιθανότητα χρονολογείται στην πρώιμη οθωμανική περίοδο (Χατζητρύφωνος 1988: 140).
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Νέα Απολλωνία. Στην περιοχή των λουτρών της Νέας Απολλωνίας, στην όχθη της λίμνης Βόλβης,
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κακή διατήρηση.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Από το οκταγωνικό κτίσμα διατηρούνται σε καλή κατάσταση οι τοίχοι που είναι χτισμένοι επιμελώς, στο κατώτερο τμήμα με λίθους και ανάμεσά τους πλίνθους και στο ανώτερο με το πλινθοπερίκλειστο σύστημα και με διπλές και τριπλές σειρές πλίνθων, η πόρτα, καθώς και η γένεση του πλίνθινου θόλου, ο οποίος στο μεγαλύτερο τμήμα του έχει καταρρεύσει (Εικ. 164). Στο εσωτερικό του διατηρείται σε καλή κατάσταση η βαθμιδωτή οκταγωνική δεξαμενή και ο πλίνθινος τοξωτός διάκοσμος των τοίχων (Εικ. 165). Το λουτρό, λόγω και της ύπαρξης της δεξαμενής, πιθανότατα να ήταν ιαματικό (karlıca) ιδιότητα για την οποία τα νερά της Απολλωνίας φημίζονταν.
A.K. 203	ΤΖΑΜΙ
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Καλαμωτό (Καργή-Γκιολ). Πρόσφατα μετονομάστηκε σε Νέα Καλλίνδοια.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Στο χωριό υπήρχε τζαμί το οποίο μετά την ανταλλαγή των πληθυσμών το 1924, χρησιμοποιήθηκε, αφού υπέστη την ανάλογη διαμόρφωση, ως εκκλησία της νέας κοινότητας των προσφύγων που εγκαταστάθηκαν ως ανταλλάξιμοι.

Το κτίριο χρησιμοποιήθηκε για περισσότερα από 40 χρόνια. Υπέστη σοβαρές ζημιές σε σεισμό το 1960, εγκαταλείφθηκε και τελικά κατεδαφίστηκε το 1969 (Ράπτης 2009: 151).

A.K. 204 ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ

ΕΙΔΟΣ	Νεκροταφείο.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Καλαμωτό (Καργή-Γκιολ). Πρόσφατα μετονομάστηκε σε Νέα Καλλίνδοια. Ανατολικά του οικισμού.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Μετά την Ανταλλαγή απαλλοτριώθηκε (Ράπτης 2009: 157).

A.K. 205 ΤΖΑΜΙ

ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Ζαγκλιβέρι. Στο κέντρο του χωριού (Αραμπατζή 2000: 53).
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	-

A.K. 206 ΣΧΟΛΕΙΟ

ΕΙΔΟΣ	Εκπαιδευτικό ίδρυμα.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Ζαγκλιβέρι.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο (Αραμπατζή 2000: 53).
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	-

A.K. 207 ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ

ΕΙΔΟΣ	Νεκροταφείο.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Ζαγκλιβέρι.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο (Αραμπατζή 2000: 53).
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	-

A.K. 208 ΤΖΑΜΙ

ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
-------	--------

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Καρτεραί (Καρατζάκιο).
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Μέτρια διατήρηση.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Στη θέση όπου βρισκόταν το τζαμί το χωριού χτίστηκε η εκκλησία του Αγίου Γεωργίου το 1924 (www.karteres.gr).
A.K. 209	ΤΖΑΜΙ
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Σοχός.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Στη θέση όπου βρισκόταν το τζαμί το χωριού σύμφωνα με μαρτυρίες κατοίκων χτίστηκε η εκκλησία του Αγίου Δημητρίου.
A.K. 210	ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ
ΕΙΔΟΣ	Νεκροταφείο.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Σοχός.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Σύμφωνα με μαρτυρίες κατοίκων στην αυλή του τζαμιού υπήρχε μουσουλμανικό νεκροταφείο που απαλλοτριώθηκε μετά την Ανταλλαγή.

• ΣΧΟΛΙΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΟΥ ΛΑΓΚΑΔΑ

Τα μνημεία στα οποία έγινε αναφορά το πιθανότερο είναι ότι αποτελούν ένα μικρό μέρος της ακίνητης κληρονομιάς των μουσουλμάνων κατοίκων της επαρχίας Λαγκαδά. Τα παλιά πλίνθινα ή λίθινα σπίτια στην πλειοψηφία τους έχουν αντικατασταθεί από σύγχρονες μονοκατοικίες ακόμη και πολυκατοικίες. Από τα τεμένη όπου προσεύχονταν οι μουσουλμάνοι σώζεται μόνο ένα στη Μαυροράχη, ενώ την οθωμανική παρουσία στην περιοχή μένουν να θυμίζουν τα κατάλοιπα τριών λουτρών. Τα δύο από αυτά, του Αγίου Βασιλείου και της Απολλωνίας είναι αποκλειστικά οθωμανικά, ενώ αυτό του Λαγκαδά εικάζεται ότι είναι βυζαντινό, αλλά παρέμεινε σε χρήση και κατά την οθωμανική περίοδο. Τα ορατά αρχιτεκτονικά κατάλοιπα είναι εμφανώς οθωμανικά. Στο διαφημιστικό φυλλάδιο των λουτρών του δήμου Λαγκαδά οι δύο παλαιοί λουτήρες διαφημίζονται ως βυζαντινοί. Ο ένας λέγεται Ιουστινιανός και γι' αυτόν το φυλλάδιο αναφέρει ότι πρόκειται για βυζαντινό ομαδικό λουτήρα με θόλο και μαρμάρινους κρουνούς που κατασκευάστηκε το 900 μ.Χ. από τον γιατρό του Βυζαντίου Ιουστινιανό. Ο δεύτερος λου-

τήρας ονομάζεται Μυγδονία και αναφέρεται και αυτός ως βυζαντινός λουτήρας²¹. Σε κανένα σημείο του φυλλαδίου δεν γίνεται αναφορά στην οθωμανική περίοδο. Στο εσωτερικό του ενός λουτήρα υπάρχουν οθωμανικά τόξα. Σε αυτήν την περίπτωση γίνεται μια επιλογή αναφοράς και ανάδειξης ενός συγκεκριμένου παρελθόντος και απόκρυψης ενός άλλου, του δυσάρεστου οθωμανικού.

5.2.2.4. ΧΑΛΚΙΔΙΚΗ

Ο νομός Χαλκιδικής κατά τη διάρκεια της οθωμανικής περιόδου υπήρξε τμήμα του σαντζακίου της Θεσσαλονίκης και αποτελείτο από δύο καζάδες, του Αγίου Όρους και του Πολυγύρου. Στο μεγαλύτερο μέρος του καζά, όπου σήμερα αντιστοιχεί στον νομό Χαλκιδικής, κατοικούσαν συμπαγείς ελληνόφωνοι πληθυσμοί. Η μουσουλμανική παρουσία στην περιοχή δεν ήταν πολύ μεγάλη και περιοριζόταν στη δυτική Χαλκιδική. Ο καζάς του Αγίου Όρους τότε, όπως και τώρα, τηρούσε σε καθεστώς αυτονομίας. Στα 1910 συνολικά σε όλο τον καζά, κατοικούσαν 2.995 μουσουλμάνοι (Χαλκιόπουλος 1910: 9), αριθμός σχετικά μικρός για μια τόσο μεγάλη έκταση. Οι πληροφορίες περί μουσουλμανικών μνημείων στον νομό είναι ελάχιστες.

ΣΙΔΗΡΟΚΑΥΣΙΑ

Στη Χαλκιδική, στην περιοχή όπου σήμερα βρίσκεται το χωριό Στάγειρα, υπήρχε ένας πρώιμος βυζαντινός και οθωμανικός οικισμός, τα Σιδηροκαύσια. Ιδρύθηκαν τη βυζαντινή περίοδο και η κατοίκησή τους συνεχίστηκε και κατά τη μουσουλμανική περίοδο, με σκοπό την εκμετάλλευση των μεταλλείων της περιοχής (Καπανδρίτη & Γαλάνης 2005: 403-415). Τα Σιδηροκαύσια (Siderokapsa ή Siderokaissi) αποτέλεσαν σημαντικό οικισμό για την Οθωμανική Αυτοκρατορία όπου τον 15ο αιώνα ιδρύθηκε και νομισματοκοπείο (Κόκκας & Νικολάου 2005: 339). Η πόλη γνώρισε τη μεγαλύτερη ακμή της κατά τον 16ο αιώνα, οπότε αναδείχτηκε σε διοικητικό κέντρο της περιοχής και το σημαντικότερο αστικό κέντρο της Χαλκιδικής. Τον 19ο αιώνα είχε πια παρακμάσει. Το νομισματοκοπείο είχε κλείσει και τα λουτρά που αναφέρονται στη συνέχεια είχαν μάλλον εγκαταλειφθεί. Τα λουτρά αυτά εντάσσονται σε ένα ενδιαφέρον σύνολο μουσουλμανικών μνημείων, το οποίο περιλαμβάνει δύο πύργους, τα ερείπια ενός κονακιού, τα θεμέλια ενός μιναρέ και πλήθος άλλων αρχιτεκτονικών καταλοίπων (Γεωργάκη 2005: 24).

A.K. 211	ΧΑΜΑΜ (ΕΙΚ. 166)
ΕΙΔΟΣ	Χαμάμ.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	Βάσει των αρχιτεκτονικών και των διακοσμητικών στοιχείων, οι περισσότεροι μελετητές χρονολογούν το λουτρό στον 16ο αιώνα (Καπανδρίτη & Γαλάνης 2009: 467, Γεωργάκη 2005: 47).

ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Στάγειρα (Σιδηροκαύσια), κοντά στο σημερινό χωριό.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Καλή διατήρηση.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Το λουτρό μέχρι πολύ πρόσφατα χρησιμοποιούνταν ως στάβλος και εξαιτίας αυτής της χρήσης του έχει υποστεί πολλές φθορές και επεμβάσεις (Κανετάκη 2004: 140). Το 2007 εκπονήθηκε από την 10η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Χαλκιδικής μελέτη αποκατάστασης, διακόπηκε η χρήση του μνημείου ως στάβλου, απομακρύνθηκαν οι νεότερες κατασκευές και οι ακαθαρσίες και καλύφθηκε με προσωρινό στέγαστρο (Καπανδρίτη & Γαλάνης 2009: 467). Αυτή την περίοδο (2014) στο μνημείο διενεργούνται εργασίες συντήρησης.
A.K. 212	ΧΑΜΑΜ (ΕΙΚ. 167)
ΕΙΔΟΣ	Χαμάμ διπλό.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	Βάσει των αρχιτεκτονικών και των διακοσμητικών στοιχείων του, οι περισσότεροι μελετητές χρονολογούν το λουτρό στον 16ο αιώνα (Καπανδρίτη & Γαλάνης 2009: 467, Γεωργάκη 2005: 47).
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Στάγειρα (Σιδηροκαύσια), κοντά στο σημερινό χωριό.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κακή διατήρηση.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Είναι ένα ευμεγέθες δίδυμο λουτρό, του οποίου η εικόνα έχει αλλοιωθεί πλήρως καθώς είχε μετατραπεί σε οικία (Γεωργάκη 2005: 39). Το σπίτι έχει πλέον εγκαταλειφθεί και τμήμα του έχει καταρρεύσει.
A.K. 213	ΜΙΝΑΡΕΣ
ΕΙΔΟΣ	Μιναρές.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Στάγειρα (Σιδηροκαύσια), κοντά στο σημερινό χωριό.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Διατηρούνται τα θεμέλια του μιναρέ.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	-
A.K. 214	ΚΟΝΑΚΙ (ΕΙΚ. 168)
ΕΙΔΟΣ	Οικία.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Στάγειρα (Σιδηροκαύσια), κοντά στο σημερινό χωριό.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Ερειπιώδης.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Κατά την παράδοση ήταν το κονάκι του Μαντέμ Αγά, του διοικητή δηλαδή των μεταλλείων.
A.K. 215	ΤΖΑΜΙ
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Άγιος Παντελεήμονας, κοντά στην Τρίγλια.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Ερειπιώδης.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Τμήμα του τζαμιού καταστράφηκε πρόσφατα από εργολάβο κατά τη διάρκεια της νύχτας χωρίς να ειδοποιηθούν οι αρμόδιες υπηρεσίες. Την πληροφορία μου έδωσε κάτοικος του χωριού.
A.K. 216	ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ
ΕΙΔΟΣ	Νεκροταφείο.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Άγιος Παντελεήμονας, κοντά στην Τρίγλια.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Σημερινή κατάσταση:Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Σύμφωνα με μαρτυρίες κατοίκων δίπλα στο τζαμί υπήρχε νεκροταφείο.

5.2.2.5. ΓΙΑΝΝΙΤΣΑ

Τα Γιαννιτσα (για τα Γιαννιτσα βλ. Θεοδωρίδης κ.ά. 1994, Μαυροκεφαλίδου 2007) κωμόπολη του Νομού Πέλλας, υπήρξαν ένα από τα σημαντικότερα μουσουλμανικά πνευματικά και στρατιωτικά κέντρα των Βαλκανίων και η πόλη του Γαζή Εβρενός Μπέη (Gasi Evrenos beğ). Κατά τον Enliya Celebi, στη θέση όπου βρίσκεται η σημερινή πόλη βρισκόταν αρχαίος οικισμός (Δημητριάδης 1973: 210, Kiel 1971: 303). Οι περισσότερες πάντως πηγές και πληροφορίες συντείνουν στην υπόθεση ότι η πόλη χτίστηκε από τον Γαζή Εβρενός στο δεύτερο μισό του 14ου αιώνα και ονομάστηκε Yeniye-i Vardar, δηλαδή νέα πόλη του Αξιού (Demetriades 1976: 328). Ο Γαζή Εβρενός ήταν ένας από τους στρατηγούς κατακτητές της Θράκης και της Μακεδονίας, το πρόσωπο του οποίου μετά θάνατον απέκτησε μυθικές διαστάσεις και αγιοποιήθηκε. Ιερή υπόσταση εξέλαβε από τους Οθωμανούς μουσουλμάνους και η πόλη του, τα Γιαννιτσα. Οι Οθωμανοί, σύμφωνα με τον Enliya Celebi, στόλισαν την πόλη με δεκάδες μνημεία και κοινοτικά ιδρύματα, με αποτέλεσμα -αν και πάντα στη σκιά της Θεσσαλονίκης- να ακμάσει για πολλούς αιώνες πνευματικά και οικονομικά (Δημητριάδης 1973). Τον 19ο αιώνα η πόλη είχε αρχίσει να παρακμάζει. Παρόλα αυτά μετά τον νόμο «Περί βιλαετιών» του 1867, αποτέλεσε έδρα καζά του σαντζακιού της Θεσσαλονίκης (Τσολάκης 2008: 173). Μερικά χρόνια πριν την προσάρτη-

ση της Μακεδονίας στην Ελλάδα, ο Σχινάς είδε στα Γιαννιτσά επτά τζαμιά εκ των είκοσι που υπήρχαν παλαιότερα στην πόλη (Σχινάς 1886: 193-196).

Το 1912-13, κατά τον Πρώτο Βαλκανικό Πόλεμο, ο ελληνικός στρατός συνάντησε αντίσταση στα περίχωρα της πόλης από τον τουρκικό στρατό και από μουσουλμάνους κατοίκους, μετά όμως από σφοδρό βομβαρδισμό και μερική πυρπόληση της πόλης την κατέλαβε. Σε μια προπαγανδιστική αφίσα της εποχής εικονίζεται η μάχη των Γιαννιτσών και στο βάθος φαίνεται η πόλη στις φλόγες (Εικ. 169). Σημαντικές είναι οι μαρτυρίες Ελλήνων στρατιωτών που συμμετείχαν στη μάχη, όπως του Σπύρου Μελά, ο οποίος με γλαφυρό τρόπο περιγράφει τις καταστροφές και τις λεηλασίες που υπέστη η πόλη αρχικά από το ελληνικό πυροβολικό και στη συνέχεια από στρατιώτες, ντόπιους και ατάκτους (Μελάς 1913: 210-217). Κατά τη διάρκεια του βομβαρδισμού, η πόλη υπέστη πολλές υλικές καταστροφές που θα τις χαρακτηρίζα ως την έναρξη μετάπλάσής της από μια τυπική οθωμανική πόλη σε κωμόπολη της ελληνικής επαρχίας. Η περιοχή Τσαρσί, το κέντρο και η αγορά της πόλης με τα πολλά μουσουλμανικά κτίρια καταστράφηκε ολοσχερώς (Kiel 1971: 317). Σύμφωνα με τον Δημητριάδη, πριν το 1912 υπήρχαν στην πόλη πέντε μεγάλα τζαμιά και πολλά μικρότερα συνοικιακά, δύο ιμαρέτ, δύο μεντρεσέδες, τουρμπέδες, συμπεριλαμβανομένου και του μαυσωλείου του Γαζή Εβρενός, τεκέδες, νεκροταφεία, σχολεία και πολλά τούρκικα σπίτια εκ των οποίων ορισμένα αρχοντικά (Demetriades 1976: 329). Στον οδηγό του Ιγγλέση αναφέρονται είκοσι τζαμιά, δύο μεντρεσέδες, δύο τεκέδες και τρία τουρκικά σχολεία (Ιγγλέσης 1925-26).

Μέχρι και τα πρώτα χρόνια μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, παρόλες τις καταστροφές που υπέστη η πόλη κατά τον Πρώτο Βαλκανικό Πόλεμο, ακόμη διατηρούσε στοιχεία του οθωμανικού της χαρακτήρα. Τα περισσότερα από τα μουσουλμανικά μνημεία ακόμη σώζονταν. Η μορφή της μεταβλήθηκε στα μεταπολεμικά χρόνια. Κατά τις δεκαετίες του 1960-1970 εφαρμόστηκε το νέο ρυμοτομικό σχέδιο και η αντιπαροχή άλλαξε ριζικά την εικόνα και τη ρυμοτομία της πόλης (Νομικός 1990: 30). Πολλά μνημεία, σημεία αναφοράς από την οθωμανική περίοδο καταστράφηκαν. Άλλα απέκτησαν διαφορετικές χρήσεις και άλλα εγκαταλείφθηκαν.

A.K. 217	ΤΕΚΕΣ
ΕΙΔΟΣ	Τεκές δερβίσηδων.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Γιαννιτσά. Στην τουρκική συνοικία Ζαβιγιέ (Zaviye), έχει μετατραπεί σε εκκλησία αφιερωμένη στην Αγία Παρασκευή.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	-
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Το κτίριο του ναού κατά πάσα πιθανότητα ήταν το τζαμί του τεκέ (Δημητριάδης 1975: 164). Εκτός από τις προσθήκες της κόγχης του ιερού και του καμπαναριού το κτίριο είναι ακέραιο. Το τζαμί είχε και μιναρέ που σήμερα δεν σώζεται.

Το 1948 μετατράπηκε σε ορθόδοξο ναό και αφιερώθηκε στην Αγία Παρασκευή (Μαυροκεφαλίδου 2007: 98).

A.K. 218 ΜΕΝΤΡΕΣΕΣ

ΕΙΔΟΣ	Εκπαιδευτικό ίδρυμα.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Γιαννιτσά. Στην τουρκική συνοικία Ζαβιγιέ (Zaviye) (Δημητριάδης 1975: 165).
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένος.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	-

A.K. 219 ΧΑΜΑΜ

ΕΙΔΟΣ	Χαμάμ.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Γιαννιτσά. Στα δυτικά της πόλης, στην τουρκική συνοικία Χατζή Μουσταφά (Haci Mustafa) (Δημητριάδης 1975: 165).
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	-

A.K. 220 ΤΕΚΕΣ

ΕΙΔΟΣ	Τεκές δερβίσηδων.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Γιαννιτσά. Στα δυτικά της πόλης, στην τουρκική συνοικία Χατζή Μουσταφά (Haci Mustafa) (Δημητριάδης 1975: 165).
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένος.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	-

A.K. 221 ΜΠΕΖΕΣΤΕΝΙ

ΕΙΔΟΣ	Κλειστή αγορά.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Γιαννιτσά.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Μέχρι και τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο σωζόταν σε κακή κατάσταση (Kiel 1971: 239).

A.K. 222	ΜΕΝΤΡΕΣΕΣ
ΕΙΔΟΣ	Εκπαιδευτικό ίδρυμα.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Γιαννιτσά. Εκεί όπου είναι χτισμένη σήμερα η εκκλησία των Αποστόλων Πέτρου και Παύλου (Kiel 1971: 239).
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Μέχρι και τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο σωζόταν (Kiel 1990: 239).
A.K. 223	ΤΣΕΣΜΕΣ
ΕΙΔΟΣ	Τσεσμές με πολλούς κρουνούς.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Γιαννιτσά. Επί της σημερινής οδού Εγνατία (Δημητριάδης 1975: 163).
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένος.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Σωζόταν μέχρι σχετικά πρόσφατα.
A.K. 224	ΜΑΥΣΩΛΕΙΟ ΤΟΥ ΓΑΖΗ ΕΒΡΕΝΟΣ (ΕΙΚ. 170)
ΕΙΔΟΣ	Ταφικό μνημείο.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	Το αρχικό κτίριο χτίστηκε το 1417, αλλά πιθανόν ανασκευάστηκε κατά τον 19ο αιώνα (Demetriades 1976: 328-332).
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Γιαννιτσά.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Καλή διατήρηση.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Το μαυσωλείο ήταν ένα από τα σημαντικότερα μουσουλμανικά θρησκευτικά μνημεία της Μακεδονίας. Χρησιμοποιούνταν και ως τζαμί και αποτελούσε τμήμα συγκροτήματος που περιλάμβανε μια κρήνη, έναν περίβολο, τον μιναρέ και ένα νεκροταφείο (Demetriades 1976: 328-332). Σήμερα σώζεται μόνο το μαυσωλείο, ενώ τα άλλα κτίσματα έχουν κατεδαφιστεί. Το 1417, όπως αναγράφεται σε κτητορική επιγραφή η οποία σώζεται στο εσωτερικό του μαυσωλείου, είναι το έτος θανάτου του Εβρενός. Το κτίριο έλαβε τη σημερινή του μορφή μετά την ανακαίνισή του 1910-1911. Είναι ψηλό, μονώροφο, με κάτοψη σχήματος T (Ανδρούδης 2009α: 391). Μετά την αποχώρηση των μουσουλμάνων το κτίριο χρησιμοποιήθηκε μέχρι τη δεκαετία του 1980 ως εκκοκκιστήριο βάμβακος. Κατά την περίοδο αυτή υπέστη πολλές επεμβάσεις οι οποίες αλλοίωσαν την αρχική του μορφή και κατέστρεψαν αρχιτεκτονικά και διακοσμητικά του στοιχεία (Ανδρούδης 2009α: 391). Επιπλέον, νέα κτίρια χτίστηκαν στο γύρω χώρο κρύβοντας το αρχικό κτίσμα.

Τα κτίρια αυτά όταν το κτίσμα απαλλοτριώθηκε κατά τη δεκαετία του 1980 κατεδαφίστηκαν. Το μνημείο κηρύχθηκε διατηρητέο το 1935 (Φ.Ε.Κ. 344/Β'/5-6-1990), αυτό όμως δεν το προστάτευσε από τους ιδιώτες που το χρησιμοποίησαν προκαλώντας πολλές φθορές. Το μνημείο πρόσφατα αποκαταστάθηκε (Εικ. 171). Είναι ανοικτό στο κοινό και προβλέπεται να στεγάσει αρχαιολογική συλλογή με ευρήματα από την περιοχή (Σκιαδαρέσης & Καραγιάννη 2008: 293).

A.K. 225 ΜΑΥΣΩΛΕΙΟ ΤΟΥ ΑΧΜΕΤ ΜΠΕΗ ΕΒΡΕΝΟΣΟΓΛΟΥ (AHMAD BEY EVRENOSOĞLU) (ΕΙΚ. 172)

ΕΙΔΟΣ	Ταφικό μνημείο.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	1490 περίπου (Kiel 1971: 320).
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Γιαννιτσά.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Καλή διατήρηση.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Κοντά στο μαυσωλείο του Γαζή Εβρενός βρίσκεται το μαυσωλείο του εγγονού του, κτίριο το οποίο χρησιμοποιήθηκε και αυτό ως εκκοκκιστήριο βάμβακος παρότι κηρυγμένο μνημείο από το 1976 (Φ.Ε.Κ. 1005/Β'/2-8-1976). Οι ερευνητές διαφωνούν ως προς την ταυτότητα του μνημείου και ορισμένοι θεωρούν ότι ο τουρμπές του Αχμέτ Μπέη βρισκόταν σε άλλο σημείο και σήμερα δεν σώζεται (για το θέμα της ταυτότητας του μνημείου, βλ. Ανδρούδης 2011). Τα τελευταία χρόνια ήταν εγκαταλελειμμένο και συχνά στους χώρους του έβρισκαν καταφύγιο μετανάστες. Κάποια στιγμή κάηκε, με αποτέλεσμα να καταστραφεί το εσωτερικό του. Το 2010 ξεκίνησαν εργασίες συντήρησης οι οποίες ολοκληρώθηκαν και το κτίριο προβλέπεται να στεγάσει τη Δημοτική Πινακοθήκη (Εικ. 173).

A.K. 226 ΜΕΓΑΛΟ ΤΖΑΜΙ (CAMI-I KEBIR H ISKENDER CAMI)

ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	Τέλη του 15ου αιώνα (Demetriades 1976: 330).
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Γιαννιτσά.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κακή διατήρηση.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Το Iskender Jami είναι ένα μεγάλο τέμενος της πρώιμης οθωμανικής περιόδου, το οποίο χρησιμοποιούνταν εδώ και πολλά χρόνια ως εκκοκκιστήριο βάμβακος, παρότι αποτελεί κηρυγμένο μνημείο από το 1974 (Φ.Ε.Κ. 481/Β/8-5-1974 και Φ.Ε.Κ. 344/Β'/5-6-1990) (Εικ. 174). Το τέμενος υπέστη πολλές ζημιές κατά τον βομβαρδισμό της πόλης στον Πρώτο Βαλκανικό Πόλεμο ενώ το 1928 πέρασε ως ανταλλάξιμο στην ιδιοκτησία της Εθνικής Τράπεζας.

Η τράπεζα το πούλησε σε ιδιώτες και αρχικά χρησιμοποιήθηκε ως αποθήκη μέχρι το 1950 που μετατράπηκε σε εκοκκιστήριο βάμβακος. Εξωτερικά και εσωτερικά έχει υποστεί πολλές αλλοιώσεις και επεμβάσεις λόγω των πρόσφατων χρήσεών του ενώ ο κεντρικός του τρούλος έχει καταρρεύσει. Το τέμενος καθώς και ένα κτίριο με το οποίο συνορεύει πρόσφατα απαλλοτριώθηκαν με σκοπό να αποκατασταθεί το μνημείο και να διαμορφωθεί ο περιβάλλον χώρος του (Εικ. 175). Εξωτερικά τουλάχιστον φαίνεται να χρήζει άμεσων εργασιών συντήρησης. Σύμφωνα με πληροφορίες κατοίκων, γύρω από το τζαμί διατηρούνταν μια κρήνη και ένα νεκροταφείο, ενώ σήμερα δεν σώζεται τίποτα από όλα αυτά. Σήμερα διατηρείται η βάση του μιναρέ του που έστεκε ακέραιος μέχρι τουλάχιστον το 1930 όπως φαίνεται σε φωτογραφίες και πρέπει να κατεδαφίστηκε λίγο πριν ή κατά τη διάρκεια του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου.

A.K. 227 ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΟ ΤΖΑΜΙ ΤΟΥ ΑΧΜΕΤ ΜΠΕΗ Η ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΟ ΤΖΑΜΙ (AHMED BEY H ASKER CAMI)

ΕΙΔΟΣ Τζαμί.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ Δεύτερο μισό του 15ου αιώνα (Demetriades 1976: 330).

ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ Γιαννιτσά.

ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ Κακή διατήρηση.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ Το τζαμί είναι ένα μικρών διαστάσεων τέμενος που σώζει το μιναρέ του (Εικ. 176). Σήμερα βρίσκεται μέσα στα όρια του στρατοπέδου Καψάλη και μέχρι πρόσφατα η πρόσβαση σε αυτό απαγορευόταν. Τα τελευταία χρόνια ο στρατός αποχώρησε και το στρατόπεδο έχει περιέλθει στα χέρια του δήμου που σκοπεύει κάποια στιγμή να το αξιοποιήσει. Το μνημείο είναι σε κακή κατάσταση. Μεγάλο τμήμα του έχει καταρρεύσει, ενώ έχει υποστεί πολλές φθορές από τον χρόνο και τις μεταγενέστερες χρήσεις (Εικ. 177). Στο εσωτερικό του διατηρείται το μιχράμπ και σε σημεία σώζει ζωγραφική διακόσμηση (Εικ. 178). Η πρόσβαση στο τζαμί δεν είναι εύκολη, γιατί έχει καλυφθεί από βλάστηση, ενώ μεγάλο τμήμα του τρούλου έχει καταρρεύσει. Το τέμενος αντιμετωπίζει πολλά στατικά προβλήματα και κινδυνεύει.

Οι εργασίες στερέωσης και συντήρησης είναι παραπάνω από επείγουσες για το συγκεκριμένο μνημείο. Ίσως επειδή βρισκόταν σε στρατιωτικό χώρο και δεν ήταν προσβάσιμο, το μνημείο εντάχθηκε σε καθεστώς προστασίας μόλις το 1990 (Φ.Ε.Κ. 344/Β' /5-6-1990).

A.K. 228 ΜΙΝΑΡΕΣ

ΕΙΔΟΣ Μιναρές.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Γιαννιτσά. Στην οδό Μιλτιάδου.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κακή διατήρηση.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Έχει κηρυχθεί διατηρητέο μνημείο (Φ.Ε.Κ. 355/Β'/13-6-1990), ενώ καμία άλλη κατασκευή που σχετιζόταν με αυτόν δεν σώζεται.
A.K. 229	ΧΑΜΑΜ ΤΟΥ ΕΒΡΕΝΟΣ Η ΑΛΛΙΩΣ ΛΟΥΤΡΑ ΚΑΪΑΦΑ (ΕΙΚ. 179)
ΕΙΔΟΣ	Χαμάμ διπλό.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	Πρέπει να χτίστηκε γύρω στο 1395 (Κανετάκη 2004: 168).
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Γιαννιτσά.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κακή διατήρηση.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Το λουτρό του Γαζή Εβρενός (Εικ. 180) είναι ένα κτίριο που χρονολογείται στην πρώιμη οθωμανική περίοδο και ανήκει στον κλασικό τύπο του διπλού χαμάμ (Κανετάκη 2004: 168). Το μνημείο κηρύχθηκε διατηρητέο το 1990 (Φ.Ε.Κ. 355/Β'/13-6-1990). Σήμερα, αν και είναι το παλιότερο οθωμανικό μνημείο της πόλης παραμένει εγκαταλειμμένο και σε κακή κατάσταση, ενώ τμήμα της τοιχοδομίας και των εισόδων του είναι καλυμμένα από μπάζα και χρώματα.
A.K. 230	ΧΑΜΑΜ ΤΟΥ ΣΕΪΧΗ ΙΛΑΧΗ
ΕΙΔΟΣ	Χαμάμ.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	1481-1512 (Kiel 1971: 329b).
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Γιαννιτσά. Στο στρατόπεδο Καψάλη.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κακή διατήρηση.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Το λουτρό του Σεΐχη Ιλαχή (Εικ. 181) είναι ένα μεσαίου μεγέθους χαμάμ (Κανετάκη 2004: 168-171). Σήμερα και αυτό το μνημείο, όπως και το τζαμί του Αχμέτ Μπέη, βρίσκεται μέσα στα όρια του στρατοπέδου Καψάλη. Είναι σε πολύ κακή κατάσταση διατήρησης και χρήζει άμεσων εργασιών συντήρησης (Κανετάκη 2000: 57). Το λουτρό κηρύχθηκε διατηρητέο μνημείο μαζί με το τζαμί του Αχμέτ Μπέη το 1990 (Φ.Ε.Κ. 344/Β'/5-6-1990). Η έκταση του πρώην στρατοπέδου Καψάλη έχει παραχωρηθεί στο δήμο Γιαννιτσών. Στους στόχους του δήμου είναι η αναστήλωση του μνημείου.
A.K. 231	ΠΥΡΓΟΣ ΤΟΥ ΩΡΟΛΟΓΙΟΥ
ΕΙΔΟΣ	Δημόσιο κτίριο.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	Σύμφωνα με κτητορική επιγραφή που σώζεται στη νότια πλευρά της βάσης του πύργου έχει χτιστεί το 1753-1754 από τον εμίρ σερίφ Αχμάντ Εβρενόσογλου, μακρινό απόγονο του Γαζή Εβρενός. Σύμφωνα με τον Kiel είναι ο παλαιότερος πύργος ρολογιού στην Ελλάδα (Ανδρούδης 2009β: 595).
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Γιαννιτσά.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Καλή διατήρηση.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Πρόκειται για το καλύτερα διατηρημένο οθωμανικό μνημείο των Γιαννιτσών, με εξαίρεση το μαυσωλείο του Εβρενός που πρόσφατα συντηρήθηκε. Κοντά σε αυτό βρισκόταν ένα μεγάλο παλάτι, κατοικία των απόγονων του Εβρενός, όπου κατοικούσε η οικογένεια μέχρι το 1912 και ένα νεκροταφείο. Αργότερα το παλάτι κατεδαφίστηκε (Demetriades 1976: 330). Κατά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο το κτίριο υπέστη ζημιές. Το μνημείο μέχρι πρόσφατα ήταν εγκαταλελειμμένο και είχε υποστεί πολλές φθορές ειδικά στο εσωτερικό του (Εικ. 182). Το 2011, πάλι με πρωτοβουλία του δήμου Γιαννιτσών, ολοκληρώθηκαν οι εργασίες συντήρησης και το μνημείο αποκαταστάθηκε στην αρχική του μορφή, αφού τοποθετήθηκε καινούργια στέγη καθώς και τέσσερα ρολόγια, ένα σε κάθε πλευρά του (Εικ. 183). Προς το παρόν δεν είναι επισκέψιμο για το κοινό.
A.K. 232	ΔΙΟΙΚΗΤΗΡΙΟ
ΕΙΔΟΣ	Δημόσιο κτίριο.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	Στις αρχές του 20ού αιώνα (Τσολάκης 2008: 173).
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Γιαννιτσά.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κακή διατήρηση.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Το παλιό διοικητήριο χτίστηκε μαζί με ορισμένα ακόμη διοικητικά κτίρια που έχτισαν οι Τούρκοι, όπως φυλακές, στρατώνες και το ιπποφορβείο, στο οποίο γίνεται αναφορά στη συνέχεια (Τσολάκης 2008: 173). Στο διοικητήριο της πόλης διέμενε ο καϊμακάμης, ενώ μετά την Ανταλλαγή άλλαξε διάφορες χρήσεις ώσπου έγινε νοσοκομείο. Όταν το 1985 χτίστηκε νέο νοσοκομείο, συζητήθηκε η πρόταση να κατεδαφιστεί, κάτι που τελικά δεν έγινε και αργότερα κηρύχθηκε διατηρητέο. Πραγματοποιήθηκαν εργασίες συντήρησης και σήμερα στεγάζει πολιτιστικές δραστηριότητες και ομάδες.
A.K. 233	ΙΠΠΟΦΟΡΒΕΙΟ
ΕΙΔΟΣ	Δημόσιο κτίριο.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-

ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Γιαννιτσά. Στην ανατολική έξοδο της πόλης στον κεντρικό δρόμο για την Έδεσσα.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κακή διατήρηση.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Το ιπποφορβείο ήταν ένας στάβλος όπου διέμεναν τα άλογα του ταχυδρομικού σταθμού (Ανδρούδης 2004: 179) (Εικ. 184). Σήμερα παραμένει εγκαταλελειμμένο και σε κακή κατάσταση.
A.K. 234	ΚΤΙΡΙΟ
ΕΙΔΟΣ	Κτίριο.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Γιαννιτσά επάνω στον κεντρικό δρόμο για την Έδεσσα.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Μέτρια διατήρηση.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Το κτίριο λόγω των μεταγενέστερων χρήσεών του ως αποθήκης ή εργαστηρίου έχει δεχτεί πολλές επεμβάσεις που έχουν αλλοιώσει εντελώς την αρχική του μορφή. Παρόλα αυτά, τα χτισμένα σήμερα οξυκόρυφα παράθυρα δηλώνουν την περίοδο που χτίστηκε (Εικ. 185).

• ΣΧΟΛΙΑ ΓΙΑ ΤΑ ΓΙΑΝΝΙΤΣΑ

Τα οθωμανικά μνημεία των Γιαννιτσών, όσα δεν κατεδαφίστηκαν στην πορεία του 20ού αιώνα, έλαβαν άλλες χρήσεις ή εγκαταλείφθηκαν. Η συνέχιση της χρήσης τους ενδεχομένως τα προστάτεψε από την ολική καταστροφή. Οι επεμβάσεις που έγιναν από τους νέους ιδιοκτήτες προξένησαν μεγάλες φθορές και αλλοίωσαν την μορφή τους. Όσα μνημεία εγκαταλείφθηκαν παρέμειναν για χρόνια ερείπια δυσάρεστα και επικίνδυνα για τους κατοίκους. Με εξαίρεση το μασωλείο του Γαζή Εβρενός, τα υπόλοιπα οθωμανικά μνημεία των Γιαννιτσών κηρύχθηκαν διατηρητέα από το ΥΠ.ΠΟ. με σχετική καθυστέρηση και σε δύο διαφορετικές περιόδους. Η πρώτη περίοδος ήταν μετά τη δικτατορία και η δεύτερη στις αρχές της δεκαετίας του 1990. Μέσα από αυτές τις αποφάσεις παρατηρείται η καθυστέρηση του ΥΠ.ΠΟ. να εντάξει τα οθωμανικά μνημεία κάτω από την προστασία του. Τρία πολύ σημαντικά μνημεία της πρώιμης οθωμανικής περιόδου, το Αχμέτ Μπέη Τζαμί, το λουτρό του Σεΐχη Ιλαχή και το λουτρό του Εβρενός, κηρύχθηκαν διατηρητέα το 1990.

Τα λίγα μνημεία που συνδέουν την πόλη των Γιαννιτσών με το παρελθόν της είναι κυρίως τα οθωμανικά. Μέχρι πρόσφατα δεν είχαν ενταχθεί στη ζωή της πόλης και δεν είχε γίνει καμιά προσπάθεια προς αυτήν την κατεύθυνση. Η ιστορική μνήμη της πόλης χάθηκε μαζί με τους τελευταίους κατοίκους που έζησαν τα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας. Στα χρόνια που ακολούθησαν την αποχώρηση των μουσουλμάνων κατοίκων και την ένταξη της πόλης στο ελληνικό κράτος αρκετά σημαντικά μνημεία εξαφανίστηκαν, ενώ τα εναπομείναντα όχι μόνο δεν αξιοποιήθηκαν, αλλά κινδυνεύουν να καταρρεύσουν.

Πρόσφατα, ο Δήμος Γιαννιτσών ξεκίνησε μια προσπάθεια για την αποκατάσταση, συντήρηση και ανάδειξη των οθωμανικών μνημείων της πόλης. Στόχος είναι η διατήρηση και η αξιοποίησή τους για τουριστικούς και πολιτιστικούς σκοπούς. Στο πλαίσιο αυτής της προσπάθειας έχουν αναστηλωθεί το μαυσωλείο του Γαζή Εβρενός, ο πύργος του ρολογιού, το μαυσωλείο του Αχμάντ Εβρενόσογλου ενώ πρόσφατα απαλλοτριώθηκε το Μεγάλο τζαμί (Cami-i Kebir ή Iskender Cami). Ακόμη ένα κτίσμα της οθωμανικής περιόδου αποκαταστάθηκε με έξοδα του ιδιοκτήτη. Πρόκειται για ένα κτίριο που αρχικά χτίστηκε ως κατάστημα, στη συνέχεια μετατράπηκε σε αποθήκη και στην τελευταία φάση του στις αρχές του 20ού αιώνα ως οικία. Κοντά σε αυτό το κτίριο διατηρούνται σε κακή κατάσταση δύο ακόμη κτίρια που αρχικά χτίστηκαν για εμπορική χρήση. Το 2006, πολύ κοντά στο μεγάλο τζαμί, κατά τη διάρκεια σωστικής ανασκαφής εντοπίστηκαν τα κατάλοιπα ενός οθωμανικού λουτρού που χρονολογείται στον 15ο αιώνα και ήταν σε χρήση μέχρι τον 17ο αιώνα. Τα κατάλοιπα διατηρήθηκαν στο υπόγειο του κτιρίου που ανεγέρθηκε.

Τα οθωμανικά μνημεία των Γιαννιτσών αυτά που έχουν συντηρηθεί αλλά και τα υπόλοιπα που διατηρούνται δεν είναι ακόμη επισκέψιμα στο κοινό. Στα σχέδια του δήμου είναι να αναστηλώσει και τα άλλα οθωμανικά μνημεία της πόλης. Εξάλλου, για τους Τούρκους τα Γιαννιτσά παραμένουν ιερή πόλη. Σε αυτό προσβλέπουν και τοπικοί φορείς οι οποίοι πιστεύουν ότι η πόλη τους μπορεί να εξελιχθεί σε προορισμό θρησκευτικού τουρισμού (Μακεδονία 11/01/09). Τα Γιαννιτσά είναι η πρώτη και η μοναδική, με εξαίρεση τη Θεσσαλονίκη, πόλη της Μακεδονίας όπου υλοποιείται συνολικό πρόγραμμα συντήρησης και αποκατάστασης των οθωμανικών μνημείων.

5.2.2.6. ΕΔΕΣΣΑ

Η Έδεσσα αναφέρεται στα κείμενα πολλών περιηγητών, συμπεριλαμβανομένου βέβαια και του Τούρκου Enliya Celebi, ο οποίος, όπως συνήθιζε, έκανε μια εξιδανικευμένη περιγραφή της πόλης κατά τον 17ο αιώνα. Στη συνέχεια και κατά τους 18ο και 19ο αιώνες την πόλη επισκέφτηκαν και περιέγραψαν πολλοί ξένοι περιηγητές. Από τις περιγραφές αυτές συμπεραίνεται ότι ήταν μια πόλη πολυεθνική και πολυπολιτισμική, στην οποία κατοικούσαν Έλληνες, μουσουλμάνοι, Εβραίοι καθώς και σλαβόφωνοι. Μετά τον νόμο «Περί βιλαετιών» αποτέλεσε έδρα καζά του σαντζακίου της Θεσσαλονίκης. Η ρυμοτομία της πόλης ήταν διαμορφωμένη σύμφωνα με τα πρότυπα και τις ανάγκες των περισσότερων πόλεων των Βαλκανίων κατά την περίοδο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Στις αρχές του 20ού αιώνα η Έδεσσα είχε την μορφή μιας κλασικής οθωμανικής πόλης.

Η μουσουλμανική κοινότητα μέχρι την είσοδο των ελληνικών στρατευμάτων διατηρούσε μια σειρά από κοινοτικά κτίρια, τα οποία στην πορεία του 20ού αιώνα εξαφανίστηκαν. Οι διάφοροι μελετητές της πόλης, Έλληνες και Τούρκοι, διαφωνούν ως προς τη θέση ορισμένων εξ αυτών καθώς και ως προς τη χρήση που απέκτησαν αργότερα.

Σύμφωνα με έγγραφο του 1919, στοιχεία του οποίου χρησιμοποίησε ο Σκούρτης (1995: 324), την περίοδο 1912-1923 οι μουσουλμάνοι της πόλης διέθεταν δύο τεμένη, πέντε μετζίτια

(ευκτήριοι οίκοι), ένα μεντρεσέ και δύο εκπαιδευτικά ιδρύματα. Τα περισσότερα από αυτά τα μνημεία μετά την προσάρτηση της πόλης στην Ελλάδα και τους πολέμους που ακολούθησαν (1912-13 και 1916-18) άλλαξαν χρήσεις. Πολλά επιτάχθηκαν για στρατιωτικούς σκοπούς και υπέστησαν πολλές ζημιές μέχρι να επιστραφούν στη μουσουλμανική κοινότητα. Μετά την αποχώρηση των μουσουλμάνων κατοίκων, τα οθωμανικά μνημεία της πόλης άλλαξαν για ακόμη μια φορά χρήση και κατά τη διάρκεια του 20ού αιώνα κατεδαφίστηκαν.

A.K. 235	ΓΕΝΙ (YENI) TZAMI
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί (για το Γενί Τζαμί, βλ. Χαρίτος 1974).
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Έδεσσα.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Καλή διατήρηση.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Το Γενί Τζαμί αποτελεί διατηρητέο μνημείο χωρίς προς το παρόν να είναι δυνατή η πρόσβαση στο κοινό παρά το γεγονός ότι στην κήρυξή του το 1937 η απόφαση καθόριζε και τη χρήση του ως μουσείου της πόλης (Φ.Ε.Κ. 416/Α'/30-11/1934) (Εικ. 186). Το κτίριο διατηρείται σε καλή κατάσταση και σώζει και τον μιναρέ του (Καραγιάννη 2008: 305). Σήμερα χρησιμοποιείται σαν αποθήκη αρχαιοτήτων από την τοπική αρχαιολογική εφορεία.
A.K. 236	ΧΟΥΝΚΙΑΡ ΤΖΑΜΙ
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Έδεσσα. Σύλλογος «Μέγας Αλέξανδρος».
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Μέτρια διατήρηση. Έχει υποστεί πολλές μετατροπές λόγω των μεταγενέστερων χρήσεών του.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Στα χρόνια του Μεσοπολέμου είχε μετατραπεί σε κινηματογράφο και αργότερα σε έδρα του συλλόγου «Μέγας Αλέξανδρος» (Palanta 1993: 52).
A.K. 237	ΓΕΦΥΡΑ «ΚΙΟΥΠΡΙ» (ΕΙΚ. 187)
ΕΙΔΟΣ	Γέφυρα.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Έδεσσα.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Καλή διατήρηση.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Κιοπρού στα τουρκικά σημαίνει πέτρινη (Τσότσος 1997: 115). Βρίσκεται στο κέντρο της πόλης κοντά στο Βαρόσι την παλιά συνοικία της Έδεσσας.

Το συμπεριέλαβα στον κατάλογο των οθωμανικών μνημείων γιατί το τόξο του είναι οξυκόρυφο. Τα οξυκόρυφα τόξα ήταν χαρακτηριστικά της οθωμανικής αρχιτεκτονικής. Στην Μακεδονία διατηρούνται περισσότερες από 50 γέφυρες της οθωμανικής περιόδου. Σύμφωνα με την έρευνά μου τρεις μόνο από αυτές έχουν οξυκόρυφα τόξα, το Κιουπρί στην Έδεσσα, της Μπαρμούτας στη Βέροια και της Αγγίστας στις Σέρρες.

A.K. 238 ΧΑΜΑΜ

ΕΙΔΟΣ	Χαμάμ.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Έδεσσα. Δίπλα στο κτίριο του συλλόγου «Μέγας Αλέξανδρος».
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Το λουτρό διατηρούνταν μέχρι το 1940 (Σταλίδης 1988: 193, Palanta 1993: 59).

A.K. 239 ΧΑΜΑΜ

ΕΙΔΟΣ	Χαμάμ.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Έδεσσα.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο (Σταλίδης 1988: 193, Palanta 1993: 59)
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	-

A.K. 240 ΤΕΚΕΣ

ΕΙΔΟΣ	Τεκές.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Έδεσσα. Στη θέση όπου σήμερα βρίσκεται το ξενοδοχείο «Ξενία» (Palanta 1993: 61).
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένος.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	-

A.K. 241 ΤΕΚΕΣ

ΕΙΔΟΣ	Τεκές.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Έδεσσα. Στη θέση της σημερινής πλατείας Τιμενιδών (Palanta 1993: 61).
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένος.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	-
A.K. 242	ΔΙΟΙΚΗΤΗΡΙΟ
ΕΙΔΟΣ	Δημόσιο κτίριο.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	Γύρω στα 1905 (Τσολάκης 2008: 181).
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Έδεσσα. Στο σημείο όπου σήμερα βρίσκεται το κτίριο του Ο.Τ.Ε. (Τσολάκης 2008: 181).
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Το διοικητήριο στα 1942 εξαιτίας αβλεψίας υπαλλήλου κάηκε ολοσχερώς (Τσολάκης 2008: 181).
A.K. 243	ΜΕΤΖΙΤ
ΕΙΔΟΣ	Μετζίτ.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Έδεσσα.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Υπήρχε μέχρι την Ανταλλαγή. Είναι άγνωστο πότε καταστράφηκε (Σκούρτης 1995: 324).
A.K. 244	ΜΕΤΖΙΤ
ΕΙΔΟΣ	Μετζίτ.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Έδεσσα.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Υπήρχε μέχρι την Ανταλλαγή. Είναι άγνωστο πότε καταστράφηκε (Σκούρτης 1995: 324).
A.K. 245	ΜΕΤΖΙΤ
ΕΙΔΟΣ	Μετζίτ.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Έδεσσα.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Υπήρχε μέχρι την Ανταλλαγή. Είναι άγνωστο πότε καταστράφηκε (Σκούρτης 1995: 324).

A.K. 246	ΜΕΤΖΙΤ
ΕΙΔΟΣ	Μετζίτ.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Έδεσσα.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Υπήρχε μέχρι την Ανταλλαγή. Είναι άγνωστο πότε καταστράφηκε (Σκούρτης 1995: 324).
A.K. 247	ΜΕΝΤΡΕΣΕΣ
ΕΙΔΟΣ	Εκπαιδευτικό ίδρυμα.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Έδεσσα.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Υπήρχε μέχρι την Ανταλλαγή. Είναι άγνωστο πότε καταστράφηκε (Σκούρτης 1995: 324).
A.K. 248	ΣΧΟΛΕΙΟ
ΕΙΔΟΣ	Εκπαιδευτικό ίδρυμα.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Έδεσσα.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Υπήρχε μέχρι την Ανταλλαγή. Είναι άγνωστο πότε καταστράφηκε (Σκούρτης 1995: 324).
A.K. 249	ΣΧΟΛΕΙΟ
ΕΙΔΟΣ	Εκπαιδευτικό ίδρυμα.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Έδεσσα.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Υπήρχε μέχρι την Ανταλλαγή. Είναι άγνωστο πότε καταστράφηκε (Σκούρτης 1995: 324).

• ΣΧΟΛΙΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΔΕΣΣΑ

Το μεγαλύτερο τμήμα της Έδεσσας, με εξαίρεση το Βαρόσι, την παλιά χριστιανική συνοικία, είχε την τύχη που είχαν οι περισσότερες ελληνικές πόλεις: τα παλιά σπίτια μεταπολεμικά δόθηκαν αντιπαροχή και κατεδαφίστηκαν. Το ίδιο συνέβη και με τα περισσότερα οθωμανικά

μνημεία, τα οποία εξαφανίστηκαν από την πόλη σε βαθμό που σήμερα είναι δύσκολη ακόμα και η ταύτιση της θέσης τους. Μετά την πυρκαγιά του 1935, τμήματα της πόλης επανασχεδιάστηκαν και με πρότυπο τη Θεσσαλονίκη κατασκευάστηκαν κτίρια νέο-βυζαντινού ρυθμού. Η Έδεσσα διατηρεί στοιχεία του παρελθόντος της στο Βαρόσι, η πολυεθνικότητα που της προσέδιδαν όμως τα μουσουλμανικά μνημεία έχει χαθεί. Τα μόνα ίχνη του παρελθόντος, όπως και στις περισσότερες πόλεις της Μακεδονίας, είναι οι εκκλησίες και τα παλαιά σπίτια. Το μοναδικό τέμενος που διατηρείται είναι σε σχετικά καλή κατάσταση, αλλά δεν είναι εύκολα εντοπίσιμο από τους επισκέπτες της πόλης, καθώς είναι κρυμμένο μέσα στις πολυκατοικίες και επιπλέον δεν είναι επισκέψιμο.

5.2.2.7. ΠΕΡΙΟΧΗ ΠΕΛΛΑΣ

Ο νομός Πέλλας λόγω και του κάμπου που διαθέτει είχε πολλά χωριά μικτά ή αμιγώς κατοικούμενα από μουσουλμάνους, το αποτύπωμά τους όμως έχει σχεδόν εξαφανιστεί. Στη συνέχεια παρατίθενται ορισμένα παραδείγματα μουσουλμανικών μνημείων από τον υπόλοιπο νομό. Τα περισσότερα εντοπίστηκαν ως αποτέλεσμα επιτόπιας έρευνας.

A.K. 250	TZAMI
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Υδρούσα Αριδαίας.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Σύμφωνα με πληροφορίες κατοίκων καταστράφηκε λίγο μετά το 1912.
A.K. 251	TZAMI
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Φιλώτεια Αριδαίας.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Σύμφωνα με πληροφορίες κατοίκων καταστράφηκε πριν από πολλά χρόνια.
A.K. 252	TZAMI
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Ίδα Αριδαίας.

ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ Κατεστραμμένο. Εκεί όπου τώρα βρίσκεται το δημοτικό σχολείο.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ -

A.K. 253 ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ

ΕΙΔΟΣ Νεκροταφείο.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ -

ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ Ίδα Αριδαίας.

ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ Κατεστραμμένο. Εκεί όπου τώρα βρίσκεται το δημοτικό σχολείο.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ -

A.K. 254 ΤΖΑΜΙ

ΕΙΔΟΣ Τζαμί.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ -

ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ Πρόδρομος Αριδαίας.

ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ Η εκκλησία της Αγίας Παρασκευής αποτελεί το κτίριο του τζαμιού.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ -

A.K. 255 ΤΖΑΜΙ

ΕΙΔΟΣ Τζαμί.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ -

ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ Φούστανη Αριδαίας.

ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ Κατεστραμμένο.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ Σύμφωνα με μαρτυρίες κατοίκων υπήρχε τζαμί κοντά στην κεντρική εκκλησία του χωριού.

A.K. 256 ΤΖΑΜΙ

ΕΙΔΟΣ Τζαμί.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ -

ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ Νότια Αριδαίας.

ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ Κατεστραμμένο.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ Σύμφωνα με μαρτυρίες κατοίκων υπήρχε τζαμί πάνω στον δρόμο που διασχίζει το χωριό.

A.K. 257	TZAMI
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Ξιφιανή Αριδαίας.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Σύμφωνα με μαρτυρίες κατοίκων στη θέση όπου σήμερα βρίσκεται η εκκλησία του Αγίου Πολύκαρπου υπήρχε τζαμί το οποίο μετά την απελευθέρωση μετατράπηκε σε εκκλησία.
A.K. 258	TZAMI
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Τσιφλίκι Αριδαίας.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Η εκκλησία της Αγίου Μόδιστου αποτελεί το κτίριο του τζαμιού.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	-
A.K. 259	ΜΙΝΑΡΕΣ (ΕΙΚ. 188)
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Άρνισσα. Λίγα χιλιόμετρα έξω από τον σημερινό οικισμό.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κακή διατήρηση.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Το τζαμί στο οποίο ήταν ενσωματωμένος έχει καταστραφεί ολοσχερώς, διατηρείται μόνο ο μιναρές του. Το τέμενος πρέπει να χτίστηκε τον 15ο αιώνα στην κορυφή του λόφου πάνω από την παλιά θέση του οικισμού, που μεταφέρθηκε λόγω πλημμυρών της λίμνης στη σημερινή του θέση (Ζαχαριάδης & Καραγιάννη & Σκιαδαρέσης 2006: 745). Ο μιναρές αποτελεί κηρυγμένο διατηρητέο μνημείο (Φ.Ε.Κ. 302/Β'/17-6-1987).
A.K. 260	ΧΑΜΑΜ
ΕΙΔΟΣ	Χαμάμ.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	Κατά πάσα πιθανότητα τέλη του 15ου, αρχές 16ου αιώνα (Ζαχαριάδης & Καραγιάννη & Σκιαδαρέσης 2006: 750).
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Άρνισσα. Λίγα χιλιόμετρα έξω από τον σημερινό οικισμό.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κακή διατήρηση.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Κοντά στον μιναρέ υπάρχει εγκαταλελειμμένο σπίτι χτισμένο μάλλον κατά τη δεκαετία του 1960 που έχει χρησιμοποιήσει τμήμα της τοιχοδομίας ενός οθωμανικού χαμάμ.
A.K. 261	ΠΥΡΓΟΣ
ΕΙΔΟΣ	Οχυρωματικό έργο (πύργος).
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	Πιθανώς αποτελεί κατασκευή του 17ου αιώνα (Φ.Ε.Κ. 520/Β'/29-4-2002).
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Κάτω Γραμματικό.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Μέτρια διατήρηση.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Πρόκειται για φρουριακή τετράπλευρη κατασκευή που διατηρείται σε ύψος δύο ορόφων. Ο πύργος κηρύχτηκε διατηρητέος το 2002.

5.2.2.8. ΚΑΤΕΡΙΝΗ

Η Κατερίνη σήμερα είναι μια επαρχιακή κωμόπολη. Κατά την οθωμανική περίοδο ήταν μια μικρή πόλη που μαζί με το Λιτόχωρο και λίγα ακόμη χωριά συγκροτούσαν μουδερλίκι (υποδιαίρεση του καζά) που υπαγόταν στο σαντζάκι της Θεσσαλονίκης (Καζταρίδης 2006: 77). Στα τελευταία χρόνια της οθωμανικής διοίκησης αποτέλεσε έδρα καζά (Τσολάκης 2008: 177). Τα πρώτα χρόνια της προσάρτησης της Μακεδονίας στην Ελλάδα η πόλη είχε την κλασική για την περιοχή εικόνα «τουρκόπολης». Συνοικίες με μικρά σπίτια, δρόμοι με λάσπη, ακατάστατη ρυμοτομία και λίγα αστικά κτίρια. Όπως σε όλες τις πόλεις, όπου κατοικούσαν μουσουλμάνοι, έτσι και στην Κατερίνη μια σειρά από δημόσια κτίρια είχαν κτιστεί κατά τη διάρκεια των πέντε αιώνων παρουσίας τους.

A.K. 262	ΤΖΑΜΙ
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Κατερίνη. Βρισκόταν στο κέντρο της πόλης και είχε έναν πολύ ψηλό μιναρέ καθώς και ένα νεκροταφείο στον προαύλιο χώρο του (Καζταρίδης 2006: 79-80).
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Το 1927 αποφασίστηκε από το κοινοτικό συμβούλιο σε συνεννόηση με την Υποδιοίκηση Κατερίνης η απαλλοτρίωση του χώρου του νεκροταφείου και η κατεδάφιση του μιναρέ με σκοπό τη μετατροπή του χώρου σε πλατεία.

	Το κτίριο του τζαμιού κατέληξε να είναι ιδιοκτησία της Δ.Ε.Η. Χρησιμοποιήθηκε ως αποθήκη υλικού και πρόσφατα πωλήθηκε και στη θέση του χτίστηκε πολυκατοικία (Καζταρίδης 2006: 79-80).
A.K. 263	ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ
ΕΙΔΟΣ	Νεκροταφείο.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Κατερίνη. Βρισκόταν στο κέντρο της πόλης στον προαύλιο χώρο του τζαμιού (Καζταρίδης 2006: 79-80).
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Το 1927 αποφασίστηκε από το κοινοτικό συμβούλιο σε συνεννόηση με την Υποδιοίκηση Κατερίνης η απαλλοτρίωση του χώρου του νεκροταφείου με σκοπό τη μετατροπή του χώρου σε πλατεία.
A.K. 264	ΜΑΥΣΩΛΕΙΟ ΤΟΥ ΑΜΠΝΤΟΥΛΛΑΧ ΠΑΣΑ Η «ΤΕΚΕΣ» (ΕΙΚ. 189)
ΕΙΔΟΣ	Ταφικό μνημείο.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Κατερίνη.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Καλή διατήρηση.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Ένα από τα τρία οθωμανικά μνημεία που διατηρούνται στην Κατερίνη. Το κτίριο υπήρξε τμήμα ενός μουσουλμανικού μοναστηριού (τεκέ) του τάγματος των μπεκτασήδων (Σαμπανοπούλου 2008στ: 309). Τα υπόλοιπα κτίρια του τεκέ δεν σώζονται, με εξαίρεση μια κρήνη. Ο τελευταίος χότζας του τεκέ ζούσε μέχρι σχετικά πρόσφατα στην πόλη μέχρι και τον θάνατό του (Καζταρίδης 2006: 82).
A.K. 265	ΤΣΕΣΜΕΣ ΣΤΟ ΜΑΥΣΩΛΕΙΟ ΤΟΥ ΑΜΠΝΤΟΥΛΛΑΧ ΠΑΣΑ (ΕΙΚ. 190)
ΕΙΔΟΣ	Τσεσμές.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Κατερίνη, στον προαύλιο χώρο του Μαυσωλείου του Αμπντουλλάχ Πασά.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Καλή διατήρηση.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Ο τσεσμές βρισκόταν σε κοντινό σημείο μαζί με τα υπόλοιπα κτίρια του τεκέ. Όταν αυτά κατεδαφίστηκαν, η βρύση μεταφέρθηκε στη σημερινή της θέση (Σαμπανοπούλου 2008στ: 309).

Η βρύση για τα οθωμανικά δεδομένα έχει αρκετές ιδιαιτερότητες. Η πύελος είναι τριγωνικό αέτωμα πιθανώς από το κοντινό αρχαίο Δίον, ενώ το νερό βγαίνει από ανάγλυφη λεοντοκεφαλή.

A.K. 266 ΔΙΟΙΚΗΤΗΡΙΟ

ΕΙΔΟΣ	Δημόσιο κτίριο.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	Κατά την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα (Τσολάκης 2008: 177).
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Κατερίνη.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Καλή διατήρηση.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Σήμερα στεγάζεται το 5ο Γυμνάσιο Κατερίνης (Τσολάκης 2008: 177).

• **ΣΧΟΛΙΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΑΤΕΡΙΝΗ**

Η Κατερίνη είναι μια τυπική περίπτωση νεοελληνικής πόλης της επαρχίας, όπου ελάχιστα μνημονικά ίχνη διατηρούνται και τη συνδέουν με το παρελθόν. Η ταχεία μεταπολεμική ανάπτυξη της εξαφάνισε και τα τελευταία ίχνη του παρελθόντος.

5.2.2.9. ΚΙΛΚΙΣ

Το Κιλκίς πριν από την προσάρτηση της Μακεδονίας στο ελληνικό κράτος ήταν μια πόλη στην οποία κατοικούσαν κυρίως σλαβόφωνοι και μουσουλμάνοι. Μετά τον νόμο «Περί Βιλαετίων» αποτέλεσε έδρα καζά του σαντζακίου της Θεσσαλονίκης καθώς και οικονομικό και διοικητικό κέντρο της περιοχής (Τσολάκης 2008: 169). Στις αρχές του 20ού αιώνα χτίστηκαν στην πόλη από την οθωμανική διοίκηση ορισμένα διοικητικά κτίρια όπως φυλακές, στρατώνες και το διοικητήριο (Τσολάκης 2008: 169). Στον Δεύτερο Βαλκανικό Πόλεμο, στις παρυφές της πόλης διεξήχθη σκληρή μάχη ανάμεσα στα βουλγαρικά και τα ελληνικά στρατεύματα. Ο ελληνικός στρατός προέβη σε σφοδρό βομβαρδισμό της πόλης με αποτέλεσμα να καταστραφεί το μεγαλύτερο μέρος της. Στα 1925-26, στην πόλη υπήρχαν δύο μουσουλμανικά τεμένη (Ιγγλέσης 1925-26), τα οποία σήμερα δεν σώζονται. Για τα μνημεία αυτά δεν στάθηκε δυνατό να βρω επιπλέον πληροφορίες. Σήμερα στην πόλη με εξαίρεση ορισμένες οικίες διατηρούνται ελάχιστα μνημεία της οθωμανικής περιόδου.

A.K. 267 ΤΖΑΜΙ

ΕΙΔΟΣ	Τζαμί (Ιγγλέσης 1925-1926: 406).
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Κιλκίς. Επί της οδού Θεσσαλονίκης.

ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	-
A.K. 268	ΤΖΑΜΙ
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί (Ιγγλέσης 1925-1926: 406).
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Κιλκίς.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	-
A.K. 269	ΧΑΜΑΜ
ΕΙΔΟΣ	Χαμάμ.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	Πιθανολογείται το τέλος του 19ου αιώνα (Βαφειάδη 2000, Κανετάκη 2000: 56) αν και το κείμενο της κήρυξης του τοποθετεί στα τέλη του 18ου με αρχές 19ου αιώνα (Φ.Ε.Κ. 239/Β'/30-4-1985).
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Κιλκίς. Βρίσκεται ανάμεσα στις οδούς Θεσσαλονίκης και Ν. Παναγιώτου σε οικοδομικό τετράγωνο όπου δεν υπάρχει πρόσβαση από τον δρόμο.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κακή διατήρηση.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Το κτίσμα έχει ορθογωνική κάτοψη, αν και δεν διατηρείται ακέραιο καθώς οι χώροι του λουτρού λείπουν, ενώ έχει υποστεί επεμβάσεις. Από το μέγεθός του συμπεραίνεται ότι ήταν μάλλον ιδιωτικό. Το μνημείο δεν είναι προσβάσιμο και γύρω του έχουν χτιστεί ψηλές πολυκατοικίες με αποτέλεσμα να μην είναι ορατό. Σήμερα, είναι κηρυγμένο διατηρητέο μνημείο (Φ.Ε.Κ. 1370/Β'/18-10-2001). Χρησιμοποιείται ως ιδιωτικός αποθηκευτικός χώρος (Βαφειάδη 2000, Κανετάκη 2000: 56). Διακρίνεται σε φωτογραφία της Armée d'Orient από τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο (Εικ. 191).
A.K. 270	ΤΕΚΕΣ
ΕΙΔΟΣ	Τεκές δερβίσηδων.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Κιλκίς.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κακή διατήρηση.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Σε τοπογραφικό σχεδιάγραμμα της πόλης του 1954 φαίνεται ότι το λουτρό βρισκόταν σε άμεση γειτνίαση με τον τεκέ, ο οποίος δεν διατηρείται σήμερα (Κανετάκη 2004: 166).

A.K. 271	ΔΙΟΙΚΗΤΗΡΙΟ
ΕΙΔΟΣ	Δημόσιο κτίριο.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	Πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα (Τσολάκης 2008: 169).
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Κιλκίς.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Καλή διατήρηση.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Μετά την αποχώρηση των μουσουλμάνων στέγασε υπηρεσίες της νομαρχίας. Σήμερα το κτίριο είναι διατηρητέο (Φ.Ε.Κ. 239/ Β΄/30-4-1985) και παραμένει κενό (Τσολάκης 2008: 169).
A.K. 272	ΒΡΥΣΗ ΤΟΥ ΣΑΛΑΤΣ
ΕΙΔΟΣ	Τσεσμές (www.odeusiskilkis.gr).
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Κιλκίς.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Καλή διατήρηση.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	-

5.2.2.10. ΓΥΝΑΙΚΟΚΑΣΤΡΟ

Κοντά στην πόλη του Κιλκίς βρίσκεται το χωριό Γυναικόκαστρο, το παλιό Αβρέτ Χισάρ. Το παλαιό Γυναικόκαστρο υπήρξε σημαντική βυζαντινή οχυρή θέση και αργότερα μετά την οθωμανική κατάκτηση συνέχισε να αποτελεί διοικητικό κέντρο της περιοχής (Τούρτα 1999: 112-115). Για μεγάλο διάστημα διετέλεσε και έδρα του ομώνυμου καζά καθώς και θρησκευτικό κέντρο. Στις αρχές του 20ού αιώνα είχε αρχίσει να παρακμάζει και κατοικούνταν από λίγους σλαβόφωνους και λίγους μουσουλμάνους.

A.K. 273	ΤΖΑΜΙ
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Γυναικόκαστρο. Στους πρόποδες του κάστρου, εντός του σημερινού οικισμού.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Το τζαμί σωζόταν μέχρι πρόσφατα (Τσαμαντουρίδης 1993: 20).

5.2.2.11. ΠΕΡΙΟΧΗ ΚΙΛΚΙΣ

Όσον αφορά τον υπόλοιπο νομό Κιλκίς, κατά την επιτόπια έρευνα που διενήργησα, συγκέντρωσα πληροφορίες για ορισμένα οθωμανικά μνημεία σε χωριά του νομού με βάση προφορικές μαρτυρίες ντόπιων κατοίκων.

A.K. 274	ΤΖΑΜΙ
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Πλάγια.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Διακρίνεται σε φωτογραφία της Armée d'Orient στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο (Εικ. 192).
A.K. 275	ΤΖΑΜΙ
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Αξιούπολη .
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Διακρίνεται σε φωτογραφία της Armée d'Orient στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο (Εικ. 193).
A.K. 276	ΧΑΜΑΜ (ΕΙΚ. 194)
ΕΙΔΟΣ	Χαμάμ.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	Πρώιμη οθωμανική περίοδος (Κανετάκη 2000: 74).
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Πολύκαστρο.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κακή διατήρηση.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Το λουτρό κηρύχθηκε διατηρητέο μνημείο το 1981 (Φ.Ε.Κ. 182/ Β'/31-3-1981).
A.K. 277	ΤΖΑΜΙ
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Μουριές Δοϊράνης.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Σύμφωνα με προφορικές μαρτυρίες κατοίκων στο χωριό υπήρχε τζαμί.

A.K. 278	ΤΖΑΜΙ
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Άγιος Χαράλαμπος Δοϊράνης.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Σύμφωνα με προφορικές μαρτυρίες κατοίκων στο χωριό υπήρχε τζαμί.
A.K. 279	ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ
ΕΙΔΟΣ	Νεκροταφείο.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Κορυφή Δοϊράνης.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Σύμφωνα με μαρτυρίες κατοίκων μετά την αποχώρηση των μουσουλμάνων απαλλοτριώθηκε.
A.K. 280	ΤΖΑΜΙ
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Αμάραντα Δοϊράνης.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Το κτίριο του τζαμιού σήμερα έχει μετατραπεί σε αποθήκη λιπασμάτων.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	-
A.K. 281	ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ
ΕΙΔΟΣ	Νεκροταφείο.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Αμάραντα Δοϊράνης.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Το νεκροταφείο σύμφωνα με προφορικές μαρτυρίες κατοίκων βρισκόταν στον προαύλιο χώρο του τζαμιού και απαλλοτριώθηκε μετά την Ανταλλαγή.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	-
A.K. 282	ΤΖΑΜΙ
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-

ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Ξυλοκερατιά Δοϊράνης.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Σύμφωνα με προφορικές μαρτυρίες κατοίκων στο χωριό υπήρχε τζαμί.
A.K. 283	ΤΟΥΡΜΠΕΣ
ΕΙΔΟΣ	Ταφικό μνημείο.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	15ος ή 16ος αιώνας (Εικ. 195) (Σαμπανοπούλου 2008ζ: 310).
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Μεσιά Παιονίας.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Καλή διατήρηση.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Ο τουρμπές είναι ενσωματωμένος στην εκκλησία των Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης. Στο χωριό μέχρι την ανταλλαγή των πληθυσμών κατοικούσαν μόνο σλαβόφωνοι και μουσουλμάνοι. Μετά την αποχώρησή τους εγκαταστάθηκαν πρόσφυγες. Το κτίριο πρέπει να αποτελούσε τμήμα ενός ευρύτερου κτιριακού συνόλου, ενδεχομένως ενός τεκέ, που δεν διατηρείται. Ο Δημητριάδης (1983: 387) εντόπισε σε ιεροδικαστικό τεφτέρι (αρ. 217, σ.129) που φέρει ημερομηνία 29 Ιουνίου 1827, αναφορά σε δήμευση του τεκέ του Καρά Μπαμπά (Kara Baba) στη Θεσσαλονίκη και του τεκέ του Βαγιεζίτ Μπαμπά (Bayezid Baba) στο χωριό Μπαμπά Κίοι (Baba Köy) του ναχιγιέ Βαρδάρη. Το χωριό είναι η σημερινή Μεσιά και πιθανώς αναφέρεται στον τεκέ τμήμα του οποίου ήταν ο τουρμπές. Η δήμευση έγινε πιθανότατα λόγω των συγκρούσεων που λάμβαναν χώρα την εποχή εκείνη ανάμεσα στην Πύλη και το τάγμα των Μπεκτασήδων δερβίσηδων (βλ. Μιρμίρογλου 1940). Το κτίριο είναι μια συμπαγής λίθινη κατασκευή με πολύ επιμελημένη δόμηση, τετράγωνης κάτοψης με θόλο που βαίνει σε οκταγωνικό τυφλό τύμπανο (Σαμπανοπούλου 2008ζ: 310). Για την μετατροπή του σε χριστιανικό ναό έχει προστεθεί το ιερό και ο εξωνάρθηκας. Στην κορυφή του τρούλου έχει τοποθετηθεί ένας μεγάλος φωτεινός σταυρός ιδιαίτερα ακαλαίσθητος. Επιπλέον, στον νότιο τοίχο του τουρμπέ, δίπλα σε ένα οξυκόρυφο οθωμανικό παράθυρο με επιμελημένη διακόσμηση έχει τοποθετηθεί ένα κλιματιστικό δημιουργώντας αισθητικά προβλήματα (Εικ. 196). Στον προαύλιο χώρο του ναού υπάρχουν ορισμένες διάσπαρτες οθωμανικές μαρμάρινες επιτύμβιες στήλες (Εικ. 197). Ο τουρμπές είναι κηρυγμένο διατηρητέο μνημείο από το ΥΠ.ΠΟ (Φ.Ε.Κ. 99/Β'/31-1-1980).
A.K. 284	ΤΖΑΜΙ
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-

ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Μεσιά Παιονίας νομού Κιλκίς.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Σύμφωνα με μαρτυρίες των κατοίκων δυτικά της σημερινής εκκλησίας υπήρχε μεγάλο τζαμί το οποίο κατεδάφισαν οι πρόσφυγες. Τα υλικά από το γκρεμισμένο τζαμί τα χρησιμοποίησαν για να χτίσουν το σχολείο του χωριού.
A.K. 285	ΤΖΑΜΙ
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Φανός.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Η σημερινή εκκλησία του Ιωάννη του Προδρόμου ήταν το παλιό κεντρικό τέμενος του χωριού (www.axioupoli.gr).
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	-
A.K. 286	ΤΖΑΜΙ
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Φανός.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο (www.axioupoli.gr).
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	-
A.K. 287	ΤΖΑΜΙ
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Φανός.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο (www.axioupoli.gr).
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	-
A.K. 288	ΤΖΑΜΙ
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Φανός.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο (www.axioupoli.gr).
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	-

A.K. 289	TZAMI
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Φανός.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο (www.axioupoli.gr).
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	-
A.K. 290	TZAMI
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Φανός.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο (www.axioupoli.gr).
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	-
A.K. 291	TZAMI
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Φανός.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο (www.axioupoli.gr).
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	-
A.K. 292	ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ
ΕΙΔΟΣ	Νεκροταφείο.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Φανός.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Διακρίνεται σε φωτογραφία της Armée d'Orient από τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο (Εικ. 198).

5.2.2.12. ΒΕΡΟΙΑ

Η Βέροια διατηρεί σε μεγάλο βαθμό αρχιτεκτονικά κομμάτια από το παρελθόν της, όπως πολλές βυζαντινές και μεταβυζαντινές εκκλησίες, οικίες του 18ου και 19ου αιώνα, την εβραϊκή συνοικία της Μπαρμπούτας με τη συναγωγή καθώς και αρκετά κτίσματα από την οθωμανική περίοδο. Ορισμένες από τις οικίες που διατηρούνται πιθανώς ανήκαν σε μουσουλμάνους κατοίκους γιατί φέρουν οθωμανικά αρχιτεκτονικά στοιχεία όπως παράθυρα με οξυκόρυφα τόξα.

Ο Ενλίγα αφιερώνει πολλές σελίδες στην πόλη, η οποία, όταν την επισκέφτηκε, διέρχονταν περίοδο ακμής. Αναφέρει ότι υπήρχαν δεκαέξι παλαιά τζαμιά, εννέα συνοικιακά τεμένη, τρεις μεντρεσέδες, δέκα γραμματο-διδασκαλεία, πέντε τεκέδες, πέντε λουτρά, τρία πτωχοκομεία και πολλά καταστήματα και οικίες (Δημητριάδης 1973: 254-256). Στα 1867 μετά τον νόμο «Περί βιλαετίων» η Βέροια αποτέλεσε έδρα καζά του σαντζακίου της Θεσσαλονίκης (Τσολάκης 2008: 159).

Στη Βέροια όπως και στις άλλες πόλεις που κατακτούσαν οι Οθωμανοί, αρχικά μετέτρεψαν σε τεμένη παλαιούς χριστιανικούς ναούς. Τέτοιες περιπτώσεις ήταν η παλιά Μητρόπολη που μετατράπηκε σε τζαμί ονόματι Χουνκιάρ, ο βυζαντινός ναός του Αποστόλου Παύλου που μετατράπηκε σε τζαμί του Μουσά Τσελεπή και ο ιερός ναός της Αγίας Παρασκευής που μετατράπηκε σε τζαμί του Φιριντζή (Γαβριηλίδης 1999).

A.K. 293	ΤΖΑΜΙ ΤΟΥ ΦΙΡΙΝΤΖΗ
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Βέροια.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Ο πρώην ναός της Αγίας Παρασκευής. Το τέμενος κατεδαφίστηκε το 1920 (Μαργιέ & Ματσκάνη 2007: 74).
A.K. 294	ΤΖΑΜΙ ΤΗΣ ΝΟΤΙΑΣ ΠΛΕΥΡΑΣ ΤΟΥ ΡΟΛΟΓΙΟΥ
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Βέροια.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Κατεδαφίστηκε κατά τη διάρκεια του 20ού αιώνα (Μαργιέ & Ματσκάνη 2007: 75).
A.K. 295	ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ
ΕΙΔΟΣ	Νεκροταφείο.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Βέροια, στον προαύλιο χώρο του τζαμιού του Ρολογιού (Μαργιέ & Ματσκάνη 2007: 75).
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	-

A.K. 296	ΤΣΕΡΜΕΝ ΤΖΑΜΙ
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Βέροια.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Κατεδαφίστηκε κατά τη διάρκεια του 20ού αιώνα (Μαργιέ & Ματσκάνη 2007: 75).
A.K. 297	ΣΟΥ ΚΑΠΟΥΣΟΥ ΤΖΑΜΙ
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Βέροια.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Κατεδαφίστηκε κατά τη διάρκεια του 20ού αιώνα (Μαργιέ & Ματσκάνη 2007: 75).
A.K. 298	ΤΖΑΜΙ ΤΗΣ ΑΠΕΝΑΝΤΙ ΓΕΙΤΟΝΙΑΣ (ΚΑΡΣΙ ΜΑΧΑΛΑ ΤΖΑΜΙ)
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Βέροια.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Κατεδαφίστηκε κατά τη διάρκεια του 20ού αιώνα (Μαργιέ & Ματσκάνη 2007: 75).
A.K. 299	ΜΕΝΤΡΕΣΕΣ
ΕΙΔΟΣ	Εκπαιδευτικό ίδρυμα.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Βέροια.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένος.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Το Μεντρεσέ Τζαμί, το οποίο διατηρείται, αποτελούσε το τέμενος του μεντρεσέ. Σύμφωνα με τις Μαργιέ & Ματσκάνη (2007: 73), ο μεντρεσές κήκε μετά την έλευση των προσφύγων από άγνωστη αιτία.
A.K. 300	ΜΙΝΑΡΕΣ ΤΟΥ ΜΠΟΓΙΑΛΙ ΤΖΑΜΙ
ΕΙΔΟΣ	Μιναρές.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Βέροια.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένος.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Περίφημος ήταν ο μιναρές του τζαμιού που έμοιαζε με δωρικό κίονα, γκρεμίστηκε όμως το 1940 (Μαργιέ & Ματσκάνη 2007: 75).
A.K. 301	ΡΟΛΟΪ (ΕΙΚ. 199)
ΕΙΔΟΣ	Ρολόι.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Βέροια. Στην Πλατεία Ωρολογιού.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Κατεδαφίστηκε για άγνωστους λόγους πριν από τη δεκαετία του 1960 (Χριστοδούλου 1960: 118).
A.K. 302	ΧΟΥΝΚΙΑΡ ΤΖΑΜΙ (ΕΙΚ. 200)
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	Τέλη 11ου αιώνα (Μαργιέ & Ματσκάνη 2007: 72).
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Βέροια.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κακή διατήρηση.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Ο ναός που για συμβολικούς λόγους μετέτρεπαν συνήθως πρώτο σε τζαμί οι Οθωμανοί ήταν ο μητροπολιτικός. Η παλαιά μητρόπολη είναι η αρχαιότερη βυζαντινή εκκλησία της Βέροιας. Ο ναός κατά τη μετατροπή του υπέστη πολλές φθορές και αλλοιώσεις και ο εσωτερικός διάκοσμος με τοιχογραφίες του 13ου αιώνα σοβαντίστηκε (Μαργιέ & Ματσκάνη 2007: 72). Μετά την προσάρτηση της Βέροιας στην Ελλάδα, ο ναός λειτούργησε για μικρό διάστημα, αλλά στη συνέχεια χρησιμοποιήθηκε ως έδρα χριστιανικού συλλόγου. Κηρύχθηκε διατηρητέο μνημείο το 1924 (Φ.Ε.Κ. 279/Α'/6-11-1924). Αργότερα, στέγασε για ένα διάστημα κρατικές υπηρεσίες και στην Κατοχή μετατράπηκε σε στάβλο. Το κτίριο σώζει το μεγαλύτερο τμήμα του μιναρέ του. Σήμερα (2015) στο μνημείο πραγματοποιούνται εργασίες συντήρησης.
A.K. 303	ΜΕΝΤΡΕΣΣΕ ΤΖΑΜΙ Η ΤΖΑΜΙ ΤΗΣ ΠΛΑΤΕΙΑΣ ΩΡΟΛΟΓΙΟΥ (ΕΙΚ. 201)
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	Η Καλταπανίδου-Πυροβέτση και η Φλωρά Καραγιάννη (2011: 88) με βάση αρχιτεκτονικά στοιχεία το χρονολογούν στον 16ο αιώνα.
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Βέροια.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Καλή διατήρηση.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Χτίστηκε στη θέση του ναού του Αποστόλου Παύλου και διατηρείται σε αρκετά καλή κατάσταση. Το τζαμί αποτελούσε τμήμα ενός συγκροτήματος που περιλάμβανε ένα μεντρεσέ και άλλα βοηθητικά κτίρια τα οποία σήμερα δεν διατηρούνται. Το τέμενος είναι κηρυγμένο μνημείο από το 1965 (Φ.Ε.Κ. 30/Β'/16-1-1965) και σήμερα αποτελεί ιδιοκτησία της Ιεράς Μητρόπολης Βεροίας καθώς πριν χτιστεί το τζαμί στην ίδια θέση υπήρχε εκκλησία. Αρχιτεκτονικά είναι ένα κλασικό οθωμανικό τέμενος τετράγωνης κάτοψης το οποίο σώζει το μιναρέ του. Έχει ένα προθάλαμο στη βόρεια πλευρά, ενώ το εσωτερικό του παρουσιάζει ενδιαφέρουσα ζωγραφική διακόσμηση. Το κτίριο δέχτηκε πολλές παρεμβάσεις κατά τον 19ο αιώνα, οπότε έγινε και ο ζωγραφικός διάκοσμος στο εσωτερικό του. Όταν το επισκέφθηκα το 2006, το εσωτερικό του ήταν γεμάτο απορρίμματα και graffiti στους τοίχους του. Το 2006 έγιναν εργασίες καθαρισμού και ορισμένες ήπιες επεμβάσεις με σκοπό να χρησιμοποιηθεί ως συνεδριακός χώρος (Καραγιάννη & Καλταπανίδου-Πυροβέτση 2008: 299). Το μνημείο είναι προσβάσιμο στο κοινό μόνο όταν φιλοξενούνται εκδηλώσεις και κατόπιν συνεννόησης με την Μητρόπολη. Στον περίβολο του τζαμιού υπήρχε μουσουλμανικό νεκροταφείο. Σε ένα σύγχρονο σιντριβάνι σε μια μικρή πλατεία που έχει διαμορφωθεί υπάρχουν θραύσματα επιτύμβιων στηλών (Εικ. 202). Ορισμένα ακόμη θραύσματα βρίσκονται στον κήπο κτιρίου που βρίσκεται απέναντι και σήμερα λειτουργεί ως παιδικός σταθμός.

A.K. 304 ΟΡΤΑ ΤΖΑΜΙ (ΕΙΚ. 203)

ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	1490 (Τσιλιπάκου 2008: 297).
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Βέροια.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Μέτρια διατήρηση.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Ίσως το σημαντικότερο οθωμανικό μνημείο της Βέροιας. Είναι ένα τετραγωνικής κάτοψης τρουλοσκεπές τέμενος που διατηρεί τον διακοσμημένο μιναρέ του (Τσιλιπάκου 2008: 297). Βρίσκεται στο κέντρο της πόλης. Το κτίριο κηρύχθηκε διατηρητέο το 1938 (Φ.Ε.Κ. 18/Α'/20-1-1938). και έκτοτε έλαβε διάφορες χρήσεις ως κατοικία, εργαστήριο μουσικών οργάνων, μαρμαράδικο και ξυλουργείο (Μαργιέ & Ματσκάνη 2007: 75).

Σήμερα διατηρείται σε μέτρια κατάσταση, έχει υποστεί ρωγμές στην τοιχοποιία καθώς και άλλες φθορές. Είναι ένα από τα παλαιότερα κτίσματα του τύπου του στην Ελλάδα. Το μνημείο παραμένει μη προσβάσιμο στο κοινό.

A.K. 305 ΜΠΟΓΙΑΛΙ ΤΖΑΜΙ (ΕΙΚ. 204)

ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Βέροια.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κακή διατήρηση.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Το τζαμί έλαβε την ονομασία του (Μπογιαλί=βαμμένο) λόγω των έντονων χρωμάτων των εξωτερικών τοίχων. Είναι χτισμένο πάνω στα νότια τείχη της πόλης. Ο μιναρές του γκρεμίστηκε το 1940. Χρησιμοποιήθηκε ως κατοικία και σήμερα είναι εγκαταλελειμμένο και σε κακή κατάσταση (Μαργιέ & Ματσokάνη 2007: 75).

A.K. 306 ΤΖΑΜΙ ΤΟΥ ΣΟΥΜΠΑΣΗ (ΕΙΚ. 205)

ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Βέροια.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Μετατράπηκε σε κατοικία.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Μετά την ανταλλαγή των πληθυσμών περιήλθε στα χέρια των προσφύγων ως ανταλλάξιμο (Μαργιέ & Ματσokάνη 2007: 75).

A.K. 307 ΜΠΑΪΡ ΤΖΑΜΙ

ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Βέροια.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Μετατράπηκε σε κατοικία.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Μετά την ανταλλαγή των πληθυσμών περιήλθε στα χέρια των προσφύγων ως ανταλλάξιμο (Μαργιέ & Ματσokάνη 2007: 75).

A.K. 308 ΓΙΟΛΑ ΓΚΕΛΝΤΙ ΤΖΑΜΙ

ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Βέροια.

ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Μετατράπηκε σε κατοικία.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Μετά την ανταλλαγή των πληθυσμών περιήλθε στα χέρια των προσφύγων ως ανταλλάξιμο (Μαργιέ & Ματσκάνη 2007: 75).
A.K. 309	ΤΖΑΜΙ ΤΗΣ ΜΠΑΡΜΠΟΥΤΑΣ
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Βέροια.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Μετατράπηκε σε κατοικία.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Μετά την ανταλλαγή των πληθυσμών περιήλθε στα χέρια των προσφύγων ως ανταλλάξιμο (Μαργιέ & Ματσκάνη 2007: 75).
A.K. 310	ΔΙΔΥΜΟ ΛΟΥΤΡΟ ΤΟΥ ΣΙΝΑΝ ΤΟΥ ΑΛΑΤΑ (ΤΟΥΖΤΖΟΥ ΧΑ- ΜΑΜ) (ΕΙΚ. 206)
ΕΙΔΟΣ	Χαμάμ διπλό.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	Σύμφωνα με την Κανετάκη (2008δ: 300), το λουτρό το πιθανότερο είναι να χτίστηκε στα τέλη του 16ου με αρχές του 17ου αιώνα. Η Καραγιάννη και Καλταπανίδου-Πυροβέτση (2009: 457) με βάση ορισμένα μορφολογικά, κατασκευαστικά και διακοσμητικά στοιχεία προτείνουν μια πρωιμότερη χρονολόγηση στα μέσα του 15ου αιώνα.
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Βέροια.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Καλή διατήρηση.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Χτίστηκε από τον Τουζτζού Σινάν Μπέη και ήταν σε λειτουργία έως το 1935 (Κανετάκη 2004: 172). Θεωρείται σημαντικό μνημείο στο είδος του με ενδιαφέρουσα αρχιτεκτονική και διακόσμηση. Εντυπωσιακές και σπάνιες είναι οι τοιχογραφίες με σκηνές κυνηγιού που σώζονται στο εσωτερικό των αποδυτηρίων. Αποτελείται από δύο τμήματα, το ανδρικό και το γυναικείο, τα οποία δεν επικοινωνούν μεταξύ τους (Καλταπανίδου-Πυροβέτση 2009: 445). Τα Δίδυμα Λουτρά κηρύχθηκαν διατηρητέα το 1963 (Φ.Ε.Κ. 382/Β'/29-8-1963) και από το 1995 συντηρημένα ανήκουν στον δήμο της Βέροιας και χρησιμοποιούνται ως εργαστήριο συντήρησης της 11ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων (Μαργιέ & Ματσκάνη 2007: 76). Στον προαύλιο χώρο των λουτρών βρίσκονται θραύσματα αλλά και ακέραιες πολλές οθωμανικές επιτύμβιες στήλες που συγκεντρώθηκαν από διάφορα σημεία της πόλης (Εικ. 207).
A.K. 311	ΔΙΟΙΚΗΤΗΡΙΟ (ΕΙΚ. 208)
ΕΙΔΟΣ	Δημόσιο κτίριο.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	1902 (Τσολάκης 2008: 160).
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Βέροια. Στην Πλατεία Ωρολογιού.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Καλή διατήρηση.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Μετά την αποχώρηση των μουσουλμάνων και μέχρι πρόσφατα στέγαζε το δικαστικό μέγαρο της πόλης. Όπως αναφέρει ο Τσολάκης (2008: 160), το 1970 κινδύνευσε να κατεδαφιστεί, τελικά όμως αποφασίστηκε η διατήρησή του και το 1983 κηρύχθηκε διατηρητέο μνημείο (Φ.Ε.Κ. 148/Β'/5-4-1983), ενώ το 1985/86 διενεργήθηκαν εργασίες συντήρησης.
Α.Κ. 312 ΣΧΟΛΕΙΟ (ΕΙΚ. 209)	
ΕΙΔΟΣ	Εκπαιδευτικό ίδρυμα.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	1909 (Μαργιέ & Ματσκάνη 2007: 76).
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Βέροια.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Καλή διατήρηση.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Οθωμανικό σχολείο που σήμερα αποτελεί διατηρητέο (Φ.Ε.Κ. 1273/Β'/11-9-2006) μνημείο και στεγάζει το 3ο και το 14ο Δημοτικό Σχολείο.
Α.Κ. 313 ΓΕΦΥΡΑ ΜΠΑΡΜΠΟΥΤΑΣ Η ΚΑΡΑ-ΑΧΜΕΤ (ΕΙΚ. 210)	
ΕΙΔΟΣ	Γέφυρα.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Βέροια στη συνοικία της Μπαρμπούτας.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Καλή διατήρηση.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Μονότοξη γέφυρα με οξυκόρυφο οθωμανικού τύπου τόξο και ύψος 10μ. πάνω από τον ποταμό Τριπόταμο (Τσότσος 1997: 118-119).

• ΣΧΟΛΙΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΒΕΡΟΙΑ

Από την ενασχόλησή μου με τα μουσουλμανικά μνημεία της Μακεδονίας διαπίστωσα ότι η Βέροια είναι μια από τις λίγες πόλεις όπου διατηρούνται πολλά και σημαντικά κτίσματα της οθωμανικής περιόδου. Με εξαίρεση τα διοικητικά κτίρια που βρίσκονται ακόμη σε χρήση, το Μεντρεσέ Τζαμί που πρόσφατα συντηρήθηκε και τα Δίδυμα Λουτρά, τα υπόλοιπα μνημεία στα οποία αναφέρθηκα είναι σε κακή κατάσταση. Ορισμένα κινδυνεύουν με κατάρρευση, δεν έχουν συντηρηθεί και δεν είναι επισκέψιμα.

5.2.2.13. ΣΕΡΡΕΣ

Οι Σέρρες πριν από την οθωμανική κατάκτηση ήταν μια σημαντική πόλη της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Οι Οθωμανοί Τούρκοι αντιλαμβανόμενοι τη σημαντική γεωγραφική της θέση την ανέδειξαν σε εμπορικό και θρησκευτικό κέντρο της Μακεδονίας. Έχτισαν μεγάλο αριθμό δημόσιων και ιδιωτικών κτιρίων καθώς και χώρους για την τέλεση της μουσουλμανικής λατρείας. Στην πόλη λειτούργησε για ένα διάστημα και νομισματοκοπείο, το οποίο ιδρύθηκε το 1419. Ο Enliya Celebi, την εποχή που επισκέφτηκε τις Σέρρες, στα τέλη του 17ου αιώνα, αναφέρει ότι υπήρχαν 91 ευκτήριοι οίκοι, τεκέδες, μεντρεσέδες, λουτρά, μπεζεστένια, χάνια, σαράγια, μεγάλοι δρόμοι και πολλά σπίτια και καταστήματα (Μοσχόπουλος 1939: 161-178). Την πόλη λόγω της φήμης της επισκέφτηκαν τους επόμενους αιώνες πολλοί ξένοι και Έλληνες περιηγητές καταγράφοντας ενδιαφέρουσες πληροφορίες. Μετά τον νόμο «Περί βιλαετίων» του 1867 αποτέλεσε έδρα σαντζακίου που υπαγόταν στο βιλαέτι της Θεσσαλονίκης (Τσολάκης 2008: 151). Η βιβλιογραφία για τις Σέρρες, και συγκεκριμένα για τα μνημεία της, συγκριτικά με άλλες πόλεις της Μακεδονίας είναι πλούσια (για Σέρρες, βλ. Πέννας 1938, Ορλάνδος 1939-40, Kiel 1971, Θεοδωρίδης 1991, 1994, Balta 1995, Καφταντζής 1996, Βαβαλέκας κ.ά. 2004). Η εργασία του Kiel (1971) παραμένει η πιο πλήρης και εμπειριστατωμένη. Καθοριστικό γεγονός για την ακίνητη κληρονομιά της πόλης, μουσουλμανική, χριστιανική και εβραϊκή αποτέλεσε η πυρκαγιά του 1913 που έβαλαν τα βουλγαρικά στρατεύματα κατά την υποχώρησή τους στον Δεύτερο Βαλκανικό Πόλεμο. Το μεγαλύτερο τμήμα της πόλης καταστράφηκε ολοσχερώς. Η πυρκαγιά αυτή, όπως και στην περίπτωση της Θεσσαλονίκης το 1917, αποτέλεσε αφορμή για αλλαγή της παλιάς ρυμοτομίας της πόλης (Καραδήμου-Γερόλυμπου 1997: 164). Για πολλά μνημεία τα οποία είχαν υποστεί μικρές ή μεγάλες ζημιές, αποφασίστηκε με συνοπτικές διαδικασίες η κατεδάφισή τους.

Σύμφωνα με τον Καφταντζή, ο οποίος βασίστηκε κυρίως στον Ayverdi καθώς και στο Κτηματολόγιο της Υπηρεσίας Διαχείρισεως Ανταλλαξίμων Μουσουλμανικών Κτημάτων (Υ.Δ.Α.Μ.Κ. Σερρών), στην πόλη υπήρχαν 25 τζαμιά, ορισμένα μεγάλα, και πολλά μετζίτια (μικροί ευκτήριοι οίκοι) (Καφταντζής 1996: 286-293). Το κτηματολόγιο συντάχθηκε από την Υ.Δ.Α.Μ.Κ. Σερρών σύμφωνα με το τουρκικό Κτηματολόγιο, το 1923. Για τα τεμένη που υπάρχουν πληροφορίες, παρατήρησα ότι κατεδαφίστηκαν σε διάφορες περιόδους του 20ού αιώνα και μερικά πρόσφατα. Ο Καφταντζής αναφέρει 23 χάνια για τα οποία πέρα από τα ονόματά τους και σε ορισμένες περιπτώσεις την τοποθεσία τους δεν παραθέτει άλλες πληροφορίες. Πολλά από αυτά λειτούργησαν και μετά το 1912-1913. Επειδή όμως δεν είναι γνωστές άλλες πληροφορίες, δεν προστέθηκαν στους καταλόγους. Σήμερα στις Σέρρες διατηρούνται τρία τζαμιά, ένα μπεζεστένι, ένα χαμάμ και λίγα ακόμη αρχιτεκτονικά κατάλοιπα της οθωμανικής περιόδου.

A.K. 314	ΕΣΚΙ Η ΑΤΤΙΚ (=ΠΑΛΙΟ) ΤΖΑΜΙ (ΕΙΚ. 211)
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	1385 (Πέννας 1938: 516).
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Σέρρες. Δίπλα στο Μπεζεστένι, στην αφετηρία της οδού Διοικητηρίου.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Χτίστηκε από τον Χαλίλ, γιο του Αλή-Ελ-Τζανταρλί επί σουλτάνου Μουράτ Χαν. Το τζαμί ήταν μεγάλων διαστάσεων μολυβδοσκεπάστο με θόλο. Το πιθανότερο είναι να κατασκευάστηκε μαζί με το μπεζεστένι που με τα έσοδά του το συντηρούσε (Καφταντζής 1996: 282). Ήταν μια συνήθης πρακτική στην Οθωμανική Αυτοκρατορία να χτίζονται μπεζεστένια, λουτρά ή και καταστήματα δίπλα σε τεμένη. Τμήμα των εσόδων από τα ενοίκια χρησιμοποιούνταν για τη συντήρηση των τζαμιών. Το Εσκή Τζαμί λάμβανε πόρους για τη συντήρησή του και από το κοντινό Εσκή Χαμάμ. Στην αυλή του για να πλένονται οι πιστοί είχε οκτάκρουνο σιντριβάνι, το μεγαλύτερο των Σερρών (Καφταντζής 1996: 290). Το 1912 κατά την περίοδο της βουλγαρικής κατοχής οι Βούλγαροι μετέτρεψαν το τζαμί σε χριστιανικό ναό αφιερωμένο στον Άγιο Βόρις (Καφταντζής 1996: 222). Κατά την πυρπόληση της πόλης το 1913 υπέστη ζημιές. Ως ανταλλάξιμο πωλήθηκε το 1930 σε ιδιώτες και μετατράπηκε σε κινηματοθέατρο. Κατεδαφίστηκε στα 1937 «διά να ανεγερθώσιν εις την θέσιν αυτού σειρά εμπορικών καταστημάτων» (Σαμπανοπούλου 2004: 109). Σήμερα στην ίδια θέση βρίσκεται πολυώροφη οικοδομή γραφείων.
A.K. 315	ΤΖΑΜΙ ΣΤΟ ΚΑΤΑΚΟΝΟΖΙ
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Σέρρες.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Το τζαμί κατεδαφίστηκε το 1920 πριν από την ανταλλαγή των πληθυσμών (Καφταντζής 1996: 292).
A.K. 316	ΜΕΤΖΙΤ ΕΣΛΙΜΕ ΧΑΤΟΥΝ
ΕΙΔΟΣ	Μετζίτ.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Σέρρες.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Το κτίριο κατεδαφίστηκε το 1988 (Καφταντζής 1996: 270).
A.K. 317	METZIT NTEMPIAGKAN
ΕΙΔΟΣ	Μετζίτ.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	Αναφέρεται στην απογραφή του 1478/9 (Καφταντζής 1996: 292).
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Σέρρες. Μάλλον πρόκειται για το τζαμί που βρισκόταν στην αφετηρία της οδού Ραβινέ (Καφταντζής 1996: 292).
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Ιδρύθηκε από τη συντεχνία των βυρσοδεψών. Το μετζίτ κατεδαφίστηκε με απόφαση του δήμου το 1972 (Καφταντζής 1996: 292).
A.K. 318	TAPNTH BERNTH H XATZH ALI METZIT
ΕΙΔΟΣ	Μετζίτ.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Σέρρες. Στη συμβολή των οδών Αθ. Αργυρού και Μ. Αλεξάνδρου (Καφταντζής 1996: 292).
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Περιλαμβάνεται στο κτηματολόγιο της Υ.Δ.Α.Μ.Κ. του 1923.
A.K. 319	ΒΑΣΔΑΡ ΧΑΪΡΕΝΤΙΝ ΜΕΤΖΙΤ
ΕΙΔΟΣ	Μετζίτ.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	Αναφέρεται σε φορολογικά κατάστιχα από τον 15ο-16ο αιώνα (Καφταντζής 1996: 293).
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Σέρρες.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Περιλαμβάνεται στο κτηματολόγιο της Υ.Δ.Α.Μ.Κ. του 1923.
A.K. 320	TATAP XATOYN METZIT
ΕΙΔΟΣ	Μετζίτ.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	Καταγράφεται κατά τα τέλη του 15ου και αρχές του 16ου αιώνα (Καφταντζής 1996: 293).
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Σέρρες.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Διατηρούνταν μέχρι τον Μεσοπόλεμο στη Ν.Α. γωνία των οδών Χρυσοστόμου Σμύρνης και Υψηλάντου (Καφταντζής: 1996: 293).

A.K. 321	ΧΑΤΖΗ ΑΛΙ ΜΕΤΖΙΤ
ΕΙΔΟΣ	Μετζίτ.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	Εμφανίζεται στα κατάστιχα του 15ου-16ου αιώνα (Καφταντζής 1996: 293).
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Σέρρες.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Περιλαμβάνεται στο κτηματολόγιο της Υ.Δ.Α.Μ.Κ. του 1923.
A.K. 322	ΧΑΤΖΗ ΣΑΤΙΚ ΜΠΕΗ ΜΕΤΖΙΤ
ΕΙΔΟΣ	Μετζίτ.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Σέρρες. Στη γωνία των οδών Αθ. Μπεκιάρη και Δορυλαίου, όπου σήμερα βρίσκεται ένα δημοτικό σχολείο (Καφταντζής 1996: 293).
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Υπήρχε μέχρι το 1932, οπότε πωλήθηκε από ιδιώτη στον δήμο (Καφταντζής 1996: 293).
A.K. 323	ΜΕΤΖΙΤ ΧΑΤΖΗ ΧΑΪΡΕΝΤΙΝ ΧΑΖΙΝΕΝΤΑΡ
ΕΙΔΟΣ	Μετζίτ.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Σέρρες. Στη συνοικία Κάτω Καμενίκια (Καφταντζής 1996: 293).
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Περιλαμβάνεται στο κτηματολόγιο της Υ.Δ.Α.Μ.Κ. του 1923.
A.K. 324	ΜΕΤΖΙΤ ΑΪΣΕ ΧΑΤΟΥΝ, ΔΟΓΚΑΝ ΜΠΕΗ
ΕΙΔΟΣ	Μετζίτ.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Σέρρες.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Περιλαμβάνεται στο κτηματολόγιο της Υ.Δ.Α.Μ.Κ. του 1923.
A.K. 325	ΤΖΑΜΙ
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-

ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Σέρρες. Στο συνοικισμό 40 Μαρτύρων (ανατολικά του ομώνυμου ναού). Οδός Μ. Μπότσαρη (Καφταντζής 1996: 287).
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Περιλαμβάνεται στο κτηματολόγιο της Υ.Δ.Α.Μ.Κ. του 1923.

A.K. 326 ΑΡΑΠ ΑΤΙΚ (ΕΓΡΙ ΠΟΥΤΖΑΚ) Η ΑΡΑΠΙΣΛΑΡ ΤΖΑΜΙ

ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Σέρρες.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Περιλαμβάνεται στο κτηματολόγιο της Υ.Δ.Α.Μ.Κ., του 1923. Ορισμένοι ερευνητές το ταυτίζουν με το Εβρενός Γαζή Τζαμί (Καφταντζής 1996: 289).

A.K. 327 ΕΒΡΕΝΟΣ ΓΑΖΗ ΤΖΑΜΙ

ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	Έχει ιδρυθεί πριν από το 1415 (Καφταντζής 1996: 291).
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Σέρρες. Έναντι δημοτικού σχολείου στην οδό Κρέσνας 5 (Καφταντζής 1996: 290).
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Περιλαμβάνεται στο κτηματολόγιο της Υ.Δ.Α.Μ.Κ. του 1923.

A.K. 328 ΙΣΜΑΗΛ ΜΠΕΗ ΜΕΤΖΙΤ

ΕΙΔΟΣ	Μετζίτ.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Σέρρες.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Περιλαμβάνεται στο κτηματολόγιο της Υ.Δ.Α.Μ.Κ. του 1923.

A.K. 329 ΜΠΕΝΤΡΕΝΤΙΝ ΜΠΕΗ ΜΕΤΖΙΤ

ΕΙΔΟΣ	Μετζίτ.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Σέρρες.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Περιλαμβάνεται στο κτηματολόγιο της Υ.Δ.Α.Μ.Κ. του 1923.

A.K. 330	ΚΕΜΑΛ ΤΣΕΛΕΜΠΗ ΜΠΕΗ ΜΕΤΖΙΤ
ΕΙΔΟΣ	Μετζίτ.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Σέρρες. Οδός Καπετάν Μητρούση 29, στα Κάτω Καμενίκια (Καφταντζής 1996: 289).
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Τα ερείπιά του σώζονται στην αυλή οικίας (Καφταντζής 1996: 289).
A.K. 331	ΝΤΕΜΠΑΓΚ ΜΟΥΡΑΤ ΜΕΤΖΙΤ
ΕΙΔΟΣ	Μετζίτ.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	Υπάρχει από τον 15ο - 16ο αιώνα (Καφταντζής 1996: 292).
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Σέρρες.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Περιλαμβάνεται στο κτηματολόγιο της Υ.Δ.Α.Μ.Κ. του 1923.
A.K. 332	ΤΖΑΜΙ
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Σέρρες. Στο συνοικισμό Αραμπατζή μαχαλά (Καφταντζής 1996: 287).
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Αποδόθηκε ως ανταλλάξιμο το 1937 και αργότερα στη θέση του χτίστηκε σπίτι (Καφταντζής 1996: 287).
A.K. 333	ΤΖΑΜΙ
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Σέρρες. Οδός 29ης Ιουνίου 7 (Καφταντζής 1996: 287).
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Σήμερα στη θέση του βρίσκεται κατάστημα (Καφταντζής 1996: 287).
A.K. 334	ΚΟΤΖΙΑ ΜΟΥΣΤΑΦΑ Η ΧΑΖΝΑΤΑΡ ΤΖΑΜΙ
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	1519 (Καφταντζής 1996: 292).

ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Σέρρες, Στα Κάτω Καμενίκια (Καφταντζής 1996: 292).
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	-
A.K. 335	ΤΖΑΜΙ
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Σέρρες. Πίσω από τους Αγίους Αναργύρους (Καφταντζής 1996: 287).
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Περιλαμβάνεται στο κτηματολόγιο της Υ.Δ.Α.Μ.Κ. του 1923.
A.K. 336	ΤΖΑΜΙ
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Σέρρες. Στη γωνία των οδών Γ. Παπανδρέου και Ιουστινιανού, στην ίδια θέση όπου σήμερα βρίσκεται ο ναός του Τιμίου Σταυρού (Καφταντζής 1996: 289).
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	-
A.K. 337	ΤΕΚΕΣ
ΕΙΔΟΣ	Τεκές.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Σέρρες. Εκεί όπου σήμερα βρίσκεται το Εμπορικό Επιμελητήριο Σερρών (Καφταντζής 1996: 372).
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένος.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Ο τεκές διατηρούνταν μέχρι τουλάχιστον την περίοδο του Μεσοπολέμου (Καφταντζής 1996: 372).
A.K. 338	ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ ΟΡΤΑ ΜΕΖΑΡΛΙΚ
ΕΙΔΟΣ	Νεκροταφείο.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Σέρρες. Πίσω από την αγορά.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Μετά την ανταλλαγή πληθυσμών το νεκροταφείο απαλλοτριώθηκε (Καφταντζής 1996: 298).

A.K. 339	ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ ΑΛΗΜΠΕΗΚΙΟΪ
ΕΙΔΟΣ	Νεκροταφείο.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Σέρρες.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Μετά την ανταλλαγή πληθυσμών το νεκροταφείο απαλλοτριώθηκε (Καφταντζής 1996: 298).
A.K. 340	ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ ΟΡΤΑ ΜΕΖΑΡΛΙΚ
ΕΙΔΟΣ	Νεκροταφείο.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Σέρρες. Στη συμβολή των οδών Βενιζέλου, Μαυροκορδάτου, Μιαούλη και 29ης Ιουνίου.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Ήταν το κεντρικό μουσουλμανικό νεκροταφείο της πόλης. Μετά την ανταλλαγή πληθυσμών το νεκροταφείο απαλλοτριώθηκε (Καφταντζής 1996: 298).
A.K. 341	ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ ΑΡΝΑΟΥΤ ΜΕΖΑΡΛΙΚ
ΕΙΔΟΣ	Νεκροταφείο.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Σέρρες. Στην κορυφή του λόφου της Καλλιθέας (Καφταντζής 1996: 298).
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Μετά την ανταλλαγή πληθυσμών το νεκροταφείο απαλλοτριώθηκε (Καφταντζής 1996: 298).
A.K. 342	ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ
ΕΙΔΟΣ	Νεκροταφείο.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Σέρρες. Μεταξύ Αγίου Γεωργίου Κρυονερίτη και ρεύμα Λιόκαλης (Καφταντζής 1996: 298).
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Μετά την ανταλλαγή πληθυσμών το νεκροταφείο απαλλοτριώθηκε (Καφταντζής 1996: 298).

A.K. 343	ΙΜΑΡΕΤ
ΕΙΔΟΣ	Φιλανθρωπικό ίδρυμα.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	1415/6 (Ayverdi 1982: 277).
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Σέρρες. Στη συνοικία Γαζή Εβρενός Μπέη (Καφταντζής 1996: 270).
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Το Ιμαρέτ ήταν ένα κτιριακό σύνολο το οποίο αποτελείτο από το κεντρικό κτίριο, με το μαγειρείο, τους νιπτήρες καθώς και ένα μικρό τζαμί. Κατεδαφίστηκε το 1988 (Καφταντζής 1996: 270).
A.K. 344	ΜΕΝΤΡΕΣΕΣ
ΕΙΔΟΣ	Εκπαιδευτικό ίδρυμα.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Σέρρες. Μεταξύ των οδών Βενιζέλου και 29ης Ιουνίου (Καφταντζής 1996: 374).
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Διατηρούνταν μέχρι την προσάρτηση της Μακεδονίας στην Ελλάδα (Καφταντζής 1996: 374).
A.K. 345	ΜΑΥΣΩΛΕΙΟ ΤΩΝ ΝΙΚΗΤΩΝ ΓΑΖΗ ΜΕΖΑΡΛΑΡΙ (ΕΙΚ. 212)
ΕΙΔΟΣ	Ταφικό μνημείο.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Σέρρες. Τα μαυσωλεία των νικητών βρίσκονταν βόρεια του τζαμιού Μεχμέτ Μπέη.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Μέτρια διατήρηση.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Στα μαυσωλεία αυτά βρίσκονταν οι τάφοι των κατακτητών της πόλης, ανάμεσα σε αυτούς και αρκετών επιφανών Τούρκων (Καφταντζής 1996: 298). Τα ταφικά μνημεία έχουν καταστραφεί διατηρούνται όμως ο περίβολος και οι τοίχοι που τα περιέβαλαν, μια κρήνη που φέρει οθωμανική επιγραφή (Εικ. 213) και μια πύλη (Καφταντζής 1996: 302). Η κατασκευή είναι πολυτελής και εντυπωσιακή. Τα υπολείμματα του μαυσωλείου έχουν υποστεί πολλές φθορές (Εικ. 214) και βανδαλισμούς (Εικ. 215).
A.K. 346	ΕΣΚΙ ΧΑΜΑΜ ΤΟΥ ΤΖΑΝΤΑΡΛΙ ΚΑΡΑ ΧΑΪΡΕΝΤΙΝ
ΕΙΔΟΣ	Χαμάμ.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	Πρέπει να χτίστηκε την ίδια περίοδο με το Εσκι Τζαμί (1385), στο οποίο παρέδιδε μέρος των εσόδων του (Καφταντζής 1996: 290).

ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Σέρρες. Σε υπόγεια καταστημάτων επί των οδών Σολωμού και Παπαπαύλου.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κακή διατήρηση.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Το χαμάμ βρίσκεται κάτω από την στάθμη της σύγχρονης πόλης και τα κατάλοιπά του εγκιβωτίστηκαν σε σύγχρονα καταστήματα. Την περίοδο της Χούντας κατεδαφίστηκε το μεγαλύτερο τμήμα του (Στεφανίδου 2009β: 28).
A.K. 347 ΜΕΧΜΕΤ ΜΠΕΗ ΤΖΑΜΙ	
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	1492-93 (Δαδάκη 2008α: 279).
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Σέρρες. Επί της οδού Προύσης και Φιλίππου.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κακή διατήρηση.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Είναι το σημαντικότερο και παλαιότερο τζαμί των Σερρών. Είναι το αρχαιότερο και ένα από τα μεγαλύτερα στα Βαλκάνια εκτός Αδριανούπολης (Δαδάκη 2008α: 279). Ο μιναρές έχει κατεδαφιστεί προ ετών, τμήμα του προστώου έχει καταρρεύσει και τμήμα του τζαμιού έχει καταχωθεί, εξαιτίας των προσχώσεων κοντινού χειμάρρου (Εικ. 216). Προβλήματα εντοπίζονται και στο εσωτερικό του. Το κτίριο είναι διατηρητέο μνημείο από το 1936 (Φ.Ε.Κ. 492/Α'/7-11-1936) και πρόσφατα έγιναν μικρής κλίμακας αναστηλωτικές εργασίες.
A.K. 348 ΜΟΥΣΤΑΦΑ ΜΠΕΗ ΤΖΑΜΙ (ΕΙΚ. 217)	
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί (για Μουσταφά Μπέη Τζαμί, βλ. Δαδάκη 2008β: 282-283).
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	1519 (Δαδάκη 2008β: 279).
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Σέρρες. Στη συμβολή των οδών Καπετάν Μητρούση και Βενιζέλου.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Μέτρια διατήρηση.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Το τέμενος αποτελεί διατηρητέο μνημείο (Φ.Ε.Κ. 36/Β'/3-2-1962). Ο μιναρές του δεν σώζεται, ενώ μέχρι πρόσφατα χρησιμοποιούνταν ως ξυλουργείο με αποτέλεσμα να έχει υποστεί μετατροπές και φθορές (Δαδάκη 2008β: 279). Στην κύρια πύλη του τζαμιού, σε ορισμένα παράθυρα καθώς και σε άλλα σημεία έχει χρησιμοποιηθεί τσιμέντο μάλλον για στερέωση προξενώντας ζημιές. Το μνημείο διατηρεί προστώο και κτητορική επιγραφή. Το μιχράμπ έχει υποστεί πολλές ζημιές ενώ σε πρόσφατη (2014) επίσκεψή μου διαπίστωσα ότι τμήμα ενός παράθυρου πριν από λίγο καιρό κατέρρευσε. Ο χώρος που βρίσκεται το μνημείο είναι περιφραγμένος και δεν είναι δυνατή η πρόσβαση.

A.K. 349	ZINTZIPAI TZAMI
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	Χωρίς επιβεβαιωμένη χρονολογία κτίσεως. Σύμφωνα πάντως με τα αρχιτεκτονικά του χαρακτηριστικά πρέπει να χρονολογείται στο δεύτερο μισό του 16ου αιώνα (Kiel 1971, Σαμπανοπούλου 2004: 121), αν και δεν αποκλείεται να είναι παλαιότερο (Μπακιρτζής & Σαμπανοπούλου 2009: 110).
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Σέρρες. Επί της οδού Ανατολικής Θράκης και Αδριανουπόλεως.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Καλή διατήρηση.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Το Ζιντζιρλί Τζαμί είναι το νεότερο από τα τρία που σώζονται στην πόλη και αυτό που βρίσκεται στην καλύτερη κατάσταση (Εικ. 218). Μετά την ανταλλαγή των πληθυσμών άλλαξε πολλές χρήσεις. Το κτίριο είναι κηρυγμένο διατηρητέο μνημείο από το 1962 (Φ.Ε.Κ. 36/Β'/3-2-1962). Το 1967 αγοράστηκε από την Αρχαιολογική Υπηρεσία και μέχρι το 1980 χρησιμοποιούνταν ως αποθήκη του δήμου, με αποτέλεσμα να υποστεί πολλές φθορές. Το 1980 παραδόθηκε στην 12η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Καβάλας. Ο μιναρές του κατεδαφίστηκε κατά τον Μεσοπόλεμο και τα φύλλα μολύβδου που καλύπταν τη στέγη του αφαιρέθηκαν στην Κατοχή (Μπακιρτζής & Σαμπανοπούλου 2008: 284-286). Στο διάστημα 1995-2000 διενεργήθηκαν εργασίες στερέωσης και συντήρησης στο μνημείο (για τις εργασίες συντήρησης που διενεργήθηκαν στο Ζιντζιρλί Τζαμί, βλ. Μπακιρτζής & Σαμπανοπούλου 2009). Το 2010 ολοκληρώθηκαν οι εργασίες στο εσωτερικό του. Το κτίριο ανακαινίστηκε και τον Οκτώβριο του 2013 άνοιξε στο κοινό με μια φωτογραφική έκθεση. Το μνημείο είναι περιφραγμένο και επισκέψιμο μόνο κατόπιν συνεννόησης με την τοπική 12η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων.
A.K. 350	ΜΠΕΖΕΣΤΕΝΙ
ΕΙΔΟΣ	Κλειστή αγορά.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	Χτίστηκε λίγο πριν το 1494 από τον Ιμπραχίμ Πασά (Ibrahim Pasha) (Στεφανίδου 1996: 65-70, 1999: 290, 2008α: 287-288).
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Σέρρες. Στην Πλατεία Ελευθερίας την κεντρική πλατεία της πόλης.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Καλή διατήρηση.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Το κτίριο σώθηκε χάρη στις προσπάθειες του Αν. Ορλάνδου και κηρύχτηκε διατηρητέο μνημείο το 1938 (Φ.Ε.Κ. 18/Α'/20-1-1938). Οι αρχές της πόλης και η Αρχαιολογική Υπηρεσία είχαν αποφασίσει την κατεδάφισή του (Ορλάνδος 1939-40: 207), αλλά με επίμονες προσπάθειες του Ορλάνδου σώθηκε και συντηρήθηκε.

Έκτοτε σε διάφορες περιόδους έγιναν εργασίες συντήρησης και από το 1970 άρχισε να λειτουργεί ως αρχαιολογικό μουσείο (Εικ. 219). Τα τελευταία χρόνια του 20ού αιώνα το κτίριο παρουσίασε στατικά προβλήματα και γι' αυτό τον λόγο εκπονήθηκε μελέτη για τη στερέωση, αποκατάσταση και επανάχρησή του (Στεφανίδου 1999: 292-293).

A.K. 351 ΛΟΥΤΡΟ ΤΗΣ ΚΑΜΕΝΙΚΙΑΣ (ΕΙΚ. 220)

ΕΙΔΟΣ	Χαμάμ.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Σέρρες. Στις οδούς Μαυρομιχάλη και Εμ. Παππά 26.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κακή διατήρηση.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Εξωτερικά, εξαιτίας προσθήκης του 19ου αιώνα, η οποία αλλοίωσε τη μορφή του, δεν μοιάζει με τυπικό οθωμανικό λουτρό (Κανετάκη 2004: 138). Το μνημείο κηρύχθηκε διατηρητέο το 1991 (Φ.Ε.Κ. 43/Β'/1-2-1991). Διατηρείται σε πολύ κακή κατάσταση και χρήζει άμεσων εργασιών συντήρησης.

A.K. 352 ΛΟΥΤΡΟ

ΕΙΔΟΣ	Χαμάμ.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	Μορφολογικά θα μπορούσε να χρονολογηθεί στον 15ο αιώνα.
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Σέρρες. Στην οδό Δ. Σολωμού 29-35.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κακή διατήρηση.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Διατηρούνται μόνο τμήματα του λουτρού ενσωματωμένα σε τρία καταστήματα.

A.K. 353 ΔΙΟΙΚΗΤΗΡΙΟ (ΕΙΚ. 221)

ΕΙΔΟΣ	Δημόσιο κτίριο.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	1898 (Τσολάκης 2008: 151)
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Σέρρες.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Καλή διατήρηση.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Χτίστηκε με σχέδια του αρχιτέκτονα Ξενοφώντα Παιονίδη, διασώθηκε από την πυρκαγιά του 1913 και σήμερα στεγάζει τη Νομαρχία Σερρών (Ζυγομαλάς 2008η: 289).

A.K. 354 ΣΧΟΛΗ ΙΝΤΑΝΤΙΕ (ΕΙΚ. 222)

ΕΙΔΟΣ	Εκπαιδευτικό ίδρυμα.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	1888 (Καφταντζής 1996: 374).

ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Σέρρες. Στην οδό Βενιζέλου 92.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Καλή διατήρηση.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Σχολή που έβγαζε Τούρκους δασκάλους. Στο κτίριό της λειτουργήσε το 1916-1917 το ελληνικό Γυμνάσιο. Σήμερα στεγάζεται το 10ο Δημοτικό Σχολείο (Καφταντζής 1996: 374).
A.K. 355	ΥΔΡΑΓΩΓΕΙΟ (ΕΙΚ. 223)
ΕΙΔΟΣ	Υδραγωγείο.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Σέρρες. Στη θέση Τσίμπλα-Ντορέ, βορειοδυτικά της συνοικίας του Αγίου Παντελεήμονα στον λόφο Μουσάλα (Καφταντζής 1996: 297).
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Μέτρια διατήρηση.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Το υδραγωγείο κηρύχθηκε διατηρητέο μνημείο το 1984 (Φ.Ε.Κ. 36/Β'/3-2-1962).

• ΣΧΟΛΙΑ ΓΙΑ ΤΙΣ ΣΕΡΡΕΣ

Οι Σέρρες αποτελούσαν μια σημαντική πόλη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας με αξιόλογα δημόσια κτίρια που σώζονταν μέχρι και την ένταξη της πόλης στο ελληνικό κράτος. Τα περισσότερα από αυτά χάθηκαν τις επόμενες δεκαετίες, ενώ αυτά που διατηρούνται ακόμη στην πόλη δεν βρίσκονται σε καλή κατάσταση με εξαίρεση το πρόσφατα ανακαινισμένο Ζιντζιρλί Τζαμί. Κάποια είναι ετοιμόρροπα και δεν έχουν ενταχθεί στη ζωή της πόλης. Σύμφωνα με τους ειδικούς, τα τζαμιά και το μπεζεστένι αποτελούν ιδιαίτερος σημαντικά μουσουλμανικά μνημεία των Βαλκανίων και της Ευρώπης και σπάνια δείγματα πρώιμης οθωμανικής αρχιτεκτονικής.

Στις Σέρρες τα μουσουλμανικά μνημεία που διατηρήθηκαν, ήταν κυρίως ευμεγέθη. Στην πορεία του 20ού αιώνα τα περισσότερα από αυτά παρέμειναν εγκαταλελειμμένα και ενοχλητικά για τους κατοίκους. Πρόσφατα έγινε γνωστό ότι η Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Σερρών σε συνεργασία με τη 12η Ε.Β.Α. καθώς και τοπικούς φορείς έκαναν μια προσπάθεια να συγκεντρώσουν χρήματα για την προστασία και τη συντήρηση των μουσουλμανικών αρχαιοτήτων της πόλης. Αρωγούς σε αυτή την προσπάθεια βρήκαν μεγάλη μερίδα των κατοίκων, οι οποίοι δείχνουν πια να αποδέχονται τα εν λόγω μνημεία και ως δική τους κληρονομία και πολιτιστικό κεφάλαιο της πόλης τους. Το ξεκίνημα έγινε με την αναστήλωση του Ζιντζιρλί Τζαμί, κίνηση που βρήκε ευρεία αποδοχή στους κατοίκους της πόλης.

5.2.2.14. ΣΙΔΗΡΟΚΑΣΤΡΟ

Κατά τη διάρκεια της οθωμανικής περιόδου η πόλη ήταν σημαντικό διοικητικό κέντρο,

έδρα καζά, μουφτή και συντάγματος στρατού (Τολούδη 1983: 52). Αποτέλεσμα όλων αυτών ήταν να χτιστούν μια σειρά από δημόσια έργα, όπως υδραγωγείο, βρύσες, τζαμιά και μεντρεσέδες.

A.K. 356	ΕΚΙΖΛΗ ΤΖΑΜΙ
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Σιδηρόκαστρο.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Αναφέρεται στους καταλόγους της Υ.Δ.Α.Μ.Κ. Σερρών του 1923 (Καφταντζής 1996: 251).
A.K. 357	ΒΑΣΑΤ ΤΖΑΜΙ
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Σιδηρόκαστρο.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Αναφέρεται στους καταλόγους της Υ.Δ.Α.Μ.Κ. Σερρών του 1923 (Καφταντζής 1996: 251).
A.K. 358	ΕΛΙΑ ΜΠΕΗ ΤΖΑΜΙ
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Σιδηρόκαστρο.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Αναφέρεται στους καταλόγους της Υ.Δ.Α.Μ.Κ. Σερρών του 1923 (Καφταντζής 1996: 251). Σύμφωνα με την Τολούδη (1983: 159) μέχρι το 1922 ήταν σε καλή κατάσταση. Δεν γνωρίζω πότε κατεδαφίστηκε.
A.K. 359	ΜΕΝΤΡΕΣΕΣ
ΕΙΔΟΣ	Εκπαιδευτικό ίδρυμα.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Σιδηρόκαστρο.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένος.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Το κτίριο του μεντρεσέ μετά το 1912 μετατράπηκε σε βυρσοδεψείο (Τολούδη 1983: 159). Δεν γνωρίζω πότε κατεδαφίστηκε.

A.K. 360	ΜΕΝΤΡΕΣΕΣ
ΕΙΔΟΣ	Εκπαιδευτικό ίδρυμα.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Σιδηρόκαστρο.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένος.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Την ύπαρξη του μεντρεσέ μετά το 1912 αναφέρει η Τολούδη (1983: 159). Δεν γνωρίζω πότε κατεδαφίστηκε.
A.K. 361	ΜΕΝΤΡΕΣΕΣ
ΕΙΔΟΣ	Εκπαιδευτικό ίδρυμα.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Σιδηρόκαστρο.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένος.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Την ύπαρξη του μεντρεσέ μετά το 1912 αναφέρει η Τολούδη (1983: 159). Δεν γνωρίζω πότε κατεδαφίστηκε.
A.K. 362	ΜΕΝΤΡΕΣΕΣ
ΕΙΔΟΣ	Εκπαιδευτικό ίδρυμα.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Σιδηρόκαστρο.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένος.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Την ύπαρξη του μεντρεσέ μετά το 1912 αναφέρει η Τολούδη (1983: 159). Δεν γνωρίζω πότε κατεδαφίστηκε.
A.K. 363	ΥΔΡΑΓΩΓΕΙΟ
ΕΙΔΟΣ	Υδραγωγείο.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Σιδηρόκαστρο.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Το υδραγωγείο διατηρούνταν μέχρι το 1952 (Τολούδη 1983: 150).
A.K. 364	ΕΣΚΙ ΤΖΑΜΙ
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Σιδηρόκαστρο.

ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Το αρχαιότερο τζαμί της πόλης (Τολούδη 1983: 159) διατηρούνταν μέχρι το 1983 και λίγο μετά κατεδαφίστηκε. Οι Βούλγαροι κατά την περίοδο που κατείχαν την πόλη το 1912 κατεδάφισαν το μιναρέ και μετέτρεψαν το κτίριο του τζαμιού σε καφεενείο (Τολούδη 1983: 159).
A.K. 365	ΧΑΜΑΜ
ΕΙΔΟΣ	Χαμάμ.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Σιδηρόκαστρο. Βόρεια της πόλης σε κοντινή απόσταση.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Καλή διατήρηση.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Στο σύγχρονο συγκρότημα των λουτρών διατηρούνται αρχιτεκτονικά κατάλοιπα από τη βυζαντινή και την οθωμανική περίοδο (Τολούδη 1983: 150).

• ΣΧΟΛΙΑ ΓΙΑ ΤΟ ΣΙΔΗΡΟΚΑΣΤΡΟ

Στο Σιδηρόκαστρο υπήρχαν και πολλά άλλα μνημεία της οθωμανικής περιόδου όπως βρύσες και σιντριβάνια (Τολούδη 1983: 150). Τμήμα από το βαρόσι, την παλιά συνοικία, διατηρείται με αρκετά σπίτια που χρονολογούνται στην οθωμανική περίοδο.

5.2.2.15. ΠΕΡΙΟΧΗ ΣΕΡΡΩΝ

Στην περιοχή των Σερρών, ιδιαίτερος στα πεδινά, κατοικούσε μεγάλος αριθμός μουσουλμάνων και υπήρχαν πολλοί μουσουλμανικοί οικισμοί. Οι πληθυσμοί αυτοί κατείχαν τη δική τους ακίνητη κληρονομιά, κτίρια δημόσια, ιδιωτικά και θρησκευτικά. Σήμερα δεν σώζονται παρά ελάχιστα.

A.K. 366	ΧΑΜΑΜ
ΕΙΔΟΣ	Χαμάμ.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Άγκιστρο. Επάνω στα ελληνοβουλγαρικά σύνορα.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	-
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Το σύγχρονο κεντρικό κτίριο των λουτρών έχει ενσωματώσει το οθωμανικό με αποτέλεσμα κανένα τμήμα αυτής της περιόδου να μην είναι ορατό εξωτερικά

A.K. 367	ΓΕΦΥΡΑ ΑΓΓΙΣΤΑΣ (ΕΙΚ. 224)
ΕΙΔΟΣ	Γέφυρα.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	Πρέπει να χρονολογείται στην πρώιμη οθωμανική περίοδο, ίσως στον 16ο αιώνα, γιατί φέρει ομοιότητες με τη γέφυρα kariagassi στον ποταμό Harami κοντά στην Κωνσταντινούπολη, η οποία ήταν έργο του Σινάν (Τσότσος 1997: 155).
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Αγγίστα.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Καλή διατήρηση.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Είναι η μεγαλύτερη σε μήκος γέφυρα στην ανατολική Μακεδονία (59 μ.) και αρχικά αποτελούνταν από πέντε οξυκόρυφα τόξα από τα οποία το ένα δεν σώζεται. Σύμφωνα με τον Τσότσο (1997: 28) σε όλη την Μακεδονία υπάρχουν πολλές γέφυρες που χτίστηκαν κατά την οθωμανική περίοδο. Οι τεχνίτες τις περισσότερες φορές ήταν Έλληνες, οι χρηματοδότες όμως ήταν είτε χριστιανοί είτε μουσουλμάνοι προύχοντες. Οι γέφυρες της Μακεδονίας όπως και της υπόλοιπης Ελλάδας και γενικότερα των Βαλκανίων παρουσίαζαν κοινά αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά με κυκλικά και ημικυκλικά τόξα. Η συγκεκριμένη γέφυρα της Αγγίστας όμως έχει τα τυπικά για την οθωμανική αρχιτεκτονική οξυκόρυφα τόξα, γεγονός που μπορεί να την κατατάξει στην οθωμανική αρχιτεκτονική παράδοση.
A.K. 368	ΧΑΜΑΜ
ΕΙΔΟΣ	Χαμάμ.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Θερμά Νιγρίτας.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Ερειπιώδης.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Από το λουτρό διατηρείται ένα καμαροσκεπές ορθογωνικό κτίριο με πλίνθινη στέγη και δύο επίσης πλίνθινα τοξωτά ανοίγματα στις δύο στενές πλευρές. (Εικ. 225) Στη μία επιμήκη πλευρά υπάρχει άνοιγμα, ενδεχομένως κάποια θύρα που οδηγούσε σε άλλο χώρο, ο οποίος σήμερα δεν σώζεται. Τμήμα της οροφής έχει καταρρεύσει, ενώ στο τμήμα της που διατηρείται υπάρχουν τετράγωνοι φωτιστικοί φεγγίτες. Το κτίριο απ' ό,τι φαίνεται πρέπει να είχε και άλλους χώρους που έχουν καταστραφεί. Είναι πιθανό το αρχικό κτίσμα να χρονολογείται στην βυζαντινή περίοδο. Πάντως φαίνεται να ήταν σε χρήση κατά την οθωμανική περίοδο. Την άποψη αυτή την καταθέτω με κάθε επιφύλαξη καθώς δεν μπόρεσα να βρω κάποια δημοσιευμένη πηγή για το μνημείο που να την επιβεβαιώνει ή να την αναιρεί. Το μνημείο κινδυνεύει με κατάρρευση, ενώ το εσωτερικό του είναι γεμάτο απορρίμματα.

A.K. 369	ΤΖΑΜΙ
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Ροδολίβος.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Υπήρχε μέχρι το 1922. Γύρω από αυτό ήταν ανεπτυγμένη η μουσουλμανική συνοικία από την οποία σώζονται σήμερα ορισμένες οικίες (Στράτης 2006: 22).
A.K. 370	ΧΑΜΑΜ
ΕΙΔΟΣ	Χαμάμ.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Μικρό Σούλι Ροδολίβους.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Ερειπιώδης.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Τα ερείπια του λουτρού βρίσκονται στη θέση ερειπωμένου μουσουλμανικού οικισμού που ονομαζόταν Ζαβαρνίκια (Στράτης 2006: 148).
A.K. 371	ΤΖΑΜΙ
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Κάτω Τζουμαγιά.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Σύμφωνα με μαρτυρίες κατοίκων στο χωριό υπήρχε τζαμί.
A.K. 372	ΤΖΑΜΙ
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Κερκίνη.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Σύμφωνα με πληροφορίες κατοίκων, το τζαμί κατεδαφίστηκε μετά την Ανταλλαγή.
A.K. 373	ΤΖΑΜΙ
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-

ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Δασοχώρι.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Σύμφωνα με πληροφορίες κατοίκων, το τζαμί κατεδαφίστηκε μετά την Ανταλλαγή.

5.2.2.16. ΔΡΑΜΑ

Οι πληροφορίες για τα οθωμανικά μνημεία της Δράμας είναι σχετικά περιορισμένες παρόλο που οι δημοσιεύσεις για την πόλη κατά την οθωμανική περίοδο γενικότερα δεν είναι λίγες (για τη Δράμα κατά την οθωμανική περίοδο, βλ. Αναγνωστόπουλος 1954, Τριάρχης 1973, Τρακασοπούλου-Τζήμου 1989, Πασχαλίδης 1992, Παρχαρίδου 1994). Οι συγγραφείς των κειμένων, στα οποία εντόπισα πληροφορίες για τα οθωμανικά μνημεία της πόλης, είχαν στηριχτεί είτε στον Ενλιγιά Σελεβί είτε στο Σχινά ή τέλος σε προφορικές μαρτυρίες παλαιών κατοίκων. Κατά τη διάρκεια της ύστερης οθωμανικής περιόδου αποτέλεσε έδρα σαντζακίου που υπαγόταν στο βιλαέτι της Θεσσαλονίκης. Λίγα χρόνια πριν από την προσάρτηση της πόλης στο ελληνικό κράτος η πλειοψηφία των κατοίκων ήταν μουσουλμάνοι. Σύμφωνα με τον Σχινά στην πόλη υπήρχαν 12 τζαμιά, στρατώνες και 12 χάνια (Σχινάς 1886: 469). Είναι γνωστό ότι μια τουλάχιστον εκκλησία η σημερινή Αγία Σοφία μετατράπηκε μετά την οθωμανική κατάκτηση σε τζαμί (Κουντουρά & Μπακιρτζή 1992: 141-155).

A.K. 374	ΕΣΚΙ Η ΑΤΙΚ Η ΤΣΑΡΣΙ ΤΖΑΜΙ
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	Χτίστηκε γύρω στο 1850 επάνω σε κατά πάσα πιθανότητα παλαιότερο τζαμί (Παπάζογλου, Γ.Κ. 2008: 40).
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Δράμα. Η σημερινή εκκλησία του Αγίου Νικολάου στο κέντρο της πόλης αποτελεί το κτίριο του τζαμιού στο οποίο έγιναν ορισμένες μετατροπές. (Εικ. 226).
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Καλή διατήρηση.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Είναι ένα κτίσμα της ύστερης οθωμανικής περιόδου το οποίο μετά την Ανταλλαγή μετετράπηκε σε χριστιανικό ναό και έγιναν ορισμένες προσθήκες. Στη νοτιοδυτική πλευρά του ναού προστέθηκαν τρεις κόγχες για το ιερό της εκκλησίας και στη βορειοδυτική πλευρά δύο ψηλά καμπαναριά.
A.K. 375	ΚΟΥΡΣΟΥΝΛΟΥ ΤΖΑΜΙ
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	Το πιθανότερο είναι να χτίστηκε κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα (Αϊβαζόγλου-Δόβα 2002: 146-151).

ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Δράμα. Η σημερινή εκκλησία της Αγίας Τριάδας αποτελεί το κτίριο του τζαμιού στο οποίο έγιναν ορισμένες μετατροπές. (Εικ. 227).
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Καλή διατήρηση.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Για τη λειτουργία του ως ναού και αυτό το μνημείο υπέστη μετατροπές, προστέθηκαν οι τρεις κόγχες του ιερού και όπως συνηθίζονταν στη θέση του μιναρέ τοποθετήθηκε το καμπαναριό.
A.K. 376 ΜΟΛΛΑ ΕΦΕΝΤΗ ΤΖΑΜΙ	
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Δράμα. Εκεί όπου σήμερα βρίσκεται το κτίριο της Εθνικής Τράπεζας στην οδό Μ. Αλεξάνδρου (Παρχαρίδου 1994: 286).
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Το τέμενος κατεδαφίστηκε το 1929 (Θεοδωρίδου-Σωτηρίου 2006: 4).
A.K. 377 ΔΙΟΙΚΗΤΗΡΙΟ	
ΕΙΔΟΣ	Δημόσιο κτίριο.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	1884 (Τσολάκης 2008: 119).
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Δράμα. Ανάμεσα στις σημερινές οδούς Μ. Αλεξάνδρου, Αλκιβιάδη, Θέμιδος και Στουρνάρα (Τσολάκης 2008: 119).
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Μετά την αποχώρηση των Τούρκων στέγασε τα Δικαστήρια της πόλης μέχρι το 1973, οπότε κατεδαφίστηκε και στη θέση του χτίστηκε το νέο δικαστικό μέγαρο της πόλης (Τσολάκης 2008: 119).
A.K. 378 ΦΥΛΑΚΕΣ	
ΕΙΔΟΣ	Δημόσιο κτίριο.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	1884 περίπου (Τσολάκης 2008: 119).
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Δράμα. Ανάμεσα στις σημερινές οδούς Μ. Αλεξάνδρου, Αλκιβιάδη, Θέμιδος και Στουρνάρα (Τσολάκης 2008: 119).
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένες.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Κατεδαφίστηκαν μαζί με το διοικητήριο της πόλης για να χτιστεί στη θέση τους το νέο δικαστικό μέγαρο.

A.K. 379	ΚΑΤΟΙΚΙΑ ΤΟΥΡΚΟΥ ΔΙΟΙΚΗΤΗ
ΕΙΔΟΣ	Δημόσιο κτίριο.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	1884 περίπου (Τσολάκης 2008: 119).
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Δράμα. Ανάμεσα στις σημερινές οδούς Μ. Αλεξάνδρου, Αλκιβιάδη, Θέμιδος και Στουρνάρα (Τσολάκης 2008: 119).
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένη.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Κατεδαφίστηκε μαζί με το διοικητήριο της πόλης για να χτιστεί στη θέση τους το νέο δικαστικό μέγαρο.
A.K. 380	ΑΚ ΜΕΧΜΕΤ ΑΓΑ ΤΖΑΜΙ (ΕΙΚ. 228)
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	Χρονολογείται τουλάχιστον στα μέσα του 17ου αιώνα και αναφέρεται από τον Enliya (Παπάζογλου 2008: 41).
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Δράμα. Στο κέντρο της πόλης, εκεί όπου κάποτε βρισκόταν η μουσουλμανική συνοικία.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Μέτρια διατήρηση.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Διατηρείται η βάση του μιναρέ του. Περιβάλλεται από καταστήματα που το κρύβουν (Εικ. 229). Για πολλά χρόνια φιλοξένησε το Ωδείο της πόλης. Παρότι βρίσκεται σε κεντρικό σημείο της πόλης δεν έχει συντηρηθεί και δεν είναι επισκέψιμο.
A.K. 381	ΜΕΧΜΕΤ ΧΑΛΙΛ ΑΓΑ ΤΖΑΜΙ (ΕΙΚ. 230)
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	Σύμφωνα με επιγραφή, ανακαινίστηκε τα πρώτα χρόνια του 19ου αιώνα, αλλά πρέπει να είναι αρκετά παλαιότερο (Παπάζογλου, Γ.Κ. 2008: 42).
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Δράμα. Στη συμβολή των οδών Άρμεν και Αγαμέμνονος.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κακή διατήρηση.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Η στέγη έχει καταρρεύσει και έχει υποστεί πολλές φθορές εσωτερικά και εξωτερικά. Διατηρείται η βάση του μιναρέ του. Ενδιαφέρον στοιχείο του μνημείου είναι ο σωζόμενος, σε κακή κατάσταση, ζωγραφικός διάκοσμος εσωτερικά και εξωτερικά του κτιρίου. Υπάρχουν απεικονίσεις κτιρίων, πόλεων, ενδεχομένως της πόλης της Δράμας κατά τον 19ο αιώνα καθώς και φυτικά θέματα. Η εικονική διακόσμηση ήταν πολύ σπάνια στα τζαμιά γιατί η μουσουλμανική θρησκεία είναι ανεικονική. Παρόμοια διακόσμηση διατηρείται και στο Μεντρεσέ Τζαμί της Βέροιας. Στον χώρο του τεμένους στεγαζόταν για χρόνια η εφημερίδα <i>Θάρρος</i> .

Η κατάσταση στο εσωτερικό του τεμένους είναι κακή, οι τοιχογραφίες καλύπτονται από graffiti, καμένα δοκάρια έχουν καταρρεύσει και παντού υπάρχουν απορρίμματα (Εικ. 231).

• ΣΧΟΛΙΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΔΡΑΜΑ

Μέχρι πρόσφατα, δεν είχε γίνει καμία προσπάθεια αποκατάστασης των οθωμανικών μνημείων της Δράμας και παραμένουν απροσπέλαστα στο κοινό. Επιπλέον, σε κανένα τζαμί της πόλης δεν διατηρείται μιναρές, το πιθανότερο είναι να κατεδαφίστηκαν το 1925. Τα τελευταία χρόνια της οθωμανικής περιόδου χτίστηκαν μια σειρά από δημόσια κτίρια, όπως το Διοικητήριο, το δημοτικό νοσοκομείο, το ορφανοτροφείο, οι φυλακές και το δημαρχείο (Τρακασπούλου-Τζήμου 1992: 305), τα οποία εκσυγχρόνισαν και ενδεχομένως εξωράισαν την πόλη. Παρά τα νέα κτίρια που έχτισε η οθωμανική διοίκηση λίγο πριν αποχωρήσει, η άναρχη ρυμοτομία με τα στενά σοκάκια και τις παλιές κατοικίες έδινε την εικόνα της ανατολίτικης πόλης και ορισμένοι κάτοικοι όπως φαίνεται και σε δημοσιεύματα στον τοπικό τύπο επιζητούσαν την αλλαγή (Τρακασπούλου-Τζήμου 1992: 309). Το 1915 ξέσπασε μεγάλη πυρκαγιά στο κέντρο της πόλης. Σύμφωνα με τον Αναγνωστόπουλο, ντόπιο δάσκαλο, ο στρατός που βρισκόταν εκείνη την περίοδο εκεί δεν έκανε ιδιαίτερες προσπάθειες για να τη σβήσει (Αναγνωστόπουλος 1954: 36). Κατά την άποψή του ήταν μια σωστή απόφαση του Μεράρχου Χατζηανέστη να μην παρέμβει, γιατί όπως λέει «σ' όποιες πόλεις έπεσε φωτιά (Θεσσαλονίκη, Σέρραι) αυτές μόνον μπόρεσαν ν' αποβάλλουν τον τουρκοχωριάτικο χαρακτήρα τους και να μοιάσουν πόλεις» (Αναγνωστόπουλος 1954: 36).

Τμήμα της παλιάς Δράμας κήκε για ακόμη μια φορά το 1918 κατά την αποχώρηση του βουλγαρικού στρατού από την πόλη την οποία κατείχε για μικρό διάστημα στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο. Το νέο ρυμοτομικό σχέδιο εκπονήθηκε το 1930 χωρίς να λάβει υπόψη την παλιά ρυμοτομία (Τρακασπούλου-Τζήμου 1992: 309). Την ίδια χρονιά προτάθηκε από το Εμπορικό Επιμελητήριο, και έγινε τελικά δεκτό, σχέδιο απαλλοτρίωσης των τουρκικών συνοικιών (Αϊβαζόγλου-Δόβα 1989). Η αντιπαροχή των δεκαετιών του 1960 και 1970 αποτέλεσε περίοδο κατά την οποία καταστράφηκε σημαντικός αριθμός κτισμάτων της οθωμανικής περιόδου (Εικ. 232).

Στην περίπτωση της Δράμας, όπως και στην περίπτωση των Γιαννιτσών, η ένταξή της στο ελληνικό κράτος και η σταδιακή προσαρμογή της στα νέα δεδομένα, δηλαδή η σταδιακή διαμόρφωσή της σε πόλη της Ελλάδας ήταν δύσκολο έργο. Και στις δύο πόλεις ο μουσουλμανικός πληθυσμός υπερτερούσε και τα οθωμανικά αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά κυριαρχούσαν. Στην πόλη της Δράμας, όπως στη Θεσσαλονίκη και τις Σέρρες, η φωτιά βοήθησε αρκετά στην αλλοίωση της υλικής μνήμης, ενώ αργότερα η ανταλλαγή πληθυσμών εξαφάνισε και τη φυσική παρουσία των μουσουλμάνων. Τα ελάχιστα οθωμανικά μνημεία που διατηρήθηκαν, σώθηκαν είτε γιατί μετατράπηκαν σε εκκλησίες είτε γιατί χρησιμοποιήθηκαν για άλλους σκοπούς. Τα μνημεία που ανέφερα παραπάνω αποτελούν ένα μικρό μέρος των καταλοίπων της

οθωμανικής αρχιτεκτονικής που υπήρχαν στην πόλη στις αρχές του 20ού αιώνα και σταδιακά εξαφανίστηκαν.

5.2.2.17. ΠΕΡΙΟΧΗ ΔΡΑΜΑΣ

Στον υπόλοιπο νομό κατοικούσε μεγάλος αριθμός μουσουλμάνων, τα μνημεία των οποίων στην πλειονότητά τους χάθηκαν στον 20ό αιώνα. Ανατολικά της πόλης της Δράμας οι περισσότεροι οικισμοί είχαν πληθυσμό αμιγώς μουσουλμανικό.

A.K. 382	ΤΖΑΜΙ
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Προσοτσάνη.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Η εκκλησία της Αγίας Τριάδας έχει χτιστεί στη θέση όπου άλλοτε βρισκόταν τζαμί. Το κτίριο του τζαμιού χρησιμοποιήθηκε αρχικά από τους πρόσφυγες ως εκκλησία. Το 1974 το κτίριο κατεδαφίστηκε και στη θέση του χτίστηκε ο σημερινός ναός (www.imdramas.gr).
A.K. 383	ΤΖΑΜΙ
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Περίβλεπτο.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	-
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Σύμφωνα με μαρτυρίες κατοίκων οι πρόσφυγες που εγκαταστάθηκαν μετά την Ανταλλαγή μετέτρεψαν το παλαιό τζαμί σε εκκλησία.
A.K. 384	ΤΖΑΜΙ
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί (www.kepaam.gr).
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Ξηροπόταμος.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Τα ερείπια του τζαμιού διακρίνονται στο κέντρο του χωριού.

A.K. 385	ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ
ΕΙΔΟΣ	Νεκροταφείο (www.kepaam.gr).
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Ξηροπόταμος.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	-
A.K. 386	ΧΑΜΑΜ
ΕΙΔΟΣ	Χαμάμ (www.kepaam.gr).
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Ξηροπόταμος.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	-
A.K. 387	ΜΕΝΤΡΕΣΕΣ
ΕΙΔΟΣ	Εκπαιδευτικό ίδρυμα (www.kepaam.gr).
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Ξηροπόταμος.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένος.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Σύμφωνα με μαρτυρίες κατοίκων το σχολείο διατηρούνταν μέχρι και την ανταλλαγή των πληθυσμών. Κατεδαφίστηκε πιθανώς μαζί με το τζαμί.
A.K. 388	ΧΑΜΑΜ
ΕΙΔΟΣ	Χαμάμ.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Ζίχνα. Στη βυζαντινή ακρόπολη της Ζίχνας, τρία χιλιόμετρα από τη Νέα Ζίχνη.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Ερειπιώδης.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Το λουτρό είναι εγκαταλελειμμένο και σε κακή διατήρηση (Κανετάκη 2004: 136).
A.K. 389	ΤΖΑΜΙ
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-

ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Ζίχνα. Στη βυζαντινή ακρόπολη της Ζίχνας, τρία χιλιόμετρα από τη Νέα Ζίχνη.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Ερειπιώδης.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	-
A.K. 390	ΤΖΑΜΙ
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί (www.kepaam.gr).
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Πύργοι.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	-
A.K. 391	ΤΖΑΜΙ
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	Το μνημείο χρονολογείται στην πρώιμη οθωμανική περίοδο (Φ.Ε.Κ. 963/Β'/29-10-1997).
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Εξοχή. Κοντά στα ελληνο-βουλγαρικά σύνορα.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κακή διατήρηση.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Το τζαμί είναι εγκαταλελειμμένο και σε κακή κατάσταση (Εικ. 233), ωστόσο διατηρεί πλούσιο εσωτερικό ζωγραφικό διάκοσμο (Εικ. 234). Μέχρι πρόσφατα πρέπει να χρησίμευε ως στάβλος (Εικ. 235), ενώ σε κοντινή απόσταση εντοπίζονται τα κατάλοιπα ενός λουτρού. Κηρύχθηκε διατηρητέο μνημείο από το Υπουργείο Πολιτισμού το 1997 (Φ.Ε.Κ. 963/Β'/29-10-1997).
A.K. 392	ΧΑΜΑΜ (ΕΙΚ. 236)
ΕΙΔΟΣ	Χαμάμ.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Εξοχή. Κοντά στα ελληνο-βουλγαρικά σύνορα.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κακή διατήρηση.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Από το χαμάμ σώζονται ελάχιστα τμήματα. Σε πρόσφατη περίοδο πρέπει να έγινε ανεπιτυχής προσπάθεια στερέωσης του θόλου με τσιμέντο.
A.K. 393	ΤΣΕΣΜΕΣ (ΕΙΚ. 237)
ΕΙΔΟΣ	Τσεσμές.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-

ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Άνω Βροντού. Στην κεντρική πλατεία του χωριού.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Καλή διατήρηση.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Πρόκειται για μαρμάρινη οθωμανική κρήνη με διακοσμητικά στοιχεία.

5.2.2.18. ΚΑΒΑΛΑ

Η Καβάλα, η Χριστούπολη των βυζαντινών, κατά τους ύστερους οθωμανικούς χρόνους υπήρξε σημαντικός εμπορικός σταθμός και λιμάνι της Ανατολικής Μακεδονίας (για την Καβάλα, βλ. Χιόνης 1968, Ζιώγας 1982, Ορφανίδης 1997). Αποτελούσε επίνειο και μεταπρατικό κέντρο μιας μεγάλης και εύφορης ενδοχώρας, όπου ήταν διαδεδομένη η καλλιέργεια του καπνού. Μετά τον νόμο «Περί βιλαετιών», η Καβάλα έγινε έδρα καζά του σαντζακίου της Δράμας. Επίσης η πόλη ταυτίστηκε με τον Μουχαμάντ Αλί ή αλλιώς Μωχάμετ Άλι (1769-1849), ο οποίος είχε γεννηθεί στην Καβάλα και διετέλεσε βαλής της Αιγύπτου. Στον Αλί η πόλη οφείλει μια σειρά από δημόσια έργα και μνημεία, κάποια εκ των οποίων, όπως το Ιμαρέτ, διατηρούνται ακόμη. Κατά την περίοδο αμέσως μετά την προσάρτηση της Μακεδονίας στο ελληνικό κράτος, στην πόλη της Καβάλας υπήρχαν δεκατρία τζαμιά, οκτώ μουσουλμανικά σχολεία (έξι αρρένων και δύο θηλέων) καθώς και το Ιμαρέτ, φιλανθρωπικό ίδρυμα που κατασκευάστηκε με δαπάνες του Καβαλιώτη κατακτητή της Αιγύπτου (Παπαδόπουλος 1967: 350). Επίσης υπήρχαν χαμάμ, νεκροταφεία, τουρμπέδες, χάνια και οικίες εύπορων μουσουλμάνων κατοίκων.

Μετά την Ανταλλαγή κατεδαφίστηκαν οι μιναρέδες των τζαμιών της πόλης και έγιναν οι πρώτες επεμβάσεις. Γενικά η πόλη προσπάθησε να αποβάλλει κυρίως τα σύμβολα και τα άλλα στοιχεία που θύμιζαν τον κατακτητή (Στεφανίδου 1991: 331). Όσον αφορά τα θρησκευτικά μουσουλμανικά μνημεία της Καβάλας ορισμένα μετατράπηκαν σε εκκλησίες, πέντε τζαμιά κατεδαφίστηκαν πριν την δεκαετία του 1960, ενώ δύο ακόμη έχουν μετατραπεί σε κατοικίες (Στεφανίδου 1991). Στον τομέα της εκπαίδευσης οι μουσουλμάνοι της Καβάλας διατηρούσαν μια σειρά από ιδρύματα πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης καθώς και μεντρεσέδες. Τα περισσότερα μετά την αποχώρησή τους άλλαξαν χρήση και αργότερα κατεδαφίστηκαν. Στην πόλη υπήρχαν πολλά χάνια για τους ταξιδιώτες, τα περισσότερα από τα οποία κατεδαφίστηκαν τη δεκαετία του 1930 (Στεφανίδου 1991: 315).

A.K. 394	ΣΕΛΙΜΙΓΙΕ (SELIMIYE) ΤΖΑΜΙ
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Καβάλα. Στη διασταύρωση των οδών Σαππαίων και Κωνσταντίνου Ποιητού (Στεφανίδου 2007: 287).
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Στη θέση του τζαμιού η Ιερά Μητρόπολη Φιλίππων, Νεαπόλεως και Θάσου έχτισε την εκκλησία του Τιμίου Σταυρού (Στεφανίδου 2007: 287-288).
A.K. 395	ΓΕΝΙ ΜΑΧΑΛΕ (YENI MAHALLE) Η ΤΟΣΟΥΝ ΜΠΕΗ (TOSUN BEY) ΤΖΑΜΙ
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Καβάλα. Επί της οδού Γαλλικής Δημοκρατίας (Στεφανίδου 2007: 288).
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	-
A.K. 396	ΑΛΙ ΜΠΙΝ ΑΓΚΟΥΣ (ALI BIN AĞUS) ΤΖΑΜΙ
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Καβάλα. Στη γωνία των οδών Περδίκια και Ιορδάνου (Στεφανίδου 2007: 279).
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Το 1932 παραχωρήθηκε στην Ιερά Μητρόπολη Φιλίππων και Νεαπόλεως για να λειτουργήσει ως εκκλησία αφιερωμένη στον Άγιο Γεώργιο. Το κτίριο, αφού πρώτα δέχτηκε ορισμένες μετατροπές, χρησιμοποιήθηκε μέχρι το 1984, οπότε και αντικαταστάθηκε από νέα εκκλησία (Στεφανίδου 2007: 288).
A.K. 397	ΧΟΥΣΕΪΝ ΜΠΕΗ (HÜSEYİN BEY) ΤΖΑΜΙ
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Καβάλα. Μέσα στη χερσόνησο της Παναγίας (Στεφανίδου 2007: 273).
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Ήταν ένα μικρό λιθόκτιστο τζαμί με ψηλό μιναρέ, ο οποίος κατεδαφίστηκε μετά το 1912. Το τζαμί μετατράπηκε σε κατοικία το 1926 και τελικά κατεδαφίστηκε το 1958 (Στεφανίδου 2007: 273).
A.K. 398	ΚΙΟΥΤΣΟΥΚ ΜΑΧΑΛΕ ΤΖΑΜΙ
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-

ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Καβάλα. Στη γωνία των οδών Περδίκκα και Φαίδρας (Στεφανί- δου 2007: 289).
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Μετά το 1912 το Ταμείο Στεγάσεως έκτισε μονώροφη οικοδομή (Στεφανίδου 2007: 289).
Α.Κ. 399 ΑΛΙ ΠΑΣΑ (ΑΛΙ ΡΑΪΑ) ΤΖΑΜΙ ΚΑΙ ΜΕΝΤΡΕΣΕΣ	
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί και εκπαιδευτικό ίδρυμα.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Καβάλα. Μεταξύ των δρόμων του Αμερικανικού Ερυθρού Σταυ- ρού, μιας παρόδου, της Κολοκοτρώνη και του Υδραγωγείου (Στεφανίδου 2007: 287).
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Το τζαμί είναι κατεστραμμένο και από τον μεντρεσέ σώζεται μόνο η πτέρυγα των δωματίων (Στεφανίδου 2007: 287).
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	-
Α.Κ. 400 ΤΕΚΕΣ ΤΟΥ ΣΕΪΧ ΜΠΕΚΤΑΣΙ (ΣΕΥΗ ΒΕΚΤΑΣΙ)	
ΕΙΔΟΣ	Τεκές.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Καβάλα. Μεταξύ των οδών Θ. Καβαλιώτου (η Υδραγωγείου), Κρατερού και του ρέματος στην Περδίκκα (Στεφανίδου 2007: 288).
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένος (Στεφανίδου 1991: 287).
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	-
Α.Κ. 401 ΧΑΜΑΜ	
ΕΙΔΟΣ	Χαμάμ.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Καβάλα. Στη γωνία των οδών Θ. Πουλίδου και Γραβιάς (Στεφα- νίδου 2007: 308).
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Το λουτρό αυτό κατεδαφίστηκε μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο (Στεφανίδου 1991: 315).
Α.Κ. 402 ΧΑΜΑΜ	
ΕΙΔΟΣ	Χαμάμ.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-

ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Καβάλα. Σε πάροδο της οδού Κουντουριώτου (Στεφανίδου 2007: 308).
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο (Στεφανίδου 1991: 315).
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Το χαμάμ αυτό σύμφωνα με τη Στεφανίδου (2007: 308) πρέπει να ανήκε στο συγκρότημα του Ιμπραχίμ Πασά. Τμήματα του λουτρού σύμφωνα με τον Lowry (2009: 68), παραθέτει και φωτογραφία μερικών θόλων, διατηρούνται σε παρακείμενο ψητοπωλείο.
A.K. 403	ΧΑΜΑΜ (ΕΒΡΑΪΚΟ)
ΕΙΔΟΣ	Χαμάμ.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Καβάλα. Στη γωνία των οδών Ιορδάνου και Περδίκκα (Στεφανίδου 2007: 308).
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο (Στεφανίδου 1991: 315).
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Πήρε την ονομασία εβραϊκό εξαιτίας της γειτνιάσής του με την εβραϊκή συνοικία (Στεφανίδου 2007: 308).
A.K. 404	ΧΑΜΑΜ
ΕΙΔΟΣ	Χαμάμ.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Καβάλα. Στην παλαιά πόλη, στην οδό Ανθεμίου 12 (Στεφανίδου 2007: 308).
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο (Στεφανίδου 1991: 315).
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	-
A.K. 405	ΚΑΡΑΒΑΝ ΣΕΡΑΪ
ΕΙΔΟΣ	Δημόσιο κτίριο.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Καβάλα.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο (Στεφανίδου 1991: 315).
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	-
A.K. 406	ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ
ΕΙΔΟΣ	Νεκροταφείο.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-

ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Καβάλα. Εκεί όπου σήμερα βρίσκεται ο δημοτικός κήπος (Στεφανίδου 2007: 310)
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	-
A.K. 407 ΤΟΥΡΜΠΕΣ ΤΟΥ ΠΑΤΕΡΑ ΤΟΥ ΜΟΥΧΑΜΑΝΤ ΑΛΙ	
ΕΙΔΟΣ	Ταφικό μνημείο.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Καβάλα. Στην περιοχή του νεκροταφείου όπου σήμερα βρίσκεται ο δημοτικός κήπος. Ο τουρμπές βρισκόταν στη θέση όπου αργότερα χτίστηκε η Λέσχη Αξιωματικών της Καβάλας (Στεφανίδου 2007: 310).
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένος.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Ο τουρμπές του πατέρα του Μουχαμάντ Αλί κατεδαφίστηκε τη δεκαετία του 1950, για άγνωστους λόγους (Στεφανίδου 2009β: 140).
A.K. 408 ΤΟΥΡΜΠΕΣ ΤΗΣ ΜΗΤΕΡΑΣ ΤΟΥ ΜΟΥΧΑΜΑΝΤ ΑΛΙ	
ΕΙΔΟΣ	Ταφικό μνημείο.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Καβάλα. Στην πλατεία Ομονοίας.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένος.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Στην ίδια περιοχή, στην πλατεία Ελευθερίας, μέχρι το 1968 βρισκόταν και ο οκταγωνικός τουρμπές της μητέρας του βαλή της Αιγύπτου. Ο τουρμπές είχε ανάγλυφες παραστάσεις και κατεδαφίστηκε λόγω της ανάπλασης της πλατείας παρότι είχε κηρυχτεί από την Αρχαιολογική Υπηρεσία διατηρητέο μνημείο (Ανδρέου 1978: 27).
A.K. 409 ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ	
ΕΙΔΟΣ	Νεκροταφείο.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Καβάλα. Στη βόρεια και ανατολική πλευρά του εξωτερικού περιβόλου των τειχών και γύρω από τις σημερινές οδούς Ομονοίας και Δοϊράνης καθώς και σε τμήμα της πλατείας Ομονοίας (Στεφανίδου 2007: 310).
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	-

A.K. 410	ΜΕΝΤΡΕΣΣΕΣ ΤΟΥ ΧΑΤΖΗ ΑΧΜΕΤ ΜΠΕΗ
ΕΙΔΟΣ	Εκπαιδευτικό ίδρυμα.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Καβάλα. Στη χερσόνησο της Παναγίας στη γωνία της Βυζαντίου και της πρώτης και δεύτερης παρόδου της (Στεφανίδου 2007: 305).
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένος.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	-
A.K. 411	ΜΕΝΤΡΕΣΣΕΣ ΤΟΥ [ΧΑΤΖΗ] ΑΛΙ ΠΑΣΑ
ΕΙΔΟΣ	Εκπαιδευτικό ίδρυμα.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Καβάλα. Δίπλα στο Χαμιντιέ Τζαμί (Στεφανίδου 2007: 305).
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένος.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	-
A.K. 412	ΣΧΟΛΕΙΟ (ΜΕΚΤΕΜΠ)
ΕΙΔΟΣ	Εκπαιδευτικό ίδρυμα.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Καβάλα. Στο ισόγειο του τζαμιού Καδή Αχμέτ Εφέντη (Στεφανίδου 2007: 305).
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	-
A.K. 413	ΤΖΑΜΙ ΤΟΥ ΙΜΠΡΑΗΜ ΠΑΣΑ (ΕΙΚ. 238)
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	Πρέπει να χτίστηκε κατά το πρώτο μισό του 16ου αιώνα (Παπάζογλου & Παπάζογλου 2008: 58).
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Καβάλα.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Καλή διατήρηση.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Το κεντρικό τέμενος της πόλης που μετατράπηκε σε χριστιανικό ναό του Αγίου Νικολάου το 1926-7 (Παπάζογλου & Παπάζογλου 2008: 58). Το μνημείο κατά τη μετατροπή του σε εκκλησία, και αργότερα, υπέστη πολλές καταστροφές και αλλοιώσεις της αρχικής του μορφής, όπως η κατεδάφιση του προστώου και του πολύ ψηλού μιναρέ. Διατηρείται η βάση του μιναρέ επάνω στην οποία εδράζεται το καμπαναριό της εκκλησίας.

A.K. 414	ΚΑΔΗ ΑΧΜΕΤ (KADI AHMED EFENDI) TZAMI
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	Πιθανότατα του 19ου αιώνα (Παπάζογλου & Παπάζογλου 2008: 78).
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Καβάλα. Στην οδό Ανθεμίου 26.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Μέτρια διατήρηση.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Διατηρείται η βάση του μιναρέ του. Το 1926 αφαιρέθηκε ο κατά πάσα πιθανότητα μολύβδινος τρούλος του και μετασκευάστηκε σε διώροφη κατοικία (Παπάζογλου & Παπάζογλου 2008: 78).
A.K. 415	ΚΑΔΗ ΑΧΜΕΤ ΕΦΕΝΤΗ ΜΑΧΑΛΕΣΙΝΤΕ (KADI AHMED EFENDI MAHALESINDE)
ΕΙΔΟΣ	Μετζίτ.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Καβάλα. Στην οδό Ανθεμίου (Στεφανίδου-Φωτιάδου 1986: 225).
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Ερειπιώδης.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Το τζαμί είχε μετατραπεί σε κατοικία (Στεφανίδου 2007: 279).
A.K. 416	ΧΑΛΙΛ ΜΠΕΗ ΤΖΑΜΙ (HALIL BEY CAMI) Η «ΤΖΑΜΙ ΤΗΣ ΜΟΥΣΙΚΗΣ» (ΕΙΚ. 239)
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	Το κτίριο που σώζεται πρέπει να είναι του 19ου αιώνα, αν και το αρχικό κτίσμα πρέπει να χτίστηκε κατά το πρώτο μισό του 17ου αιώνα πιθανόν επάνω στα θεμέλια βυζαντινής εκκλησίας (Παπάζογλου & Παπάζογλου 2008: 76-77).
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Καβάλα.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Καλή διατήρηση.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Το μόνο τζαμί στην Καβάλα το οποίο διατηρείται ακόμη σε σχετικά καλή κατάσταση και δεν έχει υποστεί μετατροπές. Ονομάστηκε έτσι γιατί εκεί στεγαζόταν κατά τις δεκαετίες '30-'40 η φιλαρμονική του Δήμου. Το τζαμί διατηρεί τη βάση του μιναρέ και εσωτερική ζωγραφική διακόσμηση. Το 2002 πραγματοποιήθηκαν εργασίες συντήρησης του συγκροτήματος (Μπακιρτζής 2008: 265).
A.K. 417	ΜΕΝΤΡΕΣΕΣ ΧΑΛΙΛ ΜΠΕΗ (HALIL BEY MEDRESESI) (ΕΙΚ. 240)
ΕΙΔΟΣ	Εκπαιδευτικό ίδρυμα (Μπακιρτζής 2008: 265).
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-

ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Καβάλα. Στη χερσόνησο της Παναγίας δίπλα στο Χαλίλ Μπέη Τζαμί.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Καλή διατήρηση.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Το 2002 πραγματοποιήθηκαν εργασίες συντήρησης (Μπακιρτζής 2008: 265).
A.K. 418	METZIT (ΕΙΚ. 241)
ΕΙΔΟΣ	Μετζίτ.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Καβάλα. Μέσα στην Ακρόπολη (Στεφανίδου-Φωτιάδου 1986: 225).
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Ερειπιώδης.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	-
A.K. 419	IMARET (ΕΙΚ. 242)
ΕΙΔΟΣ	Φιλανθρωπικό ίδρυμα.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	Χτίστηκε σε δύο φάσεις το 1817/18 και το 1820/21 και έπαψε να λειτουργεί το 1922 (Στεφανίδου 2008β: 267).
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Καβάλα. Στη χερσόνησο της Παναγίας.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Καλή διατήρηση.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Το μνημείο αποτελεί δωρεά του Μουχαμάντ Αλί στην πόλη του. Πρόκειται για αρχιτεκτονικό σύνολο 4.200 τ.μ. που αποτελείται από σχολείο πρώτης βαθμίδας (mekteb), πτωχοκομείο (imaret), δύο ιεροδιδασκαλεία (medrese) με σειρές δωματίων γύρω από αυλή, ένα τζαμί καθώς και τα γραφεία του ιδρύματος μαζί με το σπίτι του φύλακα (Κίζης 2009: 409). Είναι ένα από τα σπανιότερα και σημαντικότερα μνημεία του είδους και της περιόδου που χτίστηκε με στοιχεία από το λεγόμενο οθωμανικό μπαρόκ. Μετά την αναγκαστική αποχώρηση των Τούρκων, το κτίριο χρησιμοποιήθηκε για πολλά χρόνια ως κατοικία προσφύγων, ως αποθήκη παρακειμένων καταστημάτων και τμήμα του ως καφενείο. Οι μεταγενέστερες χρήσεις προκάλεσαν αλλοιώσεις και φθορές στο κτίριο, ενώ τμήμα του κατεδαφίστηκε το 1934 για τη διάνοιξη του δρόμου που περνάει από μπροστά του (Κίζης 2009: 410). Το κτίσμα σταδιακά εγκαταλείφθηκε και λόγω της ελλιπούς συντήρησης κινδύνευε με κατάρρευση. Μέχρι πρόσφατα για το ιμαρέτ καθώς και για άλλα βακούφια της Καβάλας υπήρχε ιδιοκτησιακό πρόβλημα, διότι ανήκαν στην αιγυπτιακή κυβέρνηση. Μετά την αποχώρηση των μουσουλμάνων κατοίκων της πόλης παρέμειναν στην ιδιοκτησία του αιγυπτιακού κράτους.

Πρόσφατα το θέμα του Ιμαρέτ διευθετήθηκε, το συγκρότημα νοικιάστηκε από την ιδιωτική εταιρεία Ιμαρέτ Α.Ε. και τα κτίρια του αναστηλώθηκαν. Από το 2003 λειτουργεί ως πολυτελές ξενοδοχείο. Η απόφαση της μετατροπής ενός οθωμανικού μνημείου σε ξενοδοχείο ήταν πρωτοφανής για τα ελληνικά δεδομένα και η εταιρεία που σήμερα το διαχειρίζεται ανέλαβε και τα έξοδα της αποκατάστασής του. Κατ' αρχήν η μελέτη εγκρίθηκε από το Κ.Α.Σ. και αμέσως (2001) ξεκίνησαν οι εργασίες αποκατάστασης και μετατροπής του. Στην πορεία των εργασιών δημιουργήθηκε ρήξη ανάμεσα στον ιδιοκτήτη και τον μελετητή του έργου, με αποτέλεσμα ο δεύτερος να απομακρυνθεί. Το έργο ολοκληρώθηκε με μια σειρά, κατά τον μελετητή πάντα, αστοχίες και παρεκκλίσεις από τον αρχικό σχεδιασμό, με συνέπεια το αποτέλεσμα να μην ανταποκρίνεται στην ιστορικότητα και στην ιερότητα του χώρου (για τις εργασίες συντήρησης, αποκατάστασης και μετατροπής του συγκροτήματος σε ξενοδοχειακό χώρο καθώς και για τις διαφωνίες που προέκυψαν κατά τη διάρκεια των εργασιών, βλ. Κίζης 2009). Παρά τα αρχικά σχέδια που προέβλεπαν να είναι το κτίριο ανοιχτό στο κοινό με οργανωμένες μουσειοδιδακτικές διαδρομές, σήμερα μόνο ορισμένοι χώροι του ανοίγουν για επισκέψεις σχολείων και κατά τη διάρκεια εκθέσεων και άλλων πολιτιστικών εκδηλώσεων. Παρά τις όποιες διαφωνίες που προέκυψαν κατά την υλοποίηση της αναστήλωσης και της διαμόρφωσης με σκοπό την επανάχρησή του, το αποτέλεσμα πέρα από το θετικό γεγονός της διάσωσης του μνημείου πρόσφερε στην πόλη της Καβάλας έναν εξαιρετικής σημασίας και ομορφιάς χώρο πολιτισμού (βλ. Μπακιρτζής 2009).

Στην ίδια περιοχή βρίσκονται τα γραφεία του Ιμαρέτ και το σπίτι του Μουχαμάντ Αλί, δύο αξιόλογα κτίρια-μνημεία της πόλης. Γενικότερα η χερσόνησος της Παναγίας, όπου βρίσκονται τα παραπάνω κτίρια και το Ιμαρέτ, αποτελεί ένα σύνολο κτιρίων της οθωμανικής περιόδου, τα περισσότερα με αστικά και νεοκλασικά χαρακτηριστικά. Η χερσόνησος κηρύχθηκε διατηρητέα το 1974, ενώ είχε προηγηθεί υπουργική απόφαση που κήρυσσε το Ιμαρέτ διατηρητέο το 1954 (Στεφανίδου-Φωτιάδου 1986: 262).

Α.Κ. 420 | ΤΟ ΚΟΝΑΚΙ ΤΟΥ ΜΟΥΧΑΜΑΝΤ ΑΛΙ (ΕΙΚ. 243)

ΕΙΔΟΣ | Οικία.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ | Τέλος 18ου αιώνα, επισκευές κατά το τέλος 19ου αιώνα – αρχές 20ού αιώνα (Στεφανίδου 2008γ: 269).

ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ | Καβάλα. Στη χερσόνησο της Παναγίας.

ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Καλή διατήρηση.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Το κτίριο έχει συντηρηθεί. Μπροστά στο κτίριο βρίσκεται ο τάφος του Μουχαμάντ Αλί καθώς και το άγαλμά του.
A.K. 421	ΔΙΟΙΚΗΤΗΡΙΟ
ΕΙΔΟΣ	Διοικητικό κτίριο.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	1898 (Τσολάκης 2008: 147-148).
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Καβάλα.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Καλή διατήρηση.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Σήμερα στεγάζει τα Δικαστήρια της πόλης (Τσολάκης 2008: 147-148).
A.K. 422	ΥΔΡΑΓΩΓΕΙΟ Η «ΚΑΜΑΡΕΣ» (ΕΙΚ. 244)
ΕΙΔΟΣ	Υδραγωγείο.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	Χτίστηκε από τους βυζαντινούς αλλά την τελική σημερινή του μορφή την πήρε τον 16ο αιώνα από τον σουλτάνο Σουλεϊμάν Α΄ τον Μεγαλοπρεπή (1520-1566) (Λυχούνας 2008: 274-276).
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Καβάλα.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Καλή διατήρηση.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	-
A.K. 423	ΚΑΣΤΡΟ ΚΑΙ ΤΕΙΧΗ
ΕΙΔΟΣ	Οχυρωματικά έργα.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	Το 1425 γίνονται τα πρώτα έργα από τους Οθωμανούς. Την περίοδο 1520-1530 αποκαθίστανται και διευρύνονται τα βυζαντινά τείχη. Αργότερα και μέχρι τα τέλη του 19ου αιώνα έγιναν και άλλες παρεμβάσεις στα τείχη και στην ακρόπολη (Δάκαρη 2008: 271).
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Καβάλα.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Μέτρια διατήρηση.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Σε ορισμένα σημεία διατηρούνται κατάλοιπα της αρχαίας (5ος αιώνας π.Χ.) και της βυζαντινής οχύρωσης. Πολλά τμήματα των τειχών της πόλης κυρίως και του Κάστρου κατεδαφίστηκαν λόγω της οικιστικής ανάπτυξης (Δάκαρη 2008: 273).

• ΣΧΟΛΙΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΑΒΑΛΑ

Στην Καβάλα από την οθωμανική περίοδο διατηρούνται πολλές επαύλεις μουσουλμάνων,

Ελλήνων και ξένων εμπόρων και σπίτια παραδοσιακής βαλκανικής αρχιτεκτονικής. Σώζονται επίσης τα κτίρια του λιμανιού και το τελωνείο που χτίστηκαν κατά την τελευταία περίοδο της οθωμανικής παρουσίας στη Μακεδονία. Επίσης, διατηρούνται πολλά βιομηχανικά κτίρια, όπως καπναποθήκες και καπνεργοστάσια. Ορισμένα από αυτά καταλαμβάνουν ολόκληρα οικοδομικά τετράγωνα.

Η Καβάλα κατά την οθωμανική περίοδο ποτέ δεν έφτασε σε σημαντικότητα τις Σέρρες ή ακόμη και τη Δράμα, καταλυτικό ρόλο για την πορεία της όμως έπαιξε ο Μουχαμάντ Αλί και η καλλιέργεια και το εμπόριο καπνού. Το βακούφι του Αλί στόλισε μια μικρή και σχεδόν άσημη μέχρι τότε πόλη με πολλά δημόσια και κοινωφελή ιδρύματα. Αργότερα, το εμπόριο καπνού έφερε στο λιμάνι της ξένους και Έλληνες επενδυτές, χρήματα και ανάπτυξη. Λίγο πριν από την απελευθέρωση διατηρούσε πολλά οθωμανικά κτίρια δημόσια και ιδιωτικά, επίσης όμως διατηρούσε και πολλά κτίρια και ιδρύματα που ανήκαν στις άλλες κοινότητες που κατοικούσαν στην πόλη όπως η ελληνική, η εβραϊκή και η ευρωπαϊκή. Η αρχιτεκτονική της πόλης σε αντίθεση με τη Δράμα ή τις Σέρρες δεν ήταν αυτή της τυπικής τουρκοπόλεως· είχε έναν αστικό χαρακτήρα.

Στην Καβάλα, όπως και σε άλλες πόλεις της Μακεδονίας μετά την προσάρτησή της με την Ελλάδα, έγινε πολεοδομικός ανασχεδιασμός. Ολόκληρα οικοδομικά τετράγωνα απαλλοτριώθηκαν και με αυτόν τον τρόπο δημιουργήθηκαν οι τρεις μεγάλες πλατείες της πόλης (Στεφανίδου 2007: 325). Για να δημιουργηθούν αυτές οι πλατείες κατεδαφίστηκαν πολλά σπίτια, χάνια, το Καραβάν Σεράι, ενώ απομακρύνθηκαν και τα νεκροταφεία. Πρόκειται για μια τυπική περίπτωση όπου η καταστροφή του παλιού αρχιτεκτονικού αποθέματος προηγήθηκε της ανάπλασης και του εκσυγχρονισμού μιας περιοχής ή μιας πόλης. Στην Καβάλα το πιθανότερο είναι ότι τα κίνητρα ήταν ο εκσυγχρονισμός της πόλης μέσω ενός νέου ρυθμιστικού σχεδίου και όχι η εσκεμμένη καταστροφή του οθωμανικού παρελθόντος. Ωστόσο αυτή η έννοια του εκσυγχρονισμού στην ελληνική Μακεδονία των πρώτων δεκαετιών του 20ού αιώνα προϋπέθετε την απάλειψη του ανατολίτικου χρώματος.

Τα οθωμανικά μνημεία διατηρούνταν, μεμονωμένα, συγκυριακά και κάτω από συγκεκριμένες προϋποθέσεις. Στην Καβάλα ορισμένα οθωμανικά μνημεία διατηρήθηκαν επειδή αποτελούν ιδιοκτησία της αιγυπτιακής κυβέρνησης. Η Καβάλα όμως είναι και η μοναδική πόλη στον ελλαδικό χώρο που διατηρεί άγαλμα Οθωμανού πασά, του Μουχαμάντ Αλί (Εικ. 245). Το άγαλμα κατασκευάστηκε το 1934 από τον γλύπτη Κωνσταντίνο Δημητριάδη με χρήματα της ελληνικής παροικίας της Αιγύπτου με σκοπό να τιμήσει τη φιλία των δύο λαών (Στεφανίδου 2009β: 140-142). Αποτελεί μοναδικό φαινόμενο για τον ελλαδικό χώρο να τιμάται με τέτοιο τρόπο οθωμανός διοικητής. Σύμφωνα με συζητήσεις που έκανα με ηλικιωμένους Καβαλιώτες, το άγαλμα στην αρχή δεν έγινε δεκτό με ιδιαίτερο ενθουσιασμό από την πλειοψηφία των κατοίκων της πόλης. Η Καβάλα είναι μια πόλη της Μακεδονίας όπου η αντιμετώπιση των κατοίκων και της τοπικής αυτοδιοίκησης στην ακίνητη κληρονομιά των Τούρκων ήταν εχθρική.

5.2.2.19. ΠΕΡΙΟΧΗ ΚΑΒΑΛΑΣ

Α.Κ. 424	ΤΖΑΜΙ (ΕΙΚ. 246)
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	19ος αιώνας (Lowry 2011: 88-89).
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Παλαιό Ακροβούνι.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	-
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Το χωριό είναι σήμερα εγκαταλελειμμένο και όλα τα κτίρια έχουν καταρρεύσει έκτος από την εκκλησία. Πριν από την Ανταλλαγή ονομαζόταν Κότσανη και ήταν χωριό αμιγώς μουσουλμανικό. Μετά την Ανταλλαγή κατοικήθηκε από πρόσφυγες που μετέτρεψαν το τζαμί σε χριστιανικό ναό αφιερωμένο στην Κοίμηση της Θεοτόκου διατηρώντας τμήμα του μιναρέ ως καμπαναριό. Όταν ο Lowry επισκέφτηκε το χωριό το 2007 η εκκλησία ήταν σε κακή κατάσταση. Όπως φαίνεται από τις φωτογραφίες που τράβηξε κατά την επίσκεψή του στο εσωτερικό διατηρούνταν ακόμη λίγα ίχνη ζωγραφισμένων μουσουλμανικών συμβόλων (2011 89). Συγκεκριμένα διακρίνεται μια μεγάλη ημισέληνος και δίπλα της δύο μικρότερες και στη μέση ένα αστέρι. Κατά τις εργασίες αποκατάστασης του ναού τα σύμβολα αυτά σοβαντίστηκαν. Επίσης στη φωτογραφία του μιναρέ φαίνεται η λίθινη βάση του και η πλίνθινη ανωδομή. Στις εργασίες η ανωδομή σοβαντίστηκε και η βάση επενδύθηκε με πέτρα και μόνο η κυλινδρική του διατομή προδίδει την αρχική του λειτουργία. Το πιθανότερο είναι ότι οι εργασίες πραγματοποιήθηκαν χωρίς την επίβλεψη της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας.

5.2.2.20. ΚΑΣΤΟΡΙΑ

Η Καστοριά κατελήφθη από τους Τούρκους το 1385 (Ορλάνδος 1938: 211). Στους αιώνες που κατοίκησαν την πόλη έχτισαν σημαντικά δημόσια και ιδιωτικά κτίρια από τα οποία σήμερα σώζονται ελάχιστα (για τα οθωμανικά μνημεία της Καστοριάς, βλ. Ορλάνδος 1938, Τσαμίσης 1949, Μπακάλης 1951, Σκρέκα 2000, Μακρής 2000, Τσολάκης 1996, 2001). Διοικητικά, τα τελευταία χρόνια της οθωμανικής διακυβέρνησης η Καστοριά ήταν έδρα καζά του σαντζακιού της Κορυτσάς, το οποίο υπαγόταν στο βιλαέτι του Μοναστηρίου. Τα τεμένη της Καστοριάς τα τελευταία χρόνια της παρουσίας των Οθωμανών ήταν συνολικά επτά. Πολλά από αυτά χτίστηκαν στη θέση ή χρησιμοποιώντας κατά τη συνήθη τακτική των μουσουλμάνων παλαιότερους χριστιανικούς ναούς. Στην πόλη υπήρχαν επίσης πολλοί τουρμπέδες συνήθως γύρω από τα τζαμιά καθώς και μουσουλμανικά νεκροταφεία (Τσαμίσης 1949: 177-178). Σήμερα δεν σώζεται κανένας τουρμπές και τα νεκροταφεία έχουν όλα απαλλοτριωθεί. Για την εκπαίδευσή τους οι μουσουλμάνοι της πόλης πριν από την απελευθέρωση διατηρούσαν τέσσερα δημοτικά

σχολεία, ένα γυμνάσιο και ένα μεντρεσέ που σώζεται ακόμη (Τσαμίσης 1949: 178).

A.K. 425	ΚΟΥΛΕ ΤΖΑΜΙ Η ΤΖΑΜΙ ΤΟΥ ΔΙΟΙΚΗΤΗΡΙΟΥ (ΕΙΚ. 247)
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Καστοριά. Στην πλατεία Δαβάκη (Τσολάκης 1996: 20).
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Μετά την Ανταλλαγή χρησιμοποιήθηκε ως αποθήκη σιτηρών και στην συνέχεια ως συμβολαιογραφείο μέχρι το 1950 οπότε απαλλοτριώθηκε από το Δήμο Καστοριάς και κατεδαφίστηκε (Τσολάκης 2001: 118).
A.K. 426	ΤΖΑΜΙ ΓΑΖΗ ΕΒΡΕΝΟΣ Η ΓΟΥΛΑ ΤΖΑΜΙ
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Καστοριά.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο (Ορλάνδος 1938: 211-213, Τσαμίσης 1949: 174-178).
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Από το όνομά του, Γαζή δηλαδή της κατάκτησης ή της νίκης ενάντιων των απίστων, συμπεραίνεται ότι ήταν το παλαιότερο τζαμί της πόλης που χτίστηκε μετά την άλωσή της από τους Οθωμανούς. Ο μιναρές του κατεδαφίστηκε λίγο μετά την είσοδο των ελληνικών στρατευμάτων στην πόλη το 1912 (Τσολάκης 2001: 116). Το κτίριο του τζαμιού κατεδαφίστηκε το 1926 για να χτιστεί δεξαμενή (www.istorikakastorias.blogspot.com , Τα θρησκευτικά οθωμανικά κτίρια).
A.K. 427	ΤΖΑΜΙ ΠΡΟΔΡΟΜΟΥ
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Καστοριά.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο (Ορλάνδος 1938: 211-213, Τσαμίσης 1949: 174-178).
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Το 1925, το τζαμί κηρύχθηκε διατηρητέο (Φ.Ε.Κ. 152/Α'/11-6-1926). Παρόλα αυτά το κτίριο πωλήθηκε από την Εθνική Τράπεζα στην οποία είχε περιέλθει ως ανταλλάξιμο και κατεδαφίστηκε.

A.K. 428	ΧΑΣΑΝ ΚΑΔΗ ΤΖΑΜΙ (ΕΙΚ. 248)
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Καστοριά.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο (Ορλάνδος 1938: 211-213, Τσαμίσης 1949: 174-178).
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	-
A.K. 429	ΤΑΜΠΑΧΑΝΕ ΤΖΑΜΙ (ΕΙΚ. 249)
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Καστοριά.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο (Ορλάνδος 1938: 211-213, Τσαμίσης 1949: 174-178).
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Το 1925, το τζαμί κηρύχθηκε διατηρητέο (Φ.Ε.Κ. 152/Α'/11-6-1926). Παρόλα αυτά άγνωστο κάτω από ποιες συνθήκες κάποια στιγμή κατεδαφίστηκε.
A.K. 430	ΓΙΑΧΛΙ Η ΓΥΑΛΙ ΤΖΑΜΙ (ΕΙΚ. 250)
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Καστοριά.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο (Ορλάνδος 1938: 211-213, Τσαμίσης 1949: 174-178).
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	-
A.K. 431	ΓΑΖΙ ΤΖΑΜΙ
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Καστοριά. Η παλιά Μητρόπολη χρησιμοποίησε το κτίριο του τζαμιού (Ορλάνδος 1938: 211-213, Τσαμίσης 1949: 174-178).
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Καλή διατήρηση.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	-
A.K. 432	ΤΟΥΡΜΠΕΣ
ΕΙΔΟΣ	Ταφικό μνημείο.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Καστοριά. Στον προαύλιο χώρο του Κουρσούμ Τζαμί (Ορλάνδος 1938: 211).
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένος.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Με βάση τις πληροφορίες και την φωτογραφία που δημοσίευσε ο Ορλάνδος (1938: 212) ο τάφος ήταν πλινθόκτιστος και αποτελούνταν από τέσσερις τοίχους και αντίστοιχα τόξα επάνω στα οποία εδράζονταν θόλος.
Α.Κ. 433	ΤΟΥΡΜΠΕΣ ΤΟΥ ΑΙΝΤΙΝ ΜΠΑΜΠΑ
ΕΙΔΟΣ	Ταφικό μνημείο.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Καστοριά. Σε λόφο πάνω από την πόλη (Ορλάνδος 1938: 212).
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένος.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Διακρίνεται σε φωτογραφία της Armée d'Orient από τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο (Εικ. 251).
Α.Κ. 434	ΤΟΥΡΜΠΕΣ ΤΟΥ ΚΑΣΙΜ ΜΠΑΜΠΑ
ΕΙΔΟΣ	Ταφικό μνημείο.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Καστοριά. Σε λόφο πάνω από την πόλη (Ορλάνδος 1938: 212).
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένος.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Διακρίνεται σε φωτογραφία της Armée d'Orient από τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο.
Α.Κ. 435	ΤΕΚΕΣ
ΕΙΔΟΣ	Τεκές.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Καστοριά.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένος.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Στην πόλη υπήρχε τεκές Μπεχτασήδων δερβίσηδων που κάποια στιγμή κατεδαφίστηκε (Τσαμίσης 1949: 177-178, Μουτσόπουλος 2005: 120).
Α.Κ. 436	ΤΕΚΕΣ
ΕΙΔΟΣ	Τεκές.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-

ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Καστοριά.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένος.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Στην πόλη υπήρχε τεκές δερβίσηδων που κάποια στιγμή κατεδαφίστηκε (Τσαμίσης 1949: 177-178, Μουτσόπουλος 2005: 120).
A.K. 437	ΤΕΚΕΣ
ΕΙΔΟΣ	Τεκές.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Καστοριά.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένος.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Στην πόλη υπήρχε τεκές Σούφηδων που κάποια στιγμή κατεδαφίστηκε (Τσαμίσης 1949: 177-178, Μουτσόπουλος 2005: 120).
A.K. 438	ΤΕΚΕΣ
ΕΙΔΟΣ	Τεκές.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Καστοριά.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένος.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Στην πόλη υπήρχε τεκές Μεβλεβίδων που κάποια στιγμή κατεδαφίστηκε (Τσαμίσης 1949: 177-178, Μουτσόπουλος 2005: 120).
A.K. 439	ΤΕΚΕΣ
ΕΙΔΟΣ	Τεκές.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Καστοριά.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένος.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Τεκές που αναφέρεται από τον Τσαμίση (1949: 177-178) και τον Μουτσόπουλο (2005: 120) και καταστράφηκε μετά την Ανταλλαγή.
A.K. 440	ΤΕΚΕΣ
ΕΙΔΟΣ	Τεκές.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Καστοριά.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένος.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Τεκές που αναφέρεται από τον Τσαμίση (1949: 177-178) και τον Μουτσόπουλο (2005: 120) και καταστράφηκε μετά την Ανταλλαγή.
A.K. 441	ΤΕΚΕΣ
ΕΙΔΟΣ	Τεκές.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Καστοριά.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένος.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Τεκές που αναφέρεται από τον Τσαμίση (1949: 177-178) και τον Μουτσόπουλο (2005: 120) και καταστράφηκε μετά την Ανταλλαγή.
A.K. 442	ΦΥΛΑΚΕΣ
ΕΙΔΟΣ	Διοικητικό κτίριο.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	Ύστερη οθωμανική περίοδος (Σκρέκα 2000: 94).
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Καστοριά.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένες.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Το κτίριο λειτούργησε ως ποινική φυλακή μέχρι το 1958 οπότε και κατεδαφίστηκε (Τσολάκης 2001: 118).
A.K. 443	ΔΙΟΙΚΗΤΗΡΙΟ (ΚΟΝΑΚΙ)
ΕΙΔΟΣ	Διοικητικό κτίριο.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	Ύστερη οθωμανική περίοδος (Σκρέκα 2000: 94).
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Καστοριά.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Το τούρκικο κονάκι δεν ολοκληρώθηκε ποτέ και κατεδαφίστηκε το 1935 (Σκρέκα 2000: 94).
A.K. 444	ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ
ΕΙΔΟΣ	Νεκροταφείο.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Καστοριά στην περιοχή της Καλλιθέας (Τσολάκης 2001: 114).
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	-

A.K. 445	ΧΑΜΑΜ
ΕΙΔΟΣ	Χαμάμ.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Καστοριά. Στην περιοχή Απόζαρι (www.istorikakastorias.blogspot.com).
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Διακρίνεται σε φωτογραφία της Armée d'Orient από τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο (Εικ. 252). Ο Μακρής (2000: 76), ερευνητής της Καστοριάς, υποστηρίζει ότι τα εγκαταλελειμμένα σήμερα δημοτικά λουτρά της πόλης χρονολογούνται στην οθωμανική περίοδο. Στο κτίριο εξωτερικά δεν διακρίνεται κανένα στοιχείο που να επιβεβαιώνει αυτήν την άποψη.
A.K. 446	ΚΟΥΡΣΟΥΜ ΤΖΑΜΙ
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Καστοριά.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Μέτρια διατήρηση.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Το μοναδικό τζαμί που διατηρείται στην Καστοριά είναι το Κουρσούμ Τζαμί (Εικ. 253) που ήταν το κεντρικό και το μεγαλύτερο τέμενος της πόλης. Για το τζαμί αυτό δεν υπάρχουν πολλές πληροφορίες. Η παράδοση λέει ότι χτίστηκε από τον περίφημο αρχιτέκτονα της πρώιμης οθωμανικής περιόδου Σινάν ²² , κάτι μάλλον απίθανο. Η στέγη του ήταν από μολύβι, εξού και η ονομασία του Κουρσούμ. Λίγο πριν από την αποχώρηση των μουσουλμάνων πουλήθηκε από τον τελευταίο χότζα (Τσαμίσης 1949: 176). Τα πρώτα χρόνια μετά την προσάρτηση της πόλης στο ελληνικό κράτος χρησιμοποιήθηκε σαν μουσείο και αποθήκη αρχαιοτήτων (Ορλάνδος 1938: 211). Το τζαμί δεν είναι επισκέψιμο και χρησιμοποιείται σαν αποθήκη της τοπικής εφορείας αρχαιοτήτων. Εξωτερικά το μεγαλύτερο μέρος των διακοσμημένων επιχρισμάτων των τοίχων έχουν καταρρεύσει. Το τζαμί φαίνεται ότι έχει υποστεί φθορές αλλά μάλλον βρίσκεται σε σχετικά καλή κατάσταση.
A.K. 447	ΜΕΝΤΡΕΣΕΣ (ΕΙΚ. 254)
ΕΙΔΟΣ	Εκπαιδευτικό ίδρυμα.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	1897 (Σκρέκα 2000: 93 & 96).

22 Ο Σινάν έζησε τον 16ο αιώνα και πιστεύεται ότι ήταν προσήλυτος ελληνικής καταγωγής. Θεωρείται ο μεγαλύτερος αρχιτέκτονας της οθωμανικής ιστορίας και έχτισε πλήθος τεμενών και δημοσίων έργων σε πολλές πόλεις της αυτοκρατορίας.

ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Καστοριά.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Μέτρια διατήρηση.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Ο μεντρεσές της Καστοριάς ανήκει στον αρχιτεκτονικό τύπο με εσωτερική, ανοιχτή, περίστυλη αυλή (Σκρέκα 2000: 93 & 96). Λειτουργήσε ως «θεολογική» σχολή για λίγο χρόνο καθώς αργότερα μετατράπηκε σε μονοπώλιο πιθανόν άλατος ή άλλων προϊόντων. Είναι ένα από τα ελάχιστα σωζόμενα του τύπου του στον ελληνικό χώρο που διατηρείται σε καλή κατάσταση. Το κτίριο είναι εγκαταλελειμμένο και κλειστό (Εικ. 255). Στο παρελθόν διενεργήθηκαν μικρής κλίμακας εργασίες στερέωσης.
A.K. 448	ΤΕΙΧΗ
ΕΙΔΟΣ	Οχυρωματικά έργα.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Καστοριά.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	-
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Σε ορισμένα σημεία διατηρούνται ακόμη τμήματα των οθωμανικών τειχών της πόλης. Τα τείχη είχαν χαρακτηριστεί ως διατηρητέα μνημεία αλλά σε διαφορετικές περιόδους, στα 1932 και 1949, τμήματά τους κατεδαφίστηκαν για λόγους ανάπλασης (Τσολάκης 1996: 32).

• ΣΧΟΛΙΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΑΣΤΟΡΙΑ

Στην Καστοριά υπήρχαν και αρκετά σημαντικά ιδιωτικά κτίρια, όπως χάνια και σπίτια μπέηδων (κονάκια) μεγάλων διαστάσεων. Τα περισσότερα από αυτά κατεδαφίστηκαν. Τα πρώτα χρόνια μετά την απελευθέρωση υπήρξαν φωνές, όπως του Ίωνα Δραγούμη και του Ελευθέριου Βενιζέλου, που υποστήριζαν τη διατήρηση του ιδιαίτερου αρχιτεκτονικού χρώματος της πόλης (Τσολάκης 1996: 59). Μετά την ανταλλαγή των πληθυσμών και την υποχρεωτική αποχώρηση των μουσουλμάνων, ξεκίνησαν διαδικασίες εκσυγχρονισμού και ανασχεδιασμού της πόλης. Το νέο ρυμοτομικό σχέδιο που εφαρμόστηκε άλλαξε τον παραδοσιακό αστικό χώρο. Όπως αναφέρει ο Τσολάκης (1996: 69), «Η προστασία της ιστορικής φυσιογνωμίας της πόλης επιχειρήθηκε με τη διατήρηση μόνον των εκκλησιών, ενώ η ενσωμάτωση άλλων μνημείων, όπως τείχη, αρχοντικά, μουσουλμανικά κτίσματα κ.λπ., επειδή δεν ανταποκρίνονταν στις λειτουργικές και αισθητικές απαιτήσεις της εποχής αγνοήθηκαν εντελώς». Δεν ελήφθη καμία μέριμνα για τα οθωμανικά μνημεία της πόλης, από τα οποία τα περισσότερα καταστράφηκαν. Σχετικά νωρίς, το 1925, το ελληνικό κράτος κήρυξε ως διατηρητέα τέσσερα οθωμανικά μνημεία της Καστοριάς, το Κουρσούμ Τζαμί, το Μενδρεσέ, το Ταμπάχανε Τζαμί και το τζαμί του Προδρόμου (Φ.Ε.Κ. 152/Α'/11-6-1926). Παρόλα αυτά, είναι άγνωστο κάτω από ποιες συνθή-

κες το Ταμπάχανε και το τζαμί του Προδρόμου, αν και κηρυγμένα μνημεία, κάποια στιγμή μέσα στον 20ό αιώνα κατεδαφίστηκαν.

Η Καστοριά δεν υπέστη τις μεγάλες καταστροφές που υπέστησαν άλλες πόλεις της Μακεδονίας τα πρώτα χρόνια της ελληνικής διοίκησης, όπως οι Σέρρες, η Θεσσαλονίκη, η Δράμα, το Κιλκίς και τα Γιαννιτσά. Μέχρι και τη δεκαετία του 1960 διατηρούσε σχεδόν αυτούσια την αρχιτεκτονική της μορφή. Το νέο ρυμοτομικό σχέδιο τη δεκαετία του 1930 επέφερε τις πρώτες αλλαγές, αλλά ήταν στη συνέχεια η άναρχη ανοικοδόμηση που αλλοίωσε την φυσιογνωμία της. Σήμερα στην Καστοριά εκτός από τον μεντρεσέ και το τζαμί διατηρείται ένα ακόμη δημόσιο οθωμανικό κτίριο το Στρατόπεδο Μαθιουδάκη. Το κεντρικό κτίριο που είναι τυπικό δείγμα στρατιωτικής αρχιτεκτονικής χρονολογείται πιθανώς στις αρχές του 20ού αιώνα. Κατά τον Μεσοπόλεμο ξεκίνησε η επαναλειτουργία του ως στρατοπέδου και στις επόμενες δεκαετίες προστέθηκαν και άλλα κτίσματα. Ο στρατός εγκατέλειψε το στρατόπεδο και το 2006 το συγκρότημα περιήλθε στη δικαιοδοσία του Δήμου Καστοριάς. Ο Δήμος αποφάσισε να το κατεδαφίσει και στη θέση του να χτιστεί το νέο μέγαρο της αστυνομίας της πόλης. Έκτοτε έχει ξεκινήσει αντιπαράθεση ανάμεσα σε φορείς, συλλογικότητες και κατοίκους που ζητούν την διατήρησή του και το Δήμο που με έγκριση του Κεντρικού Συμβουλίου Νεότερων Μνημείων (2013) θέλει να προχωρήσει στην κατεδάφιση. Τα τρία τελευταία δείγματα οθωμανικής αρχιτεκτονικής της πόλης μένουν εγκαταλελειμμένα ενώ ο Δήμος πιέζει για την καταστροφή του ενός.

5.2.2.21. ΑΡΓΟΣ ΟΡΕΣΤΙΚΟ

Κοντά στην πόλη της Καστοριάς βρίσκεται η κωμόπολη Άργος Ορεστικό, η παλιά Χρούπιστα. Κατά τα τελευταία χρόνια της οθωμανικής περιόδου κατοικούσε μεγάλος αριθμός μουσουλμάνων που ασχολούνταν με τη γεωργία και το εμπόριο. Η μουσουλμανική κοινότητα του Άργους διατηρούσε τέσσερα τζαμιά. Τα τεμένη αυτά διατηρούνταν μέχρι και την αποχώρηση των τελευταίων μουσουλμάνων κατοίκων το 1924 (Παπαϊωάννου 1996: 222-225). Η μαρτυρούμενη ακμή της πόλης κατά την ύστερη οθωμανική περίοδο οδηγεί στην υπόθεση ότι πρέπει να υπήρχαν και άλλα δημόσια και ιδιωτικά οθωμανικά κτίρια που χάθηκαν χωρίς να καταγραφούν.

A.K. 449	ΤΖΟΥΜΑ ΤΖΑΜΙ
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Άργος Ορεστικό.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	-

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Το κεντρικό τζαμί της πόλης μετά την αποχώρηση των μουσουλμάνων μετατράπηκε σε εκκλησία αφιερωμένη στην Αγία Παρασκευή. Το τέμενος μετατράπηκε σε άγιο Βήμα και ο κυρίως ναός χτίστηκε από την αρχή (<i>Ορεστιάς</i> 25/12/1952: 1).
A.K. 450	TZAMI
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί (Παπαϊωάννου 1996: 222-225).
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Άργος Ορεστικό.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	-
A.K. 451	TZAMI
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί (Παπαϊωάννου 1996: 222-225).
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Άργος Ορεστικό.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	-
A.K. 452	TZAMI
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί (Παπαϊωάννου 1996: 222-225).
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Άργος Ορεστικό.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	-

5.2.2.22. ΠΕΡΙΟΧΗ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ

Στον υπόλοιπο νομό Καστοριάς κατά την επιτόπια έρευνα που διενήργησα, κάτοικοι παρείχαν πληροφορίες για την ύπαρξη κι άλλων μουσουλμανικών μνημείων κατά το παρελθόν.

A.K. 453	TZAMI
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Άγιος Αντώνιος Κορεστίων.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Η παλιά Ζέρβενη πριν από την Ανταλλαγή των πληθυσμών κατοικούνταν αποκλειστικά από σλαβόφωνους μουσουλμάνους. Σήμερα κατοικείται από πόντιους πρόσφυγες και στη θέση που καταλαμβάνει η εκκλησία, σύμφωνα με μαρτυρίες κατοίκων, υπήρχε τζαμί.
A.K. 454	ΤΖΑΜΙ
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Διποταμιά.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Στην Διποταμιά, την παλιά Ρέβανη, στη θέση της σημερινής εκκλησίας της Κοίμησης της Θεοτόκου, η οποία χτίστηκε το 1925, σύμφωνα με μαρτυρίες κατοίκων, υπήρχε τζαμί.
A.K. 455	ΤΖΑΜΙ
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Κομνηνάδες.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Το σημερινό προσφυγικό χωριό Κομνηνάδες ήταν κάποτε ένα αμιγώς μουσουλμανικό χωριό και ονομάζονταν Σιάκι. Στη θέση όπου χτίστηκε το 1932 η εκκλησία της Κοίμησης της Θεοτόκου, σύμφωνα με μαρτυρίες κατοίκων, υπήρχε τζαμί.
A.K. 456	ΤΖΑΜΙ
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Ομορφοκκλησιά.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Στο χωριό, που παλιότερα ονομαζόταν Γκάλιστα, υπήρχε τζαμί, το οποίο σύμφωνα με μαρτυρίες κατοίκων καταστράφηκε μετά την Ανταλλαγή.
A.K. 457	ΤΣΕΣΜΕΣ
ΕΙΔΟΣ	Τσεσμές.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-

ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Ομορφοκκλησιά.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένος.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Στο χωριό που παλιότερα ονομαζόταν Γκάλιστα, υπήρχε τσεσμές δίπλα στο τζαμί ο οποίος σύμφωνα με μαρτυρίες κατοίκων καταστράφηκε μετά την Ανταλλαγή.

5.2.2.23. ΜΑΥΡΟΧΩΡΙ

Το παλιό Μαύροβο κατά την οθωμανική περίοδο υπήρξε κεφαλοχώρι όπου κατοικούσαν χριστιανοί και μουσουλμάνοι. Ο Σχινάς (1886: 245) καταγράφει την ύπαρξη δύο σχολείων, ενός ελληνικού και ενός μουσουλμανικού, καθώς και 5 χανίων.

A.K. 458	ΤΖΑΜΙ
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Μαυροχώρι.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Σύμφωνα με μαρτυρίες κατοίκων στο χωριό υπήρχαν δύο τζαμιά.
A.K. 459	ΤΖΑΜΙ
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Μαυροχώρι.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Σύμφωνα με μαρτυρίες κατοίκων στο χωριό υπήρχαν δύο τζαμιά.
A.K. 460	ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ
ΕΙΔΟΣ	Νεκροταφείο.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Μαυροχώρι.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Σύμφωνα με μαρτυρίες κατοίκων στο χωριό υπήρχαν δύο μουσουλμανικά νεκροταφεία.

A.K. 461	ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ
ΕΙΔΟΣ	Νεκροταφείο.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Μαυροχώρι.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Σύμφωνα με μαρτυρίες κατοίκων στο χωριό υπήρχαν δύο μουσουλμανικά νεκροταφεία.
A.K. 462	ΤΖΑΜΙ
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Αυγή.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Η Αυγή, η παλιά Μπρέστενι, είναι ένα προσφυγικό χωριό στο οποίο σύμφωνα με μαρτυρίες κατοίκων υπήρχε τζαμί που κατεδάφισαν οι πόντιοι πρόσφυγες μετά την Ανταλλαγή και την εγκατάστασή τους.
A.K. 463	ΤΕΚΕΣ
ΕΙΔΟΣ	Τεκές.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Νίκη.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Καλή διατήρηση.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Στην παλιά Βύτσια, ένα χωριό στο οποίο κατοικούσαν αποκλειστικά Αλβανότουρκοι Μπεκτασήδες, υπήρχε μικρός τεκές τον οποίο μετέτρεψαν σε εκκλησία οι πόντιοι πρόσφυγες που εγκαταστάθηκαν στο χωριό (Τσαμίσης 1949: 171).
A.K. 464	ΤΖΑΜΙ
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Βασιλειάδα.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Στη Βασιλειάδα, την παλιά Ζαγκορίτσανη, σύμφωνα με μαρτυρίες κατοίκων, υπήρχε τζαμί το οποίο κατεδαφίστηκε την περίοδο μετά την προσάρτηση της περιοχής στην Ελλάδα.

5.2.2.24. ΓΡΕΒΕΝΑ

Τα Γρεβενά κατά τη διάρκεια της οθωμανικής περιόδου ήταν ένα μικρό στρατιωτικό και διοικητικό κέντρο (Παπαδημητρίου 2004). Τα τελευταία χρόνια της οθωμανικής περιόδου αποτελούσε έδρα καζά του σαντζακίου των Σερβίων που υπαγόταν στο βιλαέτι του Μοναστηρίου. Παρά το γεγονός ότι ήταν διοικητικό κέντρο, ήταν μια μικρή πόλη με λίγα δημόσια κτίρια που στη διάρκεια του 20ού αιώνα εξαφανίστηκαν με αποτέλεσμα σήμερα να μην υπάρχει τίποτα που να θυμίζει την οθωμανική παρουσία ή το παρελθόν γενικότερα στην πόλη. Το ίδιο συνέβη και με τα μουσουλμανικά σπίτια της πόλης, τα οποία βρίσκονταν κυρίως στο κέντρο της. Η βιβλιογραφία γενικά για τα Γρεβενά και συγκεκριμένα για την οθωμανική περίοδο είναι περιορισμένη.

A.K. 465	TZAMI
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Γρεβενά. Στο κέντρο της πόλης.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Το τζαμί διατηρούνταν μέχρι και την ανταλλαγή των πληθυσμών (Σαράντης 1988: 268).
A.K. 466	MENTRESSES
ΕΙΔΟΣ	Εκπαιδευτικό ίδρυμα.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Γρεβενά. Στο κέντρο της πόλης.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένος.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Ο μεντρεσές διατηρούνταν μέχρι και την ανταλλαγή των πληθυσμών (Σαράντης 1988: 268).
A.K. 467	TZAMI
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Γρεβενά. Εκεί όπου βρίσκεται σήμερα η εκκλησία του Αγίου Αχιλλείου.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Το 1927 το κτίριο του τζαμιού μετά από μετατροπές έγινε χριστιανικός ναός και μετά από χρόνια τελικά κατεδαφίστηκε και στη θέση του χτίστηκε νέα εκκλησία (Σαράντης 1988: 266).

Ενδιαφέρον έχει το τελετουργικό της κατεδάφισης του μιναρέ, έτσι όπως το περιέγραψε ο Σαράντης (1988: 266). Καταθέτει την προσωπική του μαρτυρία από την κατεδάφιση του μνημείου κατά την οποία μεγάλη πομπή κατοίκων έψελνε ύμνους.

A.K. 468 ΣΤΡΑΤΩΝΕΣ

ΕΙΔΟΣ	Στρατιωτικά κτίρια.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Γρεβενά.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένοι.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Σώζονταν μέχρι τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο (Σαράντης 1988: 268).

A.K. 469 ΚΟΝΑΚΙΑ ΤΟΥ ΒΕΛΗ ΜΠΕΗ

ΕΙΔΟΣ	Οικία.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Γρεβενά.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένα.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Πρόκειται για ένα φρούριο από γρανίτη μεγάλων διαστάσεων με πύργους, πολεμίστρες και τριώροφο κονάκι στο εσωτερικό του (Σαράντης 1988: 268). Το συγκρότημα κατεδαφίστηκε μετά την αποχώρηση των μουσουλμάνων κατοίκων.

Σε πολλά χωριά της επαρχίας Γρεβενών κατοικούσε μεγάλος αριθμός Βαλαάδων (για Βαλαάδες, βλ. Καλινδέρης 1977 και συγκεκριμένα για τους Βαλαάδες των Γρεβενών Αναστασιάδης 1994). δηλαδή ελληνόφωνων μουσουλμάνων. Οι Βαλαάδες κατά την Ανταλλαγή αναγκάστηκαν παρά τη θέλησή τους να μεταναστεύσουν στην Τουρκία. Σε πολλά από αυτά τα χωριά διατηρούσαν θρησκευτικά κέντρα που στην πλειονότητά τους έχουν χαθεί.

A.K. 470 ΤΖΑΜΙ

ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Κιβωτός.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Στο παλιό βαλαάδικο χωριό Κρίφτσι εκεί όπου τώρα βρίσκεται ο ναός του Αγίου Γεωργίου, σύμφωνα με μαρτυρίες κατοίκων όταν ήρθαν οι πρόσφυγες, υπήρχε τζαμί το οποίο κατεδάφισαν και στη θέση του έχτισαν μια μικρή εκκλησία που στη συνέχεια αντικαταστάθηκε από τη σημερινή.
--------------	--

5.2.2.25. ΦΛΩΡΙΝΑ

Η Φλώρινα κατά τη διάρκεια της οθωμανικής περιόδου υπήρξε σημαντικό οικονομικό και διοικητικό κέντρο της περιοχής. Ήταν μια μακεδονική πόλη με πολυεθνικό πληθυσμό και τουρκικό χρώμα. Στην πόλη της Φλώρινας κατοικούσαν, εκτός από μουσουλμάνοι, Έλληνες, Εβραίοι, σλαβόφωνοι και τσιγγάνοι. Πριν την ενσωμάτωσή της στην Ελλάδα διετελέσε έδρα καζά που υπαγόταν στο σαντζάκι και στο βιλαέτι του Μοναστηρίου.

Οι μουσουλμάνοι τους πέντε αιώνες που κατοίκησαν στην πόλη έχτισαν πολλά δημόσια και θρησκευτικά κτίρια. Συγκεκριμένα υπήρχαν επτά τζαμιά τα οποία μέσα στον 20ό αιώνα κατεδαφίστηκαν στο σύνολό τους. Το 1926 με εντολή της Γενικής Διοίκησης Μακεδονίας και του νομάρχη Φλώρινας και με απόφαση του Δημοτικού Συμβουλίου κατεδαφίστηκαν τα πέντε από τα επτά τζαμιά της πόλης (Κασκαμανίδης 2004: 95).

A.K. 471	ΤΖΑΜΙ ΜΙΝΑΡΕ ΝΤΕ ΚΑΠΙΤ (MINARET DE CAPITE)
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Φλώρινα. Στην αρχή της σημερινής οδού Ι. Άρτη (Τσαπάνου-Κωστοπούλου 2002: 8).
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	-
A.K. 472	ΤΖΑΜΙ ΜΙΝΑΡΕ ΖΑΝΤΙΑΛ (MINARET JANTIAL)
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Φλώρινα. Εκεί όπου βρίσκεται η σημερινή πλατεία Γ. Μόδη (Τσαπάνου-Κωστοπούλου 2002: 8).
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Το τζαμί κατεδαφίστηκε το 1928 (Τσαπάνου-Κωστοπούλου 2002: 8).

A.K. 473	ΚΟΥΡΣΟΥΜΛΗ ΤΖΑΜΙ Η ΜΙΝΑΡΕ ΟΣΟ (MINARET OSO)
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Φλώρινα. Κοντά στη σημερινή πλατεία Ηρώων (Τσαπάνου-Κωστοπούλου 2002: 8).
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	-
A.K. 474	ΤΖΑΜΙ ΜΙΝΑΡΕ ΟΥΕΣΤ (MINARET OUEST)
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Φλώρινα. Κοντά στο σημερινό ζωολογικό κήπο (Τσαπάνου-Κωστοπούλου 2002: 8).
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	-
A.K. 475	CARSI Η YAKOSU BEY ΤΖΑΜΙ
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	18ος αιώνας (Οικονομου κ.ά. 2013: 7).
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Φλώρινα. Κοντά στο σημερινό εργατικό κέντρο. (Τσαπάνου-Κωστοπούλου 2002: 8).
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο. Διατηρείται η εξαγωνική βάση του μιναρέ (Εικ. 256).
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Το τζαμί και το άνω τμήμα του μιναρέ κατεδαφίστηκαν το 1953-54 (Οικονομου κ.ά. 2013: 6).
A.K. 476	ΤΖΑΜΙ
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Φλώρινα. Στη σημερινή πλατεία Αρχελάου (Τσαπάνου-Κωστοπούλου 2002: 8).
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	-
A.K. 477	ΤΕΚΕΣ
ΕΙΔΟΣ	Τεκές.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Φλώρινα. Εκεί όπου σήμερα βρίσκεται το κτίριο της Τράπεζας της Ελλάδος (Μέλιου 1982: 2).
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένος.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	-
A.K. 478	ΡΟΛΟΪ (ΕΙΚ. 257)
ΕΙΔΟΣ	Ρολόι.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Φλώρινα.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Το ρολόι βρίσκονταν στο κέντρο της πόλης και κατεδαφίστηκε το 1927 (Τσαπάνου-Κωστοπούλου 2002: 34-35).
A.K. 479	ΧΑΜΑΜ
ΕΙΔΟΣ	Χαμάμ.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Φλώρινα. Εκεί όπου βρίσκεται η σημερινή οικία Παπαστεφάνου. Κατεδαφίστηκε το 1925 (Μεκάσης 1993: 17).
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	-
A.K. 480	ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ
ΕΙΔΟΣ	Νεκροταφείο.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Φλώρινα. Βόρεια της πόλης.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Η ελληνική διοίκηση αμέσως μετά την ανάληψη της εξουσίας αποφάσισε την εφαρμογή νέου ρυμοτομικού σχεδίου. Το σχέδιο εφαρμόστηκε μερικά χρόνια αργότερα απαλλοτριώνοντας και τα μεγάλα σε έκταση μουσουλμανικά νεκροταφεία που βρίσκονταν βόρεια της πόλης (Τσαπάνου-Κωστοπούλου 2002: 18).
A.K. 481	ΧΑΜΑΜ
ΕΙΔΟΣ	Χαμάμ.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	Τέλος 16ου αρχές 17ου αιώνα (Οικονομου κ.ά. 2013: 4).

ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Φλώρινα. Στην πλατεία Δικαστηρίων.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κακή διατήρηση.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	<p>Το λουτρό ήταν σε λειτουργία μέχρι το 1958 (Μεκάσης 1993: 17). Σε επαφή με το λουτρό, μέχρι το 2008 οπότε κατεδαφίστηκε από την 16η ΕΒΑ, διατηρούνταν σε πολύ κακή κατάσταση ένα κτίριο. Ήταν μεταγενέστερο του λουτρού και μάλλον λειτουργούσε ως βοηθητικός χώρος ή αποδυτήρια.</p> <p>Σήμερα το λουτρό διατηρείται σε κακή κατάσταση με το εσωτερικό του γεμάτο μπάζα και σκουπίδια, έτοιμο να καταρρεύσει (Εικ. 258).</p>
A.K. 482	ΦΥΛΑΚΕΣ (ΕΙΚ. 259)
ΕΙΔΟΣ	Δημόσιο κτίριο.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	Πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα (Τσολάκης 2008: 165).
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Φλώρινα.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Καλή διατήρηση.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Το κτίριο πρόσφατα συντηρήθηκε.
A.K. 483	ΔΙΟΙΚΗΤΗΡΙΟ (ΕΙΚ. 260)
ΕΙΔΟΣ	Δημόσιο κτίριο.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	1904 (Τσολάκης 2008: 165).
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Φλώρινα.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Καλή διατήρηση.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Μετά την αποχώρηση των Τούρκων στεγάστηκαν σ' αυτό τα Δικαστήρια της πόλης.
A.K. 484	ΠΥΡΓΟΣ «ΚΟΥΛΑ»
ΕΙΔΟΣ	Οχυρωματικό έργο (πύργος).
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	Τέλος 18ου αρχές 19ου αιώνα (Οικονομου κ.ά. 2013: 10).
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Φλώρινα. Βρίσκεται στην αυλή ενός σπιτιού κοντά στις όχθες του ποταμού Σακουλέβα (Εικ. 261-262).
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Ερειπιώδης.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Το κτίριο αποτελούσε τμήμα ή ήταν σε επαφή με κατοικία του 19ου αιώνα, η οποία κατεδαφίστηκε το 1985. Τότε καταστράφηκε και τμήμα του πύργου (www.ana-mpa.gr).

• ΣΧΟΛΙΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΦΛΩΡΙΝΑ

Η Φλώρινα ακόμη και μετά την ανταλλαγή των πληθυσμών διατήρησε την πολυεθνικότητά της λόγω της παρουσίας των σλαβόφωνων, των Εβραίων και των τσιγγάνων. Γι' αυτό το λόγο η πόλη για πολλά χρόνια τέθηκε υπό την αυστηρή επιτήρηση του κράτος σε συνεργασία με την εκκλησία και την τοπική αυτοδιοίκηση. Το 1926 με απόφαση η οποία ήρθε κατευθείαν από την ανώτερη πολιτική αρχή της Μακεδονίας, τη Γενική Διοίκηση, σε συμφωνία με την τοπική αυτοδιοίκηση της πόλης κατεδαφίστηκαν πέντε τζαμιά. Στη Φλώρινα, όπως και σε άλλες πόλεις της Μακεδονίας μετά την προσάρτησή τους στην Ελλάδα, εφαρμόστηκε ένα νέο ρυμοτομικό σχέδιο που ως στόχο είχε τον εκσυγχρονισμό και την ελληνοποίηση της. Κατά τη διάρκεια του 20ού αιώνα σχεδόν όλα τα μουσουλμανικά κατάλοιπα καταστράφηκαν, ενώ η ανοικοδόμηση που ακολούθησε τη δεκαετία του 1960 εξαφάνισε και τα τελευταία ίχνη τους.

5.2.2.26. ΠΕΡΙΟΧΗ ΦΛΩΡΙΝΑΣ

Στον νομό Φλώρινας στις πηγές και κατά την επιτόπια έρευνα βρέθηκαν και άλλες περιπτώσεις οθωμανικών μνημείων που καταστράφηκαν.

A.K. 485	TZAMI
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Σιταριά.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Καλή διατήρηση.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Η μικρή εκκλησία του Αγίου Γεωργίου σύμφωνα με μαρτυρίες κατοίκων ήταν παλαιότερα τζαμί.
A.K. 486	TZAMI
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Λιμνοχώρι.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Κατεδαφίστηκε. Βρισκόταν στη θέση όπου είναι το κοινοτικό κατάστημα (Μουτσόπουλος 2003: 247).
A.K. 487	TZAMI
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-

ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Λευκώνα.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Κατεδαφίστηκε μετά την ανταλλαγή των πληθυσμών και στη θέση του χτίστηκε η εκκλησία του Αρχαγγέλου Μιχαήλ (Μουτσόπουλος 2003: 249).
A.K. 488	ΤΖΑΜΙ
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Σκοπιά.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Κατεδαφίστηκε το 1929 (Μουτσόπουλος 2003: 206).
A.K. 489	ΤΖΑΜΙ
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Μελίτη.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Σε φωτογραφίες της γαλλικής στρατιάς (Εικ. 263) που χρονολογούνται το 1916, όταν δυνάμεις της Entente είχαν στρατοπεδεύσει στη Φλώρινα, διακρίνεται μιναρές επιμελημένης δόμησης σε επαφή με γκρεμισμένο τζαμί (www.mediatheque-patrimoine.culture.gouv.fr , or076704). Δεν είναι γνωστό κάτω από ποιες συνθήκες και σε ποια ακριβώς χρονική στιγμή καταστράφηκε το τζαμί. Επίσης δεν γνωρίζω πότε ακριβώς κατεδαφίστηκε ο μιναρές.
A.K. 490	ΤΟΥΡΜΠΕΣ
ΕΙΔΟΣ	Ταφικό μνημείο.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Μελίτη. Σε ένα λόφο πάνω από το χωριό.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένος.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Ο τουρμπές διακρίνεται σε φωτογραφία της γαλλικής στρατιάς (Εικ. 264) η οποία χρονολογείται το 1916 όταν δυνάμεις της Entente είχαν στρατοπεδεύσει στη Φλώρινα (www.mediatheque-patrimoine.culture.gouv.fr , or070681).

A.K. 491	ΤΖΑΜΙ
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Άγιος Βαρθολομαίος.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Το τζαμί με ψηλό και όπως φαίνεται επιμελημένης δόμησης μινι-αρέ, διακρίνεται σε φωτογραφία της γαλλικής στρατιάς (Εικ. 265) που χρονολογείται το 1916, όταν δυνάμεις της Entente είχαν στρατοπεδεύσει στη Φλώρινα (www.mediatheque-patrimoine.culture.gouv.fr , or070332).
A.K. 492	ΤΖΑΜΙ
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Ροδώνας.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Στο χωριό σύμφωνα με μαρτυρίες κατοίκων υπήρχε τζαμί το οποίο οι πρόσφυγες χρησιμοποίησαν ως σχολείο τα πρώτα χρόνια μετά την άφιξή τους. Αργότερα χτίστηκε νέο κτίριο για τη στέγαση του σχολείου και το προηγούμενο εγκαταλείφθηκε.
A.K. 493	ΣΧΟΛΕΙΟ
ΕΙΔΟΣ	Εκπαιδευτικό ίδρυμα.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Άνω Κλεινές.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Στο χωριό μέχρι το 1924 σύμφωνα με μαρτυρίες κατοίκων υπήρχε μουσουλμανικό σχολείο.
A.K. 494	ΤΖΑΜΙ
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Αμύνταιο.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Σύμφωνα με μαρτυρίες κατοίκων βρισκόταν στη θέση του σημερινού Δημαρχείου.

5.2.2.27. ΣΕΡΒΙΑ

Τα Σέρβια της Κοζάνης υπήρξαν σημαντική πόλη από τη βυζαντινή περίοδο λόγω και της στρατηγικής τους θέσης στο πέρασμα από τη Θεσσαλία στη δυτική Μακεδονία. Μετά την προσάρτηση της Θεσσαλίας στο ελληνικό κράτος (1881), η στρατιωτική διοίκηση της Λάρισας μεταφέρθηκε στα Σέρβια και η πόλη έγινε έδρα σαντζακίου που υπαγόταν στο βιλαέτι του Μοναστηρίου. Μετά από αυτές τις εξελίξεις η πόλη απέκτησε ιδιαίτερη σημασία για τους Οθωμανούς. Καθοριστικό πρόσωπο εκείνης της περιόδου ήταν ο πρώτος μουτεσαρίφης, Χαλίλ Αγάς, ο οποίος έχτισε πολλά δημόσια κτίρια και διενήργησε πολλά έργα κοινής ωφελείας (Σαββιλιωτίδης & Τζήρα 2001: 95-98). Στην πόλη κατά την ύστερη οθωμανική περίοδο υπήρχαν μια σειρά από σημαντικά ιδιωτικά και δημόσια κτίρια.

Η ένταξη των Σερβίων στην ελληνική επικράτεια ξεκίνησε με τρόπο βίαιο. Στον Πρώτο Βαλκανικό Πόλεμο και συγκεκριμένα στις 10 Οκτωβρίου του 1912, οι Έλληνες των Σερβίων σε αντίποινα για τη δολοφονία από τους Τούρκους 117 κατοίκων της πόλης, οι οποίοι βρίσκονταν στη φυλακή, πυρπόλησαν ολοσχερώς την μουσουλμανική συνοικία. Στο ημερολόγιο του πολέμου του Σπύρου Μελά καταγράφονται λεπτομερώς οι λεηλασίες, το πλιάτσικο και οι καταστροφές στις οποίες προέβησαν χριστιανοί κάτοικοι στη μουσουλμανική συνοικία (Μελάς 1913: 124-130). Το μεγαλύτερο τμήμα της συνοικίας καταστράφηκε εκείνη την ημέρα, ενώ η υπόλοιπη μουσουλμανική ακίνητη κληρονομιά της πόλης χάθηκε στην πορεία του 20^{ου} αιώνα. Πολλά από τα σπίτια στη συνοικία ήταν αρχοντικά, ιδιοκτησίες μπέηδων, από τα οποία σήμερα δεν σώζονται παρά ελάχιστα.

Η σημερινή πόλη των Σερβίων δεν θυμίζει σε τίποτα την παλιά οθωμανική πόλη με τους πολλούς μουσουλμάνους κατοίκους, τα θρησκευτικά ιδρύματα και τα σαράγια των μπέηδων. Τα Σέρβια είναι μια ακόμη περίπτωση μακεδονικής πόλης που εξαφάνισε σχεδόν όλα τα ίχνη του μουσουλμανικού παρελθόντος της.

A.K. 495	ΡΟΛΟΪ
ΕΙΔΟΣ	Ρολόι.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Σέρβια. Στο κέντρο της πόλης.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Κατεδαφίστηκε το 1936 (Σαββιλιωτίδης & Τζήρα 2001: 160) και στη θέση του χτίστηκε το σημερινό Δημαρχείο (Σαββιλιωτίδης 1999: 130).
A.K. 496	ΤΣΕΣΜΕΣ
ΕΙΔΟΣ	Τσεσμές.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-

ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Σέρβια. Στο κέντρο της πόλης.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Επρόκειτο για δύο μαρμάρινες βρύσες οι οποίες κατεδαφίστηκαν μαζί με το ρολόι το 1936 (Σαββιλιοβίτσης & Τζήρα 2001: 160) και στη θέση τους χτίστηκε το σημερινό Δημαρχείο (Σαββιλιοβίτσης 1999: 130).
A.K. 497	ΔΙΟΙΚΗΤΗΡΙΟ
ΕΙΔΟΣ	Δημόσιο κτίριο.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	1881(Τσολάκης 2008: 115).
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Σέρβια.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Μνημειακής κατασκευής κτίριο, το οποίο μετά την απελευθέρωση έγινε οικοτροφείο και τελικά ανατινάχτηκε το 1944 από τους Γερμανούς (Σαββιλιοβίτσης 1999: 131, Τσολάκης 2008: 115).
A.K. 498	ΤΖΑΜΙ
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Σέρβια. Βρισκόταν εκεί όπου σήμερα είναι ο ναός του Αγίου Γεωργίου (Σαββιλιοβίτσης & Τζήρα 2001: 146).
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	-
A.K. 499	ΤΖΑΜΙ
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Σέρβια. Βρισκόταν εκεί που ήταν το παλιό κτίριο ηλεκτροφωτισμού (Σαββιλιοβίτσης & Τζήρα 2001: 146).
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	-
A.K. 500	ΤΖΑΜΙ
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Σέρβια. Βρισκόταν στη θέση όπου σήμερα είναι ο ναός του Αγίου Δημητρίου (Σαββιλιοβίτσης & Τζήρα 2001: 146).

ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	-
A.K. 501	ΤΖΑΜΙ
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Σέρβια. Πάνω από το σημερινό Κέντρο Υγείας (Σαββιλιωτίδης & Τζήρα 2001: 146).
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	-
A.K. 502	ΤΖΑΜΙ
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Σέρβια. Κοντά στη σημερινή πλατεία λαϊκής αγοράς (Σαββιλιωτίδης & Τζήρα 2001: 146).
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	-
A.K. 503	ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ
ΕΙΔΟΣ	Νεκροταφείο.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Σέρβια.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο (Μαλούτα 1956: 100).
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	-
A.K. 504	ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ
ΕΙΔΟΣ	Νεκροταφείο.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Σέρβια.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο (Μαλούτα 1956: 100).
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	-
A.K. 505	ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ
ΕΙΔΟΣ	Νεκροταφείο.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-

ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Σέρβια.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο (Μαλούτα 1956: 100).
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	-
A.K. 506	ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ
ΕΙΔΟΣ	Νεκροταφείο.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Σέρβια.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο (Μαλούτα 1956: 100).
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	-
A.K. 507	ΤΖΑΜΙ
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Σέρβια. Β.Α. της πόλης (Σαββιλιωτίδης 1999: 146).
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Ερειπιώδης.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	-
A.K. 508	ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ
ΕΙΔΟΣ	Νεκροταφείο.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Σέρβια. Β.Α. της πόλης (Σαββιλιωτίδης 1999: 146).
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Ερειπιώδης.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Στον προαύλιο χώρο του τζαμιού υπήρχε νεκροταφείο από το οποίο διατηρούνται ελάχιστα κατάλοιπα (Σαββιλιωτίδης 1999: 146).
A.K. 509	ΧΑΜΑΜ
ΕΙΔΟΣ	Χαμάμ.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Σέρβια. Στην αυλή ενός σπιτιού (Σαββιλιωτίδης 1999: 146).
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	-
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	-
A.K. 510	ΧΑΜΑΜ
ΕΙΔΟΣ	Χαμάμ.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Σέρβια. Στην αυλή ενός σπιτιού (Σαββιλιωτίδης 1999: 146).
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	-
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	-
A.K. 511 ΣΧΟΛΕΙΟ	
ΕΙΔΟΣ	Εκπαιδευτικό ίδρυμα.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Σέρβια.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Καλή διατήρηση (Σαββιλιωτίδης 1999: 146).
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	-

5.2.2.28. ΠΕΡΙΟΧΗ ΚΟΖΑΝΗΣ

Στον νομό Κοζάνης υπήρχαν πολλά μουσουλμανικά χωριά, ορισμένα μικτά, άλλα αμιγώς κατοικούμενα από τουρκόφωνους μουσουλμάνους και άλλα από Βαλαάδες. Στα χωριά αυτά υπήρχαν και τα ανάλογα κτίρια, όπως τζαμιά, σχολεία και σπίτια που καλύπταν τις ανάγκες των κατοίκων. Όσον αφορά την ίδια την πόλη της Κοζάνης, οι λόγοι που δεν θα γίνει ιδιαίτερη αναφορά ήταν πρώτον η αδυναμία να βρεθούν στοιχεία για τα μουσουλμανικά μνημεία της πόλης και δεύτερον γιατί ο χαρακτήρας της ήταν περισσότερο ελληνικός. Σύμφωνα με τον Σχινά (1886: 94-96), στην Κοζάνη κατοικούσαν 8.000 Έλληνες και μόνο 500 μουσουλμάνοι. Κωμοπόλεις του νομού όπως τα Σέρβια, η Νεάπολη, η Πτολεμαΐδα και πολλά χωριά συγκέντρωναν την πλειοψηφία των μουσουλμάνων κατοίκων της περιοχής. Παρόλα αυτά, στα τέλη της οθωμανικής περιόδου η Κοζάνη αποτέλεσε έδρα καζά του βιλαετίου του Μοναστηρίου. Την περίοδο εκείνη χτίστηκαν ορισμένα κτίρια από την οθωμανική διοίκηση.

A.K. 512 ΔΙΟΙΚΗΤΗΡΙΟ	
ΕΙΔΟΣ	Διοικητικό κτίριο.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	1907 (Τσολάκης 2008: 182).
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Κοζάνη. Στους πρόποδες του λόφου του Προφήτη Ηλία κάτω από το σημερινό Ξενία (Τσολάκης 2008: 182).
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Μετά το 1912 στο κτίριο στεγάστηκαν οι υπηρεσίες της Νομαρχίας μέχρι το 1969, οπότε πουλήθηκε σε ιδιώτες και κατεδαφίστηκε (Τσολάκης 2008: 182).

A.K. 513	ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΑ ΚΤΙΡΙΑ ΚΑΙ ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΟ ΝΟΣΟΚΟΜΕΙΟ
ΕΙΔΟΣ	Στρατιωτικά κτίρια.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	1907 (Τσολάκης 2008: 182).
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Κοζάνη. Λίγο έξω από την πόλη στον δρόμο προς τη Σιάτιστα (Τσολάκης 2008: 182).
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Καλή διατήρηση.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	-
A.K. 514	ΤΖΑΜΙ
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Νεάπολη.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Σύμφωνα με μαρτυρίες κατοίκων, έχουν μείνει τμήματα της τοιχοδομίας του στα θεμέλια του κτιρίου της Οικονομικής Εφορίας.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	-
A.K. 515	ΤΖΑΜΙ
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Δραγασιά Βοΐου.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Σύμφωνα με μαρτυρίες κατοίκων στο χωριό υπήρχε τζαμί.
A.K. 516	ΤΖΑΜΙ
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Άγιος Χαράλαμπος.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Καλή διατήρηση.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Το παλιό Ίσακλαρ, το οποίο υπήρξε αμιγώς μουσουλμανικό χωριό μετά την ανταλλαγή πληθυσμών κατοικήθηκε από πρόσφυγες. Οι νέοι κάτοικοι μετέτρεψαν το τζαμί του χωριού σε εκκλησία.
A.K. 517	ΤΖΑΜΙ
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Πρωτοχώρι.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Το τζαμί κατεδαφίστηκε από τους πρόσφυγες το 1923 (www.kozanh.gr).
A.K. 518	ΤΖΑΜΙ
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Πρωτοχώρι.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Το τζαμί κατεδαφίστηκε από τους πρόσφυγες το 1923 (www.kozanh.gr).
A.K. 519	ΤΖΑΜΙ
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Πρωτοχώρι.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Το τζαμί κατεδαφίστηκε από τους πρόσφυγες το 1923 (www.kozanh.gr).
A.K. 520	ΤΖΑΜΙ
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Πρωτοχώρι.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Το τζαμί κατεδαφίστηκε από τους πρόσφυγες το 1923 (www.kozanh.gr).
A.K. 521	ΣΧΟΛΕΙΟ
ΕΙΔΟΣ	Εκπαιδευτικό ίδρυμα.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Πρωτοχώρι.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Το κτίριο του σχολείου κατεδαφίστηκε μετά την Ανταλλαγή (www.kozanh.gr).
A.K. 522	ΣΧΟΛΕΙΟ
ΕΙΔΟΣ	Εκπαιδευτικό ίδρυμα.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Πρωτοχώρι.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Μετά την έλευση των προσφύγων σύμφωνα με μαρτυρίες κατοίκων το κτίριο κατεδαφίστηκε.
A.K. 523	ΚΟΝΑΚΙ
ΕΙΔΟΣ	Οικία.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Πρωτοχώρι.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Μετά την έλευση των προσφύγων το κτίριο κατεδαφίστηκε (www.kozanh.gr).
A.K. 524	ΤΖΑΜΙ
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Μολόχα.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Σύμφωνα με μαρτυρίες κατοίκων ο ναός του Αγίου Αθανασίου χτίστηκε στη θέση του παλιού τζαμιού που γκρεμίστηκε.
A.K. 525	ΤΖΑΜΙ
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Άγιος Χριστόφορος.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Σύμφωνα με μαρτυρίες κατοίκων κατεδαφίστηκε μετά την Ανταλλαγή.

A.K. 526	TZAMI
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Ανθότοπος.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Μέχρι το 1950 ως εκκλησία του χωριού χρησιμοποιήθηκε το τζαμί, αργότερα κατεδαφίστηκε (www.kozanh.gr).
A.K. 527	TZAMI
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Καλαμιά.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	-
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Οι πρόσφυγες μετέτρεψαν το παλιό τζαμί του χωριού σε εκκλησία (www.kozanh.gr).
A.K. 528	TZAMI
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Καλαμιά.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	-
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Το πρώτο ελληνικό σχολείο του χωριού ήταν παλιό τζαμί (www.kozanh.gr).
A.K. 529	TZAMI
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Σιδεράς.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Μετά την Ανταλλαγή οι πρόσφυγες που κατοίκησαν στο χωριό μετέτρεψαν το τζαμί σε εκκλησία μέχρι το 1952, οπότε στη θέση του έχτισαν τον νέο ναό του Αγίου Γεωργίου (www.kozanh.gr).
A.K. 530	TZAMI
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Λευκόβρυση.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Το χωριό μετά την Ανταλλαγή κατοικήθηκε από πρόσφυγες που μέχρι το 1955 χρησιμοποίησαν ως εκκλησία το παλιό τζαμί, οπότε στη θέση του χτίστηκε ο νέος ναός του Αγίου Νικόλαου. Το τζαμί σύμφωνα με την ιστοσελίδα του χωριού είχε και ένα ψηλό μιναρέ που δεν αναφέρει πότε κατεδαφίστηκε (www.lefkovrisi.gr).
Α.Κ. 531	ΤΕΚΕΣ
ΕΙΔΟΣ	Τεκές.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Καπνοχώρι.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Ερειπιώδης.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Στα περίχωρα του οικισμού βρίσκεται ο ναός του Αγίου Γεωργίου του Τεκέ. Γύρω από τον ναό διατηρούνται ορισμένα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα που ενδεχομένως σχετίζονται με την ύπαρξη τεκέ (www.kozanh.gr).
Α.Κ. 532	ΤΖΑΜΙ
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Άργιλος.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Μέχρι το 1936, που χτίστηκε ο νέος ναός του Αγίου Γεωργίου οι πρόσφυγες που κατοίκησαν το χωριό χρησιμοποιούσαν ως εκκλησία το τζαμί (www.kozanh.gr).
Α.Κ. 533	ΤΖΑΜΙ
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Νέα Νικόπολη.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Το χωριό μετά την Ανταλλαγή κατοικήθηκε από πρόσφυγες οι οποίοι μέχρι το 1957 χρησιμοποιούσαν το τζαμί (www.kozanh.gr).

A.K. 534	TZAMI
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Ξηρολίμνη.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	-
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Οι πρόσφυγες που κατοίκησαν το χωριό μετά την Ανταλλαγή μετέτρεψαν ένα τζαμί σε εκκλησία της Ζωοδόχου Πηγής (www.kozanh.gr).
A.K. 535	TZAMI
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Ξηρολίμνη.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	-
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Οι πρόσφυγες που κατοίκησαν το χωριό μετά την Ανταλλαγή μετέτρεψαν ένα τζαμί σε εκκλησία του Αγίου Γεωργίου (www.kozanh.gr).

5.2.2.29. ΠΤΟΛΕΜΑΪΔΑ

Η Πτολεμαΐδα, τα οθωμανικά Καϊλάρια, κατά την ύστερη οθωμανική περίοδο διετέλεσαν έδρα καζά που ανήκε στο σαντζάκι των Σερβίων. Στις αρχές του 20ού αιώνα η πόλη και η επαρχία κατοικούνταν κυρίως από μουσουλμάνους. Σύμφωνα με τον Βαλσαμίδη, ο οποίος ερεύνησε τα αρχεία της Γενικής Διοίκησης Μακεδονίας, στις αρχές του 20ού αιώνα στην επαρχία Καϊλαρίων λειτουργούσαν συνολικά 52 τουρκικά σχολεία διαφόρων βαθμίδων (Βαλσαμίδης 2001-2002). Είναι άγνωστο αν τα κτίρια αυτά διατηρούνται ακόμη. Στις πηγές αναφέρονται ορισμένα οθωμανικά μνημεία τα οποία υπήρχαν στην πόλη της Πτολεμαΐδας και στην επαρχία Καϊλαρίων και σήμερα έχουν καταστραφεί. Επίσης ορισμένα εντοπίστηκαν και κατά την επιτόπια έρευνα.

A.K. 536	TZAMI
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Πτολεμαΐδα. Στα Άνω Καϊλάρια.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	-
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Το 1923 το τζαμί μετατράπηκε σε εκκλησία αφιερωμένη στον Άγιο Ιωάννη τον Πρόδρομο (Βαλσαμίδης 2001-2002: 261).

A.K. 537	ΤΖΑΜΙ
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Πτολεμαΐδα. Στα Κάτω Καϊλάρια.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Το 1923 το τζαμί μετατράπηκε σε εκκλησία του Αγίου Στεφάνου, ώσπου κατεδαφίστηκε το 1955 για να χτιστεί ο νέος ναός (Βαλσαμίδης 2001-2002: 261).
A.K. 538	ΤΖΑΜΙ
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Πτολεμαΐδα.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Η πρώτη εκκλησία που λειτούργησε στην Πτολεμαΐδα μετά το 1912 ήταν της Αγίας Τριάδας, ενώ μέχρι το 1932 χρησιμοποιήθηκε ως εκκλησία ένα τζαμί (www.ptolemaida.gr).
A.K. 539	ΤΖΑΜΙ
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Άρδασσα Πτολεμαΐδας.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	-
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Υπήρχε τζαμί που οι πρόσφυγες μετέτρεψαν σε εκκλησία (www.kozanh.gr).
A.K. 540	ΤΖΑΜΙ
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί (www.kozanh.gr).
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Κλείτος Πτολεμαΐδας.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	-
A.K. 541	ΤΖΑΜΙ
ΕΙΔΟΣ	Τζαμί (www.kozanh.gr).
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	-

ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Κλείτος Πτολεμαΐδας.
ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Κατεστραμμένο.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	-

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6 - ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η Μακεδονία υπήρξε τμήμα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας για περισσότερους από πέντε αιώνες. Η πολύχρονη παρουσία των Οθωμανών επηρέασε πολλούς τομείς της κοινωνικής και πολιτισμικής ζωής των κατοίκων για πολλά χρόνια μετά την αποχώρησή τους. Επιπλέον, άφησε το σημάδι της στην αρχιτεκτονική και στον δομημένο χώρο των αστικών κέντρων και των μικρών οικισμών της περιοχής. Τα τελευταία 100 χρόνια η οικονομική και η κοινωνική δομή καθώς και η οργάνωση του χώρου και το μέγεθος των πόλεων της Μακεδονίας ως επαρχίας του ελληνικού κράτους πλέον, μεταβλήθηκαν σημαντικά. Ο εκσυγχρονισμός της περιοχής στον τομέα της αρχιτεκτονικής και της οργάνωσης των πόλεων διενεργήθηκε παράλληλα με την εξαφάνιση των οθωμανικών αρχιτεκτονικών καταλοίπων, πολλές φορές ως συνέπεια αυτού και άλλες ως μέσο για την επίτευξή του.

Η συγκεκριμένη έρευνα πραγματοποιήθηκε το θέμα της οθωμανικής ακίνητης κληρονομιάς κάθε τύπου, κυρίως όμως δημόσιας, που διατηρούνταν την περίοδο μετάβασης από την οθωμανική στην ελληνική διοίκηση. Χρησιμοποιώντας παραδείγματα μνημείων προσπάθησα να προσεγγίσω τη διαχείριση της οθωμανικής αρχιτεκτονικής κληρονομιάς στη Μακεδονία από το 1912-13 μέχρι σήμερα. Στην προσπάθεια αυτή, τα ερωτήματα που τέθηκαν ήταν: ποια ήταν η αντιμετώπιση αυτών των μνημείων από την πολιτεία και ποια από τους πολίτες, ποια μνημεία καταστράφηκαν και κάτω από ποιες συνθήκες, ποια μνημεία διατηρήθηκαν και σε τι κατάσταση βρίσκονται σήμερα και τέλος ποια ήταν τα αποτελέσματα και οι συνέπειες των όποιων καταστροφών στον πολιτισμικό χάρτη της περιοχής και στους κατοίκους της.

Οι πρώτες καταστροφές οθωμανικών μνημείων έλαβαν χώρα κατά τη διάρκεια του Πρώτου Βαλκανικού Πολέμου. Αποτέλεσμα αυτού του πολέμου ήταν η προσάρτηση της Μακεδονίας και της Ηπείρου στο ελληνικό κράτος. Οι μουσουλμάνοι κάτοικοι της περιοχής εγκατέλειψαν την περιοχή δέκα χρόνια αργότερα, με την υποχρεωτική ανταλλαγή των πληθυσμών. Την περίοδο αμέσως μετά την προσάρτηση και μέχρι την Ανταλλαγή, όπως διαπίστωνα μέσα από αρχειακό υλικό κυρίως, η συνύπαρξη Ελλήνων χριστιανών και μουσουλμάνων δεν ήταν πάντοτε ομαλή. Πρόκειται για περίοδο κατά την οποία διαδραματίστηκαν καταστροφές και καταλήψεις οθωμανικών μνημείων από ντόπιους και προσφυγικούς χριστιανικούς πληθυσμούς. Σε ορισμένες περιπτώσεις συνέβησαν ως πράξεις αντεκδίκησης και σε άλλες ως μέσο πίεσης με στόχο να εκδιωχθούν οι μουσουλμάνοι κάτοικοι από τις εστίες τους.

Την περίοδο μετά την ανταλλαγή των πληθυσμών και την αποχώρηση των μουσουλμάνων, με την άφιξη εκατοντάδων χιλιάδων προσφύγων από τη Μικρά Ασία και την Ανατολική Ρωμυλία, οι καταστροφές εντάθηκαν. Στους πρόσφυγες δόθηκαν ως ανταλλάξιμα οι πρώην ιδιοκτησίες των μουσουλμάνων, κυρίως σπίτια και χωράφια. Την ίδια περίοδο, κατόπιν εντολής της Γενικής Διοίκησης Μακεδονίας, σε διάφορα χωριά και πόλεις της Μακεδονίας εκατοντάδες τεμένη μετατράπηκαν σε εκκλησίες. Στις μεγάλες πόλεις, οι εκκλησίες που είχαν μετατραπεί σε τζαμιά, επανήλθαν στη χριστιανική πίστη με την απαλοιφή των προσθηκών της οθωμανικής περιόδου.

Εκτεταμένες καταστροφές συντελέστηκαν κατά τη διάρκεια και λίγο μετά τους Βαλκα-

νικούς Πολέμους λόγω πυρκαγιών. Τα Γιαννιτσά στον Πρώτο Βαλκανικό Πόλεμο και το Κιλκίς στον Δεύτερο βομβαρδίστηκαν από τον ελληνικό στρατό με αποτέλεσμα τα κέντρα αυτών των πόλεων να καταστραφούν. Στον Πρώτο Βαλκανικό Πόλεμο, η μουσουλμανική συνοικία των Σερβίων πυρπολήθηκε από Έλληνες κατοίκους, ενώ στον Δεύτερο μεγάλο τμήμα της πόλης των Σερρών πυρπολήθηκε από τους Βούλγαρους. Τέλος, στη Δράμα το 1915 και στη Θεσσαλονίκη το 1917, μεγάλα τμήματά τους καταστράφηκαν σε δύο πυρκαγιές που κίνησαν πολλές υποψίες και ως προς τα αίτια και ως προς τις προσπάθειες πυρόσβεσης που θεωρήθηκαν ανεπαρκείς. Αυτές οι επί τούτω ή κατά λάθος εκτεταμένες καταστροφές έξι σημαντικών πόλεων της Μακεδονίας, συνετέλεσαν σε μεγάλο βαθμό στην απάλειψη του οθωμανικού υλικού παρελθόντος. Μεγάλος αριθμός ιδιωτικών και δημόσιων κτιρίων της οθωμανικής περιόδου καταστράφηκαν από τις πυρκαγιές αυτές.

Στη Μακεδονία, εν αντιθέσει με την υπόλοιπη Ελλάδα, υπήρχαν πολλά μικρά αστικά κέντρα διαρθρωμένα με τις δομές και την οργάνωση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας κατοικούμενα από μικτούς πληθυσμούς ως προς την εθνική ή εθνοτική ταυτότητα, γλώσσα και θρησκεία. Το ελληνικό κράτος, σχεδόν αμέσως μετά την προσάρτηση της περιοχής, διεξήγε ένα ευρύτατο πρόγραμμα ανασχεδιασμού και εκσυγχρονισμού των πόλεων. Η εφαρμογή του προγράμματος αυτού ήταν ευκολότερη και απαραίτητη για τις κατεστραμμένες πόλεις, πραγματοποιήθηκε όμως και σε άλλες σε μια προσπάθεια εκσυγχρονισμού και απάλειψης του μουσουλμανικού ανατολίτικου στοιχείου. Νέα ρυμοτομικά σχέδια εκπονήθηκαν για τις Σέρρες, το Κιλκίς, τη Θεσσαλονίκη, τη Νάουσα, τη Δράμα καθώς και για μικρότερες κώμες που είχαν καταστραφεί κατά τη διάρκεια των πολέμων. Όπως σημειώνει η Καραδήμου-Γερόλυμπου (1985β: 405-406):

το βασικό χαρακτηριστικό που κάνει ειδικές τις πολεοδομικές αυτές επεμβάσεις είναι η ομογενοποίηση του αστικού χώρου (κι όχι μόνον αυτού) που συνεπάγονται. [...] Η διατήρηση της ιστορικής φυσιογνωμίας των βορειοελλαδικών πόλεων ή έστω η ενσωμάτωση στοιχείων υπόμνησής της στα νέα σχέδια δεν είναι μέσα στις λειτουργικές ούτε στις αισθητικές αξίες της πολεοδομίας, και σίγουρα δεν είναι ούτε στη λογική της πολιτικής που την εφαρμόζει. [...] Ως διαπίστωση παραμένει το ότι η κυριάρχηση της ελληνικής παρουσίας, πληθυσμιακή και πολιτική, συνδυάστηκε αποτελεσματικά με τη νέα μορφή και οργάνωση της πόλης, η οποία δυσχέραινε σημαντικά την ύπαρξη με τους παλαιότερους όρους των άλλων εθνικοθρησκευτικών κοινοτήτων μέσα σε αυτήν.

Τα κτίρια της οθωμανικής αρχιτεκτονικής διατηρήθηκαν μόνο σε ειδικές περιπτώσεις. Διατηρήθηκαν για παράδειγμα οικοδομήματα που λόγω του μεγέθους τους και άλλων αρχιτεκτονικών τους στοιχείων θεωρήθηκαν μνημειακά, όπως το Αλκαζάρ, τα Λουτρά Παράδεισος, το Μπεζεστένι στη Θεσσαλονίκη κ.ά. Στις άλλες πόλεις, επιλεκτικά διασώθηκαν ορισμένα, ενώ τα περισσότερα καταστράφηκαν ή αποκτήσαν άλλες χρήσεις. Στα αστικά κέντρα σκοπός της τοπικής και κεντρικής εξουσίας δεν ήταν η πλήρης απάλειψη της οθωμανικής αρχιτεκτονικής κληρονομιάς, αλλά η μετάλλαξή τους από τουρκοπόλεις σε σύγχρονα ελληνικά αστικά κέντρα.

Ο σκοπός αυτός επετεύχθη σταδιακά, με τον επανασχεδιασμό των πόλεων σε πρότυπα ευρωπαϊκά, διαφορετικά από τις δομές και τη ρυμοτομία της οθωμανικής περιόδου και με την κατεδάφιση παλαιών κτιρίων. Για την κατασκευή των νέων κτιρίων επιλέχθηκαν ο νεοβυζαντινός και νεοκλασικός ρυθμός στην αρχιτεκτονική τους που προσέδιδαν ελληνοβυζαντινή και αρχαιοελληνική αισθητική. Ειδικά ο νεοβυζαντινός ρυθμός χρησιμοποιήθηκε σε μεγάλο βαθμό στη Θεσσαλονίκη συνδέοντας το ελληνικό παρόν με το ένδοξο βυζαντινό παρελθόν. Ο ελληνικός ισχυρισμός ότι το Βυζάντιο ήταν ένας «αμιγώς ελληνικός πολιτισμός» διασφάλιζε την ιστορική συνέχεια του ελληνισμού στη Μακεδονία (Mackridge & Yannakakis 1977: 12-15).

Σημαντικό γεγονός που συνέδραμε στην ελληνοποίηση των πόλεων και των χωριών της Μακεδονίας ήταν η κατεδάφιση των μιναρέδων, που έλαβε χώρα αρχικά στη Θεσσαλονίκη, κατόπιν απόφασης του δήμου, το 1925. Το παράδειγμα της Θεσσαλονίκης ακολούθησαν κι άλλες πόλεις, με αποτέλεσμα στα τεμένη που διατηρούνται σήμερα στη Μακεδονία να σώζεται σπάνια ο μιναρές. Στα χωριά, οι κάτοικοι, ντόπιοι ή πρόσφυγες, τις περισσότερες φορές λειτούργησαν αυτοβούλως κατεδαφίζοντάς τους μόνοι τους. Οι περιπτώσεις σωζόμενου μιναρέ σε περιοχή εκτός πόλεως στη Μακεδονία είναι ελάχιστες. Συνολικά σε όλη την Μακεδονία διατηρούνται 8 μιναρέδες, της Ροτόντας και της Θέρμης στη Θεσσαλονίκη, του Γενί Τζαμί στην Έδεσσα, του Μεντρεσέ και του Ορτά Τζαμί στη Βέροια, του Αχμέτ Μπέη Τζαμί στα Γιαννιτσά, του Κουρσούμ Τζαμί στην Καστοριά και ένας μεμονωμένος στην Άρνισσα της Πέλλας. Επίσης διατηρούνται τμήματα¹ και βάσεις² μιναρέδων καθώς και δύο μιναρέδες, του Κουρσουλού Τζαμί στη Δράμα και στο Παλαιό Ακροβούνι Καβάλας που έχουν μετατραπεί σε καμπαναριά. Η κατεδάφιση των μιναρέδων στη Θεσσαλονίκη και στην υπόλοιπη Μακεδονία ήταν μια ευρείας κλίμακας καταστροφή μνημείων που συνέβαλλε ουσιαστικά στην ομογενοποίηση του χώρου. Η πολυπολιτισμικότητα που παρουσίαζε η Μακεδονία πριν το 1912 με τη συνύπαρξη μιναρέδων και καμπαναριών χάθηκε μαζί με τους μη Έλληνες κατοίκους. Οι Έλληνες γκρεμίζοντας τους μιναρέδες γκρέμισαν το σύμβολο της οθωμανικής παρουσίας στην περιοχή και ίσως το ενδεικτικότερο ίχνος της.

Τα οθωμανικά μνημεία καταστράφηκαν σε μεγάλο βαθμό σταδιακά και όχι ως αποτέλεσμα οργανωμένης πολιτικής του κράτους. Παρόλο που δεν ήταν στόχος των ελληνικών κυβερνήσεων η πλήρης απάλειψη της οθωμανικής υλικής παρουσίας, θεσμικά δεν έγιναν πολλές προσπάθειες για την προστασία τους. Σε ορισμένες επιλεκτικές περιπτώσεις ωστόσο, σχετικά νωρίς, οθωμανικά μνημεία της Μακεδονίας κηρύχθηκαν διατηρητέα. Στα Φ.Ε.Κ. εντοπίζεται το πρώτο οθωμανικό μνημείο που κηρύχθηκε διατηρητέο στη Μακεδονία· ήταν το 1924, η παλαιά μητρόπολη της Βέροιας (Φ.Ε.Κ. 279/Α'/6-11-1924). Το κίνητρο για την κήρυξη του συγκεκριμένου μνημείου πρέπει να ήταν περισσότερο το γεγονός ότι κάποτε υπήρξε χριστιανικός ναός παρά η ιδιότητά του ως τεμένους. Το 1925 κηρύσσονται διατηρητέα τέσσερα οθω-

1 Παλαιά μητρόπολη Βέροιας, Φλώρινα, Γιαννιτσά, Παλαιό Ακροβούνι Καβάλας.

2 Αλατσά Ιμαρέτ και Άγιος Παντελεήμονας στη Θεσσαλονίκη, στην Απολλωνία της Βόλβης, στα Σιδηροκάυσια, στο Μεχμέτ Χαλίλ Αγά και το Ακ Μεχμέτ Αγά Τζαμί στη Δράμα, στο Καδή Αχμέτ, στο Χαλίλ Μπέη Τζαμί και στο Ιμπραήμ Πασά Τζαμί στην Καβάλα.

μανικά μνημεία της Καστοριάς (Φ.Ε.Κ. 152/Α'/16-6-1925), από τα οποία τα δύο στη συνέχεια, άγνωστο κάτω από ποιες συνθήκες, αποχαρακτηρίστηκαν και κατεδαφίστηκαν. Το 1926 κηρύσσονται διατηρητέα το Χαμζά Μπέη Τζαμί και το Αλατσά Ιμαρέτ στη Θεσσαλονίκη (Φ.Ε.Κ. 191/Α'/11-6-1926). Αργότερα, το 1934, κηρύσσεται διατηρητέο το Γενί Τζαμί στην Έδεσσα, χωρίς ωστόσο να υπάρξει μέριμνα για τα υπόλοιπα μνημεία της περιόδου στην πόλη, ούτε τότε αλλά ούτε και αργότερα, με αποτέλεσμα να καταστραφούν σχεδόν στο σύνολό τους. Το ίδιο συνέβη σε πολλές πόλεις της Μακεδονίας, όπου -άγνωστο με ποια κριτήρια- ορισμένα οθωμανικά μνημεία κηρύχθηκαν διατηρητέα και σώθηκαν, ενώ τα περισσότερα καταστράφηκαν. Άλλο ένα παράδειγμα είναι η Φλώρινα, όπου από μια πλειάδα μνημείων σήμερα διατηρείται σε κακή κατάσταση ένα χαμάμ, η βάση ενός μιναρέ, τα ερείπια ενός πύργου και λίγα διοικητικά κτίρια.

Κατά την περίοδο Μεταξά (1936-1940) κηρύχθηκαν διατηρητέα μια σειρά από σημαντικά οθωμανικά μνημεία της Μακεδονίας, όπως το Αχμέτ Πασά Τζαμί στις Σέρρες (Φ.Ε.Κ. 492/Α'/7-11-1936), το Γενί Τζαμί, το Γενί Χαμάμ, το Μπέη Χαμάμ και το Πασά Χαμάμ στη Θεσσαλονίκη, ενώ με την ίδια απόφαση στον κατάλογο συμπεριλήφθηκαν το Ορτά Τζαμί στη Βέροια και το Μπεζεστένι των Σερρών (Φ.Ε.Κ. 18/Α'/20-1-1938).

Τα επόμενα χρόνια, λόγω ίσως και των πολέμων (Β' Π.Π., Εμφύλιος), με βάση τα Φ.Ε.Κ., δεν σημειώνεται κήρυξη οθωμανικού μνημείου ως διατηρητέου στη Μακεδονία, μέχρι τη δεκαετία του 1960 οπότε και χαρακτηρίστηκαν διατηρητέα μερικά μνημεία³. Τη δεκαετία του 1970 δημοσιεύτηκαν συνολικά τρεις κηρύξεις σημαντικών οθωμανικών μνημείων⁴. Τα πράγματα αλλάζουν τις δεκαετίες του 1980 (τουλάχιστον οκτώ κηρύξεις) και 1990 (τουλάχιστον δέκα), στοιχείο που υποδεικνύει μια αλλαγή στην αντιμετώπιση της οθωμανικής πολιτιστικής κληρονομιάς που συμβαδίζει με μια γενικότερη ευαισθησία και μέριμνα για το πολιτιστικό κεφάλαιο της χώρας. Στις αρχές του 21ού αιώνα συνεχίστηκαν και συνεχίζονται οι κηρύξεις οθωμανικών μνημείων ως διατηρητέων από το Υπουργείο Πολιτισμού. Τα τελευταία χρόνια μάλιστα το ενδιαφέρον έχει στραφεί και σε μικρότερης κλίμακας μνημεία, όπως για παράδειγμα οι βρύσες, και όχι μόνο σε ευμεγέθεις κατασκευές, όπως τα λουτρά ή τα τεμένη.

Η κήρυξη αυτών των μνημείων τα προστάτευσε από την ολική καταστροφή, αν και σε ορισμένες περιπτώσεις, όπως στην Καστοριά, μνημεία αποχαρακτηρίστηκαν και κατεδαφίστηκαν. Σε άλλες περιπτώσεις, όπως στα Γιαννιτσά, τη Δράμα, την Καβάλα και αλλού, διατηρητέα μνημεία παρέμειναν στα χέρια ιδιωτών, χρησιμοποιήθηκαν πολλά χρόνια για διάφορους σκοπούς (εκκοκκιστήρια βάμβακος, ξυλουργεία, αποθήκες κ.ά.) με αποτέλεσμα να υποστούν

3 Το 1962 κηρύσσονται διατηρητέα το Μπεζεστένι της Θεσσαλονίκης και με την ίδια απόφαση το τουρκικό υδραγωγείο Σερρών, το Τζιντζιρλή Τζαμί και το Μουσταφά Μπέη Τζαμί (Φ.Ε.Κ. 36/Β'/3-2-1962). Το 1965 κηρύσσονται τρία μνημεία της Βέροιας, το Μεντρεσέ Τζαμί, το τέμενος Μαχμούτ Τσελεπή και τα Δίδυμα Λουτρά του Αλατά (Φ.Ε.Κ. 30/Β'/16-1-1965).

4 Το 1974 κηρύσσονται διατηρητέα μνημεία ο Πύργος του Ωρολογιού και το τέμενος του Ισκεντέρ στα Γιαννιτσά (Φ.Ε.Κ. 481/Β'/8-5-1974). Το 1977 κηρύσσεται διατηρητέο το τέμενος επί της οδού Μ. Αλεξάνδρου στη Δράμα (Φ.Ε.Κ. 308/Β'/31-3-1977).

πολλές ζημιές, επεμβάσεις και να αλλοιωθεί σημαντικά η μορφή τους. Από τις δεκαετίες του 1980 και 1990 τα μνημεία αυτά άρχισαν να απαλλοτριώνονται από το κράτος. Ο χρόνος που μεσολάβησε μέχρι την απαλλοτρίωσή τους λειτούργησε επιβαρυντικά για τα μνημεία. Ειδικά κατά το παρελθόν, παρότι η κήρυξη ήταν το πρώτο βήμα για την προστασία τους, τα κτίρια δεν συντηρούνταν αμέσως και εγκαταλείπονταν στη φθορά του χρόνου. Πιθανοί λόγοι για την κατάσταση αυτή ήταν η έλλειψη χρημάτων και η αδιαφορία του κράτους και της τοπικής κοινωνίας. Τέλος, σε άλλες περιπτώσεις ήταν ένας τρόπος για να «ξεφορτωθούν» διακριτικά τα μνημεία. Ένας από τους τρόπους εξαφάνισης «ενοχλητικών» μνημείων είναι η εγκατάλειψη και η μη συντήρησή τους. Η επιλογή των εκάστοτε κυβερνήσεων ως προς το ποια μνημεία συντηρούνται και ποια όχι εντάσσεται στη γενικότερη στρατηγική και πολιτική για τη διαχείριση του πολιτισμικού κεφαλαίου. Ακόμη και σήμερα, πολλά οθωμανικά μνημεία βρίσκονται σε κακή κατάσταση διατήρησης, μη προσβάσιμα και έτοιμα να καταρρεύσουν.

Για το ΥΠ.ΠΟ. τα οθωμανικά μνημεία υπάγονται στην αρμοδιότητα των εφορειών μεταβυζαντινών και νεοτέρων μνημείων. Το στοιχείο αυτό είναι ενδεικτικό για τις αντιλήψεις που ισχύουν μέχρι και σήμερα για την οθωμανική περίοδο καθώς ο χαρακτηρισμός «οθωμανική» επιμελώς αποφεύγεται, παρότι πρόκειται για περίοδο που διήρκεσε πέντε αιώνες στη νότια και έξι αιώνες στη βόρεια Ελλάδα. Ο όρος που χρησιμοποιείται, ακόμη και για μνημεία του 17ου αιώνα για παράδειγμα, είναι μεταβυζαντινά. Στα σχολικά εγχειρίδια, αλλά ακόμη και σε πανεπιστημιακά συγγράμματα και βιβλία ιστορικών προτιμάται ο όρος Τουρκοκρατία· ένας όρος που τα τελευταία χρόνια αμφισβητείται ως προς την ορθότητα της χρήσης του.

Στα πανεπιστήμια της χώρας σε καμία σχολή αρχαιολογίας δεν υπάρχει ειδίκευση η ακόμη και μάθημα οθωμανικής αρχαιολογίας. Στις ανασκαφές που διενεργούνταν είτε από την Αρχαιολογική Υπηρεσία είτε από τα πανεπιστήμια όταν εντοπίζονταν τυχαία, στα ανώτερα στρώματα, κινητά ή ακόμη και ακίνητα υλικά κατάλοιπα της οθωμανικής περιόδου πολλές φορές δεν καταγράφονταν. Σε πολλές περιπτώσεις ακόμη και σήμερα κεραμική της οθωμανικής περιόδου δεν συλλέγεται. Δεν είναι τυχαίο ότι στη χώρα με εξαίρεση το Μουσείο Ισλαμικής Τέχνης στην Αθήνα το οποίο έχει κυρίως αντικείμενα από την Αίγυπτο δεν υπάρχει μουσείο οθωμανικών αρχαιοτήτων. Αυτά τα στοιχεία δείχνουν μια γενικότερη αρνητική αντιμετώπιση του οθωμανικού παρελθόντος μέχρι και σήμερα από τους επίσημους φορείς του κράτους και από τους διαμορφωτές της κυρίαρχης ιδεολογίας.

Η ποικιλία των διαφορετικών κατηγοριών των οθωμανικών μνημείων και ο μεγάλος τους αριθμός αποτυπώθηκε και στα παραδείγματα που συγκεντρώθηκαν στην έρευνα. Αναλυτικότερα, καταγράφηκαν 541 οθωμανικά μνημεία, από τα οποία: 206 τζαμιά, 19 μετζίτ, 44 χαμάμ, 35 βρύσες-τσεσμέδες, 40 νεκροταφεία, 34 εκπαιδευτικά ιδρύματα, 25 τεκέδες, 35 δημόσια κτίρια, 18 ταφικά μνημεία-τουρμπέδες, 10 οχυρωματικά έργα, 13 ιδιωτικές οικίες, 31 χάνια, 5 κονάκια, 4 αγορές-μπεζεστένια, 7 στρατιωτικά κτίρια, 4 υδραγωγεία, 3 ρολόγια, 3 γέφυρες, 2 φιλανθρωπικά ιδρύματα-ιμαρέτ, 1 караβάν σεράι, 1 κτίριο άγνωστης χρήσης και 1 επιγραφή.

Η πλειονότητα των οθωμανικών μνημείων που εντοπίστηκαν και καταγράφηκαν είτε βιβλιογραφικά είτε κατά την επιτόπια έρευνα ήταν κατεστραμμένα. Συγκεκριμένα τα 350 από τα 541 μνημεία είναι κατεστραμμένα. Από τα υπόλοιπα, τα περισσότερα είναι σε ερειπιώδη και κακή κατάσταση διατήρησης ή έχουν αλλάξει εντελώς χρήση και μορφή. Σε κακή κατάσταση διατήρησης καταγράφηκαν 31 μνημεία, σε ερειπιώδη κατάσταση 20 και σε μέτρια κατάσταση διατήρησης 23. Είκοσι οκτώ μνημεία άλλαξαν χρήση και από αυτά 8 έχουν μετατραπεί σε κατοικίες, 2 παλιά διοικητήρια χρησιμοποιούνται ως δικαστικά μέγαρα, ενώ τα υπόλοιπα 18 ως χριστιανικές εκκλησίες⁵. Σε καλή κατάσταση διατήρησης καταγράφηκαν μόνο 92 μνημεία από τα οποία αρκετά συντηρήθηκαν τα τελευταία 20 χρόνια.

Όσον αφορά το ποσοστό των κατεστραμμένων μνημείων αυτής της έρευνας πρέπει να αποτελεί ένα μικρό μόνο δείγμα του συνόλου των μνημείων που συνολικά καταστράφηκαν από το 1912 έως σήμερα. Σε αρκετές πόλεις και χωριά της Μακεδονίας, ο αριθμός των μνημείων των οποίων η ύπαρξη ή η καταστροφή τους δεν καταγράφηκε ποτέ πρέπει να είναι μεγάλος. Η έρευνα αυτή δεν ήταν δυνατόν και ούτε στόχευε να καλύψει το σύνολο των οθωμανικών μνημείων που υπήρχαν. Επιπλέον οι πληροφορίες για κάθε νομό και πόλη είναι άνισες μεταξύ τους λόγω του περιορισμού των πηγών.

Τα περισσότερα από τα κατεστραμμένα μνημεία που εντοπίστηκαν ήταν τζαμιά, ενώ οι υπόλοιπες κατηγορίες είναι σχετικά μοιρασμένες. Οι λόγοι που τα τζαμιά υπερτερούν ποικίλλουν. Πρόκειται καταρχάς για κτίρια συμβολικά που λειτουργούσαν μετωνυμικά για τη μουσουλμανική παρουσία σε μια περιοχή και ενδεχομένως για αυτόν τον λόγο να αποτέλεσαν τον πρώτο στόχο. Στις περιπτώσεις που υπήρχε μιναρές αποτελούσε ένα τοπόσημο ορατό από απόσταση. Ο αριθμός τους ήταν μεγάλος και στις πόλεις και στην ύπαιθρο της Μακεδονίας διότι κάθε κοινότητα όφειλε να διατηρεί έναν χώρο τέλεσης των θρησκευτικών της καθηκόντων. Επίσης συνήθως ακολουθούσαν συγκεκριμένα αρχιτεκτονικά πρότυπα που καθορίζονταν από την ισλαμική θρησκεία και την οθωμανική αρχιτεκτονική, γεγονός που τα καθιστούσε ευδιάκριτα. Έπειτα, ως τα σημαντικότερα και αντιπροσωπευτικότερα κτίρια των μουσουλμάνων ήταν πιθανότερο να καταγραφεί η ύπαρξή τους σε φωτογραφίες, επιστημονικά βιβλία ή μονογραφίες και αναμνήσεις κατοίκων σε σύγκριση με ένα σπίτι ή ένα άλλο κτίριο. Μπεζεστένια, Καραβάν-Σεράγια, και τσαρσιά είχαν μόνο οι μεγάλες και σημαντικές πόλεις όπως η Θεσσαλονίκη, οι Σέρρες και τα Γιαννιτσά. Τα μπεζεστένια της Θεσσαλονίκης και των Σερρών διατηρούνται ενώ αυτό των Γιαννιτσών έχει κατεδαφιστεί. Λουτρά εντοπίζονται και σε μικρότερες πόλεις αλλά σπανιότερα σε χωριά. Συνεπώς στους μικρούς οικισμούς της υπαίθρου, με εξαίρεση τα σπίτια, το συνηθέστερο μουσουλμανικό μνημείο ήταν τα τζαμιά.

Η γεωγραφική κατανομή των μνημείων που συμπεριλήφθηκαν στην έρευνα ανά νομό ήταν η εξής: ν. Θεσσαλονίκης 209, ν. Σερρών 60, ν. Πέλλας 45, ν. Κοζάνης 47, ν. Καστοριάς 40, ν. Καβάλας 31, ν. Φλώρινας 24, ν. Κιλκίς 26, ν. Ημαθίας 21, ν. Δράμας 20, ν. Χαλκιδικής 6, ν.

5 Οι χαρακτηρισμοί καλή, μέτρια και κακή είναι αναπόφευκτα υποκειμενικοί και απηχούν τη δική μου εκτίμηση.

Γρεβενών 6, και τέλος ν. Πιερίας 5. Και ο αριθμός των μνημείων ανά νομό υπόκειται στους περιορισμούς της έρευνας και της βιβλιογραφίας. Είναι πολύ μεγαλύτερη η βιβλιογραφία για τη Θεσσαλονίκη σε σχέση με οποιαδήποτε άλλη πόλη της Μακεδονίας, στη Θεσσαλονίκη όμως συγκεντρώνονταν και τα πιο πολλά μνημεία. Τα περισσότερα μνημεία προέρχονται από πόλεις γιατί εκεί συγκεντρώνονταν μεγαλύτεροι μουσουλμανικοί πληθυσμοί και γιατί εκεί υπήρχαν και οι ανάλογες κτιριακές υποδομές. Ο αριθμός των μνημείων της Πέλλας είναι αυξημένος λόγω των Γιαννιτσών, της ιερής πόλης των μουσουλμάνων. Η γεωγραφική κατανομή των μνημείων παρά τους περιορισμούς που αναφέρθηκαν είναι αντιπροσωπευτική. Η παρουσία αρκετών μνημείων στη Θεσσαλονίκη, τα Γιαννιτσά, τις Σέρρες, την Καβάλα, την Δράμα, την Καστοριά και την Φλώρινα εξηγείται γιατί οι πόλεις αυτές αποτελούσαν διοικητικά κέντρα, πρωτεύουσες καζάδων, όπου συγκεντρώνονταν το μεγαλύτερο κομμάτι του μουσουλμανικού πληθυσμού της Μακεδονίας.

Μια χρήσιμη πληροφορία θα ήταν η χρονική περίοδος της καταστροφής των μνημείων. Στα περισσότερα παραδείγματα όμως δεν στάθηκε δυνατό να βρεθεί αυτή η πληροφορία, ενώ σε ορισμένα είναι γνωστή η δεκαετία που έλαβε χώρα η καταστροφή χωρίς πάντα να είναι επιβεβαιωμένη. Γι' αυτό τον λόγο θα περιοριστώ σε ένα γενικό συμπέρασμα με βάση τις πληροφορίες που συγκεντρώθηκαν. Ένας αρκετά μεγάλος αριθμός οθωμανικών μνημείων καταστράφηκαν αμέσως μετά την προσάρτηση των Νέων Χωρών μέχρι και τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο. Οι αιτίες, όπως φαίνεται στο κείμενο, ποίκιλλαν. Είναι πάντως γεγονός ότι στο πλαίσιο του εξωραϊσμού και του εκσυγχρονισμού των πόλεων της Μακεδονίας καθώς και της ελληνοποίησης της περιοχής ένας μεγάλος αριθμός οθωμανικών μνημείων καταστράφηκαν ή άλλαξαν χρήση, ενώ την ίδια περίοδο πολλά τζαμιά μετατράπηκαν σε εκκλησίες από τους πρόσφυγες στην ύπαιθρο και σε αστικά κέντρα. Μεταπολεμικά πολλές καταστροφές έλαβαν χώρα είτε λόγω της εγκατάλειψης είτε λόγω της ανάπτυξης των πόλεων και της αντιπαροχής.

Τα συμπεράσματα αυτής της έρευνας διακρίνονται σε τρεις άξονες. Ο πρώτος αφορά την ύπαρξη ή όχι ενός κεντρικού κρατικού σχεδίου εξαφάνισης των οθωμανικών μνημείων της Μακεδονίας, ενώ ο δεύτερος σχετίζεται με την έκταση και το μέγεθος των καταστροφών των μνημείων αυτών. Τέλος, ο τρίτος άξονας αφορά στον βαθμό που η εξάλειψη αυτή άλλαξε το πολιτιστικό τοπίο της περιοχής.

Για ελάχιστες περιπτώσεις, όπως η κατεδάφιση των μιναρέδων της Θεσσαλονίκης ή οι μαζικές κατεδαφίσεις τζαμιών στη Φλώρινα, γνωρίζουμε ότι έγιναν με απόφαση της τοπικής αυτοδιοίκησης. Ωστόσο, δεν είναι γνωστή η εμπλοκή του κράτους σε αυτές τις αποφάσεις, αν είχε δηλαδή λάβει γνώση ή εάν είχε ζητηθεί η άδεια. Δεν φαίνεται να υπήρξε ποτέ κάποιος κεντρικός σχεδιασμός και οργανωμένο σχέδιο από τις ελληνικές κυβερνήσεις για την καταστροφή των μουσουλμανικών μνημείων. Άλλο ένα στοιχείο που ενισχύει αυτή την άποψη είναι ότι οι καταστροφές δεν συντελέστηκαν με την ίδια ένταση ή συχνότητα σε όλες τις περιοχές και πόλεις της Μακεδονίας. Στην Φλώρινα για παράδειγμα από τα έξι τζαμιά που καταγράφηκαν στην πόλη μετά την είσοδο του ελληνικού στρατού δεν διατηρήθηκε κανένα ενώ στην Καστο-

ριά από τα οκτώ διατηρείται μόνο ένα. Σε άλλες πόλεις όπως η Βέροια και οι Σέρρες διατηρήθηκαν περισσότερα οθωμανικά μνημεία.

Είδαμε ότι πιθανότεροι και συνηθέστεροι υπαίτιοι για αυτές τις καταστροφές ήταν η τοπική αυτοδιοίκηση, πολίτες και ιερωμένοι. Σημαντικό ρόλο έπαιξαν οι κάτοικοι, οι οποίοι σε πολλές περιπτώσεις με δική τους πρωτοβουλία κατέστρεψαν μνημεία. Οι καταστροφές έγιναν συχνά από κάτω, από πολίτες που είτε είχαν την αντίληψη ότι επιτελούν εθνικό έργο είτε απλώς δεν αναγνώριζαν πάνω τους οποιαδήποτε αξία διατήρησης. Εκτός εξαιρέσεων η πολιτεία δεν προστάτευσε αυτά τα μνημεία αφήνοντας κατά συνέπεια ανεξέλεγκτους τους δήμους και τους ιδιώτες να τα αλλοιώσουν με άλλες χρήσεις και σε πολλές περιπτώσεις να τα κατεδαφίσουν.

Αποτελεί γεγονός -και εδώ καταλήγω στο δεύτερο συμπέρασμα- πως τα περισσότερα οθωμανικά μνημεία που διατηρούνταν το 1912 στη Μακεδονία έχουν καταστραφεί. Είτε καταστράφηκαν ως αποτέλεσμα του εκσυγχρονισμού και της ανάπτυξης των πόλεων, είτε κατέρρευσαν γιατί εγκαταλείφθηκαν, είτε καταστράφηκαν εσκεμμένα λόγω της ταυτότητάς τους, είτε κήκαν, το αποτέλεσμα ήταν ότι κατά τη διάρκεια του 20ού αιώνα εξαφανίστηκε το μεγαλύτερο μέρος της οθωμανικής αρχιτεκτονικής της Μακεδονίας. Εκατοντάδες μνημεία κατέρρευσαν, κατεδαφίστηκαν και διαγράφηκαν από τον πολιτισμικό της χάρτη. Τα στοιχεία που παρατίθενται εδώ ως ένα βαθμό αποτυπώνουν το μέγεθος και την έκταση της καταστροφής, το οποίο είναι μάλλον πολύ μεγαλύτερο απ' όσο γνωρίζουμε.

Το τρίτο συμπέρασμα σχετίζεται με το αποτέλεσμα όλης αυτής της διαδικασίας εξαφάνισης των μνημείων των Άλλων, τη ριζική αναδιαμόρφωση του υλικού πολιτισμικού τοπίου της Μακεδονίας. Σε διάρκεια περίπου 100 ετών, το τοπίο της υπαίθρου και των αστικών κέντρων στην Μακεδονία άλλαξε σε μεγάλο βαθμό με την εξαφάνιση όλων εκείνων των στοιχείων που προσέδιδαν ετερότητα. Όλα εκείνα τα μνημεία τα οποία δεν συμφωνούσαν με την κυρίαρχη εθνική αφήγηση για την ελληνικότητα της Μακεδονίας στην πλειονότητά τους καταστράφηκαν. Ο εθνολογικός πλουραλισμός της Μακεδονίας στις αρχές του 20ού αιώνα αποτυπωνόταν και στην αρχιτεκτονική καθώς και σε άλλα στοιχεία του υλικού πολιτισμού. Όλα αυτά τα στοιχεία κατά τη διάρκεια του 20ού αιώνα άλλοτε με τρόπο βίαιο και επιδεικτικό και άλλοτε με τρόπο αθόρυβο εξαφανίστηκαν. Η Μακεδονία ομοιογενοποιήθηκε μέσω της απάλειψης κάθε στοιχείου ετερότητας. Η εξαφάνιση των οθωμανικών μνημείων αποτέλεσε μια παράμετρο της όλης διαδικασίας ελληνοποίησης της περιοχής, η οποία διήρκεσε έναν περίπου αιώνα συμπεριλαμβάνοντας πολέμους, ανταλλαγές πληθυσμών, μεταναστεύσεις, κρατική καταστολή και βίαιη αφομοίωση των Άλλων που παρέμειναν στην περιοχή.

Ελάχιστα είναι τα χωριά στην ύπαιθρο όπου διατηρείται η υλική μνήμη των μουσουλμάνων κατοίκων. Το κράτος, οι τοπικοί φορείς και οι πολίτες επέδειξαν αδιαφορία για τα υλικά κατάλοιπα του οθωμανικού παρελθόντος. Η έλλειψη οργανωμένης πολιτικής προστασίας και διατήρησης της πολιτισμικής κληρονομιάς, στην Ελλάδα, για πολλά χρόνια, καταδίκασαν το οθωμανικό υλικό παρελθόν των περισσότερων περιοχών της χώρας και όχι μόνο της Μακεδο-

νίας. Η ταύτιση των οθωμανικών μνημείων με κάτι αλλότριο, παρηκμασμένο και συνυφασμένο με ένα σκοτεινό και δυσάρεστο παρελθόν είχε ως αποτέλεσμα την ανάγκη αυτό το παρελθόν όχι απλώς να ξεχαστεί αλλά και να απαλειφθεί.

Αποτέλεσμα της πολιτισμικής εκκαθάρισης των οθωμανικών μνημείων που διενεργήθηκε τα τελευταία εκατό περίπου χρόνια ήταν η αλλοίωση της μνήμης. Ένα κομμάτι του υλικού πλαισίου της μνήμης της περιοχής καταστράφηκε. Τα μνημεία αποτελούν υλικές μαρτυρίες της δράσης ανθρώπων που έζησαν στο παρελθόν. Μπορεί η φυσική παρουσία των μουσουλμάνων να έχει εκλείψει από την Μακεδονία τα κτίρια όμως που έζησαν ή προσευχήθηκαν αποτελούν σημαντικά υλικά τεκμήρια της παρουσίας αυτής. Στη Μακεδονία, που προσαρτήθηκε στο ελληνικό κράτος πολύ αργότερα από τη νότια Ελλάδα, μνημεία, τόποι, θρύλοι και αφηγήσεις του παρελθόντος εντάχθηκαν, χρησιμοποιήθηκαν και απέκτησαν ιερότητα για τον εθνικό φαντασιακό μύθο. Όπως αναφέρει ο Κωτσάκης (2006: 95) «η αρχαιολογία στοχεύει να δημιουργήσει ένα εθνικό ιδίωμα προερχόμενο από την αρχαιότητα, δημιουργώντας ένα ομογενοποιημένο μοντέλο του παρελθόντος που συμπίπτει με την πολιτική γεωγραφία της χώρας στο παρόν». Αυτό ήταν απαραίτητο για τους κρατούντες και τους φορείς της κυρίαρχης ιδεολογίας, που ήθελαν να αποδείξουν, εξαφανίζοντας κάθε αμφιβολία, την ελληνικότητα της Μακεδονίας. Έτσι λοιπόν η περιοχή απέκτησε μια σειρά συμβολικών τοπίων, μνημοτόπων και μνημείων που αποδείκνυαν και έδιναν έμφαση στην ελληνικότητα. Εκτός όμως από τόπος μνήμης έγινε και τόπος λήθης, καθώς τα μνημεία που δεν προσέφεραν σε αυτό τον σκοπό εγκαταλείφθηκαν ή καταστράφηκαν. Τα οθωμανικά μνημεία θεωρήθηκαν αρνητική κληρονομιά, αποτελούσαν εμπόδιο σε αυτή τη διαδικασία ανάδειξης της ελληνικότητας της περιοχής, έφεραν δυσάρεστες μνήμες υποτέλειας και καταπίεσης και επιπροσθέτως αποδείκνυαν την πολυπολιτισμικότητά της. Σε πολλές περιπτώσεις, κυριαρχούσαν στην αρχιτεκτονική των πόλεων και υποδήλωναν ότι οι Έλληνες ήταν μια μειονότητα από τις πολλές που ζούσαν στην περιοχή.

Συγκεκριμένες κατηγορίες μνημείων επιλέχθηκαν να συγκροτήσουν το υλικό παρελθόν της περιοχής. Τα οθωμανικά μνημεία σε μεγάλο βαθμό αποκλείστηκαν καθώς ακόμη και στις περιπτώσεις όπου διασώθηκαν, κυρίως στις πόλεις, τα περισσότερα δεν συντηρήθηκαν και παραμένουν ένα κομμάτι ενοχλητικού παρελθόντος. Στη συλλογική μνήμη των περισσότερων κατοίκων της Μακεδονίας τα οθωμανικά όπως και τα σλαβικά ή ακόμη και τα εβραϊκά μνημεία δεν συμπεριλαμβάνονται στο παρελθόν της περιοχής.

Τη δεκαετία του 1980, οπότε έγιναν και οι πρώτες προσπάθειες, αλλά περισσότερο κατά τη δεκαετία του 1990, σε όλο τον ελλαδικό χώρο και ειδικά στη Μακεδονία, κτίρια της οθωμανικής περιόδου συντηρήθηκαν και αναστηλώθηκαν. Την ίδια περίοδο, όπως αναφέρθηκε λίγο παραπάνω, πραγματοποιήθηκαν αρκετές κηρύξεις οθωμανικών μνημείων από το ΥΠΠΟ έπειτα από μια περίοδο τριών δεκαετιών μετά τον Β΄ Π.Π. κατά την οποία είχαν γίνει ελάχιστες. Οι αλλαγές αυτές σηματοδοτούν μια αλλαγή στάσης που ενδεχομένως οφείλεται στην εισαγωγή της άγνωστης μέχρι τότε για την χώρα συζήτησης περί πολυπολιτισμικότητας. Το οθωμανικό υλικό παρελθόν εντάχθηκε στην πολιτιστική κληρονομιά της χώρας. Στη Μακεδονία ειδικό-

τερα ο όρος χρησιμοποιήθηκε ευρέως από ειδικούς αλλά και από τον τύπο για να περιγράψει το παρελθόν της. Όταν η Θεσσαλονίκη έγινε Πολιτιστική Πρωτεύουσα της Ευρώπης, το 1997, βασικός στόχος των διοργανωτών ήταν να επιδείξουν και να γιορτάσουν τον πολυπολιτισμικό χαρακτήρα της πόλης (Agelopoulos 2000: 141). Ήταν ίσως η πρώτη φορά που σε θεσμικό τουλάχιστον επίπεδο γινόταν ρητή αναφορά στον πολιτισμικό και εθνοτικό πλουραλισμό του παρελθόντος της πόλης. Όλα αυτά πάντα όμως στο πλαίσιο της αδιαμφισβήτητης εθνικής ομοιογένειας και του αδιαπραγμάτευτου προαιώνιου ελληνικού παρελθόντος της πόλης. Στο πλαίσιο της πολιτιστικής πρωτεύουσας αναστηλώθηκαν αρκετές οικίες στην Άνω Πόλη, στην άλλοτε μουσουλμανική συνοικία καθώς και ορισμένα σημαντικά οθωμανικά μνημεία.

Η ένταξη της χώρας στην Ευρωπαϊκή Ένωση συνέδραμε στην καθιέρωση μιας διαφορετικής αντίληψης διαχείρισης του παρελθόντος και του πολιτιστικού κεφαλαίου. Όπως αναφέρει ο Herzfeld (1991: 15) προκρίθηκε μια «δυτική» αντίληψη ανεκτικότητας, μια έκφραση πολιτισμικού φιλελευθερισμού ο οποίος είναι μια από τις διαγνωστικές μορφές της ευρωπαϊκής ταυτότητας. Η ίδια ή άποψη της διατήρησης μνημείων είναι μια δυτική-ευρωπαϊκή ιδέα όπως είδαμε και στην εισαγωγή. Η έστω επιλεκτική διατήρηση μνημείων των Άλλων ενέτασσε την Ελλάδα στα «πολιτισμένα» ευρωπαϊκά κράτη.

Αργότερα, κατά τις δεκαετίες του 1990 και του 2000 με ευρωπαϊκά κονδύλια αναστηλώθηκαν αρκετά κτίρια της οθωμανικής περιόδου σε όλη την χώρα. Έγινε μια απόπειρα από το κράτος τα κτίρια αυτά μετά την συντήρησή τους να ενταχθούν στις πόλεις και στις κοινότητες όπου βρίσκονταν. Σε ορισμένες περιπτώσεις, όπως το Αλατσά Ιμαρέτ, το Γιαχουντί Χαμάμ και το Γενί Τζαμί στη Θεσσαλονίκη, χρησιμοποιούνται ως εκθεσιακοί χώροι. Σε άλλες περιπτώσεις έχουν άλλη χρήση, όπως το Μπεζεστένι των Σερρών που στεγάζει το αρχαιολογικό μουσείο της πόλης. Το Μπεζεστένι της Θεσσαλονίκης συντηρήθηκε και διατήρησε την αρχική του λειτουργία ως εμπορικού κέντρου. Το Ιμαρέτ στην Καβάλα νοικιάστηκε από ιδιώτη συντηρήθηκε και χρησιμοποιείται ως ξενοδοχείο. Τα κτίρια αυτά ανεξαρτήτως από τη χρήση τους λειτουργούν ως μουσεία-εκθέματα. Δεν είναι λίγα τα μνημεία που συντηρήθηκαν ή βρίσκονται σε καλή κατάσταση, αλλά παραμένουν κλειστά στο ευρύ κοινό. Το διπλό λουτρό του Αλατά στη Βέροια για παράδειγμα χρησιμοποιείται ως εργαστήριο συντήρησης του ΥΠ.ΠΟ. Υπάρχουν επίσης σημαντικά μνημεία που βρίσκονται σε σχετικά καλή κατάσταση χωρίς να έχουν συντηρηθεί αλλά δεν είναι προσβάσιμα στο κοινό, όπως το Πασά Χαμάμ στη Θεσσαλονίκη, που χρησιμοποιείται ως εργαστήριο συντήρησης του Μετρό ή τέλος το Γενί Τζαμί στην Έδεσσα, που χρησιμοποιείται ως αποθήκη της τοπικής εφορείας αρχαιοτήτων.

Σύμφωνα με φορείς του Υπουργείου Πολιτισμού στην Ελλάδα έχουν καταγραφεί 2.300 μνημεία (τζαμιά, μεντρεσέδες, τουρμπέδες, τεκέδες, ιμαρέτ, μιναρέδες κ.ά.) που κατατάσσονται στην οθωμανική περίοδο (Αγριαντώνης 2006: 457-458). Επίσης υπολογίζεται ότι διατηρούνται 8.500 κατοικίες όπου διέμεναν μουσουλμάνοι πολίτες, πολλές από τις οποίες αυτή τη στιγμή ανήκουν σε ιδιώτες ή είναι εγκαταλελειμμένες. Από αυτά διατηρητέα μέχρι το 2002 είχαν κηρυχθεί πάνω από 400 οθωμανικά μνημεία, τζαμιά και μεμονωμένοι μιναρέδες (100),

μεντρεσέδες και βιβλιοθήκες (7), ιμαρέτ και μαγειρεία (2), τουρμπέδες και νεκροταφεία (14), τεκέδες (9), χαμάμ και ιαματικά λουτρά (52), υδραγωγεία και συστήματα ύδρευσης (11), μπεζεστένια και τμήμα αγοράς (3 και 1), χάνια (10), πύργοι ρολογιών (5), φρούρια, πύργοι, στρατώνες και φυλακές (46) (Στεφανίδου 2009α: 36). Επίσης έχουν κηρυχθεί διατηρητέα και μικρότερα μνημεία όπως κρήνες, σεμπίλια⁶ και βρύσες μαζί με τον περιβάλλοντα χώρο (95) καθώς και γέφυρες και άλλες λειτουργικές κατασκευές (50) (Στεφανίδου 2009α: 36). Τα κηρυγμένα μνημεία ωστόσο δεν αποτελούν το σύνολο των οθωμανικών μνημείων της χώρας.

Η πλειονότητα των οθωμανικών κτιρίων ανήκει στο κράτος και η κατάσταση διατήρησης των περισσότερων κρίνεται ως κακή. Η ίδια κατάσταση ισχύει και για τη Μακεδονία, όπου, σε σύγκριση με αυτά που σώζονται ακόμη, αυτά που συντηρήθηκαν είναι ελάχιστα. Για την ακρίβεια, η κατάσταση των περισσότερων, εκ των ελαχίστων που σώζονται, είναι ερειπιώδης. Αποτέλεσμα της απραγίας του κράτους είναι η συνέχιση της καταστροφής των μνημείων λόγω της φυσικής φθοράς και των ανθρώπινων παρεμβάσεων που μέχρι πρόσφατα παρέμεναν ανεξέλεγκτες.

Ενθαρρυντικές είναι πάντως οι κοινές προσπάθειες των δύο χωρών με τη συνεργασία διεθνών οργανισμών, όπως το ελληνικό και το τουρκικό τμήμα του ICOMOS, για τη διάσωση και αναστήλωση μουσουλμανικών μνημείων που βρίσκονται στην Ελλάδα και χριστιανικών που βρίσκονται στην Τουρκία με χρηματοδότηση από τα αντίστοιχα Υπουργεία Πολιτισμού⁷ (Στεφανίδου 2009α: 34).

Ανάλογα φαινόμενα καταστροφής και εγκατάλειψης ελληνικών και χριστιανικών μνημείων είχαμε και έχουμε και στην Τουρκία. Μελετώντας προσεκτικά την ιστορία των δύο λαών μπορεί να παρατηρήσει κανείς ότι υπάρχουν πολλά κοινά σημεία στην αντιμετώπιση του υλικού πολιτισμού των Άλλων. Το 1922, η Σμύρνη, η πόλη με το μεγαλύτερο ελληνικό πληθυσμό στην Τουρκία, μια πόλη με χαρακτήρα περισσότερο ελληνικό και ευρωπαϊκό, πυρπολήθηκε από μουσουλμάνους ατάκτους. Ολόκληρες η ελληνική, η αρμενική και η ευρωπαϊκή συνοικία κάηκαν. Παρόμοια σε μέγεθος ήταν και η καταστροφή της Θεσσαλονίκης το 1917 με διαφορά ότι συνέβη κάτω από πολύ διαφορετικές συνθήκες και χωρίς τους χιλιάδες νεκρούς της Σμύρνης. Και οι δύο πόλεις μετά την καταστροφή τους σχεδιάστηκαν και χτίστηκαν από την αρχή αποκλείοντας το ελληνικό παρελθόν η Σμύρνη και το μουσουλμανικό η Θεσσαλονίκη. Η Kolluoglu (2005: 27) υποστηρίζει ότι η φωτιά της Σμύρνης συμβολικά αποτέλεσε μια πράξη τιμωρίας, μια καταστροφή που στόχευε να εξαγνίσει την άπιστη (gavur) πόλη. Παράλληλα ήταν και μια πράξη δημιουργίας ενός νέου χώρου με ταυτότητα αμιγώς τουρκική και μουσουλμανική χωρίς τα στοιχεία του κοσμοπολιτισμού και της πολυεθνικότητας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Αναφερόμενη στην συγκρότηση του Τουρκικού έθνους κράτους, θεωρεί ότι στο

6 Σεμπίλια λέγονται οι οθωμανικές κρήνες της Κρήτης.

7 Η ελληνική πλευρά επέλεξε να αποκαταστήσει τέσσερα μνημεία, εκτός Μακεδονίας: το Τζαμί-Ιμαρέτ Φαΐκ Πασά, το Φεϊζούλ Τζαμί στην Άρτα, το χαμάμ των Ιωαννίνων και το χαμάμ της Ναυπάκτου (Στεφανίδου 2009α: 34).

μετά-αυτοκρατορικό πλαίσιο του νεοϊδρυθέντος τουρκικού έθνους, οι εθνικιστές ήθελαν να εξαφανίσουν ό,τι ανήκε στους Οθωμανούς. Η κοινωνική και χωρική γεωγραφία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας έπρεπε να ανακατασκευαστεί και να επανασχεδιαστεί για την δόμηση του τουρκικού εθνικισμού και την διαμόρφωση του τουρκικού έθνους κράτους. Η διαδικασία αυτή περιλάμβανε την διαγραφή και σε πολλές περιπτώσεις την συνολική εξαφάνιση λαών και χώρων των Οθωμανών (Kolluoglu 2005: 27). Νομίζω ότι παρόμοιες διαδικασίες έλαβαν χώρα και κατά την διαμόρφωση του ελληνικού έθνους κράτους αλλά και πολλών άλλων σύγχρονων κρατών.

Στην Τουρκία, αν και δεν υπάρχει επίσημη καταγραφή και οι πληροφορίες είναι ελάχιστες, είναι γνωστό ότι εκατοντάδες εκκλησίες και μοναστήρια καταστράφηκαν ή απέκτησαν άλλη χρήση ως μαντριά ή αποθήκες. Όπως και στην Ελλάδα πολλές χριστιανικές εκκλησίες μετατράπηκαν σε τζαμιά, όπως ο Άγιος Γεώργιος (Çinarli Cami) και ο Άγιος Ιωάννης (Saatli Cami) στο Αϊβαλί. Τα τελευταία χρόνια και στην Τουρκία παρατηρείται μια προσπάθεια συντήρησης και αποκατάστασης χριστιανικών ναών όπως του Αγίου Ταξιάρχη στο Αϊβαλί, του καθεδρικού ναού των Ταξιαρχών και του Αγίου Ιωάννη Μοσχονησίου, του Αγίου Ιωάννη στον Κιρκιτζέ, του Αγίου Χαραλάμπους στον Τσεσμέ κ.ά.

Για την Ελλάδα η αποδοχή της παρουσίας των οθωμανικών μνημείων, όπως και η διατήρηση τους, σχετίζεται άμεσα με την αυτογνωσία και τη διαμόρφωση της ταυτότητας του σύγχρονου Έλληνα. Σχετίζεται με την αποδοχή της ετερότητας, του Άλλου στο παρελθόν συνεπώς και στο παρόν. Επίσης είναι σημαντική στην αποτίναξη του εθνικισμού που καθορίζει την ελληνική κοινωνία από την ίδρυση του ελληνικού κράτους μέχρι σήμερα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αγγέλου, Ευ. (2005) Σχόλιο σε μια φωτογραφία της Θεσσαλονίκης, *Θεσσαλονικέων Πόλις* 18, Σεπτέμβριος, Θεσσαλονίκη, 18-23.
- Αγγέλου, Ευ., Κονιόρδος, Β. (2008) Ο Άγιος Δημήτριος και το άγνωστο λουτρό της Αγίας Σοφίας μέσα από φωτογραφίες, *Θεσσαλονικέων Πόλις* 02 (25), Περίοδος Β΄, Σεπτέμβριος, Θεσσαλονίκη, 27-33.
- Αγριαντώνης, Ν. (2006) «Καλά» και «κακά» μνημεία! στο *Η ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών. Πτυχές μιας εθνικής σύγκρουσης*, Τσιτσελίκης, Κ. (επιμ.), Κέντρο Ερευνών Μειονοτικών Ομάδων, Σειρά Μελετών 9, Κριτική, Αθήνα, 457-465.
- Αθανασίου, Αθ. (2006) *Αναζητώντας τη «σημειωτική χώρα»: ετερότητα, αποστροφή και ο τρόμος του εκ-τοπισμένου υποκειμένου, εκ των υστέρων*, Εξάντας, Αθήνα.
- Αϊβαζόγλου-Δόβα, Δ. (1989) Η φυσιογνωμία της Δράμας μετά την απελευθέρωση. Πολεοδομία-Αρχιτεκτονική, *Η Δράμα και η περιοχή της. Ιστορία και Πολιτισμός*, Δήμος Δράμας, Επιστημονική Συνάντηση, Δράμα 24-25 Νοεμβρίου 1989, Δράμα, 355-360.
- Αϊβαζόγλου-Δόβα, Δ. (2002) *Η Δράμα. Ο νεοκλασικισμός στην αστική αρχιτεκτονική της πόλης*, Δημοτική Επιχείρηση Κοινωνικής Πολιτιστικής και Τουριστικής Ανάπτυξης Δήμου Δράμας, Δράμα.
- Αλεξοπούλου, Α. (2009) Γενί Χαμάμ Θεσσαλονίκης: η αποκατάσταση και επανάχρηση του σινέ Αίγλη, στο *Η συντήρηση και η αποκατάσταση των οθωμανικών μνημείων στην Ελλάδα*, Στεφανίδου, Α., (επιμ.), ΑΙΜΟΣ-ΕΜΜΑΒΠ, University Studio Press, Θεσσαλονίκη, 479-492.
- Αναγνωστόπουλος, Ι.Δ. (1954) *Συμβολή στην ιστορία της Δράμας και της περιοχής της*, Διδακκαλικός Σύλλογος Δράμας, Δράμα.
- Αναστασιάδης, Β.Κ. (1994) Οι Βαλαάδες και οι Μικρασιάτες πρόσφυγες των Γρεβενών, *Πρακτικά Α΄ Συνεδρίου των Απανταχού Γρεβενιωτών*, 7-8 Αυγούστου 1993, Γρεβενά, 435-462.
- Αναστασιάδης, Γ. (1996) *Ανεξάντλητη πόλη Θεσσαλονίκη 1917-1974*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη.
- Αναστασιάδης, Γ., Χεκίμογλου, Ευ. (1997) *Παραλία, λιμάνια, Λευκός Πύργος - Η μάχη της μνήμης*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη.
- Αναστασιάδης, Γ., Χεκίμογλου, Ευ. (2001) *Η «χαμένη» Εγνατία της Θεσσαλονίκης. Από τον μεσαιωνικό φαρδύ δρόμο στον σύγχρονο (στενό) αυτοκινητόδρομο*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη.
- Ανδρέου, Γ. (1978) Καβάλα: Απαρχές και εξέλιξη, *Αντί*, περίοδος Β΄, τεύχος 113, Σάββατο 2 Δεκεμβρίου 1978, Αθήνα, 27.
- Ανδρούδης, Π. (2004) *Χάνια και Καραβάν-Σεράγια στον ελλαδικό χώρο και στα Βαλκάνια*, Πολιτιστική Ολυμπιάδα - Οργανισμός Προβολής Ελληνικού Πολιτισμού Α.Ε., Θεσσαλονίκη.
- Ανδρούδης, Π. (2006α) Το μεγάλο Καραβάν-Σεράι (Büyüik Kervansaryi) της Θεσσαλονίκης. Ιστορικές και Αρχαιολογικές Μαρτυρίες, *Μακεδονικά* 35, Σύγγραμμα Περιοδικόν Της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη, 63-97.
- Ανδρούδης, Π. (2006β) Το μεγάλο Καραβάν-Σεράι (Büyüik Kervansaryi) της Θεσσαλονίκης, *Θεσσαλονικέων Πόλις* 19, Μάιος, Θεσσαλονίκη, 106-133.

- Ανδρούδης, Π. (2008) Κοσμική οθωμανική αρχιτεκτονική της Ελλάδας, στο *Η οθωμανική αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, Μπρούσκαρη, Ε. (επιμ.), Υπουργείο Πολιτισμού, Διεύθυνση Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων, Αθήνα, 51-66.
- Ανδρούδης, Π. (2009α) Αποκατάσταση του μασωλείου του Γαζή Εβρενός μπέη στα Γιαννιτσά, στο *Η συντήρηση και η αποκατάσταση των οθωμανικών μνημείων στην Ελλάδα*, Στεφανίδου, Αι. (επιμ.), ΑΙΜΟΣ-ΕΜΜΑΒΠ, University Studio Press, Θεσσαλονίκη, 389-406.
- Ανδρούδης, Π. (2009β) Μελέτη αποκατάστασης του οθωμανικού πύργου του ρολογιού στα Γιαννιτσά, στο *Η συντήρηση και η αποκατάσταση των οθωμανικών μνημείων στην Ελλάδα*, Στεφανίδου, Αι. (επιμ.), ΑΙΜΟΣ-ΕΜΜΑΒΠ, University Studio Press, Θεσσαλονίκη, 593-603.
- Ανδρούδης, Π. (2011) Ο «τουρμπές του Αχμέτ Μπέη Εβρενόσογλου» στα Γιαννιτσά, *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη (ΑΕΜΘ)* 22, 2008, Θεσσαλονίκη, 97-104.
- Άντερσον, Μπ. (1997) *Φαντασιακές κοινότητες. Στοχασμοί για τις απαρχές του εθνικισμού*, Νεφέλη, Αθήνα, στα αγγλικά: *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, Verso 1983, London-New York.
- Ανωσύμου (1918) *Ανοικοδόμησις της Θεσσαλονίκης*, τύποις Αδ. Μπαζουδάκη, Αθήναι.
- Αραμπατζή, Χρ. (2000) *Πορεία Ζωής. Πρόσφυγες από το Παπαζλί στο Ζαγκλιβέρι*, Θεσσαλονίκη.
- Αστρεινίδου, Π., Θεολογίδου, Κ. (1983) «Οι Κήποι του Πασά» ένα δείγμα φανταστικής αρχιτεκτονικής στη Θεσσαλονίκη την εποχή του εκλεκτικισμού, *Αφιέρωμα Θεσσαλονίκη, Αρχαιολογία* 7, Μάιος, Αθήνα, 84-87.
- Αστρεινίδου, Π. (1999) Μπεζεστένι. Θεσσαλονίκη, Ελλάς, στο *Κοσμική μεσαιωνική αρχιτεκτονική στα Βαλκάνια 1300-1500 και η διατήρησή της*, Ξυρζιέ, Σ. Χατζητρύφωνος, Ευ. (επιμ.), ΑΙΜΟΣ-ΕΜΜΑΒΠ, University Studio Press, Θεσσαλονίκη, 286-289.
- Αστρεινίδου, Π. (2009) Μπεζεστένι Θεσσαλονίκης. Η ιστορία της αποκατάστασης, στο *Η συντήρηση και η αποκατάσταση των οθωμανικών μνημείων στην Ελλάδα*, Στεφανίδου, Αι. (επιμ.), ΑΙΜΟΣ-ΕΜΜΑΒΠ, University Studio Press, Θεσσαλονίκη, 579-592.
- Βαβαλέκας, Κ. (επιμ.), (2004) *Σέρρες από το χθες στο σήμερα*, Δήμος Σερρών, Σέρρες.
- Βακαλόπουλος, Απ. (1947) *Η Θεσσαλονίκη στα 1430, 1821 και 1912-1918*, Τύποις Ν. Νικολαΐδη, Θεσσαλονίκη.
- Βακαλόπουλος, Απ. (1983) *Ιστορία της Θεσσαλονίκης 316-1983*, Σταμούλης, Αντ., Θεσσαλονίκη.
- Βακαλόπουλος, Απ. (1985) *Αναμνήσεις από την παλιά Θεσσαλονίκη*, Μαλιάρης-Παιδεία, Θεσσαλονίκη.
- Βακαλόπουλος, Απ. (1988) *Ιστορία της Μακεδονίας 1354-1833*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη.
- Βαλαβάνης, Π. (2007) Η Αθηναϊκή Αγορά. Συνάντηση με την πρώτη δημοκρατία στο *Μεγάλες στιγμές της ελληνικής αρχαιολογίας*, Βαλαβάνης, Π. (επιμ.), Καπόν, Αθήνα, 202-219.
- Βαλαβανίδου, Α. (2000) Η υδροδότηση των πόλεων: Η περίπτωση της Θεσσαλονίκης, *Θεσσαλονικέων Πόλις* 01, Θεσσαλονίκη, 133-142.
- Βαλσαμίδης, Π. (1998) Τα τουρκικά σχολεία στο σαντζάκι Θεσσαλονίκης κατά το σχολικό έτος 1910-1911, *Μακεδονικά* 31, Σύγγραμμα Περιοδικόν Της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών, 1997-1998, Θεσσαλονίκη, 345-390.

- Βαλσαμίδης, Π. (1999-2000) Οι τουρκικές συνοικίες-χωριά και ο τουρκικός πληθυσμός της υποδιοίκησης Λαγκαδά κατά το έτος 1914, *Μακεδονικά* 32, Σύγγραμμα Περιοδικόν Της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών, Σύμμεικτα, Θεσσαλονίκη, 515-521.
- Βαλσαμίδης, Π. (2001-2006) Τα τούρκικα σχολεία της επαρχίας Καϊλαριών (Πτολεμαΐδας) και της περιφέρειάς τους κατά το σχολικό έτος 1913-1914, *Μακεδονικά* 33, Σύγγραμμα Περιοδικόν Της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη, 255-278.
- Βαμβούκου-Καμπούρη, Μ. (1983) Το "Νεοβυζαντινό" Στυλ. Προϋποθέσεις για την εμφάνιση και διάδοσή του, Πρακτικά Συνεδρίου *Νεοκλασική Πόλη και Αρχιτεκτονική Α.Π.Θ.*, Θεσσαλονίκη, 313-321.
- Βασδραβέλης, Ι. (1946) *Η Θεσσαλονίκη κατά τον αγώνα της ανεξαρτησίας*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη.
- Βατόπουλος, Ν. (2009) Όχι κατεδάφιση στη Διονυσίου Αρεοπαγίτου. Το ΣτΕ ακύρωσε υπουργική απόφαση, *Καθημερινή* 15/07/09.
- Βαφειάδης, Θ. (2000) «Κιλκίς 1914-1934», *Η ταυτότητα της πόλης μέσα από το Δημοτικό Αρχείο*, Δήμος Κιλκίς, Κιλκίς.
- Βελένη-Αδάμ, Π. (1994) Η τύχη του πολεοδομικού ιστού της αρχαίας Θεσσαλονίκης, *Μνημείο και Περιβάλλον* 2, Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδας, Τμήμα Κεντρικής Μακεδονίας - Παρατηρητής - Ελληνική Εταιρεία, Θεσσαλονίκη, 124- 136.
- Βελένη-Αδάμ, Π. (2001) *Θεσσαλονίκη νεράιδα, βασίλισσα, γοργόνα. Αρχαιολογική περιδιάβαση από την Προϊστορία έως την Ύστερη Αρχαιότητα*, Ζήτρος/9.58 FM, Θεσσαλονίκη.
- Βελένης, Γ. (2005) Κρήνες και φιάλες της Θεσσαλονίκης. Ταυτίσεις φωτογραφιών, *Θεσσαλονικέων Πόλις* 17, παράρτημα, Θεσσαλονίκη.
- Βοκοτοπούλου, Ι. (1986) Τα πρώτα 50 χρόνια της Εφορείας Κλασικών Αρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης, Πρακτικά Συνεδρίου *Η Θεσσαλονίκη μετά το 1912*, Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης.
- Βουδούρη, Δ. (2003) *Κράτος και μουσεία: το θεσμικό πλαίσιο των αρχαιολογικών μουσείων*, Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη.
- Βούρη, Σ. (2008) Η εκπαίδευση στη Μακεδονία, στο Μακεδονικό - Βαλκανικοί 1904-1913. Από τον Παύλο Μελά στην απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης, *Ελευθεροτυπία-Ιστορικά*, 9-18.
- Γαβριηλίδης, Θ. (1999) *Η Βέροια στους αιώνες (Βεροιώτικα σημειώματα)*, Λαός, Βέροια.
- Γεράνης, Β., «Μνημεία», *Μακεδονία* 25/04/1929.
- Γεράνης, Β., «Τα ερείπια», *Μακεδονία* 15/05/1929.
- Γεράνης, Β., «Πρέπει να γκρεμισθούν τα τουρκικά χαμάμια και να προστατευθούν τα αληθινά μνημεία μας», *Μακεδονία* 15/10/1929.
- Γεράνης, Β., Το «Το χαμάμι», *Μακεδονία* 23/04/1931.
- Γερόλυμπου, Α., Καλογήρου, Ν., Παπαμίχος, Ν., Χαστάογλου, Β. (1988) Τα ιστορικά κέντρα των Βορειοελλαδικών πόλεων και η μεταπολεμική ανοικοδόμηση. *Αρχαιολογία* 26, Μάρτιος, Αθήνα, 75-84.
- Γερόλυμπου, Α., Χαστάογλου, Β. (1992) Καταστροφές και μεταπλάσεις. Η γένεση της σύγχρονης

πόλης, *Θέματα χώρου+τεχνών* 23/1992, Θεσσαλονίκη, 17-26.

Γεωργάκη, Π. (2005) Δύο οθωμανικά λουτρά στο μεσαιωνικό οικισμό Σιδηροκαυσίων Χαλκιδικής, *Θεσσαλονικέων Πόλις* 17, Απρίλιος, 24-57, Θεσσαλονίκη.

Γεωργιάδης, Δ.Η. (1910) Ανθεμούς (Λαγκαδάς), *Μακεδονικόν Ημερολόγιον* 1910, Έτος Γ', Θεσσαλονίκη, 318-323.

Γιαννέλη-Θεοδοσιάδη, Γ. (2003) *Ο λαός εικονογραφεί την ιστορία του*, Ινστιτούτο Δημοκρατίας «Κωνσταντίνος Καραμανλής», Ι. Σιδέρης, Αθήνα.

Γιάγκος, Θ. (1999) Οι εκκλησιαστικές διατάξεις περί βεβηλωμένων ναών και η απόδοση των βυζαντινών ναών της Θεσσαλονίκης στη λατρεία μετά την απελευθέρωση (1912), *Γρηγόριος ο Παλαμάς*, έτος 82°, τεύχος 776, Ιανουάριος-Φεβρουάριος, Θεσσαλονίκη.

Γκλαβέρης, Αθ.Θ. (1998) *Ο κάμπος της Θεσσαλονίκης*, Κοινότητα Καλοχωρίου, Θεσσαλονίκη.

Γουναρίδης, Π. (1994) Το Βυζάντιο και η δικτατορία του Μεταξά, *Τα Ιστορικά*, τόμος ενδέκατος, τεύχος 20, Ιούνιος, Αθήνα, 150-157.

Γουργουρή, Σ. (2007) *Έθνος-όνειρο. Διαφωτισμός και θέσμιση της σύγχρονης Ελλάδας*, Κριτική, Αθήνα, στα αγγλικά: *Dream Nation. Enlightenment, Colonization and the Institution of Modern Greece*, Stanford University Press 1996, Stanford, California.

Γρηγορίου, Χ.Α. (2003) *Χάνια, Πανδοχεία, Ξενοδοχεία της Θεσσαλονίκης 1875-1917*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη.

Γρηγορίου, Χ.Α., Χεκίμογλου, Ε.Α. (2008) *Η Θεσσαλονίκη των περιηγητών 1430-1930*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών – Μίλητος, Αθήνα.

Δαδάκη, Στ. (2008α) Τζαμί Μεχμέτ Μπέη (ή Αγία Σοφία), στο *Η οθωμανική αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, Μπούσκαρη, Ε. (επιμ.), Υπουργείο Πολιτισμού, Διεύθυνση Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων, Αθήνα, 279-281.

Δαδάκη, Στ. (2008β) Τζαμί Μουσταφά Μπέη, στο *Η οθωμανική αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, Μπούσκαρη, Ε. (επιμ.), Υπουργείο Πολιτισμού, Διεύθυνση Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων, Αθήνα, 282-283.

Δάκαρη, Κ. (2008) Κάστρο Καβάλας στο *Η οθωμανική αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, Μπούσκαρη, Ε. (επιμ.), Υπουργείο Πολιτισμού, Διεύθυνση Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων, Αθήνα, 271-273.

Δημητράς, Π. (2004) *Αναγνώριση των μειονοτήτων στην Ευρώπη: Προστατεύοντας δικαιώματα και αξιοπρέπεια*, Ελληνικό Παρατηρητήριο των Συμφωνιών του Ελσίνκι.

Δημητριάδης, Ι.Α. (1994) «Φοίνιξ Αγήρωσ», *Η Θεσσαλονίκη του 1925-35*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη.

Δημητριάδης, Β. (1973) *Η κεντρική και δυτική Μακεδονία κατά τον Εβλιγιά Τσελεμπί*, Μακεδονική Βιβλιοθήκη, Δημοσιεύματα της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη.

Δημητριάδης, Β. (1975) Οι συνοικίες και οι δρόμοι των Γενιτσών κατά τα τέλη του 19^{ου} αιώνα. *Μακεδονικά* 15, Σύγγραμμα Περιοδικόν της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη, 159-170.

Δημητριάδης, Β. (1983) *Τοπογραφία της Θεσσαλονίκης κατά την εποχή της Τουρκοκρατίας*,

Εταιρία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη.

Δήμος Λαγκαδά. Ιαματικά Λουτρά Λαγκαδά (διαφημιστικό φυλλάδιο).

Δικώνυμος-Μακρής, Γ. (2003) *Ημερολόγιον Πολέμου 1912 και 1913 εν Μακεδονία και Ηπείρο* (μεταγραφή-εισαγωγή-σχόλια-επιμέλεια Γ. Βέλκος), Θεσσαλονίκη.

Δραγούμης, Φ. (1988) *Ημερολόγιο Βαλκανικοί Πόλεμοι 1912-13*, Δωδώνη, Αθήνα.

Ενεπεκίδης, Κ.Π. (1982) *Θεσσαλονίκη και Μακεδονία 1798-1912*, Εστία, Αθήνα.

Επαμεινώνδας, Γ., Στεφανίδης, Ι.Δ. (2012) *Η δύση της ανατολής. Θεσσαλονίκη 1870-1912. Τα χρόνια του μετασηματισμού*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα.

Επταπύργιο. Η ακρόπολη της Θεσσαλονίκης - Ώρες Βυζαντίου - Έργα και Ημέρες στο Βυζάντιο, Υπουργείο Πολιτισμού, 9^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, Θεσσαλονίκη Οκτώβριος 2001- Ιανουάριος 2002, Αθήνα 2001.

Εργασίες συντήρησης διατηρητέου κτιρίου πρώην Δημοτικών Σφαγείων και επανάχρησή του ως αίθουσα πολλαπλών χρήσεων, Ελληνική Δημοκρατία, Περιφέρεια Κεντρικής Μακεδονίας, Νομός Θεσσαλονίκης, Δήμος Θεσσαλονίκης, Διεύθυνση Μελετών Αρχιτεκτονικών Έργων Τμήμα Αρχιτεκτονικών Μελετών, Θεσσαλονίκη (χωρίς έτος).

Εφημερίδα *Ελευθεροτυπία* 04/06/09 «Κατέστρεψαν 6 εβραϊκούς τάφους».

Εφημερίδα *Καθημερινή* 20/05/2001, «Οθωμανικά λουτρά», Επτά Ημέρες, Αθήνα.

Εφημερίδα *Μακεδονία* 11/01/09, «Γιαννιτσία. Πόλος έλξης για μουσουλμάνους τουρίστες».

Εφημερίδα *Νέα Αλήθεια* 18/03/11.

Εφημερίς των Βαλκανίων 8/11/25.

Εφημερίς των Βαλκανίων 16/8/25.

Ζάικος, Ν. (2009) Το προσφυγικό ζήτημα στην Ελλάδα. Η διεθνής δικαιοκτική προοπτική στο *Οι πρόσφυγες στη Μακεδονία. Από την τραγωδία στην εποποιία*, Κολιόπουλος, Ι.Σ., Μιχαηλίδης, Ι.Δ. (επιμ.), Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών- Μίλητος, Αθήνα, 21-46.

Ζαχαριάδης, Σ., Καραγιάννη, Φ., Σκιαδαρέσης, Γ. (2006) Δύο άγνωστα οθωμανικά λουτρά στο νομό Πέλλας, *ΑΕΜΘ* 20, 2006, Θεσσαλονίκη, 741-750.

Ζήβας, Δ.Α. (2012) *Αρχιτεκτονικός οδηγός Αθηνών*, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα.

Ζιώγας, Π.Χ. (1982) *Παραδοσιακά κτίρια της νεότερης Καβάλας*, Καβάλα.

Ζόμπου-Ασήμη, Α. (1999) Λουτρά 'Παράδεισος'. Θεσσαλονίκη, Ελλάς, στο *Κοσμική μεσαιωνική αρχιτεκτονική στα Βαλκάνια 1300-1500 και η διατήρησή της*, Çurçici, S., Χατζητρύφωνος, Ευ. (επιμ.), ΑΙΜΟΣ-ΕΜΜΑΒΠ, University Studio Press, Θεσσαλονίκη, 318-321.

Ζυγομαλάς, Δ. (2008α) Διοικητήριο Θεσσαλονίκης, στο *Η οθωμανική Αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, Μπούσκαρη, Ε. (επιμ.), Υπουργείο Πολιτισμού Διεύθυνση Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων, Αθήνα, 242-243.

Ζυγομαλάς, Δ. (2008β) Δημοτικό Νοσοκομείο, στο *Η οθωμανική αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, Μπούσκαρη, Ε. (επιμ.), Υπουργείο Πολιτισμού Διεύθυνση Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων, Αθήνα, 248-249.

- Ζυγομαλάς, Δ. (2008γ) Δημόσια Προπαρασκευαστική Σχολή, στο *Η οθωμανική αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, Μπούσκαρη, Ε. (επιμ.), Υπουργείο Πολιτισμού Διεύθυνση Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων, Αθήνα, 250-251.
- Ζυγομαλάς, Δ. (2008δ) Τελωνείο λιμένος Θεσσαλονίκης, στο *Η οθωμανική αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, Μπούσκαρη, Ε. (επιμ.), Υπουργείο Πολιτισμού Διεύθυνση Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων, Αθήνα, 244-245.
- Ζυγομαλάς, Δ. (2008στ) Έπαυλη (Βίλα) Γιουσούφ και Αχμέτ Καπαντζή, στο *Η οθωμανική αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, Μπούσκαρη, Ε. (επιμ.), Υπουργείο Πολιτισμού Διεύθυνση Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων, Αθήνα, 255.
- Ζυγομαλάς, Δ. (2008ε) Κατοικία Αμπντουραχμάν (ή Καρίπειο), στο *Η οθωμανική αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, Μπούσκαρη, Ε. (επιμ.), Υπουργείο Πολιτισμού Διεύθυνση Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων, Αθήνα, 257.
- Ζυγομαλάς, Δ. (2008ζ) Κατοικία Χιφζί Μπέη, στο *Η οθωμανική αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, Μπούσκαρη, Ε. (επιμ.), Υπουργείο Πολιτισμού Διεύθυνση Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων, Αθήνα, 258.
- Ζυγομαλάς, Δ. (2008η) Διοικητήριο Σερρών, στο *Η οθωμανική αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, Μπούσκαρη, Ε. (επιμ.), Υπουργείο Πολιτισμού Διεύθυνση Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων, Αθήνα, 289.
- Ηρακλείδης, Α. (1997) Ελληνική μειονοτική πολιτική: Η αναχρονιστική στάση και τα αίτιά της, *Σύγχρονα Θέματα* 63, Απρίλιος-Ιούνιος, Αθήνα, 32-35.
- Θεοδωρίδης, Κ.Λ. (1994) Το λουτρό της Καμενικαίας, *Σερραϊκά Ανάλεκτα*, τόμος 2 (1993-1994), Σέρρες, 211-217.
- Θεοδωρίδης, Κ.Λ. (1991) Το Μπεζεστένι Σερρών, ανάπτυπο, τομ. 12 (1986) Σέρρες.
- Θεοδωρίδης, Π., Χατζηβρέττας, Δ., Τροχίδου, Α., Χατζής, Χ. (1994) *εν Γενιτισοίς. Τα Γιαννιτσά στην ιστορική διαδρομή τους*, Δήμος Γιαννιτσών - Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο, Γιαννιτσά.
- Θεοδωρίδου-Σωτηρίου, Λ. (2006) Το χρονικό ανέγερσης της εθνικής τράπεζας Δράμας, ανακοίνωση στην Ε΄ Επιστημονική Συνάντηση Δράμας, *Η Δράμα και η περιοχή της - Ιστορία και Πολιτισμός*, 18-21/05/2006, Δράμα, 1-16.
- Θεοχαρίδης, Γ. (1955) Ο ναός των Ασωμάτων και η Rotonda του Αγίου Γεωργίου Θεσσαλονίκης, *Πεπραγμένα Θ΄ Διεθνούς Βυζαντινολογικού Συνεδρίου*, Τόμος Α΄, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη, 475-476.
- Θεοχαρίδης, Γ. (1959) *Τοπογραφία και πολιτική ιστορία της Θεσσαλονίκης κατά τον ΙΔ΄ αιώνα*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη.
- Θεοχαρίδου-Τσαπράλη, Τ., Μαυροπούλου-Τσιούμη, Χ. (1985) Hamza Bey Τζαμί (Αλκαζάρ), *Η αναστήλωση των βυζαντινών και μεταβυζαντινών μνημείων της Θεσσαλονίκης*, Υπουργείο Πολιτισμού / Υπουργείο Βορείου Ελλάδος, Έκθεση αναστηλωτικών εργασιών, 30 Νοεμβρίου - 31 Δεκεμβρίου 1985, Αθήνα.
- Θεοχαρίδου, Κ. (1994) Η αρχιτεκτονική του ναού της Αγίας Σοφίας στη Θεσσαλονίκη, Υπουργείο Πολιτισμού, Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Δελτίου αρ. 52, Έκδοση του Ταμείου Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων, Αθήνα.
- Ιγγλέσης, Ν.Γ. (1925-26) *Οδηγός της Ελλάδος*, Έτος Ι, Αθήνα.

- Καζταρίδης, Γ. (2006) *Κατερίνη. Από τη μικρή κώμη στην πολύτροπη πόλη*, Μάτι, Κατερίνη.
- Καλινδέρης, Α.Μ. (1977) Συμβολή εις την μελέτη του θέματος των Βαλαάδων, *Μακεδονικά* 17, Θεσσαλονίκη, 315-366.
- Καλογήρου, Ν. (1983) Η ανοικοδόμηση της Θεσσαλονίκης από τον Ernest Hébrard. Μια επέμβαση στον αστικό χώρο και την αρχιτεκτονική της πόλης, Πρακτικά Συνεδρίου *Νεοκλασική πόλη και αρχιτεκτονική Α.Π.Θ.*, Θεσσαλονίκη, 84-96.
- Καλογήρου, Ν., Χαστάογλου, Β. (1992) Άνω Πόλη Θεσσαλονίκης. Προθέσεις και αποτελέσματα μίας πολεοδομικής επέμβασης, *Θέματα χώρου+τεχνών* 23/1992, Αθήνα, 51-56.
- Καλταπανίδου-Πυροβέτση, Β., Καραγιάννη, Φ. (2011) Ο μενδρεσές της Βέροιας: Αρχαιολογικές έρευνες και αναστηλωτικές εργασίες, *Μνημείο και Περιβάλλον* 11, Θεσσαλονίκη, 85-97.
- Καμπούρη, Ε., Μαυρουδή, Ε., Τρακασοπούλου, Κ. (1983) Τα Νεότερα Μνημεία της Θεσσαλονίκης, Αφιέρωμα Θεσσαλονίκη, *Αρχαιολογία* 7, Μάιος, Αθήνα, 72-83.
- Κανδυλάκης, Μ. (1998) *Εφημεριδογραφία της Θεσσαλονίκης. Συμβολή στην Ιστορία του Τύπου. Α΄ Τουρκοκρατία*, University Studio Press/Έκφραση, Θεσσαλονίκη.
- Κανετάκη, Ε. (2000) Συμβολή στη μελέτη των οθωμανικών λουτρών στον ελλαδικό Χώρο, *Μνημείο και Περιβάλλον* 6, Θεσσαλονίκη, 49-75.
- Κανετάκη, Ι.Ε. (2004) *Οθωμανικά λουτρά στον ελλαδικό χώρο*, Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδος, Αθήνα.
- Κανετάκη, Ε. (2006) Τα εναπομείναντα οθωμανικά κτίσματα στην Ελλάδα. Δυνατότητες και προβλήματα σχετικά με την πιθανή επανάχρησή τους, στο *Η ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών. Πτυχές μιας εθνικής σύγκρουσης*, συλλογικός τόμος, Τσιτσελίκης, Κ. (επιμ.), Κέντρο Ερευνών Μειονοτικών Ομάδων, Σειρά Μελετών 9, Κριτική, Αθήνα, 450-456.
- Κανετάκη, Ε. (2008α) Μπέη χαμάμ, στο *Η οθωμανική αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, Μπρούσκαρη, Ε. (επιμ.), Υπουργείο Πολιτισμού, Διεύθυνση Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων, Αθήνα, 232-234.
- Κανετάκη, Ε. (2008β) Παζάρ χαμάμ (ή Γιαχουντί χαμάμ ή Λουλουδάδικα), στο *Η οθωμανική αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, Μπρούσκαρη, Ε. (επιμ.), Υπουργείο Πολιτισμού, Διεύθυνση Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων, Αθήνα, 237-239.
- Κανετάκη, Ε. (2008γ) Πασά χαμάμ (ή Λουτρό των Αγίων Αποστόλων ή Λουτρά Φοίνιξ), στο *Η οθωμανική αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, Μπρούσκαρη, Ε. (επιμ.), Υπουργείο Πολιτισμού, Διεύθυνση Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων, Αθήνα, 240-241.
- Κανετάκη, Ε. (2008δ) Δίδυμος λουτρόνας (ή Λουτρό του Αλατά), στο *Η οθωμανική αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, Μπρούσκαρη, Ε. (επιμ.), Υπουργείο Πολιτισμού, Διεύθυνση Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων, Αθήνα, 300-302.
- Καπανδρίτη, Αν., Γαλάνης, Στ. (2005) Το μικρό λουτρό των οθωμανικών Σιδηροκαύσιων, *ΑΕΜΘ* 17, 2003, Θεσσαλονίκη, 403-415.
- Καπανδρίτη, Αν., Γαλάνης, Στ. (2009) Μελέτη αποκατάστασης του μικρού λουτρού των Σιδηροκαυσίων της τουρκοκρατίας, στο *Η συντήρηση και η αποκατάσταση των οθωμανικών μνημείων στην Ελλάδα*, Στεφανίδου, Αι. (επιμ.), ΑΙΜΟΣ-ΕΜΜΑΒΙΠ, University Studio Press, Θεσσαλονίκη, 467-478.

- Καραγιάννη, Φ. (2000) Οθωμανικά μνημεία σε “δεύτερη χρήση”. Η περίπτωση του Bey hamam, *Θεσσαλονικέων Πόλις* 03, Οκτώβριος, Θεσσαλονίκη, 113-124.
- Καραγιάννη, Φ. (2008) Γενί τζαμί, στο *Η οθωμανική αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, Μπρούσκαρη, Ε. (επιμ.), Υπουργείο Πολιτισμού, Διεύθυνση Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων, Αθήνα, 304-305.
- Καραγιάννη, Φ., Καλταπανίδου-Πυροβέτση, Β. (2008) Τέμενος Μεντρεσέ, στο *Η οθωμανική αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, Μπρούσκαρη, Ε. (επιμ.), Υπουργείο Πολιτισμού, Διεύθυνση Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων, Αθήνα, 298-299.
- Καραγιάννη, Φ., Καλταπανίδου-Πυροβέτση, Β. (2009) Δίδυμος λουτρόνας Βέροιας, στο *Η συντήρηση και η αποκατάσταση των οθωμανικών μνημείων στην Ελλάδα*, Στεφανίδου, Αι. (επιμ.), ΑΙΜΟΣ-ΕΜΜΑΒΙ, University Studio Press, Θεσσαλονίκη, 443-464.
- Καραδήμου-Γερόλυμπου, Α. (1985α) Σχεδιασμός και ανάκτηση του χώρου της πόλης. Χαρακτήρας της πολεοδομικής παρέμβασης του κράτους κατά την μετάβαση από την οθωμανική στην νεοελληνική πόλη, Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Ιστορίας *Νεοελληνική Πόλη. Οθωμανικές Κληρονομίες και Ελληνικό Κράτος*, Αθήνα 26-28 Σεπτεμβρίου 1984-Ερμούπολη 29-30 Σεπτεμβρίου 1984, τόμος Β΄, Αθήνα, 381-395.
- Καραδήμου-Γερόλυμπου, Α., Καύκουλα, Κ., Καλογήρου, Ν., Παπαμίχος, Ν., Χαστάογλου, Β. (1985β) Πόλη και πολεοδομία στη Βόρειο Ελλάδα μετά το 1912, Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Ιστορίας *Νεοελληνική πόλη. Οθωμανικές κληρονομίες και ελληνικό κράτος*. Αθήνα 26-28 Σεπτεμβρίου 1984 - Ερμούπολη 29-30 Σεπτεμβρίου 1984, τόμος Β΄, Αθήνα, 397-421.
- Καραδήμου-Γερόλυμπου, Α., Κολώνας, Β. (1994) *Μια κοσμοπολίτικη πολεοδομία στο Θεσσαλονίκη 1850-1918. Η «πόλη των Εβραίων» και η αφύπνιση των Βαλκανίων*, Εκάτη, Αθήνα.
- Καραδήμου-Γερόλυμπου, Α. (1995) *Η ανοικοδόμηση της Θεσσαλονίκης μετά την πυρκαγιά του 1917*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη.
- Καραδήμου-Γερόλυμπου, Α. (1997) Σέρρες, *Επιστημονική επετηρίδα της Πολυτεχνικής Σχολής*, Τόμος ΙΔ΄, Τμήμα Αρχιτεκτόνων, Θεσσαλονίκη, 161-174.
- Καραδήμου-Γερόλυμπου, Α. (2002) *Το χρονικό της μεγάλης πυρκαγιάς. Θεσσαλονίκη, Αύγουστος 1917*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη.
- Καραδήμου-Γερόλυμπου, Α. (2013) *Η ανάδυση της σύγχρονης Θεσσαλονίκης. Ιστορία-πρόσωπα-τοπία*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη.
- Καρακασίδου, Α. (2000) *Μακεδονικές ιστορίες και πάθη 1870-1990*, Οδυσσέας, Αθήνα, στα αγγλικά (1997): *Fields of Wheat, Hills of Blood*, University of Chicago, μετάφραση Αστερίου Ελένη.
- Καρδαμίτση-Αδάμη, Μ., Μουτσόπουλος, Ν.Κ. (2002) *Θεσσαλονίκη. Η Θεσσαλονίκη μέσα από το φακό του Αριστοτέλη Ζάχου 1912-1917*, Μουσείο Μπενάκη, Αρχεία Νεοελληνικής Αρχιτεκτονικής (Α.Ν.Α.), Ελληνικό Λογοτεχνικό & Ιστορικό Αρχείο (Ε.Λ.Ι.Α.), Αθήνα.
- Καρύμπαλη-Τσίπτσιου, Γ. (2004) *Τα μνημεία & η κατοχή τους. (Κατά το Ν. 3028/2002 “Για την προστασία των αρχαιοτήτων και εν γένει της πολιτιστικής κληρονομιάς”)*, Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη.

- Καυταντζόγλου, Ρ. (2001) *Στη σκιά του Ιερού Βράχου. Τόπος και μνήμη στα Αναφιιώτικα*, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα.
- Καφταντζής, Γ. (1996) *Ιστορία της πόλεως Σερρών και της περιφέρειας της, Βυζαντινή περίοδος-Τουρκοκρατία-Νεώτεροι Χρόνοι, τόμος τρίτος, Θεσσαλονίκη.*
- Κασκαμανίδης, Γ. (2004) Οθωμανική τοπογραφία της Φλώρινας στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, Πρακτικά συνεδρίου, *Φλώρινα 1912-2002, Ιστορία και πολιτισμός*, Παιδαγωγική Σχολή Φλώρινας – Τμήμα Βαλκανικών Σπουδών Α.Π.Θ., Φλώρινα, 75-104.
- Κίζης, Γ. (2009) Η αποκατάσταση και η ξενοδοχειακή αξιοποίηση του μνημειακού συνόλου Ιμαρέτ Καβάλας, στο *Η συντήρηση και η αποκατάσταση των οθωμανικών μνημείων στην Ελλάδα*, Στεφανίδου, Αι. (επιμ.), ΑΙΜΟΣ-ΕΜΜΑΒΠ, University Studio Press, Θεσσαλονίκη, 407-426.
- Κιοσσέ, Χ. (1997) «Ανατινάξτε το Ζαγάνι». Ένας προϊστορικός οικισμός της Αττικής κινδυνεύει να γίνει μπάζα, *Το Βήμα* 26/01/97.
- Κιουσοπούλου, Τ. (2003) Η μελέτη του Βυζαντίου στη νεότερη Ελλάδα, *Αρχαιολογία και Τέχνες* 88, Σεπτέμβριος, Αθήνα, 19-21.
- Κιτρομηλίδης, Π. (1999) «Νοερές κοινότητες» και οι απαρχές του εθνικού ζητήματος στα Βαλκάνια, στο *Εθνική ταυτότητα και εθνικισμός στη νεότερη Ελλάδα*, Βερέμης, Θ. (επιμ.), Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα, 53-131.
- Κόκκου, Α. (2009) *Η μέριμνα για τις αρχαιότητες στην Ελλάδα και τα πρώτα μουσεία*, Καπόν, Αθήνα, πρώτη έκδοση 1977.
- Κόνσολα, Ντ.Ν. (1995) *Η διεθνής προστασία της παγκόσμιας πολιτιστικής κληρονομιάς*, Παπαζήσης, Αθήνα.
- Κοντογιώργη, Ε. (1998) Σλαβόφωνοι και πρόσφυγες. Κοινωνικές, δημογραφικές και εθνολογικές πλευρές του μακεδονικού ζητήματος κατά τη μεσοπολεμική περίοδο, *Βαλκανικά Σύμμεικτα* 10, Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, Θεσσαλονίκη, 198-224.
- Κοντράρου-Ρασσιά, Ν. (2007) Ψήφισαν θέα στην Ακρόπολη, *Ελευθεροτυπία* 04/07/07.
- Κοντράρου-Ρασσιά, Ν. (2007) Το μουσείο που πληγώνουμε, *Ελευθεροτυπία* 05/07/07.
- Κοντράρου-Ρασσιά, Ν. (2007) Άνοιξε τον δρόμο στις μπουλντόζες, *Ελευθεροτυπία* 07/09/07.
- Κόκκας, Π., Νικολάου, Γ. (2005) «Θησαυροί» νεότερων χρόνων του Νομισματικού Μουσείου (15^{ος}- 20^{ος}), Υπουργείο Πολιτισμού - Νομισματικό Μουσείο, Αθήνα.
- Κολώνας, Β. Σ., Παπαμαθθαϊάκη, Λ.Γ. (1980) *Ο αρχιτέκτονας Vitaliano Poselli. Το έργο του στη Θεσσαλονίκη του 19^{ου} Αιώνα*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη.
- Κολώνας, Β. Σ. (1991) *Η εκτός των τειχών επέκταση της Θεσσαλονίκης. Εικονογραφία της συνοικίας Χαμηδιά (1885-1912)*, ανέκδοτη διδακτορική διατριβή που υποβλήθηκε στο Τμήμα Αρχιτεκτόνων της Πολυτεχνικής Σχολής του Α.Π.Θ.
- Κολώνας, Β. Σ. (2002) *Ιταλική αρχιτεκτονική στα Δωδεκάνησα 1912-1943*, Ολκός, Αθήνα.
- Κονιόρδος, Β. (2009) Ο πύργος του Τριγωνίου, *Θεσσαλονικέων Πόλις* 30 (07), Δεκέμβριος, Θεσσαλονίκη, 4-13.

- Κοντογιάννης, Μ.Π. (1910) Σχολεία αλλόφυλων εν Θεσσαλονίκη, *Μακεδονικόν Ημερολόγιον*, Έτος Γ', 1910, Αθήνα, 155-216.
- Κορναράκη, Κ., Σπήλιοπουλος, Α. (2009) Το Αλατζά Ιμαρέτ τζαμί της Θεσσαλονίκης. Ιστορική έκθεση και περιγραφή του μνημείου, στο *Η συντήρηση και η αποκατάσταση των οθωμανικών μνημείων στην Ελλάδα*, Στεφανίδου, Αι. (επιμ.), ΑΙΜΟΣ-ΕΜΜΑΒΠ, University Studio Press, Θεσσαλονίκη, 87-103.
- Κουντουρά, Α., Μπακιρτζής Χ. (1989) Η Αγία Σοφία Δράμας, Α' Επιστημονική Συνάντηση "Η Δράμα και η περιοχή της - Ιστορία και Πολιτισμός", Δράμα 1992, 141-155.
- Κούσουλα, Αι., Χατζηιωαννίδης, Α., Ζαχαροπούλου, Γ., Γουίδης, Χ. (2013) Ένα χαμένο πρώιμο οθωμανικό λουτρό στο κέντρο της Θεσσαλονίκης (Το διπλό λουτρό του Gazi Zoran Bosnak Mustafa Pasa ή Aya Sofya Hamami), *Θεσσαλονίκη*, Επιστημονική Επετηρίδα του Κέντρου Ιστορίας Θεσσαλονίκης του Δήμου Θεσσαλονίκης, όγδοος τόμος, Θεσσαλονίκη.
- Κύπρος, η λεηλασία ενός πολιτισμού 9.000 ετών (1994) Πολιτιστικό Κέντρο, Δήμος Αθηναίων, Αθήνα.
- Κυριακίδου-Νέστορος, Αλ. (1978) *Η θεωρία της ελληνικής λαογραφίας. Κριτική Ανάλυση*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Σχολή Μωραΐτη, Αθήνα.
- Κωνσταντοπούλου, Χρ. (2000) Εισαγωγή: Αναφορά στην έννοια και στις όψεις των σύγχρονων αποκλεισμών στο «Εμείς» και οι «Άλλοι». Αναφορά στις τάσεις και τα σύμβολα, Κωνσταντοπούλου, Χρ., Μαράτου-Αλιπράντη, Λ., Γερμανός, Δ., Οικονόμου, Θ. (επιμ.), Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Τυπωθήτω, Γιώργος Δάρδανος, Αθήνα, 11-30.
- Κωνσταντοπούλου, Χρ., Μαράτου-Αλιπράντη, Λ., Γερμανός, Δ., Οικονόμου, Θ. (επιμ.) (2000) «Εμείς» και οι «Άλλοι». Αναφορά στις Τάσεις και τα Σύμβολα, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Τυπωθήτω - Γιώργος Δάρδανος, Αθήνα.
- Κωστόπουλος, Τ. (2007) *πόλεμος και εθνοκάθαρση. Η ξεχασμένη πλευρά μιας δεκαετούς εθνικής εξόρμησης 1912-1922*, Βιβλιόραμα, Αθήνα.
- Κωτσοπούλου-Τσαπάνου, Ευθ. (2002) *Η πορεία του ρυμοτομικού σχεδίου πόλης Φλώρινας*, Φλώρινα.
- Κωτσάκης, Κ. (2006α) Πρόλογος στο *Η αρχαιολογία στο στόχαστρο. Εθνικισμός, πολιτική και πολιτιστική κληρονομιά στην Ανατολική Μεσόγειο και τη Μέση Ανατολή*, Meskell, L. (επιμ.), Κριτική, Αθήνα, στα αγγλικά: *Archaeology Under Fire - Nationalism, politics and heritage in the Eastern Mediterranean and Middle East*, Routledge 1998, London and New York, 9-12.
- Κωτσάκης, Κ. (2006β) Το παρελθόν είναι δικό μας. Αναπαραστάσεις της ελληνικής Μακεδονίας, στο *Η αρχαιολογία στο στόχαστρο*, Meskell, L. (επιμ.), Κριτική, Αθήνα, στα αγγλικά: *Archaeology Under Fire - Nationalism, politics and heritage in the Eastern Mediterranean and Middle East*, Routledge 1998, London and New York, 77-106.
- Κωφός, Ευ. (1999) Εθνική κληρονομιά και εθνική ταυτότητα στη Μακεδονία του 19^{ου} και του 20^{ου} αιώνα, στο *Εθνική Ταυτότητα και Εθνικισμός στη Νεότερη Ελλάδα*, Βερέμης, Θ. (επιμ.), Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα, 199-269.
- Λάσκαρης, Κ. (1966/1974) Να ξαναφέρουμε στο φως το αρχαίον άστυ, *Πρακτικά του Ε'*

Πανελληνίου Συνεδρίου Αρχιτεκτόνων, Αθήνα Τ.Ε.Ε.

Λε Γκοφ, Ζ. (1998) *Ιστορία και μνήμη*, Νεφέλη, Αθήνα, στα γαλλικά: *Histoire et Mémoire*, Gallimard 1988, Paris.

Λεξικό της Κοινής Νεοελληνικής, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών, Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη 1998, Θεσσαλονίκη.

Λιάκος, Α. (2005) *Πώς στοχάστηκαν το έθνος αυτοί που ήθελαν να αλλάξουν τον κόσμο*, Πόλις, Αθήνα.

Λιάκος, Α. (2007) *Πώς το παρελθόν γίνεται Ιστορία*, Πόλις, Αθήνα.

Λυβιάκη, Γ. (2010) «Στόχος εμπρηστών εβραϊκή Συναγωγή», *Ελευθεροτυπία* 07/01/10.

Λυβιάκη, Γ. (2010) «ΕΛ.ΑΣ: Αμερικανός και Βρετανός έκαψαν τη συναγωγή», *Ελευθεροτυπία* 23/01/10.

Λυχούνας, Μ. (2008) *Καμάρες*, στο *Η οθωμανική αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, Μπρούσκαρη, Ε. (επιμ.), Υπουργείο Πολιτισμού, Διεύθυνση Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων, Αθήνα, 274-276.

Μακρής, Σ.Χ. (2000) *Η Καστοριά. Συνοπτική Ιστορία της πόλης*, Δημοτική Επιχείρηση Καστοριάς, Αδελφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη.

Μαλούτα, Ε.Μ. (1956) *Τα Σέρβια. Ιστορική και λαογραφική επικόπησις*, Θεσσαλονίκη.

Μαλούχου-Τufano, Φ. (2007) Η περιπέτεια της Ακρόπολης τον 19^ο αιώνα. Από κάστρο σε μνημείο, στο *Μεγάλες στιγμές της ελληνικής αρχαιολογίας*, Βαλαβάνης, Π. (επιμ.), Καπόν, Αθήνα, 36-53.

Μαντοπούλου-Παναγιωτοπούλου, Θ.Σ. (1989) *Θρησκευτική αρχιτεκτονική στη Θεσσαλονίκη κατά την τελευταία φάση της Τουρκοκρατίας (1839-1912)*, διδακτορική διατριβή που υποβλήθηκε στο Τμήμα Αρχιτεκτόνων της Πολυτεχνικής Σχολής του Α.Π.Θ., Επιστημονική επετηρίδα της Πολυτεχνικής Σχολής, Παράρτημα αριθμός 31 του ΙΑ΄ Τόμου, Θεσσαλονίκη.

Μανωλεδάκης, Μ. (2007) *Από τον Κισσό στον Χορτιάτη*, Σφακιανάκη Κορνηλία, Θεσσαλονίκη.

Μανωλεδάκης, Μ., Μαρκή, Ε. (2011) Το υδραγωγείο του Χορτιάτη, *ΑΕΜΘ* 22, 2008, Θεσσαλονίκη, 361-368.

Μαράτου-Αλιπράντη, Λ. (2000) Εισαγωγή Α΄ ενότητας στο «*Εμείς*» και οι «*Άλλοι*». Αναφορά στις τάσεις και τα σύμβολα, Κωνσταντοπούλου, Χρ., Μαράτου-Αλιπράντη, Λ., Γερμανός, Δ., Οικονόμου, Θ. (επιμ.) Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Τυπωθήτω - Γιώργος Δάρδανος, Αθήνα, 33-38.

Μαργιέ, Α.Ι., Ματσκάνη, Α.Σ. (2007) Η οθωμανική αρχιτεκτονική στην πόλη της Βέροιας, *Αρχαιολογία και Τέχνες* 105, Δεκέμβριος, Αθήνα, 72-78.

Μαρκή, Ε. (1982) Συμπληρωματικά αρχαιολογικά στοιχεία για το φρούριο του Βαρδαρίου Θεσσαλονίκης, *Μακεδονικά* 22, Σύγγραμμα Περιοδικόν Της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη, 133-153.

Μαρκή, Ε. (1997) Η βυζαντινή Θέρμη – Θέρμη, *ιστορία και πολιτισμός*, Δήμος Θέρμης.

Μαυροκεφαλίδου, Ε. (επιμ.), (2007) «*Γιαννισά*»- ιστορικό φωτογραφικό λεύκωμα, δήμος Γιαννιτσών, Γιαννισά.

- Μέγας, Γ., Χόρμπος, Ν. (2006) κείμενα στο *Η Θεσσαλονίκη μέσα από το φακό του Γιώργου Λυκίδη*, Ιανός, Θεσσαλονίκη, πρώτη έκδοση 2002.
- Μέγας, Γ. (2010) *Οι «Βαρκάρηδες» της Θεσσαλονίκης. Η αναρχική βουλγαρική ομάδα και οι βομβιστικές ενέργειες του 1903*, Π. Κυριακίδη, Αθήνα.
- Μεκάσης, Δ. (1993) Τα λουτρά, *περιοδική έκδοση της Εταιρείας Γραμμάτων και Τεχνών*, δωδέκατο τεύχος, Φεβρουάριος, Φλώρινα, 16-22.
- Μελάς, Σ. (1913) *Πολεμικά σελίδες από τον ελληνοτουρκικόν πόλεμον του 1912*, Γεωργίου Φέξη, Αθήνα.
- Μελάς, Σ. (1971) *Οι πόλεμοι του 1912-1913*, Μπίρης, Αθήνα, πρώτη έκδοση 1958.
- Μέλιου, Λ.Α. (1982) *Η απελευθέρωση της Φλώρινας απ' τους Τούρκους το 1912*, Φλώρινα.
- Μεντζος, Α. (1997) Η Ροτόντα. Ιστορικό διάγραμμα, στο *Η Ροτόντα στον «Κύκλο με την Κιμωλία»*, University Studio Press / Έκφραση, Θεσσαλονίκη.
- Μήτσας, Α.Β. (1996) Μια πρώτη γνωριμία με τον ιστορικό οικισμό της Όσσας Λαγκαδά νομού Θεσσαλονίκης. Σύντομη ιστορική αναδρομή και η αρχιτεκτονική κληρονομιά του οικισμού, *Μνημείο και Περιβάλλον* 3, Θεσσαλονίκη, 179-190.
- Μιρμίρογλου, Βλ. (1940) *Οι Δερβίσαι. Μελέτη πάνω στα θρησκευτικά τάγματα του Ισλάμ*, Εκάτη, Αθήνα.
- Μόλχο, Μ. (1976) *‘In Memoriam’. Αφιέρωμα εις μνήμην των Ισραηλιτών θυμάτων του Ναζισμού εν Ελλάδι*, Ισραηλιτική Κοινότητα Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη.
- Μοσκώφ, Κ. (1973) *Θεσσαλονίκη 1700-1912, τομή της μεταπρατικής πόλης*, Στοχαστής, Αθήνα.
- Μοσχόπουλος, Ν. (1939) Η Ελλάς κατά τον Εβλιά Τσελεμπή, *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών*, έτος ΙΕ, Αθήναι.
- Μουτσόπουλος, Ν.Κ. (1980) *Θεσσαλονίκη 1900-1917*, Μόλχο, Θεσσαλονίκη.
- Μουτσόπουλος, Ν.Κ. (2003) *Εκκλησίες του νομού Φλώρινας. Βυζαντινά και μεταβυζαντινά μνημεία της Μακεδονίας*, Μαλλιάρης-Παιδεία, Θεσσαλονίκη.
- Μουτσόπουλος, Ν.Κ. (2005) *Βυζαντινά και οθωμανικά*, Νησίδες, Θεσσαλονίκη.
- Μπακάλης, Π.Ι. (1951) *Τουριστικός οδηγός Καστοριάς*, Τύποις Κων. Στ. Δούκη, Καστοριά.
- Μπακιρτζής, Χ. (1975) Η θαλάσσια οχύρωση της Θεσσαλονίκης (παρατηρήσεις και προβλήματα), *Βυζαντινά* 7, Θεσσαλονίκη, 290-334.
- Μπακιρτζής, Αρ. (2008) Τζαμί και μεντρεσές Χαλίλ Μπέη, στο *Η οθωμανική αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, Μπρούσκαρη, Ε. (επιμ.), Υπουργείο Πολιτισμού, Διεύθυνση Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων, Αθήνα, 265.
- Μπακιρτζής, Αρ., Σαμπανοπούλου, Λ. (2008) Ζιντζιρλί τζαμί, στο *Η οθωμανική αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, Μπρούσκαρη, Ε. (επιμ.), Υπουργείο Πολιτισμού, Διεύθυνση Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων, Αθήνα, 284-286.
- Μπακιρτζής, Αρ., Σαμπανοπούλου, Λ.Β. (2009) Το ισλαμικό τέμενος Ζιντζιρλί πόλεως Σερρών και οι επεμβάσεις συντήρησής του (1995-2000), στο *Η συντήρηση και η αποκατάσταση των οθωμανικών μνημείων στην Ελλάδα*, Στεφανίδου, Αι. (επιμ.), ΑΙΜΟΣ-ΕΜΜΑΒΠ,

University Studio Press, Θεσσαλονίκη, 105-117.

- Μπακιρτζής, Αρ. (2009) Ιμαρέτ Καβάλας. Το ιστορικό της επανάχρησής του, στο *Η συντήρηση και η αποκατάσταση των οθωμανικών μνημείων στην Ελλάδα*, Στεφανίδου, Αι. (επιμ.), ΑΙΜΟΣ-ΕΜΜΑΒΠ, University Studio Press, Θεσσαλονίκη, 427-442.
- Μπίστικα, Ε. (2010) *Η μάχη για τη σωτηρία των προσφυγικών*, Ένωση Σμυρναίων-Επτάλοφος ΑΒΕΕ, Αθήνα.
- Μπρουσκάρη, Ε. (2008) (επιμ.) *Η οθωμανική αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, Υπουργείο Πολιτισμού, Διεύθυνση Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων, συλλογικός τόμος, Αθήνα.
- Μυριβήλης, Σ. (1928) «Πόλεμος» στη συλλογή του ίδιου *Διηγήματα*, Μυτιλήνη 1928.
- Μως, Μ. (1999) *Το Δώρο. Μορφές και λειτουργίες της Ανταλλαγής*, Καστανιώτη, Αθήνα, στα γαλλικά: *Essai sur le Don. Forme et Raison de L'Échange dans les Sociétés Archaiques*, πρωτοδημοσιεύτηκε στο περιοδικό *Année Sociologique* (δεύτερη σειρά) 1923-24, τόμος I, Paris.
- Νεχαμά, Γ. (2000) *Ιστορία των Ισραηλιτών της Σαλονίκης*, Ισραηλιτική Κοινότητα Θεσσαλονίκης-University Studio Press, στα γαλλικά: *Histoire Des Israilites De Salonique*, Molho 1935, Θεσσαλονίκη.
- Νομικός, Μ.Ε. (1990) Αποκατάσταση-επανάχρηση νεοκλασικού κτιρίου στα Γιαννιτσά, *Μακεδονική Ζωή* 287, Απρίλιος, Θεσσαλονίκη, 26-39.
- Νταλέγκρ, Ζ. (2006) *Έλληνες και Οθωμανοί 1453-1923. Από την πτώση της Κωνσταντινούπολης έως την καταστροφή της οθωμανικής αυτοκρατορίας*, Σ.Ι. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα, στα γαλλικά: *Grecs et Ottomans 1453-1923 de la chute de Constantinople à la disparition de l'Empire Ottoman*, L' Harmattan, 2002, Paris.
- Νικολαΐδου-Κουρκουτίδου, Ε. (1983) Η θέση των μνημείων μέσα στη σύγχρονη Θεσσαλονίκη-προτάσεις για αξιοποίηση, *Αρχαιολογία* 7, Μάιος, Αθήνα, 38-42.
- Νικολαΐδου-Κουρκουτίδου, Ε., Τούρτα, Α. (1997) *Περίπατοι στη βυζαντινή Θεσσαλονίκη*, Καπόν, Αθήνα.
- Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, Μ. (1991) *Οι Βαλκανικοί Λαοί. Από την τουρκική κατάκτηση στην εθνική αποκατάσταση (14^{ος}-19^{ος} αι.)*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη.
- Ευγγόπουλος, Α. (1918) *Ο ναός της Θεοτόκου των Χαλκίων*, Γρηγόριος ο Παλαμάς, Θεσσαλονίκη, 562-567.
- Ευγγόπουλος, Α. (1929) *Το καθολικόν της μονής Λατόμου εν Θεσσαλονίκη και το εν αυτώ ψηφιδωτόν*, Αθήνα.
- Ευγγόπουλος, Α. (1949) *Συμβολαί εις την τοπογραφίαν της βυζαντινής Θεσσαλονίκης*, Επιστημονικαί Πραγματεαί Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών, σειρά θεολογική και φιλοσοφική, αρ. 2, Θεσσαλονίκη.
- Ορλάνδος, Κ.Α. (1938) Τα τούρκικα κτίσματα της Καστοριάς, *Αρχείον των βυζαντινών μνημείων της Ελλάδος*, Τόμος Δ', Αθήνα, 211-213.
- Ορλάνδος, Κ.Α. (1939-40) Εργασίαι αναστηλώσεως μεσαιωνικών μνημείων, *Αρχείον των Βυζαντινών Μνημείων της Ελλάδος*, Τόμος Ε', Αθήνα, 206-213.

- Ορφανίδης, Θ.Κ. (1997) *Ιστορικά και τοπωνυμικά της Καβάλας*, Δημοτική Βιβλιοθήκη Καβάλας, Καβάλα.
- Πάλλη, Σ.Α., Χατζηδάκης, Ι.Ν. (2009) Μελέτη συντήρησης και αποκατάστασης χαμάμ Απολλωνίας, στο *Η συντήρηση και η αποκατάσταση των οθωμανικών μνημείων στην Ελλάδα*, Στεφανίδου, Αι. (επιμ.), ΑΙΜΟΣ-ΕΜΜΑΒΠ, University Studio Press, Θεσσαλονίκη, 493-516.
- Πάντος, Π., Κακούρης, Ισ. (2000) «Σύμβαση για την προστασία των πολιτιστικών αγαθών σε περίπτωση ενόπλου συρράξεως (Χάγη 1954). Η εσωτερική εφαρμογή – Πραγματικότητες, προβλήματα και προοπτικές», στο *Προκλήσεις εφαρμογής του Διεθνούς Ανθρωπιστικού Δικαίου*, Ημερίδα, Αθήνα 13.12.2000, Πρακτικά ΥΠ. ΕΞ., Ελληνική Επιτροπή για την Εφαρμογή και Διάδοση του Διεθνούς Ανθρωπιστικού Δικαίου, Αθήνα.
- Παπαγεωργίου-Βενετάς, Α. (1999) *Εδουάρδος Σάουμπερτ 1804-1860. Συλλογή τεκμηρίων για το σχεδιασμό της Αθήνας και του Πειραιά*, Οδυσσέας, Αθήνα.
- Παπαγιανόπουλος, Α. (1982) *Ιστορία της Θεσσαλονίκης*, Ρέκος, Θεσσαλονίκη.
- Παπαδημητρίου, Χ. (2004) Η περιοχή Γρεβενών κατά την τελευταία περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας (1830-1912), στο *Κοζάνη και Γρεβενά. Ο χώρος και οι άνθρωποι*, Καλογερόπουλος, Ν. (επιμ.), University Studio Press, Θεσσαλονίκη, 172-176.
- Παπαδόπουλος, Σ.Ευ. (1967) *Ιστορία του νομού Καβάλας*, ΕΣΠ.
- Παπάζογλου, Γ.Κ. (2008) Μνημεία Ν. Δράμας, στο *Θρησκευτικά μνημεία περιφέρειας Ανατολικής Μακεδονίας-Θράκης*, Παπάζογλου, Γ.Κ. (επιμ.), Περιφέρεια Ανατολικής Μακεδονίας-Θράκης, 9-44.
- Παπάζογλου, Γ.Κ., Παπάζογλου Κ.Γ. (2008) Μνημεία Ν. Καβάλας, στο *Θρησκευτικά μνημεία περιφέρειας Ανατολικής Μακεδονίας-Θράκης*, Παπάζογλου, Γ.Κ. (επιμ.), Περιφέρεια Ανατολικής Μακεδονίας-Θράκης 45-78.
- Παπάζογλου, Α. (2008) Δύο άγνωστοι τεκέδες της οθωμανικής Θεσσαλονίκης, *Θεσσαλονικέων Πόλις* 26, (03), Δεκέμβριος, Θεσσαλονίκη, 67-73.
- Παπάζογλου, Α. (2010) *Οι μιναρέδες της Θεσσαλονίκης*, Κορηλία Σφακιανάκη, Θεσσαλονίκη.
- Παπαζώτος, Θ. (2007) Η μονή Ακαπνίου - Ο ναός του «Προφήτη Ηλία», *Θεσσαλονικέων Πόλις* 21, Ιανουάριος, Θεσσαλονίκη, 154-207.
- Παπαϊωάννου, Αθ.Α. (1996) *Άργος πόλη Ορεστίδος*, Μορφωτικός Σύλλογος Άργους Ορεστικού "Η Ορεστίς".
- Παρχαρίδου, Μ. (1994) Απεικόνιση της Δράμας σε τοιχογραφία του Κουρσουνλού Τζαμί. Ελληνική ιστορική εταιρεία. *Πρακτικά ΙΔ' Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου* (28-30 Μαΐου 1993), Θεσσαλονίκη, 285-306.
- Πασχαλίδης, Κ.Β. (1992) Η Δράμα στα 1913, *Δραμινά ιστορικά 67 μελέτες για τη Δράμα και την περιοχή της*, Δράμα, 114-120.
- Πετράκος, Χ.Β. (1987) *Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία: Η ιστορία των 150 χρόνων της 1837-1987*, Αθήναι.
- Πενέλης, Γ.Γ., Στυλιανίδης, Κ.Χ., Ιγνατάκης, Χ.Ε. (2009) Επεμβάσεις στερέωσης και ενίσχυσης του μιναρέ της Ροτόντας στη Θεσσαλονίκη. Τεκμηρίωση και εφαρμογή, στο *Η συντήρηση*

και η αποκατάσταση των οθωμανικών μνημείων στην Ελλάδα, Στεφανίδου, Αι. (επιμ.), ΑΙΜΟΣ-ΕΜΜΑΒΠ, University Studio Press, Θεσσαλονίκη, 333-357.

- Πέννας, Π. (1938) *Ιστορία των Σερρών*, Αθήναι.
- Πετρόπουλος, Η. (1980α) *Θεσσαλονίκη. Η πυρκαγιά του 1917*, Μπαρμπουνάκης, Θεσσαλονίκη.
- Πετρόπουλος, Η. (1980β) *Η οθωμανική παρουσία στη Θεσσαλονίκη*, Γράμματα, Αθήνα.
- Πετρόπουλος, Η. (1995) *Η ονοματοθεσία οδών και πλατειών*, Πατάκης, Αθήνα.
- Πετρόπουλος, Η. (2005) *Ελλάδος κοιμητήρια*, Κέδρος, Αθήνα.
- Πιστιόλη-Ζαρκάδα, Χ. (1983) Ο Εκλεκτικισμός στη Θεσσαλονίκη, Αφιέρωμα Θεσσαλονίκη, *Αρχαιολογία* 7, Μάιος, Αθήνα, 90-96.
- Ποζέλλι, Ζ. (2002) *Ο Vitaliano Roselli της Θεσσαλονίκης. Η ζωή και το έργο του μεγάλου αρχιτέκτονα μέσα από το χειρόγραφο της εγγονής του*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη.
- Πρωτοψάλτης, Ε. (1967) *Ιστορικά έγγραφα αναφερόμενα εις τας αρχαιότητας και λοιπά μνημεία της ιστορίας κατά τους χρόνους της επαναστάσεως και του Καποδίστρια*, ΒΑΑΕ.
- Ράπτης, Η.Δ. (2009) *Από τα Καλίνδοια στο Καλαμωτό ταξίδι στο χρόνο*, Θεσσαλονίκη.
- Ρενιέρης, Μ. (1842) «Τι είναι η Ελλάς; Ανατολή ή Δύσις;», *Ευρωπαϊκός Εραμιστής* 3, έτος β', Αθήνα, 189-215.
- Σαββιλιωτίδης, Κ.Κ. (1999) *Τα βυζαντινά και μεταβυζαντινά μνημεία των Σερβίων*, Μορφωτικός όμιλος Σερβίων «Τα Κάστρα», Σέρβια.
- Σαβιλιωτίδης, Κ.Κ., Τζήρα, Δ.Χ. (2001) *Τα Σέρβια του χθες, 1823-1944. Εκατόν είκοσι χρόνια ζωής*, Μορφωτικός σύλλογος Σερβίων «Τα Κάστρα», Σέρβια.
- Σαμουηλίδου, Α., Στεφανίδου-Φωτιάδου, Α. (1983) Η Θεσσαλονίκη κατά την Τουρκοκρατία, τα τούρκικα μνημεία, *Αρχαιολογία* 7, Μάιος, Αθήνα, 53-65.
- Σαμπανοπούλου, Λ. (2004) *Οθωμανικά μνημεία στο Σέρρες από το χθες στο σήμερα*, Βαβαλέκας, Κ. (επιμ.), Δήμος Σερρών, Σέρρες.
- Σαμπανοπούλου, Λ. (2008α) Μιναρές της Ροτόντας, στο *Η οθωμανική αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, Μπούσκαρη, Ε. (επιμ.), Υπουργείο Πολιτισμού, Διεύθυνση Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων, Αθήνα, 224-225.
- Σαμπανοπούλου, Λ. (2008β) Τζαμί Χαμζά Μπέη (ή Αλκαζάρ), στο *Η οθωμανική αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, Μπούσκαρη, Ε. (επιμ.), Υπουργείο Πολιτισμού, Διεύθυνση Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων, Αθήνα, 222-223.
- Σαμπανοπούλου, Λ. (2008γ) Alaca Imaret (ή Ισχάκ Πασά τζαμί), στο *Η οθωμανική αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, Μπούσκαρη, Ε. (επιμ.), Υπουργείο Πολιτισμού, Διεύθυνση Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων, Αθήνα, 229-231.
- Σαμπανοπούλου, Λ. (2008δ) Γενί τζαμί (ή Παλαιό Αρχαιολογικό Μουσείο), στο *Η οθωμανική αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, Μπούσκαρη, Ε. (επιμ.), Υπουργείο Πολιτισμού, Διεύθυνση Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων, Αθήνα, 224-225.
- Σαμπανοπούλου, Λ. (2008ε) Μπεζεστένι, στο *Η οθωμανική αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, Μπούσκαρη, Ε. (επιμ.), Υπουργείο Πολιτισμού, Διεύθυνση Βυζαντινών και

Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων, Αθήνα, 246-247.

- Σαμπανοπούλου, Λ. (2008στ) Τεκές του Αμπντουλλάχ Πασά, στο *Η οθωμανική αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, Μπούσκαρη, Ε. (επιμ.), Υπουργείο Πολιτισμού, Διεύθυνση Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων, Αθήνα, 309.
- Σαμπανοπούλου, Λ. (2008ζ) Ναός Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης, στο *Η οθωμανική αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, Μπούσκαρη, Ε. (επιμ.), Υπουργείο Πολιτισμού, Διεύθυνση Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων, Αθήνα, 310.
- Σαράντης, Θ.Κ.Π. (1988) Τα Γρεβενά (συμβολή στην ιστορία τους), *Μακεδονικά* 26, Σύγγραμμα Περιοδικόν της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών, 1987-88, Θεσσαλονίκη, 242-307.
- Σιμόπουλος, Κ. (1999) *Η λεηλασία και καταστροφή των ελληνικών αρχαιοτήτων*, Στάχυ, Αθήνα.
- Σκιαδαρέσης, Γ., Καραγιάννη, Φ. (2008) Μουσουλείο Γαζή Εβρενός στο *Η οθωμανική αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, Μπούσκαρη, Ε. (επιμ.), Υπουργείο Πολιτισμού, Διεύθυνση Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων, Αθήνα, 222-223.
- Σκοπετέα, Ε. (1988) *Το «Πρότυπο Βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, Πολύτυπο, Αθήνα.
- Σκούρτης, Ι. (1995) Πρακτικά Α΄ Πανελληνίου Επιστημονικού Συμποσίου, *Η Έδεσσα και η περιοχή της ιστορία και πολιτισμός*, Κιουτούτσκας, Γ. (επιμ.), Έδεσσα, 4,5 και 6 Δεκεμβρίου 1992, Έδεσσα, 321-330.
- Σκρέκα, Α. (2000) Ο μεντρεσές της Καστοριάς. Ιστορικό πλαίσιο, ανάπτυπο από τον 11^ο τόμο του περιοδικού *Δυτικομακεδονικά Γράμματα*, Συνδέσμου Γραμμάτων και Τεχνών Νομού Κοζάνης, Κοζάνη.
- Σκρέκα, Α. (2008) Μεντρεσές, στο *Η οθωμανική αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, Μπούσκαρη, Ε. (επιμ.), Υπουργείο Πολιτισμού, Διεύθυνση Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων, Αθήνα, 307-308.
- Σταλίδης, Γ.Κ. (1988) *Η Έδεσσα στα χρόνια της Τουρκοκρατίας 14^{ος}-1912*, Τόμος Πρώτος, Έδεσσα.
- Σταμπουλής, Γ.Ν. (1996) *Θεσσαλονίκη ευδαίμων Βαβυλών συμβασιλεύουσα τριών αυτοκρατοριών*, Διόσκουροι, Θεσσαλονίκη.
- Στενού, Κ. (1998) *Εικόνες του Άλλου. Η ετερότητα από τον μύθο στην Προκατάληψη*, Εξάντας-UNESCO, Αθήνα.
- Στεφανίδου Αι. (1986) Το Ιμαρέτ της Καβάλας, *Μακεδονικά* 25, Σύγγραμμα Περιοδικόν της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη, 203-265.
- Στεφανίδου, Αι. (1991) *Η πόλη-λιμάνι της Καβάλας την περίοδο της Τουρκοκρατίας. Πολεοδομική διερεύνηση (1391-1912)*, διδακτορική διατριβή, Α.Π.Θ. Πολυτεχνική Σχολή Τμήμα Αρχιτεκτόνων, Θεσσαλονίκη.
- Στεφανίδου, Αι. (1996) Το Μπεζεστένι των Σερρών, *Μνημείο και Περιβάλλον* 3, Θεσσαλονίκη, 61-84.
- Στεφανίδου, Αι. (1999) Μπεζεστένι. Σέρρες, Ελλάς, στο *Κοσμική μεσαιωνική αρχιτεκτονική στα Βαλκάνια 1300-1500 και η διατήρησή της*, Ξυρζιέ, Σ., Χατζητρύφωνος, Ευ. (επιμ.), ΑΙΜΟΣ-ΕΜΜΑΒΠ, University Studio Press, Θεσσαλονίκη, 290-293.

- Στεφανίδου, Αι. (2002) Οθωμανικές κρήνες της Θεσσαλονίκη, *Καθημερινή* 14/4/2002, ένθετο Επτά Ημέρες.
- Στεφανίδου, Αι. (2007) *Η πόλη-λιμάνι της Καβάλας την περίοδο της τουρκοκρατίας. Πολεοδομική και ιστορική διερεύνηση (1391-1912)*, Ιστορικό και Λογοτεχνικό Αρχείο Καβάλας, Καβάλα.
- Στεφανίδου, Αι. (2008α) Μπεζεστένι, στο *Η οθωμανική αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, Μπρούσκαρη, Ε. (επιμ.), Υπουργείο Πολιτισμού, Διεύθυνση Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων, Αθήνα, 287-288.
- Στεφανίδου, Αι. (2008β) Ιμαρέτ στο *Η οθωμανική αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, Μπρούσκαρη, Ε. (επιμ.), Υπουργείο Πολιτισμού, Διεύθυνση Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων, Αθήνα, 267-268.
- Στεφανίδου, Αι. (2008γ) Κονάκι Μωχάμεντ Άλι Πασά, στο *Η οθωμανική αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, Μπρούσκαρη, Ε. (επιμ.), Υπουργείο Πολιτισμού, Διεύθυνση Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων, Αθήνα, 269-270.
- Στεφανίδου, Αι. (2009α) Τα οθωμανικά μνημεία της Ελλάδας. Η προστασία, η συντήρηση και η αποκατάστασή τους στο *Η συντήρηση και η αποκατάσταση των οθωμανικών μνημείων στην Ελλάδα*, Στεφανίδου Αι. (επιμ.), ΑΙΜΟΣ-ΕΜΜΑΒΠ, University Studio Press, Θεσσαλονίκη, 25-68.
- Στεφανίδου, Αι. (2009β) Το ιερό αφιέρωμα (βακούφι) του Μουχαμάντ Αλί Πασά στην πόλη της Καβάλας, *Μνημείο και Περιβάλλον* 10, Θεσσαλονίκη, 129-144.
- Στεφάνου, Σ.Ν. (1988) Ο πύργος του Τριγωνίου. Συμβολή στη μελέτη των τουρκικών οχυρώσεων της Θεσσαλονίκης, *Βυζαντινά* 14, Θεσσαλονίκη, 413-453.
- Στράτης, Γ.Ε. (2006) *Λεύκωμα. Από το χθες στο σήμερα*, Δήμος Ροδολίβους, Ροδολίβος.
- Σύγχρονα θέματα*, περίοδος β', χρόνος 19^{ος}, τεύχος 63, Απρίλιος-Ιούνιος 1997, Αθήνα.
- Σχινάς, Ν.Θ. (1886) *Οδοιπορικοί σημειώσεις Μακεδονίας, Ηπείρου, νέας οροθετικής γραμμής και Θεσσαλίας*, εν Αθήναις.
- Ταμιωλάκης, Γ. (1985) *Η ιστορία της ύδρευσης της Θεσσαλονίκης*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη.
- Ταμπάκη, Σ., Ζόμπου-Ασήμη, Κλημέντιδου-Παπαδάμου, Α. (1999) Το «Κάστρο» του Λευκού Πύργου, *Βυζαντινά* 20, Θεσσαλονίκη, 303-329.
- Τολούδη, Δ.Α. (1983) *Σιντική ιστορία και παραδόσεις*, Εκπολιτιστικός-Λαογραφικός Σύλλογος Σιδηροκάστρου, Σιδηρόκαστρο.
- Τομανάς, Κ. (1991) *Οι ταβέρνες της παλιάς Θεσσαλονίκης*, Εξάντας, Θεσσαλονίκη.
- Τομανάς, Κ. (1992) *Οι κάτοικοι της παλιάς Σαλονίκης*, Εξάντας, Θεσσαλονίκη.
- Τομανάς, Κ. (1995) *Χρονικό της Θεσσαλονίκης 1875-1920*, Νησίδες, Θεσσαλονίκη.
- Τομανάς, Κ. (1996) *Χρονικό της Θεσσαλονίκης 1921-1944*, Νησίδες, Θεσσαλονίκη.
- Τομανάς, Κ. (1997α) *Δρόμοι και γειτονιές της Θεσσαλονίκης μέχρι το 1944*, Νησίδες, Θεσσαλονίκη.
- Τομανάς, Κ. (1997β) *Οι πλατείες της Θεσσαλονίκης μέχρι το 1944*, Νησίδες, Θεσσαλονίκη.
- Τομανάς, Κ. (1997γ) *Τα σχολεία της Θεσσαλονίκης μέχρι το 1944*, Νησίδες, Θεσσαλονίκη.

- Τούρτα, Α. (1999) Γυναικόκαστρο, Ελλάς, στο *Κοσμική και μεσαιωνική αρχιτεκτονική στα Βαλκάνια 1300-1500 και η διατήρησή της*, Ćurčić, S., Χατζητρύφωνος Ευ. (επιμ.), University Studio Press, Θεσσαλονίκη, 110-113.
- Τρακασοπούλου-Τζήμου, Κ. (1992) Δράμα: Από την οθωμανική στη νεοελληνική πόλη. Εξέλιξη της μορφολογίας του χώρου και αρχιτεκτονική, Α' Επιστημονική Συνάντηση, *Η Δράμα και η περιοχή της - Ιστορία και Πολιτισμός*, (Δράμα 24-25 Νοεμβρίου 1989), Δράμα, 297-317.
- Τριάρχης, Φ. (1973) *Συνοπτική ιστορία του νομού Δράμας*, Θεσσαλονίκη.
- Τρίχα, Α. (1993) «Οι Βαλκανικοί Πόλεμοι μέσα από προσωπικά ημερολόγια και προσωπικές αλληλογραφίες», στο συλλογικό *Η Ελλάδα των Βαλκανικών Πολέμων*, Αθήνα, 37-119.
- Τρυσιάνη-Ομήρου, Ρ.Σ. (1999) Το βυζαντινό λουτρό. Θεσσαλονίκη, Ελλάς, στο *Κοσμική μεσαιωνική αρχιτεκτονική στα Βαλκάνια 1300-1500 και η διατήρησή της*, Ćurčić, S., Χατζητρύφωνος, Ευ. (επιμ.), ΑΙΜΟΣ-ΕΜΜΑΒΠ, University Studio Press, Θεσσαλονίκη, 314-317.
- Τσακτσίρας, Α. (1997) *Στη παλιά Θεσσαλονίκη μια περιδιάβαση με λόγο και εικόνα*, Μαλλιάρης-Παιδεία, Θεσσαλονίκη.
- Τσαμαντουρίδης, Π.Γ. (1993) *Το Βυζαντινό κάστρο (Αβρέτ Χισάρ). Παλαιό Γυναικόκαστρο Κιλκίς, Κιλκίς*.
- Τσαμίσης, Π. (1949) *Η Καστοριά και τα μνημεία της*, Ι.Α. Αλευρόπουλου, Αθήνα.
- Τσιλιπάκου, Α. (2008) Ορτά τζαμί, στο *Η οθωμανική αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, Μπρούσκαρη, Ε. (επιμ.), Υπουργείο Πολιτισμού, Διεύθυνση Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων, Αθήνα, 297.
- Τσίρογλου, Δ. (2000) *Ο Λευκός Πύργος*, Σαβάλλας, Αθήνα.
- Τσιτσελίκης, Κ., Χριστόπουλος, Δ.Κ. (επιμ.) (2008) *Το ανομολόγητο ζήτημα των μειονοτήτων στην ελληνική έννομη τάξη*, Κέντρο Ερευνών Μειονοτικών Ομάδων, Κριτική, Αθήνα.
- Τσολάκης, Π. (1996) *Πολεοδομικές και αρχιτεκτονικές έρευνες στην Καστοριά*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη.
- Τσολάκης, Π. (2001) Οι Τουρκαλβανοί στην Καστοριά και τα κονάκια των μπέηδων Σαχίν και Αράμ, *Το αίθριο 2*, Επιστημονική Επετηρίδα Πολυτεχνικής Σχολής, Τόμος ΙΖ' (1999-2000), Τμήμα Αρχιτεκτόνων, Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη, 113-140.
- Τσολάκης, Π. (2008) *Οθωμανικά διοικητήρια στον ελλαδικό χώρο 1850-1912*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη.
- Τσότσος, Γ.Π. (1997) *Μακεδονικά γεφύρια. Τοπογραφία, αρχιτεκτονική, ιστορία, λαογραφία*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη.
- Φαρδής, Ν. «Αι ασχημίας της Θεσσαλονίκης», *Μακεδονία* 17/11/1928.
- Φαρδής, Ν. «Ο Λευκός Πύργος και το μέλλον του», *Μακεδονία* 20/05/1929.
- Φραγκουδάκη, Α., Δραγώνα, Θ. (1997) (επιμ.) «*Τί είν' η πατρίδα μας;*» *Εθνοκεντρισμός στην εκπαίδευση*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα.
- Φρόυντ, Σ. (1977) *Νέα σειρά των παραδόσεων για την εισαγωγή στην ψυχανάλυση*, Επίκουρος, Αθήνα, στα γερμανικά: *Neue Folge der Vorlesungen zur Einführung in die Psychoanalyse*,

Wien 1933.

- Χαλκιάδης, Αθ. (1910) *Η Μακεδονία εθνολογική στατιστική των βιλαετιών Θεσσαλονίκης και Μοναστηρίου*, εκδόσεις του τυπογραφείου της Νομικής, Αθήνα.
- Χαμηλάκης, Γ. «Ο ενσωματωμένος αρχαιολόγος: Ιράκ, ηθική και νεοαποικιοκρατία», *Η Αυγή* 10/03/09.
- Χαραλάμπους, Μ.Μ. (2001) *Η μυστική ιστορία της Θεσσαλονίκης*, Αρχέτυπο.
- Χαστάογλου, Β., Καραδήμου-Γερόλυμπος, Α. (1986) Θεσσαλονίκη 1900-1940. Από τις αντιφάσεις του κοσμοπολιτισμού στην ομοιογένεια της νεοελληνικής πόλης, Ανάτυπο από τα πρακτικά του συμποσίου «*Η Θεσσαλονίκη μετά το 1912*» 1-3 Νοεμβρίου 1985, Θεσσαλονίκη.
- Χαστάογλου-Μαρτινίδη, Β. (2006) Αξιοποίηση-ανάπλαση του παλιού λιμανιού και της αγοράς (Λαδάδικα) στη Θεσσαλονίκη, *Διεθνές «Forum Επιχειρηματικής Στήριξης» για το ιστορικό κέντρο της Καβάλας - Χερσόνησος Παναγίας*, 24 & 25 Νοεμβρίου 2006.
- Χαρίτος, Μ.Ι. (1974) *Έδεσσα (αρχαιολογικά-ιστορικά-λαογραφικά Εδέσσης)*, τεύχος α', το ιστορικό της ιδρύσεως του αρχαιολογικού μουσείου Εδέσσης, Αθήνα.
- Χατζή-Ιωάννου, Μ. (1880) *Αστυγραφία Θεσσαλονίκης ήτοι τοπογραφική περιγραφή της Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη.
- Χατζητρυφώνος, Ευ. (1988) Οθωμανικό λουτρό στην Απολλωνία της Βόλβης. *Μακεδονικά* 26, Σύγγραμμα Περιοδικόν της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών, 1987-88, Θεσσαλονίκη, 139-168.
- Χατζητρυφώνος, Ευ. (1990) Το οθωμανικό λουτρό Yahudi Hamami της Θεσσαλονίκης, *Μακεδονικά* 27, Σύγγραμμα Περιοδικόν της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών, 1989-1990, Θεσσαλονίκη, 79-120.
- Χατζητρυφώνος, Ευ. (1999) Το Λουτρό της Αγοράς. Θεσσαλονίκη, Ελλάς, στο *Κοσμική μεσαιωνική αρχιτεκτονική στα Βαλκάνια 1300-1500 και η διατήρησή της*, Ćurčić, S., Χατζητρυφώνος, Ευ. (επιμ.), ΑΙΜΟΣ-ΑΜΜΑΒΠ, University Studio Press, Θεσσαλονίκη, 322-325.
- Χατζητρυφώνος, Ευ. (2002) Παζάρ Χαμάμ και Μοδιάνο, *Καθημερινή*, ένθετο Επτά Ημέρες, «Θεσσαλονίκη παραδοσιακές αγορές».
- Χεκίμογλου, Ευ. (1998) *Οι Αμπελόκηποι έχουν ιστορία. Ιστορική προσέγγιση στην περιοχή Αμπελοκήπων Θεσσαλονίκης*, Ιανός - Δήμος Αμπελοκήπων, Θεσσαλονίκη.
- Χεκίμογλου, Ευ., Danacıoğlu, E. (1998) *Η Θεσσαλονίκη πριν από 100 Χρόνια. Το μετέωρο βήμα προς τη Δύση. Άγνωστες εικόνες και πηγές*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη.
- Χεκίμογλου, Ευ. (2015) Η ικεσία και το μέγαρο, Μέρος Δεύτερο, *Θεσσαλονικέων Πόλις* 52, Θεσσαλονίκη.
- Χιόνης, Κ. (1968) *Ιστορία της Καβάλας*, Καβάλα.
- Χλέπα, Ε.Α. (2011) *Τα βυζαντινά μνημεία στη νεότερη Ελλάδα. Ιδεολογία και πρακτική των αποκαταστάσεων 1833-1939*, Καπόν, Αθήνα.
- Χουρμουζιάδης, Γ. (1995) *Αναλογίες*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη.

- Χριστοδούλου, Αν. (1960) *Ιστορία της Βέροιας*.
- Beausoleil, J., Γερόλυμπου, Α., Παναγιωτόπουλος, Β., Βελένης, Γ., Κολώνας, Β., (1999) *Θεσσαλονίκη. Οι πρώτες έγχρωμες φωτογραφίες 1913 & 1918*, Ολκός, Αθήνα.
- Clark, B. (2007) *Δυο φορές ξένος. Οι μαζικές απελάσεις που διαμόρφωσαν την σύγχρονη Ελλάδα και Τουρκία*, Ποταμός, Αθήνα, στα αγγλικά: *Twice a Stranger How Mass Expulsion Forged Modern Greece and Turkey*, Granta Publications 2006, London.
- Dakin, D. (1998) *Η ενοποίηση της Ελλάδας 1770-1923*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα, στα αγγλικά: *The Unification of Greece 1770-1923*, Benn 1972, London.
- Gelner, E. (1992) *Έθνη και εθνικισμός*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, στα αγγλικά: *Nations and Nationalism*, Blackwell 1983, Oxford.
- Gelner, E. (2002) *Εθνικισμός. Πολιτισμός, πίστη και εξουσία*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα στα αγγλικά: *Nationalism*, Weidenfeld & Nicolson 1997, London.
- Georgeon, F. (1994) Η «Σελανίκ» των μουσουλμάνων και των ντονμέδων, στο «*Θεσσαλονίκη η Πόλη των Εβραίων*» και η αφύπνιση των *Βαλκανίων*, Εκάτη, Αθήνα.
- Herzfeld, M. (2002) *Πάλι δικά μας. Λαογραφία, ιδεολογία και η διαμόρφωση της σύγχρονης Ελλάδας*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, στα αγγλικά: *Ours Once More. Folklore Ideology and the Making of Modern Greece*, University of Texas Press, 1982, Austin.
- Hobsbawm, E.J. (1994) *Έθνη και εθνικισμός από το 1780 μέχρι σήμερα. Πρόγραμμα, μύθος, πραγματικότητα*, Καρδαμίτσα, Αθήνα στα αγγλικά: *Nations and Nationalism since 1780*, Cambridge University Press 1990, Cambridge.
- Hobsbawm, E., Ranger, T. (2004) (επιμ.) *Η Επινόηση της Παράδοσης*, Θεμέλιο, Αθήνα, στα αγγλικά: *The Invention of Tradition*, Cambridge University Press 1983, Cambridge.
- Renan, E. (2009) *Τι είναι Έθνος*, Ροές, στα γαλλικά: *Qu' est-ce qu' une nation?*, Conférence Faite en Sorbonne Le 11 Mars 1882, Paris.
- Sebald, W.G. (2008) *Η φυσική ιστορία της καταστροφής, Άγρα*, Αθήνα, στα γερμανικά: *Luftkrieg und Literatur*, Hanser 2003, Munich.
- Smith, D.A. (2000) *Εθνική Ταυτότητα*, Οδυσσέας, Αθήνα στα αγγλικά: *National Identity*, Penguin Books 1991, London.

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ

- Agelopoulos, G. (2000) Political Practices and Multiculturalism: The Case of Salonica στο *Macedonia. The Politics of Identity and Difference*, Cowan, J.K. (επιμ.), Pluto Press, London.
- Antiquity*, Editorial Notes, vol. XXX, No 118, June 1956, 65.
- Argyropoulos, R. (2001) *Les Intellectuels Grecs à la Recherche de Byzance (1860-1912)*, Institut de Recherches Néohelléniques, Αθήνα.
- Ascherson, N. (2005) Cultural destruction by war and its impact on group identities, στο *Cultural Heritage in Postwar Recovery*, Stanley-Price, N. (επιμ.), *ICCROM Conservation Studies* 6, papers from the ICCROM FORUM held on October 4-6, 2005, 17-25.
- Alcock, S.E. (2002) *Archaeologies of the Greek Past. Landscape, Monuments, and Memories*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Appadurai, A. (1986) (επιμ.) *The Social Life of Things: Commodities in Cultural Perspective*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Astrinidou, P. (2010) Material Memory and Politics. An Approach to the “Destruction” of the Architectural Past of Thessaloniki in the Twentieth Century, στο *Archaeology in Situ. Sites, Archaeology, and Communities in Greece*, Stroulia, A., Buck Sutton, S. (επιμ.), Lexington Books, Plymouth UK, 201-220.
- Ayverdi, E. H. (1982) *Avrupa ‘ Da Osmanli Mimari Eserleri. Bulgaristan, Ynanistan, Arnavudluk*, IV. CILD 4, 5, 6 Kitab, Istanbul Fetih Cemiyeti 1982.
- Balta, E. (1995) *Les Vakifs de Serres et de sa Région (XVe et XVIe s.)*, Centre de Recherches Néohellénique Fondation Nationale de la Recherche Scientifique, Αθήνα.
- Barker, Ph. (1977) *Techniques of Archaeological Excavation*, Routledge, London & New York.
- Bender, B. (1993) (επιμ.) *Landscape, Politics and Perspectives*, Berg, New York.
- Benvenisti, M. (1998) *City of Stone: the Hidden History of Jerusalem*, University of California Press, Berkeley.
- Benvenisti, M. (2000) *Sacred Landscape: the Buried History of the Holy Land Since 1948*, University of California Press, Berkeley.
- Bergson, H. (1991) *Matter and Memory*, Zone Books, New York, πρώτη έκδοση 1908.
- Bernbeck, R., Pollock, S. (1996) Ayodhya, Archaeology, and Identity, *Current Anthropology*, vol. 37, No1, Supplement: Special Issue: Anthropology in Public (Feb. 1996), 138-142.
- Bevan, R. (2006) *The Destruction of Memory. Architecture at War*, Reaktion Books, London.
- Biçakçi, I. (2003) *Ynanistan’da Türk mimari eserleri*, ISAR, Istanbul.
- Boylan, P.J. (2001) The Concept of Cultural Protection in Times of Armed Conflict: from the Crusades to the New Millennium, στο *Illicit Antiquities*, Tubb, K.B., Brodie, N. (επιμ.), Routledge, London, 43-108.
- Bradley, R. (1984) Studying Monuments, στο *Neolithic Studies. A Review of Some Current Research*, British Archaeological Reports, Bradley, R., Gardiner, J. (επιμ.), British Series

133, Oxford, 60-66.

- Bradley, R. (1987) Time regained the creation of continuity, *Journal of the British Archaeology Association*, 1-17.
- Braun, J.P., Faucherre, N., Spieser, J.M. (1983) Deux tours turques de Thessalonique, *Μακεδονικά* 23, Σύγγραμμα Περιοδικόν της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη, 1-24.
- Brubaker, L. (2012) *Inventing Byzantine Iconoclasm*, Studies in Early Medieval History, Bristol Classical Press, Bristol.
- Buchli, V., Lucas, G. (2001) The absent present: Archaeologies of the contemporary past, στο *Archaeologies of the Contemporary Past*, Buchli, V., Lucas, G. (επιμ.), Routledge, London & New York, 3-18.
- Byrne, D. (1991) Western hegemony in archaeological heritage management, *History and Anthropology* 5, 269-76.
- Çam, N. (2000) *Ynanistan'Daki Türk Eserleri. Turkish Monuments in Greece*, Türk Tarih Kurumu Basimevi, Ankara.
- Cameron, E. (1991) *The European Reformation*, Oxford University Press, Oxford.
- Cameron, Ch. (2008) From Warsaw to Mostar: The world heritage committee and authenticity, *APT Bulletin*, Vol. 39, No 2/3, 19-24.
- Carnegie Endowment for International Peace, *Report of the International Commission To Inquire into the Causes and Conduct of the Balkan Wars*. Published By the Endowment Washington 1914.
- Chapman, J. (1994) Destruction of a common heritage: the archaeology of war in Croatia, Bosnia and Hercegovina, *Antiquity* 68, 120-126.
- Chapman, J. (2000) *Fragmentation in Archaeology: People, Places, and Broken Objects in the Prehistory of South-Eastern Europe*, Routledge, London.
- Chipindale, Ch. (1994) Editorial, *Antiquity* 68, 1-9.
- Choay, F. (1992) *L'Allégorie du Patrimoine*, Seuil, Paris.
- Christin, O. (1992) 'Les iconoclastes savent-ils ce qu'ils font? Rouen, 1562-1793' στο *Révolution Française et 'Vandalisme Révolutionnaire'*, Bernard-Griffiths, S. Chemin, M.C., Erhard, J. (επιμ.), Paris.
- Colwell-Chanthaphonh, C. (2003) Dismembering/disremembering the Buddhas: Renderings on the Internet during the Afghan purge of the past, *Journal of Social Archaeology* 2003, vol. 3, No 1, 75-98.
- Connerton, P. (1989) *How Societies Remember*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Connerton, P. (2009) *How Modernity Forgets*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Coningham, R., Lewer, N. (1999) Paradise Lost: the bombing of the Temple of the Tooth – a UNESCO World Heritage site in Sri Lanka, *Antiquity* 73, 857-66.
- Cosgrove, D.E. (1984) *Social formation and symbolic landscape*, Croom Helm, London.
- Cousinery, E.M. (1831) *Voyage dans la Macédoine, cotenant des recherches sur l'histoire, la*

géographie et les antiquités de ces pays, Paris.

- Coward, M. (2009) *The Politics of Urban Destruction*, Routledge.
- Dallery, A.B., Scott, C.E. (1989) *The Question of the Other: Essays in Contemporary Continental Philosophy*, State University of New York Press, Albany, N.Y.
- Demetriades, V. (1976) The tomb of Ghazi Evrenos at Yenitsa and its inscription, Reprinted from the *Bulletin of the school of Oriental and African Studies*. University of London, Vol. XXXIX, Part 2.
- Diaz-Andreu, M., Champion, T. (1996) (επιμ.) *Nationalism and Archaeology in Europe*, UCL Press, London.
- Diehl, Ch. (1920) *Salonique*, H. Laurens, Paris.
- Dolf-Bonekamper, G. (2002) Sites of hurtful memory, *The Getty Conservation Institute Newsletter*, Vol. 17, No 2, 4-10.
- Dolgorf, S. (1971) *Bakunin on Anarchy*, Vintage Books, New York.
- Dooley, T. M. (2001) *The Decline of the Big House in Ireland: A Study of Irish Landed Families, 1860-1960*, Wolfound Press, Dublin.
- Driessen, J. (2013) (επιμ.) *Destruction. Archaeological, Philological and Historical Perspectives*, Presses Universitaires de Louvain.
- Duncan, J. (1990) *The city as text: the politics of landscape interpretation in the Kandyan kingdom*, Cambridge University Press, Cambridge.
- El Hah, N.A. (1998) Translating truths: Nationalism, the practice of archaeology, and the remaking of past and present in contemporary Jerusalem, *American Ethnologist*, vol. 25, No 2, May, 166-188.
- Eyice, S. (1954) *Ynanistanda Türk Mimari Eserleri*, *Türkiyat Mecmuası* 11, 157-182.
- Fentress, J., Wickham, C. (1992) *Social Memory*, Blackwell, Oxford.
- Fotiadis, M. (2003) Greek archaeology and the formation of european and national identities, *Pharos*, Journal of the Netherlands Institute in Athens, vol. XI, 83-94.
- Francioni, F., Lenzerini, F. (2003) The destruction of the Buddhas of Bamiyan and international law, *EJIL*, vol. 14, No 4, 619-651.
- Friedland, R., Hecht, R. (1998) The bodies of nations: A comparative study of religious violence in Jerusalem and Ayodhya, *History of Religions*, vol. 38, No 2, November, 101-149.
- Gamboni, D. (1997) *The Destruction of Art. Iconoclasm and Vandalism since the French Revolution*, Reaktion Books, London.
- Gamboni, D. (2001) World heritage: Shield or target? *The Getty Conservation Institute Newsletter* 16, No 2, 5-11.
- Giborowski, A. (1968) *Warsaw, a City Destroyed and Rebuilt*, Warsaw.
- Gonzalez-Ruibal, A. (2008) Time to destroy. An archaeology of supermodernity, *Current Anthropology*, vol. 49, Number 2, April, 247-279.

- Gonzalez-Ruibal, A. (2008) Embracing destruction, στο *Destruction. Archaeological, Philological and Historical Perspectives*, Driessen, J. (επιμ.), Presses Universitaires de Louvain.
- Gould, R.A., Schiffer, M.B. (1981) *Modern Material Culture: The Archaeology of Us*, Academic Press, New York.
- Gourgouris, S. (1996) *Dream Nation. Enlightenment, Colonization and the Institution of Modern Greece*, Stanford University Press.
- Graves-Brown, P., Harrison, R., Piccini, A. (2013) (επιμ.) *The Oxford Handbook of the Contemporary World*, Oxford University Press, Oxford.
- Halbwachs, M. (1925) *Les Cadres Sociaux de la Mémoire*, Presses Universitaires de France, Paris.
- Halbwachs, M. (1941) *La Topographie Légendaire des Évangiles en Terre Sainte: Etudes de Mémoire Collective*, Paris.
- Halbwachs, M. (1950) *La Mémoire Collective*, Paris, Presses Universitaires de France, Paris.
- Hamilakis, Y., Yalouri, E. (1996) Antiquities as a symbolic capital in modern Greek society, *Antiquity* 70, 117-129.
- Hamilakis, Y. (2003) Iraq, stewardship and 'the record'. An ethical crisis for archaeology, *Public Archaeology*, vol. 3, 104-111.
- Hamilakis, Y. (2007) *The Nation and its Ruins: Antiquity, Archaeology, and National Imagination in Greece*, Oxford University Press, Oxford.
- Hayden, B. (1996) Feasting in Prehistoric and Traditional Societies, στο *Food and the Status Quest. An Interdisciplinary Perspective*, Wiessner, P., Sciefenhövel, W. (επιμ.), Berghan Books, Oxford & New York, 127-146.
- Herscher, A., Riedlmayer, A. (2001) Kosovo: The Destruction of Cultural and Religious Heritage, *Reports on War Crimes in the Former Yugoslavia*, 19 January 2001.
- Herzfeld, M. (1982) *Ours Once More. Folklore Ideology and the Making of Modern Greece*, University of Texas Press, Austin.
- Herzfeld, M. (1991) *A Place in History. Social and Monumental Time in a Cretan Town*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey.
- Herzfeld, M. (2006) Spatial cleansing. Monumental vacuity and the idea of the West, *Journal of Material Culture*, vol. 11(1/2), 127-149.
- Higuchi, T., Barnes, G. (1995) Bamiyan: Buddhist cave temples in Afghanistan, *World Archaeology* 27, 282-302.
- Hofmann, T. (2002) *Armenians in Turkey Today. A Critical Assessment of the Situation of the Armenian Minority in the Turkish Republic*. The EU Office of armenian Associations of Europe.
- Holtorf, J.C. (2001) Is the past a non-renewable resource, στο *Destruction and Conservation of Cultural Property*, Layton, R., Stone, P., Thomas, J. (επιμ.), Routledge, London & New York, 286-297.

- Jansen, M. (1986) Cyprus: The loss of a cultural Heritage, *Modern Greek Studies Yearbook*, University of Minnesota, vol. 2.
- Jenkins, R. (1996) *Social Identity*, Routledge, London.
- Kiel M. (1970) Notes on the history of some turkish monuments in Thessaloniki and their founders, *Balkan Studies* 11, Θεσσαλονίκη, 123-149.
- Kiel, M. (1971) Observations on the History of Northern Greece during the Ottoman rule. The Turkish Monuments of Komotini and Serres, *Balkan Studies* 12/2, Θεσσαλονίκη, 437-442.
- Kiel, M. (1973) A note on the exact date of construction of the White Tower of Thessaloniki, *Balkan Studies* 14.2, IMXA, Θεσσαλονίκη, 352-357.
- Knapp, A.B., Antoniadou, S. (1998) Archaeology, politics and the cultural heritage of Cyprus, στο *Archaeology Under Fire. Nationalism, Politics and Heritage in the Eastern Mediterranean and the Middle East*, Meskell, L. (επιμ.), Routledge, London & New York, 13-43.
- Kohl, Ph.L., Fawcett, C. (1995) (επιμ.) *Nationalism, Politics, and the Practice of Archaeology*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Kohl, Ph.L. (1998) Nationalism and archaeology: On the constructions of nations and the reconstructions of the remote past, *Annual Review of Anthropology*, vol. 27, 223-246.
- Kolluoglu, K.B. (2005) Forgetting the Smyrna Fire, *History Workshop Journal* 60, Oxford University Press, 25-44.
- Konuk, N. (2010) *Ottoman Architecture in Greece / Yunanistan'da Osmanli Mimarisi*, Stratejic Arastirmalar Merkezi, Ankara.
- Kristeva, J. (1982) *The Powers of Horror: An Essay on Abjection*, European Perspective Series, Columbia University Press.
- Lambourne, N. (2001) *War Damage in Western Europe. The Destruction of Historic Monuments During the Second World War*, Edinburgh University Press, Edinburgh.
- Lal, B.B. (2001) A note on the excavations at Ayodhya with reference to the Mandir-Masjid issue, στο *Destruction and Conservation of Cultural Property*, Layton, R., Stone, P., Thomas, J. (επιμ.), Routledge, London & New York, 117-126.
- Layton, R., Thomas, J. (2001) Introduction: the destruction and conservation of cultural property, στο *Destruction and Conservation of Cultural Property*, Layton, R., Stone, P., Thomas, J. (επιμ.), Routledge, London & New York, 1-21.
- Leake, W.M. (1835) *Travels in Northern Greece*, J. Rodwell, London.
- Lefèvre, A.C., Faton, L. (1991) Iraq. Le constat après la guerre, *Archéologia* 274, Décembre 1991, 10-21.
- Leontis, A. (1995) *Topographies of Hellenism: Mapping the Homeland*, Cornell University Press, Ithaca.
- Lowenthal, D. (1985) *The Past is a Foreign Country*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Lowry, H.W. (2009) *In the Footsteps of the Ottomans. A Search of Sacred Spaces and Architectural Monuments in Northern Greece*, Bahçeşehir University Press, Istanbul.

- Mackridge, P., Yannakakis, E. (1997) (επιμ.) *Ourselves and Others. The Development of a Greek Macedonian Cultural Identity since 1912*, Berg, Oxford & New York.
- Mandal, D. (2003) *Ayodhya: Archaeology after Demolition*, Longman Orient, New Delhi.
- Mazower, M. (2000) *The Balkans. From the end of Byzantium to the Present Day*, Phoenix, London.
- Mazower, M. (2001) «High Political Stakes», *Index on Censorship* 30, no. 2.
- Mazower, M. (2004) *Salonica City of Ghosts. Christians, Muslims and Jews 1430-1950*, HarperCollinsPublishers, London.
- Mc Grane, B. (1992) *Beyond Anthropology: Society and the Other*, Columbia University Press.
- Mc Neal, R. (1991) Archaeology and the destruction of the later athenian Acropolis, *Antiquity* 65, 49-63.
- Meskell, L. (1998) (επιμ.) *Archaeology Under Fire. Nationalism, Politics and Heritage in the Eastern Mediterranean and Middle East*, Routledge, London & New York.
- Meskell, L. (2002) Negative heritage and past mastering in archaeology. *Anthropological Quarterly*, vol. 75, No 3, 557-574.
- Miller, D.M. (1987) *Material Culture and Mass Consumption*, Blackwell, Oxford.
- Miller, F.P., Vandome, A.F., McBrewster, J. (2009) (επιμ.) *Looted Art: Looted Art, Archaeological Looting in Iraq, Alexander the Great, Book of Jeremiah, World War II, Turkish Invasion of Cyprus, National Museum of Iraq, Cleveland Museum of Art*, Alphascript publishing 2009.
- Nora, P. (1978) Mémoire collective, στο *L' Histoire Nouvelle*, Le Goff, J., Chartier, P., Revel J. (επιμ.) Retz, Paris, 398-401.
- Nora, P. (1984-1992) (επιμ.), *Les Lieux de la Mémoire*, Gallimard, Paris.
- Nora, P. (1989) Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire, *Representations* 26, Special Issue: Memory and Counter-memory (Spring 1989).
- O' Callaghan, J.F. (2003) *Reconquest and Crusade in Medieval Spain*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia.
- Oikonomou, A., Georgopoulos, P., Stoios, A., Strati, A. (2013) Documentation and restoration of the ottoman monuments in Florina, *8th International Symposium on the Conservation of Monuments in the Mediterranean Basin. Monument Damage Hazards and Rehabilitation Technologies* May-June 2010, National Technical University of Athens – University of Patras – Technical Chamber of Western Thrace, Πάτρα: 1-12.
- Olsen-Gilliland, M.K. (1993) Bridge on the Sava: Ethnicity in Eastern Croatia, 1981-1991, *Anthropology of East Europe Review*, vol. 11, Nos. 1-2 Autumn, 1993, Special Issue: War Among the Yugoslavs, 61-71.
- Olsen, B.J. (2001) The end of history? Archaeology and the politics of identity in a globalized world, στο *Destruction and Conservation of Cultural Property*, Stone, R., Stone, G.P., Thomas, T. (επιμ.), Routledge, London & New York, 42-54.
- Palanta, R. (1993) *Edessa City of Waters*. Municipality of Edessa-Kastaniotis, Αθήνα.

- Papalexandrou, A. (2003) Memory Tattered and Torn: Spolia in the Heartland of Byzantine Hellenism, στο *Archaeologies of Memory*, Van Dyke, R.M., Alcock, S.E. (επιμ.), Blackwell Publishing, Oxford, 56-80.
- Perovic, M.R., Zegezac, Z. (2000) The Destruction of an Architectural Culture: the 1999 Bombing of Belgrade, *Cities*, vol. 17, No 6, 395-408.
- Petropoulos, J.A. (1978), The modern greek state and the greek past, Vryonis, Sp. (επιμ.), *Byzantina kai Metabyzantina*, vol. 1, Undena Publications, Malibu, 163-176.
- Philips, J. (1974) *Reformation of Images: Destruction of Art in England, 1535-1660*, University of California Press, Berkeley.
- Pouqueville, F. (1826) *Voyage de la Grèce*, v.2, Paris.
- Rakoczy, L. (2008) (επιμ.) *Archaeology of Destruction*, Cambridge Scholars Publishing.
- Rao, N., Reddy, C.R. (2001) Ayodhya, the print media and communalism, στο *Destruction and Conservation of Cultural Property*, Layton, R., Stone, P., Thomas, J. (επιμ.), Routledge, London and New York, 139-156.
- Rathje, W.L., Murphy, C. (1992) *Rubbish! The Archaeology of Garbage*, Harper Collins, New York.
- Ratnagar, Sh. (2004) Archaeology at the heart of a political confrontation. The case of Ayodhya, *Current Anthropology*, vol. 54, no 2, April, 239-259.
- Réau, L. (1959) *Histoire du Vandalisme: Les Monuments Détruits de l'Art Français*, 2 vols., Librairie Hachette, Paris.
- Rowlands, M. (1993) The role of memory in the transmission of culture, *World Archaeology*, vol. 25, No. 2, Conceptions of Time and Ancient Society Oct., 141-151.
- Rush, L. (2010) (επιμ.) *Archaeology, Cultural Property and the Military*, Boydell Press, Woodbridge.
- Sakka, N. (2008) The excavation of the Ancient Agora of Athens: the politics of commissioning and managing the project, στο *A Singular Antiquity. Archaeology and Hellenic Identity in Twentieth-Century Greece*, Damascos, D., Plantzos, D. (επιμ.), Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα, 111-124.
- Saraga, N. (2009) Les monuments ottomans d'Athènes Au fil du temps, στο *Patrimoines culturels en Méditerranée orientale: recherche scientifique et enjeux identitaires*, David, J.-C., Muller-Celka, S. (επιμ.), 3e atelier (26 novembre 2009): *Les héritiers de l'Empire ottoman et l'héritage refusé*, Rencontres scientifiques en ligne de la Maison de l'Orient et de la Méditerranée, Lyon.
- Sautman, B. (2003) "Cultural Genocide" and Tibet, *Texas International Law Journal*, vol. 38, No 2, 173-248.
- Schlidgen, B.D. (2008) *Heritage or Heresy. Preservation and Destruction of Religious Art and Architecture in Europe*, Palgrave MacMillan, New York.
- Schofield, J, Johnson, W.G., Beck, C.M. (2002) *Matériel Culture: The Archaeology of Twentieth Century Conflict*, Routledge, London & New York.
- Shanks, M., Tilley, C. (1987) *Social Theory and Archaeology*, Polity Press, Cambridge.

- Sharma, R.S. (2001) The Ayodhya issue, στο *Destruction and Conservation of Cultural Property*, Layton, R., Stone, P., Thomas, J. (επιμ.), Routledge, London & New York, 127-138.
- Shaw, J. (2000) Ayodhya's sacred landscape: ritual memory, politics and archaeological 'fact', *Antiquity* 74, 693-700.
- Silberman, N.A. (1989) *Between Past and Present: Archaeology, Ideology, and Nationalism in the Modern Middle East*, Henry, Holt & Company, New York.
- Simic, A. (1993) The first and last Yugoslav: Some thoughts on the dissolution of a state, *Anthropology of East Europe Review*, vol. 11, Nos. 1-2 Autumn, 1993, Special Issue: War Among the Yugoslavs, 15-22.
- Stavroulakis, N.P. (1993) *Salonika Jews and Dervishes*, Talos Press, Αθήνα.
- Stites, R. (1985) Iconoclastic currents in the russian revolution: Destroying and preserving the past, στο *Bolshevik Culture. Experiment and Order in the Russian Revolution*, Gleason, A., Kenez, P., Stites, R. (επιμ.), Indiana University Press, 1-24.
- Stone, P.G., Bajjaly, J.F. (2008) *The Destruction of Cultural Heritage in Iraq*, Boydell Press, Woodbridge.
- Šulc, B. (2001) The protection of Croatia's cultural heritage during war 1991-95, στο *Destruction and Conservation of Cultural Property*, Layton, R., Stone, P., Thomas, J. (επιμ.), Routledge, London & New York, 157-167.
- Sutton, B.S., Stroulia, A. (2010) Archaeological sites and the chasm between past and present, στο *Archaeology in Situ. Sites, Archaeology, and Communities in Greece*, Stroulia, A., Sutton, S.B. (επιμ.), Lexington Books, Plymouth UK, 3-50.
- Szymanski, L., Bielecki, T., Banasiewicz, C.Z. (1973) *Warsaw Aflame: The 1939-1945 Years*, Polamerica.
- Tafrahi, O. (1913) *Topographie de Thessalonique*, Librairie P. Geutner, Paris.
- Theoharidou, K. (1988) *The architecture of Hagia Sophia, Thessaloniki from its erection up to the Turkish conquest*, BAR International series 399.
- Todorova, M. (1997) *Imagining the Balkans*, Oxford University Press, Oxford.
- Trigger, B.G. (1989) *A History of Archaeological Thought*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Unver, A.S. (1972) «Selanik'te yuz eserimiz hakkinda», *Guney-Dogu Avrupa Arastimalari Dergisi*, 257-260.
- Van Dyke, R.M., Alcock, S.E. (2003) (επιμ.) *Archaeologies of Memory*, Blackwell Publishing, Oxford.
- Wagner-Pacifici, R., Scharz, B. (1991) The vietnam veterans memorial: Commemorating a difficult past, *The American Journal of Sociology*, vol. 97, No2 Sep, 376-420.
- Warnke, M. (1977) (επιμ.) *Bildersturm: Die Zerstörung des Kunstwerks*, Frankfurt, πρώτη έκδοση Munich 1973.
- Watagin, G.C. (1984) Archeologia e 'archeologie'. Il rapporto con l'antico fra mito, arte e ricerca, *Settis*, vol. 1.

- Wheeler, R.E.M. (1954) *Archaeology from the Earth*, Clarendon Press, Oxford.
- Wijesuriya, G. (2005) The restoration of the Temple of the Tooth Relic in Sri Lanka: a post-conflict cultural response to loss of identity, στο *Cultural Heritage in Postwar Recovery*, Nicholas Stanley-Price (επιμ.), *ICCROM Conservation Studies* 6, papers from the ICCROM FORUM held on October 4-6, 2005, 87-97.
- Yalouri, E. (2001) *The Acropolis, Global Fame, Local Claim*, Berg, Oxford and New York.
- Yoneyama, L. (2002) Remembering and imagining the nuclear annihilation in Hiroshima, *The Getty Conservation Institute Newsletter* vol. 17, No 2, 17-20.
- Zelizer, B. (1995) Reading the past against the grain: The shape of memory studies, *Review and Criticism*, June, 214-239.
- Council of Europe, *War Damage to the Cultural Heritage in Croatia and Bosnia Herzegovina*, January 1994.
- Hague Convention 1954. *Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict*.
- ICOMOS, *Heritage at Risk*, Communiqué 06.03.2003, War in Iraq-Memory and Heritage of the World in Danger.
- ICOMOS, *Iraq, The Impact of War on Iraq's Cultural Heritage 2002-2003*.
- The Hague 1954, Hague Protocol 1954, *Protocol for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict*.
- The Hague 1954, Hague Regulations 1954, *Regulation for the Execution of the Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict*, The Hague 1954.
- Report on the Devastation of Cultural, Historical and Natural Heritage of the Republic/ Federation of Bosnia and Herzegovina: from 5 April 1992 until 5 September 1995*, Institute for the Protection of the Cultural, Historical and Natural Heritage of Bosnia-Herzegovina (Sarajevo, 1995).
- Recommendation concerning the Preservation of Cultural Property Endangered by Public or Private Works (Paris, 19 November 1968), στο *Conventions and Recommendations of Unesco Concerning the Protection of the Cultural Heritage*, Paris 1985.
- Recommendation concerning the Protection, at National Level, of Cultural and Natural Heritage (Paris, 16 November 1972), στο *Conventions and Recommendations of Unesco*.
- Spiritual Genocide: a survey of Destroyed, Damaged and Desecrated Churches, Monasteries and other Church Building [sic] during the War 1991-1993*, Museum of the Serbian Orthodox Church, Belgrade, 1994, στο Council of Europe, War Damage to the Cultural Heritage, and UN Security Council, Destruction of Cultural Property report, UN commission of Experts, Annex XI, 28 December 1994.

ΑΡΧΕΙΑ

Αρχείο Γενικής Διοίκησης Μακεδονίας, Φάκελος 6/4. (Διάφορα αρχεία περί μετατροπής τζαμιών σε εκκλησίες).

ΑΓ.Δ.Μ., Φ. 76, «Οι λόγοι της μεταναστεύσεως».

ΑΓ.Δ.Μ., Φ. 76, 1915, Υποδιοίκηση Ζίχνης.

ΑΓ.Δ.Μ., Φ.75, 1914.

ΑΓ.Δ.Μ., Φ. 75, 1914, «Consulat Général Ottoman a Salonique».

ΑΓ.Δ.Μ., Φ.75, 1914, «Liste des plaints formulées par les Musulmanes pendant la periode du 25 avril au 15 mai 1914».

ΑΓ.Δ.Μ., Φ. 74, «Η Τανίν εκ Σερρών».

ΑΓ.Δ.Μ., Φ.74 «Μετάφρασις σημειώματος Γενικού Προξένου Τουρκίας εν Θεσσαλονίκη περί βιαιοπραγιών κατά Μουσουλμάνων», 17 Ιουνίου 1914, συνημμένου εν τω υπ' αριθ. 281 έγγραφω του.

ΑΓ.Δ.Μ., Φ. 74, 1914, «Legation Imperiale Ottomane».

ΑΓ.Δ.Μ., Φ. 74, 1914, «La Situation des Musulmans en Macedoine».

Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας, Γ.Δ.Μ., Φακ. 51, 1914, «Πίναξ των τουρκικών συνοικισμών της διοικητικής περιφέρειας Λαγκαδά».

Ι.Α.Μ., Γ.Δ.Μ. Φακ. 28, Θεσσαλονίκη, 24 Δεκεμβρίου 1918, Πίναξ εμφανίων τα κατά την πυρκαϊάν της 5 Αυγούστου 1917 αποτεφρωθέντα κοινοτικά καθιδρύματα ημών.

Φύλλα Εφημερίδας Κυβερνήσεως Φ.Ε.Κ. 22 16/28-06-1834.

Φ.Ε.Κ. 279/Α'/6-11-1924.

Φ.Ε.Κ. 152/Α'/16-6-1925.

Φ.Ε.Κ. 152/Α'/11-6-1926.

Φ.Ε.Κ. 53/Α'/27-2-1935.

Φ.Ε.Κ. 492/Α'/7-11-1936.

Φ.Ε.Κ. 18/Α'/20-1-1938.

Φ.Ε.Κ. 36/Β'/3-2-1962.

Φ.Ε.Κ. 30/Β'/16-1-1965.

Φ.Ε.Κ. 481/Β'/8-5-1974.

Φ.Ε.Κ. 1390/Β'/26-11-1975.

Φ.Ε.Κ. 1005/Β'/2-8-1976.

Φ.Ε.Κ. 308/Β'/31-3-1977.

- Φ.Ε.Κ. 718/Β'/30-7-1977.
Φ.Ε.Κ. 718/Β'/17-10-1977.
Φ.Ε.Κ. 99/Β'/31-1-1980.
Φ.Ε.Κ. 277/Β'/20-3-1980.
Φ.Ε.Κ. 182/Β'/31-3-1981.
Φ.Ε.Κ. 148/Β'/5-4-1983.
Φ.Ε.Κ. 425/Β'/22-7-1983.
Φ.Ε.Κ. 527/Β'/8-9-1983.
Φ.Ε.Κ. 143Β'/13-3-1984.
Φ.Ε.Κ. 385/Β'/14-6-1984.
Φ.Ε.Κ. 654/Β'/18-9-1984.
Φ.Ε.Κ. 85/Β'/15-2-1985.
Φ.Ε.Κ. 239/Β'/30-4-1985.
Φ.Ε.Κ. 302/Β'/17-6-1987.
Φ.Ε.Κ. 344/Β'/5-6-1990.
Φ.Ε.Κ. 355/Β'/13-6-1990.
Φ.Ε.Κ. 43/Β'/1-2-1991.
Φ.Ε.Κ. 446/Β'/14-6-1994.
Φ.Ε.Κ. 826/Β'/4-11-1994
Φ.Ε.Κ. 520/Β'/29-4-2002.
Φ.Ε.Κ. 153/Α'/28-06-2002.
Φ.Ε.Κ. 1786/τΒ'/2-12-2003.
Φ.Ε.Κ. 1966/Β'/31-12-2004.
Φ.Ε.Κ. 1273/Β'/11-9-2006.

ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ

Fisk, R. (1999) NATO Turns a Blind Eye as Scores of Ancient Christian Churches are Reduced to Rubble, *The Independent*, UK <<http://www.independent.co.uk>> (τελευταία επίσκεψη 28/08/15).

Καμπούρη, Ευ. (2006) Οι πρώην στρατιωτικές εγκαταστάσεις ως ιστορικοί τόποι, Ημερίδα *Στρατόπεδα στην πόλη. Ανάδειξη και αξιοποίηση*, 01/04/06, Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδας / Τμήμα Κεντρικής Μακεδονίας και ο Σύλλογος Αρχιτεκτόνων, <<http://www.portal.tel.gr>> (τελευταία επίσκεψη 28/08/15).

Σημαιοφορίδου, Ο. (2013) Κοινωνικές κατοικίες στην Αττική, *αρχιτέκτονες* 05, Σεπτέμβριος, ΣΑΔΑΣ-ΠΕΑ, Σύλλογος Αρχιτεκτόνων Διπλοματούχων Ανωτάτων Σχολών – Πανελλήνια Ένωση Αρχιτεκτόνων, <<http://www.sadas-pea.gr>> (τελευταία επίσκεψη 31/10/14).

Kiel, M. (1975) Thessaloniki-village of Sedes, Kaplica [XXIII-c12164-21-1975] <<http://www.nit-istanbul.org/kielarchive>> (τελευταία επίσκεψη 31/10/14).

Michailidis, I. 'The Carnegie Commission in Macedonia, Summer 1913, στο <http://www.macedonian-heritage.gr/Contributions/contr_Carnegie_1.html> (τελευταία επίσκεψη 31/10/14).

Salahuddin, S. (2001) Taliban show off complete destruction of Buddhas, Reuters, στο <<http://www.afghanistannewscenter.com>> (τελευταία επίσκεψη 28/08/15).

<<http://municipalityofpaionia.gr>> Δήμος Παιονίας, δημοτική ενότητα Αξιούπολης (τελευταία επίσκεψη 31/10/14).

<<http://www.odeusiskilkis.gr>> Όδευσις Ιστορίας Κιλκίς, Ιστορικό αρχαιακό υλικό από την συλλογή του Θανάση Βαφειάδη, Η βρύση του Σαλάτς (τελευταία επίσκεψη 31/10/14).

<<http://www.eyath.gr>> Μουσείο Ύδρευσης, (τελευταία επίσκεψη 31/10/14).

<<http://www.karteres.gr>> Μορφωτικός Εξωραϊστικός Σύλλογος Καρτερών, Ιστορία του Καρτεραί (τελευταία επίσκεψη 31/10/14).

<<http://www.kepaam.gr>> Κέντρο Πολιτιστικής Ανάπτυξης Ανατολικής Μακεδονίας (Κ.Ε.Π.Α.Α.Μ.) (τελευταία επίσκεψη 31/10/14).

<<http://www.kozanh.gr>> Δήμος Κοζάνης (τελευταία επίσκεψη 31/10/14).

<<http://www.lefkovrisi.gr>> Λευκόβρυση Κοζάνης (τελευταία επίσκεψη 31/10/14).

<<http://www.ptolemaida.gr>> Δήμος Εορδαίας (τελευταία επίσκεψη 31/10/14).

<<http://www.csce.gov>>, Commission on Security and Cooperation in Europe. U.S, Helsinki Commission (τελευταία επίσκεψη 31/10/14).

<http://www.Kypros.org/Occupied_Cyprus> Kypros-net-Occupied Cyprus Project (τελευταία επίσκεψη 31/10/14).

<<http://www.christiania.org>> (τελευταία επίσκεψη 31/10/14).

<<http://www.whc.unesco.org>> Greece - UNESCO World Heritage Center (τελευταία επίσκεψη 31/10/14).

<<http://www.unesco.org>> Unesco Culture Center - Intangible Heritage – 2003 Convention, "Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage 2003" (τελευταία επίσκεψη 31/10/14).

<<http://www.mementopark.hu>> Memento Park Budapest (τελευταία επίσκεψη 31/10/14).

<<http://www.grutoparkas.lt>> Gruto Parkas (τελευταία επίσκεψη 31/10/14).

<<http://www.muzeon.ru>> (τελευταία επίσκεψη 31/10/14).

<<http://www.law-archaeology.gr>> Ελληνική Εταιρία Δικαίου Αρχαιοτήτων (τελευταία επίσκεψη 31/10/14).

<<http://www.mediatheque-patrimoine.culture.gouv.fr>> La médiathèque de l'Architecture et du Patrimoine. Archives photographiques, Guerre de 14-18, Les Balkans, L'Armée d'Orient sur le front de Florina et de Monastir (septembre 1916 - avril 1917) (τελευταία επίσκεψη 28/08/15).

<<http://www.istorikakastorias.blogspot.com>> (τελευταία επίσκεψη 28/08/15).

<<http://www.delcampe.net>> (τελευταία επίσκεψη 28/08/15).

<<http://www.geetha.mil.gr>> Γενικό Επιτελείο Εθνικής Άμυνας (τελευταία επίσκεψη 26/08/15).

<<http://www.byzantinemuseum.gr>> Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο (τελευταία επίσκεψη 26/08/15).

<<http://www.culture.thessaloniki.gr>> Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης-Δήμος Θεσσαλονίκης, Ψηφιοποίηση-Τεκμηρίωση Πολιτιστικών Τεκμηρίων.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Ι

ΠΙΝΑΞ ΕΜΦΑΙΝΩΝ ΤΑ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΥΡΚΑΪΑΝ ΤΗΣ 5ΗΣ ΑΥΓΟΥΣΤΟΥ
1917 ΑΠΟΤΕΦΡΩΘΕΝΤΑ ΚΟΙΝΟΤΙΚΑ ΚΑΘΙΔΡΥΜΑΤΑ ΗΜΩΝ.

1. Τέμενος «Χαμζά Βεΐ», ημίκαυστον εν τη αγορά Ταχτά Καλέ.
2. Τέμενος Σαατλή Τζαμή, παραπλεύρως του Διοικητηρίου.
3. Τζαμίον «Καζάς Χατζή Μουσταφά» επί της οδού «Καπετάν Άγρα» συνοικίας «Χο-
ρόρσου».
4. Τέμενος Γιουσούφ Πασιά. Συνοικία Γιλάν Μερμερή. Οδός Λέοντος Σοφού.
5. Τέμενος «Ισκελέ Τζαμή», ημίκαυστον έναντι Ταχυδρομίου. Οδός Αιγύπτου.
6. Τέμενος Σουλειμάν Αγά Τζαμή. Επί της διασταυρώσεως των οδών Εγνατίας και
Αγ. Νικολάου.
7. Τέμενος «Κουράχανε», ημίκαυστον επί της οδού Αριστοτέλους.
8. «Πισμανιέ Τζαμίον», επί της οδού Ευσταθίου Θεσσαλονίκης αρ. 27.
9. Τέμενος «Λόντζα Τζαμή» εν τη αγορά Ιστιρά.
10. «Απτουλάχ Καδή», επί της οδού Φιλίππου.
11. Τζαμίον Τελαλάρ «Αχμέτ Πασιά», εν τη αγορά Τελάλικά.
12. Σαρή Χατίπ Τζαμίον, διασταύρωσις οδών Λέοντος Σοφού και Πτολεμαίων.
13. Σχολείον Φεϊζιέ θηλέων, οδ. Ευσταθίου Θεσσαλικής αρ. 1.
14. Σχολείον Χορόρσου (μικτόν) κατά την έναρξιν της οδού Κασσάνδρου, συνοικία
«Χορόρσου».
15. Τέμενος «Ουν καπάν» επί της οδού Μπαλάνου. αριθμ. 4.
16. Ιεροσπουδαστήριον Σαατλή Τζαμή. Οδ. Αλεξάνδρου του Μεγάλου αρ. 58.
17. Ιεροσπουδαστήριον «Γιουσούφ Πασιά», επί της διασταυρώσεως των οδών Λέο-
ντος Σοφού και Μουφτή.
18. Μουσουλμανική Μονή «Φετιέ Τεκέ», ημίκαυστος οδός Νέστορος.
19. Μονή «Περσεμπέ Τεκέ», επί της οδού Φιλίππου.
20. Μονή «Καρά Μπαμπά», οδού Περδίκας.
21. Μονή «Τσιβτσιβ», επί της οδού Βενιζέλου.
22. Μονή και Ναΐδριον Γκουλμέζογλου.

Σφραγίδα: Βασιλείον της Ελλάδος, Μουφτεία Θεσσαλονίκης

Στο κέντρο: Selanik Müftülüğü

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΙΙ

ΟΙ ΠΡΟΣ ΚΑΤΕΔΑΦΙΣΙΝ ΜΙΝΑΡΕΔΕΣ ΤΗΣ ΠΟΛΕΩΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ ΕΙΣΙΝ
ΕΙΚΟΣΙ ΕΞΙ, ΟΙ ΕΞΗΣ:

1. Χαμζά Βέη.
2. Αγίας Σοφίας.
3. Εγνατίας και γωνίας οδού Αγίου Νικολάου.
4. Εγνατίας Μπουρμαλί τζαμί.
5. Αγίας Παρασκευής υπολειφθέν τμήμα.
6. Οδού Κωνσταντίνου Παλαιολόγου αρ. 106.
7. Οδού Αποστόλου Παύλου αρ. 60
8. Οδού Ευριπίδου αρ. 4.
9. Ναού Αγίου Νέστωρος.
10. Οδού Αγίου Δημητρίου και Ευσταθίου Θεσσαλονίκης.
11. Οδού Κασσάνδρου και Αγίου Νικολάου.
12. Οδού Κασσάνδρου αρ. 125.
13. Οδού Κασσάνδρου και Ευσταθίου Θεσσαλονίκης.
14. Οδός Κασσάνδρου αρ. 59.
15. Οδός Κασσάνδρου αρ. 38.
16. Οδού Αθηνάς αριθμ. 72.
17. Οδού Θεοφίλου αρ. 2, ξύλινον.
18. Οδού Ιφικράτους αρ. 4.
19. Οδού Διός αριθμ. 6.
20. Οδός Κλειούς αρ. 36.
21. Οδού Ρακτιβάν αρ. 18, Σαλή Τεκέ.
22. Οδού Επταπυργίου αρ. 10.
23. Εντός του Επταπυργίου
24. Οδού Πατρών Γερμανού (Ακσέ Μετζήτ).
25. Οδού Βασ. Ηρακλείου.
26. Γενί Τζαμί.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

Α.Κ	ΟΝΟΜΑΣΙΑ ΜΝΗΜΕΙΟΥ	ΕΙΔΟΣ ΜΝΗΜΕΙΟΥ	ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗΣ	ΠΕΡΙΟΧΗ
A.K. 1	Χαμάμ Αγ. Σοφίας	Χαμάμ	Κατεστραμμένο	Δεκαετία του 1930	Θεσσαλονίκη
A.K. 2	Χαμάμ Στοάς Μοντιάνο	Χαμάμ	Κατεστραμμένο	Δεκαετία του 1930	Θεσσαλονίκη
A.K. 3	Ισλαχανέ Χαμάμ (Islahane hamami) ή Λουτρό του Ορφανοτροφείου	Χαμάμ	Κατεστραμμένο	1976	Θεσσαλονίκη
A.K. 4	Τζαμί & Τεκές Φετιγιέ (Fethiye= της κατακτισεως, της νίκης)	Τζαμί	Κατεστραμμένο	;1917	Θεσσαλονίκη
A.K. 5	Τζαμί Μπουρμαλί (Burmali)	Τζαμί	Κατεστραμμένο	1917	Θεσσαλονίκη
A.K. 6	Τζαμί του Σελίμ πασά (Selim Paşa) ή Σαατλί (Sa' atli)	Τζαμί	Κατεστραμμένο	1917	Θεσσαλονίκη
A.K. 7	Τζαμί του Μπιγκιλί Σουλεϊμάν Αγά (Biyikli Süleyman Ağa)	Τζαμί	Κατεστραμμένο	1917	Θεσσαλονίκη
A.K. 8	Τζαμί του Καρά Αλί Τεκέσι (Kara 'Ali Tekesi)	Τζαμί	Κατεστραμμένο		Θεσσαλονίκη
A.K. 9	Τζαμί του Γιλάν Μερμέρ (Yılan Mermer)	Τζαμί	Κατεστραμμένο	1917	Θεσσαλονίκη
A.K. 10	Τζαμί του Αχμέντ Πασά (Ahmed Paşa) ή τζαμί των Τελλάληδων (Tellalar)	Τζαμί	Κατεστραμμένο	1917	Θεσσαλονίκη
A.K. 11	Τζαμί κοντά στη Σκάλα (Iskele Kurbinda)	Τζαμί	Κατεστραμμένο	1917	Θεσσαλονίκη
A.K. 12	Τζαμί Αμπντούλμαλικ (Abdülmalik)	Τζαμί	Κατεστραμμένο	1917	Θεσσαλονίκη
A.K. 13	Τζαμί του Σαρί Χατίμπ (Sari Hatib)	Τζαμί	Κατεστραμμένο	1917	Θεσσαλονίκη
A.K. 14	Τζαμί του Καζάζ Χατζή Μουσταφά (Kazaz Hacı Mustafa)	Τζαμί	Κατεστραμμένο	1917	Θεσσαλονίκη
A.K. 15	Τζαμί και τεκές του Γκιουλμέζ-ογλού (Gülmez-oğlu)	Τζαμί	Κατεστραμμένο	1917	Θεσσαλονίκη
A.K. 16	Τζαμί του Ποπαρά (Popara)	Τζαμί	Κατεστραμμένο	Δεκαετία του 1920	Θεσσαλονίκη

Α.Κ	ΟΝΟΜΑΣΙΑ ΜΝΗΜΕΙΟΥ	ΕΙΔΟΣ ΜΝΗΜΕΙΟΥ	ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗΣ	ΠΕΡΙΟΧΗ
A.K. 17	Τζαμί του Νουμάν Πασά (Nu'man Paşa) (ορφανοτροφείο και χαμαμ)	Τζαμί	Κατεστραμμένο	Μετά το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο	Θεσσαλονίκη
A.K. 18	Τζαμί με άγνωστη ονομασία	Τζαμί	Κατεστραμμένο		Θεσσαλονίκη
A.K. 19	Τζαμί και τεκές Ακτσέ Μετστζίτ (Akçe Mescid)	Τζαμί	Κατεστραμμένο	Μετά το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο	Θεσσαλονίκη
A.K. 20	Τζαμί (Çinarlı) Τσιναρλί	Τζαμί	Κατεστραμμένο		Θεσσαλονίκη
A.K. 21	Τζαμί Νταμπάγκχανέ (Dabağhane)	Τζαμί	Κατεστραμμένο	Μετά το 1917	Θεσσαλονίκη
A.K. 22	Τσαρσαμπά (Çarşamba) ή Αλί Πασά (Ali Paşa) Τζαμί	Τζαμί	Κατεστραμμένο	Μετά το 1917	Θεσσαλονίκη
A.K. 23	Τζαμί του Τεκέ της Πύλης της Καλαμαριάς (Kelemeriye Kapisi Tekkesi)	Τζαμί	Κατεστραμμένο	Μετά το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο	Θεσσαλονίκη
A.K. 24	Αχμέντ Σούμπασι (Ahmed Subaşi) Τζαμί	Τζαμί	Κατεστραμμένο	Μετά το 1917	Θεσσαλονίκη
A.K. 25	Ταρακσί ή Σαλί Τεκέσι (Taraksı ή Sali Tekkesi) Τζαμί	Τζαμί	Κατεστραμμένο	Μετά το 1917	Θεσσαλονίκη
A.K. 26	Μπαλάτ (Balat) Τζαμί	Τζαμί	Κατεστραμμένο	Μετά το 1917	Θεσσαλονίκη
A.K. 27	Πισμανιέ (Pişmaniye) Τζαμί	Τζαμί	Κατεστραμμένο	Μέχρι το 1928 στέγαζε πρόσφυγες	Θεσσαλονίκη
A.K. 28	Παζάρ Τεκέσι (Pazar Tekkesi) Τζαμί	Τζαμί	Κατεστραμμένο	Μετά το 1924	Θεσσαλονίκη
A.K. 29	Τζαμί του Μεβλεβίχανε (Mevlevihane)	Τζαμί	Κατεστραμμένο	1927-1933	Θεσσαλονίκη
A.K. 30	Τεκές Μεβλεβίχανε (Mevlevihane)	Τεκές	Κατεστραμμένο	1927-1933	Θεσσαλονίκη
A.K. 31	Τεκές άγνωστης ονομασίας	Τεκές	Κατεστραμμένο	Μετά το 1924	Θεσσαλονίκη
A.K. 32	Τεκές Κελεμεριέ Καπίσι Τεκέσι (Kelemeriye Kapisi Tekkesi)	Τεκές	Κατεστραμμένο	Μετά το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο	Θεσσαλονίκη

Α.Κ	ΟΝΟΜΑΣΙΑ ΜΝΗΜΕΙΟΥ	ΕΙΔΟΣ ΜΝΗΜΕΙΟΥ	ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗΣ	ΠΕΡΙΟΧΗ
Α.Κ. 33	Τεκές Ποπαρά Μπαρ-μπα-Τζάντε (Popara Baba-zade)	Τεκές	Κατεστραμμένο	Δεκαετία του 20	Θεσσαλονίκη
Α.Κ. 34	Τεκές του Καρά Μπαμπά (Kara Baba)	Τεκές	Κατεστραμμένο	1917	Θεσσαλονίκη
Α.Κ. 35	Τεκές της Κατακτίσεως (Fethiye Tekkesi)	Τεκές	Κατεστραμμένο	Μετά το 1917	Θεσσαλονίκη
Α.Κ. 36	Τεκές της Τετάρτης (Çarşamba Tekkesi)	Τεκές	Κατεστραμμένο	1917	Θεσσαλονίκη
Α.Κ. 37	Τεκές της Πέμπτης (Perşembe Tekkesi)	Τεκές	Κατεστραμμένο	1917	Θεσσαλονίκη
Α.Κ. 38	Ανατολικό νεκροταφείο	Νεκροταφείο	Κατεστραμμένο	Μετά το 1924	Θεσσαλονίκη
Α.Κ. 39	Δυτικό νεκροταφείο	Νεκροταφείο	Κατεστραμμένο	Μετά το 1924	Θεσσαλονίκη
Α.Κ. 40	Βόρειο νεκροταφείο	Νεκροταφείο	Κατεστραμμένο	Μετά το 1924	Θεσσαλονίκη
Α.Κ. 41	Νεκροταφείο στο Χορτάτς (Hortaç) Τζαμί (Ροτόντα)	Νεκροταφείο	Κατεστραμμένο		Θεσσαλονίκη
Α.Κ. 42	Νεκροταφείο του Λουτρού του Πύργου (Kule Hamami Mezarlığı)	Νεκροταφείο	Κατεστραμμένο	Μετά το 1912	Θεσσαλονίκη
Α.Κ. 43	Νεκροταφείο άγνωστης ονομασίας	Νεκροταφείο	Κατεστραμμένο		Θεσσαλονίκη
Α.Κ. 44	Νεκροταφείο στον Προφήτη Ηλία	Νεκροταφείο	Κατεστραμμένο		Θεσσαλονίκη
Α.Κ. 45	Νεκροταφείο στο Αλατσά Ιμαρέτ (Alaca Imaret)	Νεκροταφείο	Κατεστραμμένο		Θεσσαλονίκη
Α.Κ. 46	Νεκροταφείο στους Αγίους Αποστόλους	Νεκροταφείο	Κατεστραμμένο		Θεσσαλονίκη
Α.Κ. 47	Νεκροταφείο Μεβλεβίχανε (Mevlevihane)	Νεκροταφείο	Κατεστραμμένο	1927-1933	Θεσσαλονίκη
Α.Κ. 48	Τουρμπές στην γωνία Κασσάνδρου και Προφ. Ηλία	Ταφικό μνημείο	Κατεστραμμένος		Θεσσαλονίκη
Α.Κ. 49	Τουρμπές στο δυτικό νεκροταφείο	Ταφικό μνημείο	Κατεστραμμένος		Θεσσαλονίκη
Α.Κ. 50	Τουρμπές στο δυτικό νεκροταφείο	Ταφικό μνημείο	Κατεστραμμένος		Θεσσαλονίκη
Α.Κ. 51	Τουρμπές στην οδό Απ. Παύλου	Ταφικό μνημείο	Κατεστραμμένος		Θεσσαλονίκη

Α.Κ	ΟΝΟΜΑΣΙΑ ΜΝΗΜΕΙΟΥ	ΕΙΔΟΣ ΜΝΗΜΕΙΟΥ	ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗΣ	ΠΕΡΙΟΧΗ
A.K. 52	Τουρμπές Ταρακσί Μπαμπά (Tarakci Baba)	Ταφικό μνημείο	Κατεστραμμένος		Θεσσαλονίκη
A.K. 53	Τουρμπές στην Αχειροποίητο	Ταφικό μνημείο	Κατεστραμμένος	1932-1933	
A.K. 54	Νεκροταφείο Ντονμέδων Κεντρικό	Νεκροταφείο	Κατεστραμμένο	1932-1933	Θεσσαλονίκη
A.K. 55	Νεκροταφείο Ντονμέδων	Νεκροταφείο	Κατεστραμμένο	Μετά το 1924	Θεσσαλονίκη
A.K. 56	Νεκροταφείο Ντονμέδων	Νεκροταφείο	Κατεστραμμένο	Μετά το 1924	Θεσσαλονίκη
A.K. 57	Σουλτανικά κτίρια της Λεωφόρου Χαμιδιέ	Δημόσια κτίρια	Κατεστραμμένα	Μετά τον σεισμό του 1978	Θεσσαλονίκη
A.K. 58	Δημόσιο κτίριο στη θέση του Ξενοδοχείου ABC	Δημόσιο κτίριο	Κατεστραμμένο	Μετά το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο	Θεσσαλονίκη
A.K. 59	Οθωμανικό Στρατηγείο	Δημόσιο κτίριο	Κατεστραμμένο	1925-1926	Θεσσαλονίκη
A.K. 60	Κιόσκια	Δημόσια κτίρια	Κατεστραμμένα	Μετά το 1917	Θεσσαλονίκη
A.K. 61	Κήπος του Λευκού Πύργου	Δημόσια κτίρια	Κατεστραμμένα	1958	Θεσσαλονίκη
A.K. 62	Βοσνάκ Χάνι (Bosnak Han)	Χάνι	Κατεστραμμένο	1917	Θεσσαλονίκη
A.K. 63	Ελληνικό Χάνι	Χάνι	Κατεστραμμένο	1917	Θεσσαλονίκη
A.K. 64	Τιάνο Χάνι	Χάνι	Κατεστραμμένο	1917	Θεσσαλονίκη
A.K. 65	Χάνι Μουσούρη	Χάνι	Κατεστραμμένο	;1917	Θεσσαλονίκη
A.K. 66	Χάνι στα Παλαιά Ψαράδικα	Χάνι	Κατεστραμμένο	;1917	Θεσσαλονίκη
A.K. 67	Μάλτα Χάνι	Χάνι	Κατεστραμμένο	;1917	Θεσσαλονίκη
A.K. 68	Χάνι Ρογκότη	Χάνι	Κατεστραμμένο		Θεσσαλονίκη
A.K. 69	Αλλατίνι Χάνι	Χάνι	Κατεστραμμένο		Θεσσαλονίκη
A.K. 70	Τσικούρ Χάνι	Χάνι	Κατεστραμμένο		Θεσσαλονίκη

Α.Κ	ΟΝΟΜΑΣΙΑ ΜΝΗΜΕΙΟΥ	ΕΙΔΟΣ ΜΝΗΜΕΙΟΥ	ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗΣ	ΠΕΡΙΟΧΗ
Α.Κ. 71	Τζαμλή Χάνι	Χάνι	Κατεστραμμένο		Θεσσαλονίκη
Α.Κ. 72	Μαζί Χάνι	Χάνι	Κατεστραμμένο	;1917	Θεσσαλονίκη
Α.Κ. 73	Λομπάρδο Χάνι	Χάνι	Κατεστραμμένο		Θεσσαλονίκη
Α.Κ. 74	Χάνι Φρανσαίτζ	Χάνι	Κατεστραμμένο		Θεσσαλονίκη
Α.Κ. 75	Χάνι Περιστερά	Χάνι	Κατεστραμμένο	;1917	Θεσσαλονίκη
Α.Κ. 76	Χάνι Κορυτσά	Χάνι	Κατεστραμμένο	1967	Θεσσαλονίκη
Α.Κ. 77	Μπενρουμπή Χάνι	Χάνι	Κατεστραμμένο		Θεσσαλονίκη
Α.Κ. 78	Χάνι Σωσσίδη	Χάνι	Κατεστραμμένο		Θεσσαλονίκη
Α.Κ. 79	Χάνι του Αγκόπ Πασά (Agor Pasa)	Χάνι	Κατεστραμμένο		Θεσσαλονίκη
Α.Κ. 80	Χάνι Γιλδίτζ	Χάνι	Κατεστραμμένο		Θεσσαλονίκη
Α.Κ. 81	Χάνι Τούρπαλη	Χάνι	Κατεστραμμένο	1978	Θεσσαλονίκη
Α.Κ. 82	Χάνι Αραώ	Χάνι	Κατεστραμμένο	1978	Θεσσαλονίκη
Α.Κ. 83	Χάνι Σαρφάτη	Χάνι	Κατεστραμμένο	;1917	Θεσσαλονίκη
Α.Κ. 84	Χάνι Σαλλάτι	Χάνι	Κατεστραμμένο	;1917	Θεσσαλονίκη
Α.Κ. 85	Χάνι Χαμδή Βέη	Χάνι	Κατεστραμμένο	;1917	Θεσσαλονίκη
Α.Κ. 86	Χάνι Τελτζή	Χάνι	Κατεστραμμένο	1917	Θεσσαλονίκη
Α.Κ. 87	Χάνι Αράπ	Χάνι	Κατεστραμμένο		Θεσσαλονίκη
Α.Κ. 88	Χάνι Δαβιδέτο	Χάνι	Κατεστραμμένο		Θεσσαλονίκη
Α.Κ. 89	Μεγάλο Καραβάν Σεράι	Καραβάν σεράι	Κατεστραμμένο	1932	Θεσσαλονίκη
Α.Κ. 90	Μεντρεσές του Σαατλί Τζαμί (Sa'atli Cami')	Εκπαιδευτικό ίδρυμα	Κατεστραμμέ- νος	1917	Θεσσαλονίκη

Α.Κ	ΟΝΟΜΑΣΙΑ ΜΝΗΜΕΙΟΥ	ΕΙΔΟΣ ΜΝΗΜΕΙΟΥ	ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗΣ	ΠΕΡΙΟΧΗ
A.K. 91	Μεντρεσές του Μπαρ- μπαλί Μουσταφά Πασά (Barbali Mustafa Paşa)	Εκπαιδευτικό ίδρυμα	Κατεστραμμέ- νος	Μετά το 1970	Θεσσαλονίκη
A.K. 92	Μεντρεσές Γιακούμπ Πασά (Ya'kub Paşa)	Εκπαιδευτικό ίδρυμα	Κατεστραμμέ- νος		Θεσσαλονίκη
A.K. 93	Τεχνική Σχολή Χαμι- ντιέ	Εκπαιδευτικό ίδρυμα	Κατεστραμμένο	1976	Θεσσαλονίκη
A.K. 94	Παρθεναγωγείο Φειζιέ (Feyziye)	Εκπαιδευτικό ίδρυμα	Κατεστραμμένο	1917	Θεσσαλονίκη
A.K. 95	Παράρτημα της σχο- λής Γιαντιγκαρί Τερακ- κί (Yadigari Terakki Mektebi) Εμπορική Σχολή Πρόοδος	Εκπαιδευτικό ίδρυμα	Κατεστραμμένο		Θεσσαλονίκη
A.K. 96	Φιάλη Αγίων Αποστό- λων	Βρύση	Κατεστραμμένη		Θεσσαλονίκη
A.K. 97	Φιάλη Αλατζά Ιμαρέτ (Alaca Imaret)	Βρύση	Κατεστραμμένη		Θεσσαλονίκη
A.K. 98	Φιάλη Μεβλεβίχανε (Mevlevihane)	Βρύση	Κατεστραμμένη	1927-1933	Θεσσαλονίκη
A.K. 99	Φιάλη Προφήτη Ηλία	Βρύση	Κατεστραμμένη		Θεσσαλονίκη
A.K. 100	Τσεσμές Πηγή του Κασσάνδρου	Βρύση	Κατεστραμμέ- νος		Θεσσαλονίκη
A.K. 101	Τσεσμές άγνωστης ονομασίας στην πλα- τεία των Αγ. Αποστό- λων	Βρύση	Κατεστραμμέ- νος		Θεσσαλονίκη
A.K. 102	Τσεσμές άγνωστης ονομασίας στην πλα- τεία των Αγ. Αποστό- λων	Βρύση	Κατεστραμμέ- νος		Θεσσαλονίκη
A.K. 103	Τσεσμές άγνωστης ονομασίας στη δια- σταύρωση των οδών Αθηνάς και Αποστό- λου Παύλου	Βρύση	Κατεστραμμέ- νος		Θεσσαλονίκη
A.K. 104	Τσεσμές άγνωστης ονομασίας στην πλα- τεία Καλλιθέας	Βρύση	Κατεστραμμέ- νος		Θεσσαλονίκη

Α.Κ	ΟΝΟΜΑΣΙΑ ΜΝΗΜΕΙΟΥ	ΕΙΔΟΣ ΜΝΗΜΕΙΟΥ	ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗΣ	ΠΕΡΙΟΧΗ
A.K. 105	Τσεσμές στη συμβολή των οδών Κασσανδρου και Προφήτη Ηλία	Βρύση	Κατεστραμμένος		Θεσσαλονίκη
A.K. 106	Τσεσμές (κρήνη Προφ. Ηλία)	Βρύση	Κατεστραμμένος		Θεσσαλονίκη
A.K. 107	Τσεσμές (κρήνη Horhor-Su)	Βρύση	Κατεστραμμένος		Θεσσαλονίκη
A.K. 108	Τσεσμές (κρήνη Χίλια Δένδρα)	Βρύση	Κατεστραμμένος	Πριν το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο	Θεσσαλονίκη
A.K. 109	Τσεσμές (κρήνη “των γυναικών”)	Βρύση	Κατεστραμμένος		Θεσσαλονίκη
A.K. 110	Τσεσμές στο δυτικό νεκροταφείο	Βρύση	Κατεστραμμένος		Θεσσαλονίκη
A.K. 111	Τσεσμές Κουρτ Αλή	Βρύση	Κατεστραμμένος		Θεσσαλονίκη
A.K. 112	Τσεσμές (κρήνη Ταμπάκ Τσεσμέ)	Βρύση	Κατεστραμμένος		Θεσσαλονίκη
A.K. 113	Τσεσμές (κρήνη Πασκάλ)	Βρύση	Κατεστραμμένος		Θεσσαλονίκη
A.K. 114	Χαμζά Μπέη (Hamza Bey) Τζαμί ή Αλκαζάρ	Τζαμί	Μέτρια		Θεσσαλονίκη
A.K. 115	Αλατσά Ιμαρέτ (Alaca Imaret=πολύχρωμο άσυλο) ή Ισάκ Πασά (Ishak Paşa) Τζαμί	Τζαμί	Καλή		Θεσσαλονίκη
A.K. 116	Τζαμί Ζιχνί Πασά (Zihni Paşa)	Τζαμί	Κατοικία		Θεσσαλονίκη
A.K. 117	Γενί Τζαμί (Yeni Cami) ή Παλιό Αρχαιολογικό Μουσείο	Τζαμί	Κακή		Θεσσαλονίκη
A.K. 118	Το τζαμί του στρατοπέδου «Παύλος Μελάς	Τζαμί	Μέτρια		Θεσσαλονίκη
A.K. 119	Το τζαμί του Γ' Σώματος Στρατού	Τζαμί	Καλή		Θεσσαλονίκη
A.K. 120	Μιναρές της Ροτόντας	Τζαμί	Μέτρια		Θεσσαλονίκη
A.K. 121	Μπέη Χαμάμ (Bey Hamam) ή Λουτρά Παράδεισος	Χαμάμ	Καλή		Θεσσαλονίκη

Α.Κ	ΟΝΟΜΑΣΙΑ ΜΝΗΜΕΙΟΥ	ΕΙΔΟΣ ΜΝΗΜΕΙΟΥ	ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗΣ	ΠΕΡΙΟΧΗ
A.K. 122	Γιαχουντί Χαμάμ (Yahoudi Hamam) ή Λουτρό της Αγοράς (Pazar Hamami)	Χαμάμ	Καλή		Θεσσαλονίκη
A.K. 123	Γενί Χαμάμ (Yeni Hamam) ή Αίγλη	Χαμάμ	Καλή		Θεσσαλονίκη
A.K. 124	Πασά Χαμάμι (Paşa Hamami) ή Λουτρό των Αγίων Αποστόλων ή Λουτρά Φοίνικας	Χαμάμ	Καλή		Θεσσαλονίκη
A.K. 125	Χαμάμ υπολείμματα άγνωστου λουτρού	Χαμάμ	Ερειπιώδης		Θεσσαλονίκη
A.K. 126	Χαμάμ υπολείμματα άγνωστου λουτρού	Χαμάμ	Κατοικία		Θεσσαλονίκη
A.K. 127	Λευκός Πύργος ή «πύργος του αίματος» (Kanli Kule)	Οχυρωματικό έργο	Καλή		Θεσσαλονίκη
A.K. 128	Πύργος του τριγωνίου ή «Τζιντζιρλί Κουλέ» (=Πύργος της Αλύσεως)	Οχυρωματικό έργο	Καλή		Θεσσαλονίκη
A.K. 129	Επταπύργιο (Yedi Kule)	Οχυρωματικό έργο	Καλή		Θεσσαλονίκη
A.K. 130	Τοπ-χανέ (πύργος Πυροβολοστασίου) ή Ταμπάκ-χανέ (πύργος Βυρσοδεφείων) αλλιώς Φρούριο Βαρδαρίου	Οχυρωματικό έργο	Καλή		Θεσσαλονίκη
A.K. 131	Οχυρό Μεγάλου Εμβόλου (Καραμπουρνού)	Οχυρωματικό έργο	Κακή		Θεσσαλονίκη
A.K. 132	Μπεζεστένι	Αγορά	Καλή		Θεσσαλονίκη
A.K. 133	Διοικητήριο (Konak)	Δημόσιο κτίριο	Καλή		Θεσσαλονίκη
A.K. 134	Γ' Σώμα Στρατού	Στρατιωτικά κτίρια	Καλή		Θεσσαλονίκη
A.K. 135	Στρατόπεδο Αλλατίνι	Στρατιωτικά κτίρια	Καλή		Θεσσαλονίκη
A.K. 136	Στρατόπεδο Παύλου Μελά	Στρατιωτικά κτίρια	Καλή		Θεσσαλονίκη

Α.Κ	ΟΝΟΜΑΣΙΑ ΜΝΗΜΕΙΟΥ	ΕΙΔΟΣ ΜΝΗΜΕΙΟΥ	ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗΣ	ΠΕΡΙΟΧΗ
A.K. 137	Οθωμανικό Στρατιωτικό Νοσοκομείο (424 Γενικό Στρατιωτικό Νοσοκομείο)	Δημόσιο κτίριο (Νοσοκομείο)	Καλή		
A.K. 138	Οθωμανικό Δημοτικό Νοσοκομείο Χαμιντιέ	Δημόσιο κτίριο (Νοσοκομείο)	Καλή		Θεσσαλονίκη
A.K. 139	Τελωνείο	Δημόσιο κτίριο	Καλή		Θεσσαλονίκη
A.K. 140	Αποθήκες λιμανιού	Δημόσιο κτίριο	Καλή		Θεσσαλονίκη
A.K. 141	Οθωμανική Αυτοκρατορική Τράπεζα	Δημόσιο κτίριο (Τράπεζα)	Καλή		Θεσσαλονίκη
A.K. 142	Αποθήκη τροχιοδρόμων (αμαξοστάσιο τραμ)	Δημόσιο κτίριο	Μέτρια		Θεσσαλονίκη
A.K. 143	Εταιρεία Ύδρευσης Θεσσαλονίκης (Companie Ottomane des Eaux de Salonique)	Δημόσιο κτίριο	Καλή		Θεσσαλονίκη
A.K. 144	Δημοτικά Σφαγεία	Δημόσιο κτίριο	Καλή		Θεσσαλονίκη
A.K. 145	Οθωμανική επιγραφή καφέ Φλόκα	Επιγραφή σε κατάστημα	Καλή		Θεσσαλονίκη
A.K. 146	Σιντριβάνι Χαμιδιέ	Δημόσιο κτίριο	Καλή		Θεσσαλονίκη
A.K. 147	Κήποι του Πασά	Δημόσιο κτίριο	Μέτρια		Θεσσαλονίκη
A.K. 148	Σχολή Δημόσιας Διοίκησης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας Ιδαδιέ ή Ινταντιέ (Idadiye), σημερινό κτίριο παλιάς Φιλοσοφικής	Εκπαιδευτικό ίδρυμα	Καλή		Θεσσαλονίκη
A.K. 149	Γιαντιγκαρί Τερακί Μεκτέμπι (Yadigarı Terakki Mektebi) Εμπορική Σχολή	Εκπαιδευτικό ίδρυμα	Καλή		Θεσσαλονίκη
A.K. 150	Εμπορική σχολή του Κομιτάτου «Ένωσις και Πρόοδος»	Εκπαιδευτικό ίδρυμα	Καλή		Θεσσαλονίκη
A.K. 151					

Α.Κ	ΟΝΟΜΑΣΙΑ ΜΝΗΜΕΙΟΥ	ΕΙΔΟΣ ΜΝΗΜΕΙΟΥ	ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗΣ	ΠΕΡΙΟΧΗ
A.K. 152	Οικία Χατζή Μεχμέτ Χαΐρι Πασά	Οικία	Καλή		Θεσσαλονίκη
A.K. 153	Οικία Αχμέτ Νεδίν Μπέη	Οικία	Καλή		Θεσσαλονίκη
A.K. 154	Οικία Ναζιφέ	Οικία	Μέτρια		Θεσσαλονίκη
A.K. 155	Κτίριο Διαμερισμάτων του Αβδούλ Κερίμ	Οικία	Μέτρια		Θεσσαλονίκη
A.K. 156	Οικία Ναφήζ Ραγκίμπ	Οικία	Καλή		Θεσσαλονίκη
A.K. 157	Έπαυλη Γιουσούφ και Αχμέτ Καπαντζή	Οικία	Καλή		Θεσσαλονίκη
A.K. 158	Έπαυλη Αχμέτ Καπαντζή	Οικία	Καλή		Θεσσαλονίκη
A.K. 159	Οικία Δεϊρουάν Αβδουλλάχ (Château mon bonheur)	Οικία	Μέτρια		Θεσσαλονίκη
A.K. 160	Έπαυλη Σειφουλάχ Πασά ή Βίλα Μορδόχ	Οικία	Καλή		Θεσσαλονίκη
A.K. 161	Έπαυλη Χάσαν Πρίστινα Χαφίζ Μπέη (Σχολή τυφλών)	Οικία	Καλή		Θεσσαλονίκη
A.K. 162	Έπαυλη Οσμάν Αλή Μπέη	Οικία	Καλή		Θεσσαλονίκη
A.K. 163	Κατοικία Αμπντουραχμάν ή Κάριπειο	Οικία	Καλή		Θεσσαλονίκη
A.K. 164	Κατοικία Χιφζί Μπέη	Οικία	Καλή		Θεσσαλονίκη
A.K. 165	Τσεσμές άγνωστης ονομασίας απέναντι από το ουζερί «Τσινάρι»	Βρύση	Καλή		Θεσσαλονίκη
A.K. 166	Τσεσμές άγνωστης ονομασίας στη συμβολή των οδών Ολυμπιάδος και Αμφιλοχίας	Βρύση	Καλή		Θεσσαλονίκη
A.K. 167	Τσεσμές άγνωστης ονομασίας στην οδό Δημητρίου Πολιορκητού	Βρυσή	Καλή		Θεσσαλονίκη

Α.Κ	ΟΝΟΜΑΣΙΑ ΜΝΗΜΕΙΟΥ	ΕΙΔΟΣ ΜΝΗΜΕΙΟΥ	ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗΣ	ΠΕΡΙΟΧΗ
A.K. 168	Τσεσμές άγνωστης ονομασίας στη διασταύρωση των οδών Μωρέας και Αιόλου	Βρύση	Καλή		Θεσσαλονίκη
A.K. 169	Τσεσμές άγνωστης ονομασίας νότια του Alaça Imaret	Βρύση	Ερειπιώδης		Θεσσαλονίκη
A.K. 170	Βρύση της Ναμικά Χα-νίμ ή Κόκκινη Βρύση	Βρύση	Καλή		Θεσσαλονίκη
A.K. 171	Βρύση του Χατζή Μεχμέτ (Hacı Mehmed)	Βρύση	Καλή		Θεσσαλονίκη
A.K. 172	Τσεσμές άγνωστης ονομασίας στην οδό Ηρακλείου	Βρύση	Κακή		Θεσσαλονίκη
A.K. 173	Η κρήνη του Σεΐχη	Βρύση	Κακή		Θεσσαλονίκη
A.K. 174	Τσεσμές άγνωστης ονομασίας πολύ κοντά στη Βρύση του Σεΐχη	Βρύση	Καλή		Θεσσαλονίκη
A.K. 175	Τουρμπές του Μουσά Μπαμπά (Musa Baba)	Ταφικό μνημείο	Μέτρια		Θεσσαλονίκη
A.K. 176	Τάφος του Γιουσούφ Μπέη (Yusuf Bey)	Ταφικό μνημείο	Καλή		Θεσσαλονίκη
A.K. 177	Χάνι Κύρτση	Χάνι	Μέτρια		Θεσσαλονίκη
A.K. 178	Χάνι Εμνιέτ	Χάνι	Καλή		Θεσσαλονίκη
A.K. 179	Χάνι Ισμαήλ πασά	Χάνι	Καλή		Θεσσαλονίκη
A.K. 180	Τζαμί Θέρμης	Τζαμί	Κακή		Νομός Θεσσαλονίκης
A.K. 181	Τσεσμές στην Αμερικάνικη Γεωργική Σχολή	Βρυσή	Καλή		Νομός Θεσσαλονίκης
A.K. 182	Λουτρά Θέρμης	Χαμάμ	Μέτρια		Νομός Θεσσαλονίκης
A.K. 183	Τζαμί Κάτω Σχολάρι	Τζαμί	Κατεστραμμένο		Νομός Θεσσαλονίκης

A.K	ΟΝΟΜΑΣΙΑ ΜΝΗΜΕΙΟΥ	ΕΙΔΟΣ ΜΝΗΜΕΙΟΥ	ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗΣ	ΠΕΡΙΟΧΗ
A.K. 184	Κονάκι Βασιλικών	Κονάκι	Ερειπιώδης		Νομός Θεσσαλονίκης
A.K. 185	Τζαμί Νέα Βασιλικά	Τζαμί	Κατεστραμμένο		Νομός Θεσσαλονίκης
A.K. 186	Υδραγωγείο Χορτιάτη	Υδραγωγείο	Καλή		Νομός Θεσσαλονίκης
A.K. 187	Τζαμί Λαγκαδά	Τζαμί	Κατεστραμμένο		Νομός Θεσσαλονίκης
A.K. 188	Μεντρεσές Λαγκαδά	Εκπαιδευτικό ίδρυμα	Κατεστραμμένο		Νομός Θεσσαλονίκης
A.K. 189	Λουτρά Λαγκαδά	Χαμάμ	Καλή		Νομός Θεσσαλονίκης
A.K. 190	Χαμάμ Αγ. Βασίλειος Λαγκαδά	Χαμάμ	Ερειπιώδης		Νομός Θεσσαλονίκης
A.K. 191	Τζαμί Καβαλάρι Λαγκαδά	Τζαμί	Κατεστραμμένο	Πριν το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο	Νομός Θεσσαλονίκης
A.K. 192	Τζαμί Μαυροράχης Λαγκαδά	Τζαμί	Ερειπιώδης		Νομός Θεσσαλονίκης
A.K. 193	Τζαμί Θεοδοσίας Λαγκαδά	Τζαμί	Κατεστραμμένο	Μετά το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο	Νομός Θεσσαλονίκης
A.K. 194	Τζαμί Ασσήρου Λαγκαδά	Τζαμί	Κατεστραμμένο		Νομός Θεσσαλονίκης
A.K. 195	Τζαμί Όσσας Λαγκαδά	Τζαμί	Κατεστραμμένο	Μετά το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο	Νομός Θεσσαλονίκης
A.K. 196	Χαμάμ Απολλωνίας Λαγκαδά	Χαμάμ	Κακή		Νομός Θεσσαλονίκης
A.K. 197	Τζαμί Απολλωνίας Λαγκαδά	Τζαμί	Κακή		Νομός Θεσσαλονίκης

Α.Κ	ΟΝΟΜΑΣΙΑ ΜΝΗΜΕΙΟΥ	ΕΙΔΟΣ ΜΝΗΜΕΙΟΥ	ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗΣ	ΠΕΡΙΟΧΗ
A.K. 198	Χάνι Απολλωνίας Λαγκαδά	Χάνι	Ερειπιώδης		Νομός Θεσσαλονίκης
A.K. 199	Τμήμα τείχους Απολλωνίας Λαγκαδά	Οχυρωματικό έργο	Ερειπιώδης		Νομός Θεσσαλονίκης
A.K. 200	Χαμάμ Ν. Απολλωνίας Λαγκαδά	Χαμάμ	Κακή		Νομός Θεσσαλονίκης
A.K. 201	Τζαμί Καλαμωτού Λαγκαδά	Τζαμί	Κατεστραμμένο	1969	Νομός Θεσσαλονίκης
A.K. 202	Νεκροταφείο Καλαμωτού Λαγκαδά	Νεκροταφείο	Κατεστραμμένο	Απαλλοτριώθηκε μετά την Ανταλλαγή	Νομός Θεσσαλονίκης
A.K. 203	Τζαμί Ζαγκλιβερίου Λαγκαδά	Τζαμί	Κατεστραμμένο		Νομός Θεσσαλονίκης
A.K. 204	Σχολείο Ζαγκλιβερίου Λαγκαδά	Εκπαιδευτικό ίδρυμα	Κατεστραμμένο		Νομός Θεσσαλονίκης
A.K. 205	Νεκροταφείο Ζαγκλιβερίου Λαγκαδά	Νεκροταφείο	Κατεστραμμένο		Νομός Θεσσαλονίκης
A.K. 206	Τζαμί Καρτερών Λαγκαδά	Τζαμί	Μέτρια		Νομός Θεσσαλονίκης
A.K. 207	Τζαμί Σοχού Λαγκαδά	Τζαμί	Κατεστραμμένο		Νομός Θεσσαλονίκης
A.K. 208	Νεκροταφείο Σοχού Λαγκαδά	Νεκροταφείο	Κατεστραμμένο		Νομός Θεσσαλονίκης
A.K. 209	Χαμάμ Στάγειρα	Χαμάμ	Κακή		Νομός Χαλκιδικής
A.K. 210	Χαμάμ Διπλό Στάγειρα	Χαμάμ	Κακή		Νομός Χαλκιδικής
A.K. 211	Μιναρές Στάγειρα	Τζαμί	Ερειπιώδης		Νομός Χαλκιδικής
A.K. 212	Κονάκι Στάγειρα	Κονάκι	Ερειπιώδης		Νομός Χαλκιδικής
A.K. 213	Τζαμί Αγ. Παντελεήμονα Τρίγλιας	Τζαμί	Ερειπιώδης		Νομός Χαλκιδικής

Α.Κ	ΟΝΟΜΑΣΙΑ ΜΝΗΜΕΙΟΥ	ΕΙΔΟΣ ΜΝΗΜΕΙΟΥ	ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗΣ	ΠΕΡΙΟΧΗ
A.K. 214	Νεκροταφείο Αγ. Παντελεήμονα Τρίγλιας	Νεκροταφείο	Ερειπιώδης		Νομός Χαλκιδικής
A.K. 215	Τεκές δερβίσηδων	Τεκές	Μετατράπηκε σε εκκλησία	1948	Γιαννιτσά
A.K. 216	Μεντρεσές	Εκπαιδευτικό ίδρυμα	Κατεστραμμένο		Γιαννιτσά
A.K. 217	Χαμάμ	Χαμάμ	Κατεστραμμένο		Γιαννιτσά
A.K. 218	Τεκές δερβίσηδων	Τεκές	Κατεστραμμένο		Γιαννιτσά
A.K. 219	Μπεζεστένι	Αγορά	Κατεστραμμένο	Μετά το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο	Γιαννιτσά
A.K. 220	Μεντρεσές	Αγορά	Κατεστραμμένο	Μετά το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο	Γιαννιτσά
A.K. 221	Τσεσμές με πολλούς κρουνοί	Βρύση	Κατεστραμμένο		Γιαννιτσά
A.K. 222	Μαυσωλείο του Γαζή Εβρενός	Ταφικό μνημείο	Καλή		Γιαννιτσά
A.K. 223	Μαυσωλείο του Αχμέτ Μπέη Εβρενόσogλου (Ahmad bey Evrenosoglu)	Ταφικό μνημείο	Καλή		Γιαννιτσά
A.K. 224	Μεγάλο τζαμί (Cami-i Kebir ή Iskender Cami)	Τζαμί	Κακή		Γιαννιτσά
A.K. 225	Στρατιωτικό τζαμί του Αχμέτ Μπέη του Αχμέτ Μπέη ή στρατιωτικό τζαμί (Ahmed bey ή Asker Cami)	Τζαμί	Κακή		Γιαννιτσά
A.K. 226	Μιναρές Στην οδό Μιλτιάδου	Τζαμί	Κακή		Γιαννιτσά
A.K. 227	Χαμάμ του Εβρενός ή αλλιώς Λουτρά Καϊάφα	Χαμάμ	Κακή		Γιαννιτσά
A.K. 228	Χαμάμ του Σεΐχη Ιλαχή	Χαμάμ	Κακή		Γιαννιτσά
A.K. 229	Πύργος του Ωρολογίου	Ρολόι	Καλή		Γιαννιτσά

Α.Κ	ΟΝΟΜΑΣΙΑ ΜΝΗΜΕΙΟΥ	ΕΙΔΟΣ ΜΝΗΜΕΙΟΥ	ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗΣ	ΠΕΡΙΟΧΗ
A.K. 230	Διοικητήριο	Δημόσιο κτίριο	Κακή		Γιαννιτσά
A.K. 231	Ιπποφορβείο	Δημόσιο κτίριο	Κακή		Γιαννιτσά
A.K. 232	Κτίριο	Κτίριο	Καλή		Γιαννιτσά
A.K. 233	Γενί (Yeni) Τζαμί	Τζαμί	Καλή		Έδεσσα
A.K. 234	Χουνκιάρ Τζαμί	Τζαμί	Μέτρια		Έδεσσα
A.K. 235	Γέφυρα "Κιουπρί"	Γέφυρα	Καλή		Έδεσσα
A.K. 236	Χαμάμ	Χαμάμ	Κατεστραμμένο	Μετά το 1940	Έδεσσα
A.K. 237	Χαμάμ	Χαμάμ	Κατεστραμμένο		Έδεσσα
A.K. 238	Τεκές	Τεκές	Κατεστραμμένο		Έδεσσα
A.K. 239	Τεκές	Τεκές	Κατεστραμμένο		Έδεσσα
A.K. 240	Διοικητήριο	Δημόσιο κτίριο	Κατεστραμμένο	1942	Έδεσσα
A.K. 241	Μετζίτ	Μετζίτ	Κατεστραμμένο	Μετά την Ανταλλαγή	Έδεσσα
A.K. 242	Μετζίτ	Μετζίτ	Κατεστραμμένο	Μετά την Ανταλλαγή	Έδεσσα
A.K. 243	Μετζίτ	Μετζίτ	Κατεστραμμένο	Μετά την Ανταλλαγή	Έδεσσα
A.K. 244	Μετζίτ	Μετζίτ	Κατεστραμμένο	Μετά την Ανταλλαγή	Έδεσσα
A.K. 245	Μεντρεσές	Εκπαιδευτικό ίδρυμα	Κατεστραμμένο	Μετά την Ανταλλαγή	Έδεσσα
A.K. 246	Σχολείο	Εκπαιδευτικό ίδρυμα	Κατεστραμμένο	Μετά την Ανταλλαγή	Έδεσσα
A.K. 247	Σχολείο	Εκπαιδευτικό ίδρυμα	Κατεστραμμένο	Μετά την Ανταλλαγή	Έδεσσα
A.K. 248	Τζαμί Υδρούσα Αριδαίας	Τζαμί	Κατεστραμμένο	Μετά το 1912	Νομός Πέλλας
A.K. 249	Τζαμί Φιλώτεια Αριδαίας	Τζαμί	Κατεστραμμένο		Νομός Πέλλας

Α.Κ	ΟΝΟΜΑΣΙΑ ΜΝΗΜΕΙΟΥ	ΕΙΔΟΣ ΜΝΗΜΕΙΟΥ	ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗΣ	ΠΕΡΙΟΧΗ
Α.Κ. 250	Τζαμί Ίδα Αριδαίας	Τζαμί	Κατεστραμμένο		Νομός Πέλλας
Α.Κ. 251	Νεκροταφείο Ίδα Αριδαίας	Νεκροταφείο	Κατεστραμμένο		Νομός Πέλλας
Α.Κ. 252	Τζαμί Πρόδρομος Αριδαίας	Τζαμί	Μετατράπηκε σε εκκλησία		Νομός Πέλλας
Α.Κ. 253	Τζαμί Φούστανη Αριδαίας	Τζαμί	Κατεστραμμένο		Νομός Πέλλας
Α.Κ. 254	Τζαμί Νότια Αριδαίας	Τζαμί	Κατεστραμμένο		Νομός Πέλλας
Α.Κ. 255	Τζαμί Ξιφιανή Αριδαίας	Τζαμί	Εκκλησία Άγ. Πολύκαρπου		Νομός Πέλλας
Α.Κ. 256	Τζαμί Τσιφλίκι Αριδαίας	Τζαμί	Εκκλησία Άγ. Μόδεστου		Νομός Πέλλας
Α.Κ. 257	Μιναρές Άρνισσας	Τζαμί	Κακή		Νομός Πέλλας
Α.Κ. 258	Χαμάμ Άρνισσας	Χαμάμ	Κακή		Νομός Πέλλας
Α.Κ. 259	Πύργος Κάτω Γραμματικό	Οχυρωματικό έργο (πύργος)	Μέτρια		Νομός Πέλλας
Α.Κ. 260	Τζαμί Κατερίνης	Τζαμί	Κατεστραμμένο	1927	Κατερίνη
Α.Κ. 261	Νεκροταφείο	Νεκροταφείο	Κατεστραμμένο		Κατερίνη
Α.Κ. 262	Μαυσωλείο του Αμπντουλλάχ Πασά	Ταφικό μνημείο	Καλή		Κατερίνη
Α.Κ. 263	Τσεσμές στο Μαυσωλείο του Αμπντουλλάχ Πασά	Βρύση	Καλή		Κατερίνη
Α.Κ. 264	Διοικητήριο	Δημόσιο κτίριο	Καλή		Κατερίνη
Α.Κ. 265	Τζαμί οδού Θεσσαλονίκης	Τζαμί	Κατεστραμμένο		Κιλκίς
Α.Κ. 266	Τζαμί	Τζαμί	Κατεστραμμένο		Κιλκίς
Α.Κ. 267	Χαμάμ	Χαμάμ	Κακή		Κιλκίς
Α.Κ. 268	Τεκές δερβίσηδων	Τεκές	Κακή		Κιλκίς

Α.Κ	ΟΝΟΜΑΣΙΑ ΜΝΗΜΕΙΟΥ	ΕΙΔΟΣ ΜΝΗΜΕΙΟΥ	ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗΣ	ΠΕΡΙΟΧΗ
A.K. 269	Διοικητήριο	Δημόσιο κτίριο	Καλή		Κιλκίς
A.K. 270	Βρύση του Σαλάτς	Βρύση	Καλή		Κιλκίς
A.K. 271	Τζαμί Γυναικόκαστρο	Τζαμί	Κατεστραμμένο		Νομός Κιλκίς
A.K. 272	Τζαμί Πλαγίων	Τζαμί	Κατεστραμμένο		Νομός Κιλκίς
A.K. 273	Τζαμί Αξιούπολης	Τζαμί	Κατεστραμμένο		Νομός Κιλκίς
A.K. 274	Χαμάμ Πολύκαστρου	Χαμάμ	Κακή		Νομός Κιλκίς
A.K. 275	Τζαμί Μουριές Δοϊράνης	Τζαμί	Κατεστραμμένο		Νομός Κιλκίς
A.K. 276	Τζαμί Άγιος Χαράλαμπος Δοϊράνης	Τζαμί	Κατεστραμμένο		Νομός Κιλκίς
A.K. 277	Νεκροταφείο Κορυφή Δοϊράνης	Νεκροταφείο	Κατεστραμμένο	Μετά την Ανταλλαγή	Νομός Κιλκίς
A.K. 278	Τζαμί Αμάραντα Δοϊράνης	Τζαμί	Κατεστραμμένο		Νομός Κιλκίς
A.K. 279	Νεκροταφείο Αμάραντα Δοϊράνης	Νεκροταφείο	Κατεστραμμένο		Νομός Κιλκίς
A.K. 280	Τζαμί Ξυλοκερατιά	Τζαμί	Κατεστραμμένο		Νομός Κιλκίς
A.K. 281	Τουρμπές Μεσιά Παιονίας	Τζαμί	Καλή		Νομός Κιλκίς
A.K. 282	Τζαμί Μεσιά Παιονίας	Τζαμί	Κατεστραμμένο		Νομός Κιλκίς
A.K. 283	Τζαμί Φανός	Τζαμί	Εκκλησία Άγ Ιωάννη Προδρόμου		Νομός Κιλκίς
A.K. 284	Τζαμί Φανός	Τζαμί	Κατεστραμμένο		Νομός Κιλκίς
A.K. 285	Τζαμί Φανός	Τζαμί	Κατεστραμμένο		Νομός Κιλκίς
A.K. 286	Τζαμί Φανός	Τζαμί	Κατεστραμμένο		Νομός Κιλκίς
A.K. 287	Τζαμί Φανός	Τζαμί	Κατεστραμμένο		Νομός Κιλκίς

Α.Κ	ΟΝΟΜΑΣΙΑ ΜΝΗΜΕΙΟΥ	ΕΙΔΟΣ ΜΝΗΜΕΙΟΥ	ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗΣ	ΠΕΡΙΟΧΗ
A.K. 288	Τζαμί Φανός	Τζαμί	Κατεστραμμένο		Νομός Κιλκίς
A.K. 289	Τζαμί Φανός	Τζαμί	Κατεστραμμένο		Νομός Κιλκίς
A.K. 290	Νεκροταφείο Φανός	Νεκροταφείο	Κατεστραμμένο		Νομός Κιλκίς
A.K. 291	Τζαμί του Φιριντζή	Τζαμί	Κατεστραμμένο	1920	Βέροια
A.K. 292	Τζαμί της Νότιας Πλευράς του Ρολογιού	Τζαμί	Κατεστραμμένο		Βέροια
A.K. 293	Νεκροταφείο στον προαύλιο χώρο του τζαμιού του Ρολογιού	Νεκροταφείο	Κατεστραμμένο		Βέροια
A.K. 294	Τσερμέν Τζαμί	Τζαμί	Κατεστραμμένο		Βέροια
A.K. 295	Σου Καπουσού Τζαμί	Τζαμί	Κατεστραμμένο		Βέροια
A.K. 296	Τζαμί της Απέναντι Γειτονιάς (Καρσί Μαχαλά Τζαμί)	Τζαμί	Κατεστραμμένο		Βέροια
A.K. 297	Μεντρεσές	Εκπαιδευτικό ίδρυμα	Κατεστραμμένο		Βέροια
A.K. 298	Μιναρές του Μπογιαλί Τζαμί	Τζαμί	Κατεστραμμένο	1940	Βέροια
A.K. 299	Ρολόι	Ρολόι	Κατεστραμμένο	Δεκαετία του 1950	Βέροια
A.K. 300	Τζαμί Χουνκιάρ	Τζαμί	Κακή		Βέροια
A.K. 301	Μεντρεσέ τζαμί ή Τζαμί της πλατείας Ωρολογίου	Τζαμί	Καλή		Βέροια
A.K. 302	Τζαμί Ορτά	Τζαμί	Καλή		Βέροια
A.K. 303	Τζαμί Μπογιαλί	Τζαμί	Καλή		Βέροια
A.K. 304	Τζαμί του Σούμπαση	Τζαμί	Κατοικία	Μετά την Ανταλλαγή	Βέροια
A.K. 305	Τζαμί Μπαίρ	Τζαμί	Κατοικία	Μετά την Ανταλλαγή	Βέροια

Α.Κ	ΟΝΟΜΑΣΙΑ ΜΝΗΜΕΙΟΥ	ΕΙΔΟΣ ΜΝΗΜΕΙΟΥ	ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗΣ	ΠΕΡΙΟΧΗ
Α.Κ. 306	Τζαμί Γιολά Γκελντί	Τζαμί	Κατοικία	Μετά την Ανταλλαγή	Βέροια
Α.Κ. 307	Τζαμί της Μπαρμπούτας	Τζαμί	Κατοικία	Μετά την Ανταλλαγή	Βέροια
Α.Κ. 308	Δίδυμο Λουτρό του Σινάν του Αλατά	Χαμάμ	Καλή		Βέροια
Α.Κ. 309	Διοικητήριο	Δημόσιο κτίριο	Καλή		Βέροια
Α.Κ. 310	Σχολείο	Εκπαιδευτικό ίδρυμα	Καλή		Βέροια
Α.Κ. 311	Γέφυρα Μπαρμπούτας	Γέφυρα	Καλή		Βέροια
Α.Κ. 312	Εσκή ή Αττίκ (=παλιό) Τζαμί	Τζαμί	Κατεστραμμένο	1937	Σέρρες
Α.Κ. 313	Τζαμί στο Κατακονόζι	Τζαμί	Κατεστραμμένο	1920	Σέρρες
Α.Κ. 314	Μετζίτ Εσλιμέ Χατούν	Μετζίτ	Κατεστραμμένο	1988	Σέρρες
Α.Κ. 315	Μετζίτ Ντεμπαγκάν	Μετζίτ	Κατεστραμμένο	1972	Σέρρες
Α.Κ. 316	Ταρντή Βερντή ή Χατζή Αλή Μετζίτ	Μετζίτ	Κατεστραμμένο	Μετά το 1923	Σέρρες
Α.Κ. 317	Βασδάρ Χαϊρεντίν Μετζίτ	Μετζίτ	Κατεστραμμένο	Μετά το 1923	Σέρρες
Α.Κ. 318	Τατάρ Χατούν Μετζίτ	Μετζίτ	Κατεστραμμένο	Μετά τον Μεσοπόλεμο	Σέρρες
Α.Κ. 319	Χατζή Αλή Μετζίτ	Μετζίτ	Κατεστραμμένο	Μετά το 1923	Σέρρες
Α.Κ. 320	Χατζή Σατίκ Μπέη Μετζίτ	Μετζίτ	Κατεστραμμένο	Μετά το 1932	Σέρρες
Α.Κ. 321	Μετζίτ Χατζή Χαϊρεντίν Χαζινεντάρ	Μετζίτ	Κατεστραμμένο	Μετά το 1923	Σέρρες
Α.Κ. 322	Μετζίτ Αϊσέ Χατούν, Δογκάν Μπέη	Μετζίτ	Κατεστραμμένο	Μετά το 1923	Σέρρες
Α.Κ. 323	Τζαμί άγνωστης ονομασίας στο συνοικισμό 40 Μαρτύρων	Τζαμί	Κατεστραμμένο	Μετά το 1923	Σέρρες
Α.Κ. 324	Αράπ Ατίκ (Εγρί Πουτζάκ) ή Αραπισλάρ Τζαμί	Τζαμί	Κατεστραμμένο	Μετά το 1923	Σέρρες

Α.Κ	ΟΝΟΜΑΣΙΑ ΜΝΗΜΕΙΟΥ	ΕΙΔΟΣ ΜΝΗΜΕΙΟΥ	ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗΣ	ΠΕΡΙΟΧΗ
Α.Κ. 325	Εβρενός Γαζή Τζαμί	Τζαμί	Κατεστραμμένο	Μετά το 1923	Σέρρες
Α.Κ. 326	Ισμαήλ Μπέη Μετζίτ	Μετζίτ	Κατεστραμμένο	Μετά το 1923	Σέρρες
Α.Κ. 327	Μπεντρεντίν Μπέη Μετζίτ	Μετζίτ	Κατεστραμμένο	Μετά το 1923	Σέρρες
Α.Κ. 328	Κεμάλ Τσελεμπή Μπέη Μετζίτ	Μετζίτ	Κατεστραμμένο		Σέρρες
Α.Κ. 329	Ντεμπάγκ Μουράτ Μετζίτ	Μετζίτ	Κατεστραμμένο	Μετά το 1923	Σέρρες
Α.Κ. 330	Τζαμί άγνωστης ονομασίας στο συνοικισμό Αραμπατζή μαχαλά	Τζαμί	Κατεστραμμένο	Μετά το 1937	Σέρρες
Α.Κ. 331	Τζαμί άγνωστης ονομασίας στην οδό 29ης Ιουνίου 7	Τζαμί	Κατεστραμμένο		Σέρρες
Α.Κ. 332	Κοτζιά Μουσταφά ή Χαζνατάρ Τζαμί	Τζαμί	Κατεστραμμένο		Σέρρες
Α.Κ. 333	Τζαμί άγνωστης ονομασίας πίσω από τους Αγίους Αναργύρους	Τζαμί	Κατεστραμμένο	Μετά το 1923	Σέρρες
Α.Κ. 334	Τζαμί άγνωστης ονομασίας στην ίδια θέση όπου σήμερα βρίσκεται ο ναός του Τιμίου Σταυρού	Τζαμί	Κατεστραμμένο		Σέρρες
Α.Κ. 335	Τεκές άγνωστης ονομασίας εκεί όπου σήμερα βρίσκεται το Εμπορικό Επιμελητήριο	Τεκές	Κατεστραμμένο	Μετά τον Μεσοπόλεμο	Σέρρες
Α.Κ. 336	Νεκροταφείο Ορτά Μεζαρλίκ	Νεκροταφείο	Κατεστραμμένο	Μετά την Ανταλλαγή	Σέρρες
Α.Κ. 337	Νεκροταφείο Αλημπέηκιοϊ	Νεκροταφείο	Κατεστραμμένο	Μετά την Ανταλλαγή	Σέρρες
Α.Κ. 338	Νεκροταφείο Ορτά Μεζαρλίκ	Νεκροταφείο	Κατεστραμμένο	Μετά την Ανταλλαγή	Σέρρες
Α.Κ. 339	Νεκροταφείο Αρναούτ Μεζαρλίκ	Νεκροταφείο	Κατεστραμμένο	Μετά την Ανταλλαγή	Σέρρες
Α.Κ. 340	Νεκροταφείο μεταξύ Αγίου Γεωργίου Κρουονερίτη και ρεύμα Λιόκαλης	Νεκροταφείο	Κατεστραμμένο	Μετά την Ανταλλαγή	Σέρρες

Α.Κ	ΟΝΟΜΑΣΙΑ ΜΝΗΜΕΙΟΥ	ΕΙΔΟΣ ΜΝΗΜΕΙΟΥ	ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗΣ	ΠΕΡΙΟΧΗ
A.K. 341	Ιμαρέτ	Δημόσιο κτίριο (Φιλανθρωπικό ίδρυμα)	Κατεστραμμένο	1988	Σέρρες
A.K. 342	Μεντρεσές	Εκπαιδευτικό ίδρυμα	Κατεστραμμένο	Μετά το 1912	Σέρρες
A.K. 343	Μαυσωλείο των νικητών Γαζί Μεζαρλαρί	Ταφικό μνημείο	Μέτρια		Σέρρες
A.K. 344	Εσκή χαμάμ του Τζανταρλί Καρά Χαϊρεντίν	Χαμάμ	Καλή		Σέρρες
A.K. 345	Μεχμέτ Μπέη Τζαμί	Τζαμί	Κακή		Σέρρες
A.K. 346	Μουσταφά Μπέη Τζαμί	Τζαμί	Μέτρια		Σέρρες
A.K. 347	Ζιντζιρλί Τζαμί	Τζαμί	Κακή		Σέρρες
A.K. 348	Μπεζεστένι	Αγορά	Καλή		Σέρρες
A.K. 349	Λουτρό της Καμενίκιας	Χαμάμ	Κακή		Σέρρες
A.K. 350	Λουτρό στην οδό Δ. Σολωμού 29-35	Χαμάμ	Κακή		Σέρρες
A.K. 351	Διοικητήριο	Δημόσιο κτίριο	Καλή		Σέρρες
A.K. 352	Σχολή Ινταντιέ	Εκπαιδευτικό ίδρυμα	Καλή		Σέρρες
A.K. 353	Υδραγωγείο	Υδραγωγείο	Μέτρια		Σέρρες
A.K. 354	Εκιζλή Τζαμί	Τζαμί	Κατεστραμμένο	Μετά το 1923	Σιδηρόκαστρο
A.K. 355	Βασάτ Τζαμί	Τζαμί	Κατεστραμμένο	Μετά το 1923	Σιδηρόκαστρο
A.K. 356	Τζαμί άγνωστης ονομασίας	Τζαμί	Κατεστραμμένο	Μετά το 1923	Σιδηρόκαστρο
A.K. 357	Μεντρεσές	Εκπαιδευτικό ίδρυμα	Κατεστραμμένο		Σιδηρόκαστρο
A.K. 358	Μεντρεσές	Εκπαιδευτικό ίδρυμα	Κατεστραμμένο		Σιδηρόκαστρο
A.K. 359	Μεντρεσές	Εκπαιδευτικό ίδρυμα	Κατεστραμμένο		Σιδηρόκαστρο

Α.Κ	ΟΝΟΜΑΣΙΑ ΜΝΗΜΕΙΟΥ	ΕΙΔΟΣ ΜΝΗΜΕΙΟΥ	ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗΣ	ΠΕΡΙΟΧΗ
Α.Κ. 360	Μεντρεσές	Εκπαιδευτικό ίδρυμα	Κατεστραμμένο		Σιδηρόκαστρο
Α.Κ. 361	Υδραγωγείο	Υδραγωγείο	Κατεστραμμένο	Μετά το 1952	Σιδηρόκαστρο
Α.Κ. 362	Εσκή Τζαμί	Τζαμί	Κατεστραμμένο		Σιδηρόκαστρο
Α.Κ. 363	Χαμάμ	Χαμάμ	Καλή		Σιδηρόκαστρο
Α.Κ. 364	Χαμάμ	Χαμάμ	Καλή		Σέρρες Άγκιστρο
Α.Κ. 365	Γέφυρα Αγγίστας	Γέφυρα	Καλή		Σέρρες Αγγίστα
Α.Κ. 366	Χαμάμ	Χαμάμ	Ερειπιώδης		Σέρρες Θερμά Νιγρίτας
Α.Κ. 367	Τζαμί	Τζαμί	Κατεστραμμένο	Μετά το 1922	Σέρρες Ροδολίβος
Α.Κ. 368	Χαμάμ	Χαμάμ	Ερειπιώδης		Σέρρες Μικρό Σούλι Ροδολίβου
Α.Κ. 369	Τζαμί	Τζαμί	Κατεστραμμένο		Σέρρες Κάτω Τζουμαγιά
Α.Κ. 370	Τζαμί	Τζαμί	Κατεστραμμένο	Μετά την Ανταλλαγή	Σέρρες Κερκίνη
Α.Κ. 371	Τζαμί	Τζαμί	Κατεστραμμένο	Μετά την Ανταλλαγή	Σέρρες Δασοχώρι
Α.Κ. 372	Εσκή ή Ατίκ ή Τσαρσί Τζαμί	Τζαμί	Καλή		Δράμα
Α.Κ. 373	Κουρσουλού Τζαμί	Τζαμί	Εκκλησία της Αγ. Τριάδας		Δράμα
Α.Κ. 374	Μολλά Εφέντη Τζαμί	Τζαμί	Κατεστραμμένο	1927	Δράμα
Α.Κ. 375	Διοικητήριο	Δημόσιο κτίριο	Κατεστραμμένο	1973	Δράμα
Α.Κ. 376	Φυλακές	Δημόσιο κτίριο	Κατεστραμμένο	1973	Δράμα
Α.Κ. 377	Κατοικία Τούρκου Διοικητή	Δημόσιο κτίριο	Κατεστραμμένο	1973	Δράμα
Α.Κ. 378	Ακ Μεχμέτ Αγά Τζαμί	Τζαμί	Μέτρια		Δράμα

Α.Κ	ΟΝΟΜΑΣΙΑ ΜΝΗΜΕΙΟΥ	ΕΙΔΟΣ ΜΝΗΜΕΙΟΥ	ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗΣ	ΠΕΡΙΟΧΗ
A.K. 379	Μεχμέτ Χαλίλ Αγά Τζαμί	Τζαμί	Κακή		Δράμα
A.K. 380	Τζαμί άγνωστης ονομασίας	Τζαμί	Κατεστραμμένο		Δράμα Προσοτσάνη
A.K. 381	Τζαμί άγνωστης ονομασίας	Τζαμί			Δράμα Περίβλεπτο
A.K. 382	Τζαμί άγνωστης ονομασίας	Τζαμί	Κατεστραμμένο		Δράμα Ξηροπόταμος
A.K. 383	Νεκροταφείο	Νεκροταφείο	Κατεστραμμένο		Δράμα Ξηροπόταμος
A.K. 384	Χαμάμ	Χαμάμ	Κατεστραμμένο		Δράμα Ξηροπόταμος
A.K. 385	Μεντρεσές	Εκπαιδευτικό ίδρυμα	Κατεστραμμένο	Μετά την Ανταλλαγή	Δράμα Ξηροπόταμος
A.K. 386	Χαμάμ	Χαμάμ	Ερειπιώδης		Δράμα Ζίχνα
A.K. 387	Τζαμί άγνωστης ονομασίας	Τζαμί	Ερειπιώδης		Δράμα Ζίχνα
A.K. 388	Τζαμί άγνωστης ονομασίας	Τζαμί	Κατεστραμμένο		Δράμα Πύργοι
A.K. 389	Τζαμί άγνωστης ονομασίας	Τζαμί	Κακή		Δράμα Εξοχή
A.K. 390	Χαμάμ	Χαμάμ	Κακή		Δράμα Εξοχή
A.K. 391	Τσεσμές	Βρύση	Καλή		Δράμα Άνω Βροντού
A.K. 392	Σελιμιγιέ (Selimiye) Τζαμί	Τζαμί	Κατεστραμμένο		Καβάλα
A.K. 393	Γενί Μαχαλέ (Yeni Mahalle) ή Τοσούν Μπέη (Tosun Bey) Τζαμί	Τζαμί	Κατεστραμμένο		Καβάλα
A.K. 394	Αλί Μπίν Αγκούς (Ali Bin Ağus) Τζαμί	Τζαμί	Κατεστραμμένο	1984	Καβάλα
A.K. 395	Χουσεΐν Μπέη (Hüseyin bey) Τζαμί	Τζαμί	Κατεστραμμένο	Μετά το 1912	Καβάλα
A.K. 396	Κιουτσούκ Μαχαλέ Τζαμί	Τζαμί	Κατεστραμμένο	Μετά το 1912	Καβάλα
A.K. 397	Αλί Πασά (Ali Paşa) Τζαμί και Μεντρεσέ	Εκπαιδευτικό ίδρυμα	Κατεστραμμένο		Καβάλα

Α.Κ	ΟΝΟΜΑΣΙΑ ΜΝΗΜΕΙΟΥ	ΕΙΔΟΣ ΜΝΗΜΕΙΟΥ	ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗΣ	ΠΕΡΙΟΧΗ
A.K. 398	Τεκές του Σεΐχ Μπεκτασί	Τεκές	Κατεστραμμένο		Καβάλα
A.K. 399	Χαμάμ	Χαμάμ	Κατεστραμμένο		Καβάλα
A.K. 400	Χαμάμ	Χαμάμ	Κατεστραμμένο		Καβάλα
A.K. 401	Χαμάμ (Εβραϊκό)	Χαμάμ	Κατεστραμμένο		Καβάλα
A.K. 402	Χαμάμ	Χαμάμ	Κατεστραμμένο		Καβάλα
A.K. 403	Καραβάν Σεράι	Δημόσιο κτίριο	Κατεστραμμένο		Καβάλα
A.K. 404	Νεκροταφείο	Νεκροταφείο	Κατεστραμμένο		Καβάλα
A.K. 405	Τουρμπές του πατέρα του Μουχαμάντ Αλί	Ταφικό μνημείο	Κατεστραμμένο	Δεκαετία του 1950	Καβάλα
A.K. 406	Τουρμπές της μητέρας του Μουχαμάντ Αλί	Ταφικό μνημείο	Κατεστραμμένο		Καβάλα
A.K. 407	Νεκροταφείο	Νεκροταφείο	Κατεστραμμένο		Καβάλα
A.K. 408	Μεντρεσές του Χατζή Αχμέτ Μπέη	Εκπαιδευτικό ίδρυμα	Καλή		Καβάλα
A.K. 409	Μεντρεσές του [Χατζή] Αλί Πασά	Εκπαιδευτικό ίδρυμα	Κατεστραμμένο		Καβάλα
A.K. 410	Σχολείο (Μεκτέμπ)	Εκπαιδευτικό ίδρυμα	Κατεστραμμένο		Καβάλα
A.K. 411	Τζαμί του Ιμπραήμ Πασά	Τζαμί	Καλή		Καβάλα
A.K. 412	Καδή Αχμέτ (Kadi Ahmed Efendi) Τζαμί	Τζαμί	Κατοικία		Καβάλα
A.K. 413	Καδή Αχμέτ Εφέντη Μαχαλέσιντε (Kadi Ahmed Efendi Mahalesinde) Μετζίτ	Μετζίτ	Ερειπιώδης (κατοικία)		Καβάλα
A.K. 414	Χαλίλ Μπέη Τζαμί (Halil Bey Cami) ή «τζαμί της μουσικής»	Τζαμί	Καλή		Καβάλα
A.K. 415	Μεντρεσές Χαλίλ Μπέη (Halil Bey Medresesi)	Εκπαιδευτικό ίδρυμα	Καλή		Καβάλα

Α.Κ	ΟΝΟΜΑΣΙΑ ΜΝΗΜΕΙΟΥ	ΕΙΔΟΣ ΜΝΗΜΕΙΟΥ	ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗΣ	ΠΕΡΙΟΧΗ
Α.Κ. 416	Μετζίτ	Μετζίτ	Ερειπιώδης		Καβάλα
Α.Κ. 417	Ιμαρέτ	Δημόσιο κτίριο (Φιλανθρωπικό ίδρυμα)	Καλή		Καβάλα
Α.Κ. 418	Κονάκι του Μουχάμαντ Αλί	Κονάκι	Καλή		Καβάλα
Α.Κ. 419	Διοικητήριο	Δημόσιο κτίριο	Καλή		Καβάλα
Α.Κ. 420	Υδραγωγείο ή «Καμάρες»	Υδραγωγείο	Καλή		Καβάλα
Α.Κ. 421	Κάστρο και τείχη	Οχυρωματικό έργο	Μέτρια		Καβάλα
Α.Κ. 422	Τζαμί	Τζαμί	Μετατράπηκε σε εκκλησία		Καβάλα Παλαιό Ακροβούνι
Α.Κ. 423	Κουλέ Τζαμί ή τζαμί του Διοικητηρίου	Τζαμί	Κατεστραμμένο	1950	Καστοριά
Α.Κ. 424	Τζαμί Γαζή Εβρενός	Τζαμί	Κατεστραμμένο		Καστοριά
Α.Κ. 425	Τζαμί Προδρόμου	Τζαμί	Κατεστραμμένο		Καστοριά
Α.Κ. 426	Χασάν Καδή Τζαμί	Τζαμί	Κατεστραμμένο		Καστοριά
Α.Κ. 427	Ταμπάχανε Τζαμί	Τζαμί	Κατεστραμμένο		Καστοριά
Α.Κ. 428	Γιαχλί Τζαμί	Τζαμί	Κατεστραμμένο		Καστοριά
Α.Κ. 429	Γαζί Τζαμί	Τζαμί	Παλιά Μητρόπολη		Καστοριά
Α.Κ. 430	Τουρμπές στον προαύλιο χώρο του Κούρσουμ Τζαμί	Ταφικό μνημείο	Κατεστραμμένο		Καστοριά
Α.Κ. 431	Τουρμπές του Αϊντίν Μπαμπά	Ταφικό μνημείο	Κατεστραμμένο		Καστοριά
Α.Κ. 432	Τουρμπές του Κασίμ Μπαμπά	Ταφικό μνημείο	Κατεστραμμένο		Καστοριά
Α.Κ. 433	Τεκές	Τεκές	Κατεστραμμένο		Καστοριά
Α.Κ. 434	Τεκές	Τεκές	Κατεστραμμένο		Καστοριά

Α.Κ	ΟΝΟΜΑΣΙΑ ΜΝΗΜΕΙΟΥ	ΕΙΔΟΣ ΜΝΗΜΕΙΟΥ	ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗΣ	ΠΕΡΙΟΧΗ
Α.Κ. 435	Τεκές	Τεκές	Κατεστραμμένο		Καστοριά
Α.Κ. 436	Τεκές	Τεκές	Κατεστραμμένο		Καστοριά
Α.Κ. 437	Τεκές	Τεκές	Κατεστραμμένο		Καστοριά
Α.Κ. 438	Τεκές	Τεκές	Κατεστραμμένο	Μετά την Ανταλλαγή	Καστοριά
Α.Κ. 439	Τεκές	Τεκές	Κατεστραμμένο	Μετά την Ανταλλαγή	Καστοριά
Α.Κ. 440	Φυλακές	Δημόσιο κτίριο	Κατεστραμμένο	Δεκαετία του 1950	Καστοριά
Α.Κ. 441	Διοικητήριο	Δημόσιο κτίριο	Κατεστραμμένο	1935	Καστοριά
Α.Κ. 442	Νεκροταφείο	Νεκροταφείο	Κατεστραμμένο		Καστοριά
Α.Κ. 443	Χαμάμ	Χαμάμ	Κατεστραμμένο		Καστοριά
Α.Κ. 444	Κουρσούμ Τζαμί	Τζαμί	Μέτρια		Καστοριά
Α.Κ. 445	Μεντρεσές	Εκπαιδευτικό ίδρυμα	Μέτρια		Καστοριά
Α.Κ. 446	Τείχη	Οχυρωματικό έργο	Μέτρια		Καστοριά
Α.Κ. 447	Τζουμά Τζαμί	Τζαμί	Μετατράπηκε σε εκκλησία		Καστοριά Άργος Ορεστικό
Α.Κ. 448	Τζαμί	Τζαμί	Κατεστραμμένο		Καστοριά Άργος Ορεστικό
Α.Κ. 449	Τζαμί	Τζαμί	Κατεστραμμένο		Καστοριά Άργος Ορεστικό
Α.Κ. 450	Τζαμί	Τζαμί	Κατεστραμμένο		Καστοριά Άργος Ορεστικό
Α.Κ. 451	Τζαμί	Τζαμί	Κατεστραμμένο		Καστοριά Αγ. Αντώνιος Κορεστίων
Α.Κ. 452	Τζαμί	Τζαμί	Κατεστραμμένο	Πριν το 1925	Καστοριά Διποταμιά
Α.Κ. 453	Τζαμί	Τζαμί	Κατεστραμμένο	Πριν το 1932	Καστοριά Κομνηνάδες

Α.Κ	ΟΝΟΜΑΣΙΑ ΜΝΗΜΕΙΟΥ	ΕΙΔΟΣ ΜΝΗΜΕΙΟΥ	ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗΣ	ΠΕΡΙΟΧΗ
A.K. 454	Τζαμί	Τζαμί	Κατεστραμμένο	Μετά την Ανταλλαγή	Καστοριά Ομορφοκλησιά
A.K. 455	Τσεσμές	Βρύση	Κατεστραμμένο	Μετά την Ανταλλαγή	Καστοριά Ομορφοκλησιά
A.K. 456	Τζαμί	Τζαμί	Κατεστραμμένο		Καστοριά Μαυροχώρι
A.K. 457	Τζαμί	Τζαμί	Κατεστραμμένο		Καστοριά Μαυροχώρι
A.K. 458	Νεκροταφείο	Νεκροταφείο	Κατεστραμμένο		Καστοριά Μαυροχώρι
A.K. 459	Νεκροταφείο	Νεκροταφείο	Κατεστραμμένο		Καστοριά Μαυροχώρι
A.K. 460	Τζαμί	Τζαμί	Κατεστραμμένο	Μετά την Ανταλλαγή	Καστοριά Αυγή
A.K. 461	Τεκές	Τεκές	Μετατράπηκε σε εκκλησία		Νική Καστοριάς
A.K. 462	Τζαμί	Τζαμί	Κατεστραμμένο		Καστοριά Βασιλειάδα
A.K. 463	Τζαμί	Τζαμί	Κατεστραμμένο	Μετά την Ανταλλαγή	Γρεβενά
A.K. 464	Μεντρεσές	Εκπαιδευτικό ίδρυμα	Κατεστραμμένο	Μετά την Ανταλλαγή	Γρεβενά
A.K. 465	Τζαμί εκεί όπου βρίσκεται σήμερα η εκκλησία του Αγίου Αχιλλείου	Τζαμί	Κατεστραμμένο	1927	Γρεβενά
A.K. 466	Στρατώνες	Στρατιωτικό κτίριο	Κατεστραμμένο	Μετά το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο	Γρεβενά
A.K. 467	Κονάκια του Βελή μπέη	Κονάκι	Κατεστραμμένο	Μετά την Ανταλλαγή	Γρεβενά
A.K. 468	Τζαμί	Τζαμί	Κατεστραμμένο		Γρεβενά Κιβωτός
A.K. 469	Τζαμί Μιναρέ ντε Καπίτ (Minaret de Capite)	Τζαμί	Κατεστραμμένο		Φλώρινα
A.K. 470	Τζαμί Μιναρέ Ζαντιάλ (Minaret Jantial)	Τζαμί	Κατεστραμμένο	1928	Φλώρινα
A.K. 471	Τζαμί Κουρσουμλή Τζαμί ή Μιναρέ Όσο	Τζαμί	Κατεστραμμένο		Φλώρινα

Α.Κ	ΟΝΟΜΑΣΙΑ ΜΝΗΜΕΙΟΥ	ΕΙΔΟΣ ΜΝΗΜΕΙΟΥ	ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗΣ	ΠΕΡΙΟΧΗ
A.K. 472	Τζαμί Μιναρέ Ουέστ (Minaret Ouest)	Τζαμί	Κατεστραμμένο		Φλώρινα
A.K. 473	Τζαμί Carsi Cami ή Yakosu Bey	Τζαμί	Κατεστραμμένο	1953-54	Φλώρινα
A.K. 474	Τζαμί άγνωστης ονομασίας στην πλατεία Αρχελάου	Τζαμί	Κατεστραμμένο		Φλώρινα
A.K. 475	Τεκές	Τεκές	Κατεστραμμένο		Φλώρινα
A.K. 476	Ρολόι	Ρολόι	Κατεστραμμένο	1927	Φλώρινα
A.K. 477	Χαμάμ	Χαμάμ	Κατεστραμμένο		Φλώρινα
A.K. 478	Νεκροταφείο	Νεκροταφείο	Κατεστραμμένο		Φλώρινα
A.K. 479	Χαμάμ	Χαμάμ	Κακή		Φλώρινα
A.K. 480	Φυλακές	Δημόσιο κτίριο	Καλή		Φλώρινα
A.K. 481	Διοικητήριο	Δημόσιο κτίριο	Καλή		Φλώρινα
A.K. 482	Πύργος «Κούλα	Οχυρωματικό έργο (πύργος)	Ερειπιώδης		Φλώρινα
A.K. 483	Τζαμί άγνωστης ονομασίας	Τζαμί	Εκκλησία Αγ. Γεωργίου		Φλώρινα Σιταριά
A.K. 484	Τζαμί άγνωστης ονομασίας	Τζαμί	Κατεστραμμένο		Φλώρινα Λιμνοχώρι
A.K. 485	Τζαμί άγνωστης ονομασίας	Τζαμί	Κατεστραμμένο	Μετά την Ανταλλαγή	Φλώρινα Λευκώνας
A.K. 486	Τζαμί άγνωστης ονομασίας	Τζαμί	Κατεστραμμένο	1929	Φλώρινα Σκοπιά
A.K. 487	Τζαμί άγνωστης ονομασίας	Τζαμί	Κατεστραμμένο	Μετά το 1916	Φλώρινα Μελίτη
A.K. 488	Τουρμπές	Ταφικό μνημείο	Κατεστραμμένο	Μετά το 1916	Φλώρινα Μελίτη
A.K. 489	Τζαμί άγνωστης ονομασίας	Τζαμί	Κατεστραμμένο	Μετά το 1916	Φλώρινα Αγ. Βαρθολομαίος
A.K. 490	Τζαμί άγνωστης ονομασίας	Τζαμί	Κατεστραμμένο		Φλώρινα Ροδώνας

Α.Κ	ΟΝΟΜΑΣΙΑ ΜΝΗΜΕΙΟΥ	ΕΙΔΟΣ ΜΝΗΜΕΙΟΥ	ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗΣ	ΠΕΡΙΟΧΗ
A.K. 491	Σχολείο	Εκπαιδευτικό ίδρυμα	Κατεστραμμένο	Μετά το 1924	Φλώρινα Άνω Κλεινές
A.K. 492	Τζαμί άγνωστης ονομασίας	Τζαμί	Κατεστραμμένο		Φλώρινα Αμύνταιο
A.K. 493	Ρολόι	Ρολόι	Κατεστραμμένο	1936	Σέρβια
A.K. 494	Τσεσμές	Βρύση	Κατεστραμμένο	1936	Σέρβια
A.K. 495	Διοικητήριο	Δημόσιο κτίριο	Κατεστραμμένο	1944	Σέρβια
A.K. 496	Τζαμί άγνωστης ονομασίας εκεί όπου σήμερα είναι ο ναός του Αγίου Γεωργίου	Τζαμί	Κατεστραμμένο		Σέρβια
A.K. 497	Τζαμί άγνωστης ονομασίας εκεί που ήταν το παλιό κτίριο ηλεκτροφωτισμού	Τζαμί	Κατεστραμμένο		Σέρβια
A.K. 498	Τζαμί άγνωστης ονομασίας στη θέση όπου σήμερα είναι ο ναός του Αγίου Δημητρίου	Τζαμί	Εκκλησία Αγ. Δημητρίου		Σέρβια
A.K. 499	Τζαμί άγνωστης ονομασίας πάνω από το σημερινό Κέντρο Υγείας	Τζαμί	Κατεστραμμένο		Σέρβια
A.K. 500	Τζαμί άγνωστης ονομασίας κοντά στη σημερινή πλατεία λαϊκής αγοράς	Τζαμί	Κατεστραμμένο		Σέρβια
A.K. 501	Νεκροταφείο	Νεκροταφείο	Κατεστραμμένο		Σέρβια
A.K. 502	Νεκροταφείο	Νεκροταφείο	Κατεστραμμένο		Σέρβια
A.K. 503	Νεκροταφείο	Νεκροταφείο	Κατεστραμμένο		Σέρβια
A.K. 504	Νεκροταφείο	Νεκροταφείο	Κατεστραμμένο		Σέρβια
A.K. 505	Τζαμί Β.Α. της πόλης	Τζαμί	Ερειπιώδης		Σέρβια
A.K. 506	Νεκροταφείο Β.Α. της πόλης	Νεκροταφείο	Ερειπιώδης		Σέρβια

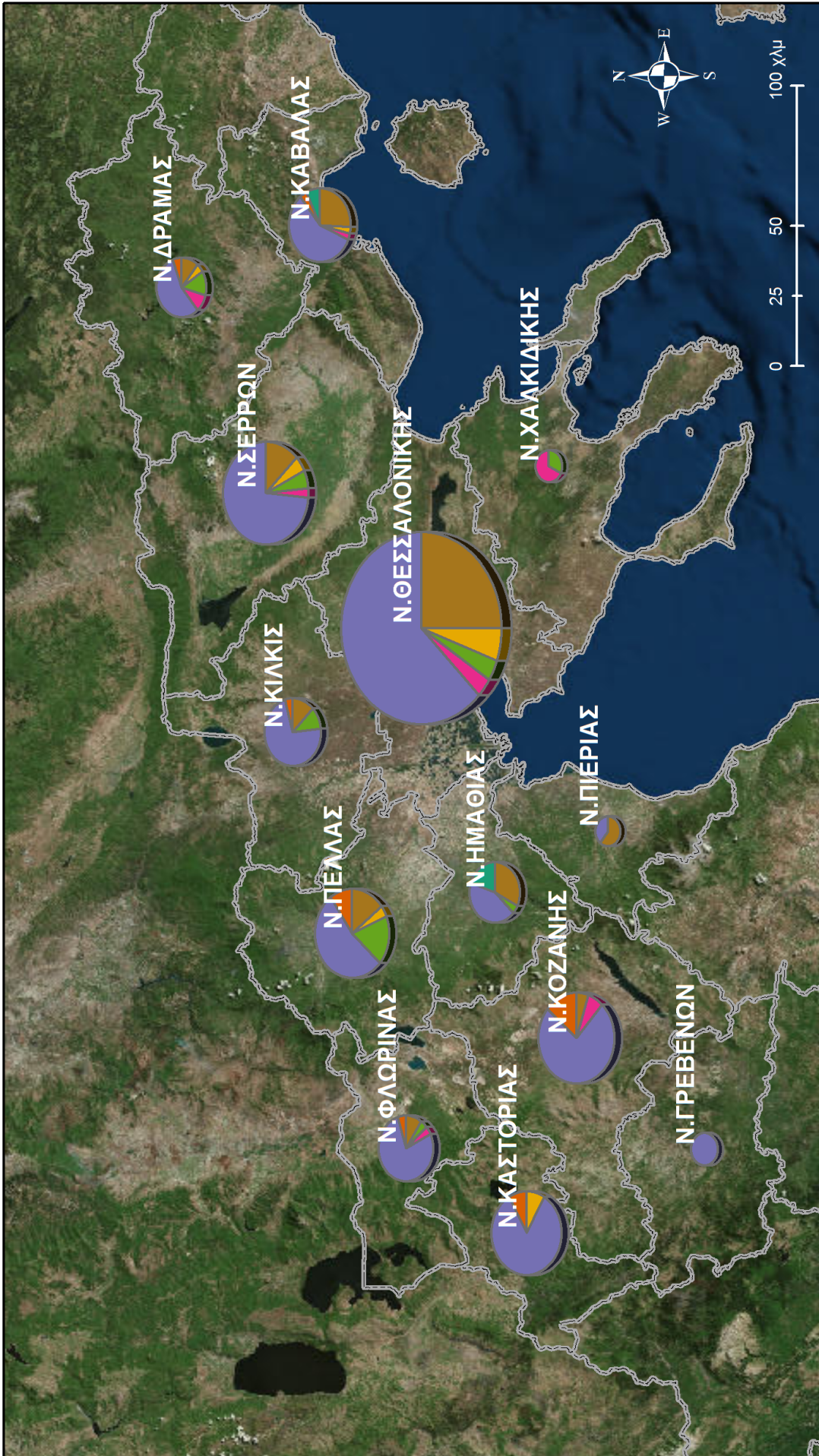
Α.Κ	ΟΝΟΜΑΣΙΑ ΜΝΗΜΕΙΟΥ	ΕΙΔΟΣ ΜΝΗΜΕΙΟΥ	ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗΣ	ΠΕΡΙΟΧΗ
A.K. 507	Χαμάμ	Χαμάμ	Κατεστραμμένο		Σέρβια
A.K. 508	Χαμάμ	Χαμάμ	Κατεστραμμένο		Σέρβια
A.K. 509	Σχολείο	Εκπαιδευτικό ίδρυμα	Καλή		Σέρβια
A.K. 510	Διοικητήριο	Δημόσιο κτίριο	Κατεστραμμένο	1969	Κοζάνη
A.K. 511	Στρατιωτικά κτίρια και στρατιωτικό νοσοκομείο	Στρατιωτικό κτίριο	Καλή		Κοζάνη
A.K. 512	Τζαμί άγνωστης ονομασίας	Τζαμί	Κατεστραμμένο		Κοζάνη Νεάπολη
A.K. 513	Τζαμί άγνωστης ονομασίας	Τζαμί	Κατεστραμμένο		Κοζάνη Δραγασιά Βοΐου
A.K. 514	Τζαμί άγνωστης ονομασίας	Τζαμί	Μετατράπηκε σε εκκλησία		Κοζάνη Άγ. Χαράλαμπος
A.K. 515	Τζαμί άγνωστης ονομασίας	Τζαμί	Κατεστραμμένο		Κοζάνη Πρωτοχώρι
A.K. 516	Τζαμί άγνωστης ονομασίας	Τζαμί	Κατεστραμμένο		Κοζάνη Πρωτοχώρι
A.K. 517	Τζαμί άγνωστης ονομασίας	Τζαμί	Κατεστραμμένο		Κοζάνη Πρωτοχώρι
A.K. 518	Τζαμί άγνωστης ονομασίας	Τζαμί	Κατεστραμμένο		Κοζάνη Πρωτοχώρι
A.K. 519	Σχολείο	Εκπαιδευτικό ίδρυμα	Κατεστραμμένο		Κοζάνη Πρωτοχώρι
A.K. 520	Σχολείο	Εκπαιδευτικό ίδρυμα	Κατεστραμμένο		Κοζάνη Πρωτοχώρι
A.K. 521	Κονάκι	Κονάκι	Κατεστραμμένο		Κοζάνη Πρωτοχώρι
A.K. 522	Τζαμί άγνωστης ονομασίας	Τζαμί	Κατεστραμμένο		Κοζάνη Μολόχα
A.K. 523	Τζαμί άγνωστης ονομασίας	Τζαμί	Κατεστραμμένο	Μετά την Ανταλλαγή	Κοζάνη Άγ. Χριστόφορος
A.K. 524	Τζαμί άγνωστης ονομασίας	Τζαμί	Κατεστραμμένο	Μετά την Ανταλλαγή	Κοζάνη Ανθότοπος
A.K. 525	Τζαμί άγνωστης ονομασίας	Τζαμί	Κατεστραμμένο	Μετά την Ανταλλαγή	Κοζάνη Καλαμιά
A.K. 526	Τζαμί άγνωστης ονομασίας	Τζαμί	Κατεστραμμένο		Κοζάνη Καλαμιά

ΧΑΡΤΕΣ

Υπόμνημα

- Οικισμοί
- Όρια διοικητικών νομών

Υπόμνημα

